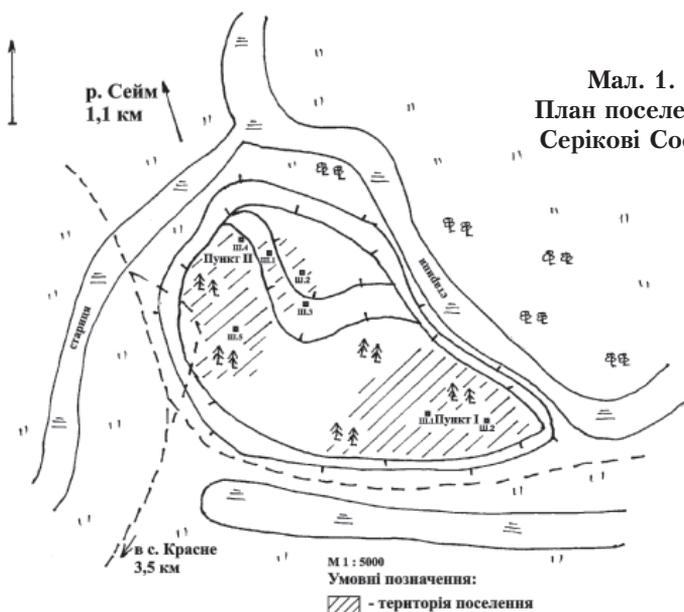

У ГЛИБ ВІКІВ

Євген Ногін

НОВА ПАМ'ЯТКА ДОБИ НЕОЛІТУ В ОКРУЗІ БАТУРИНА

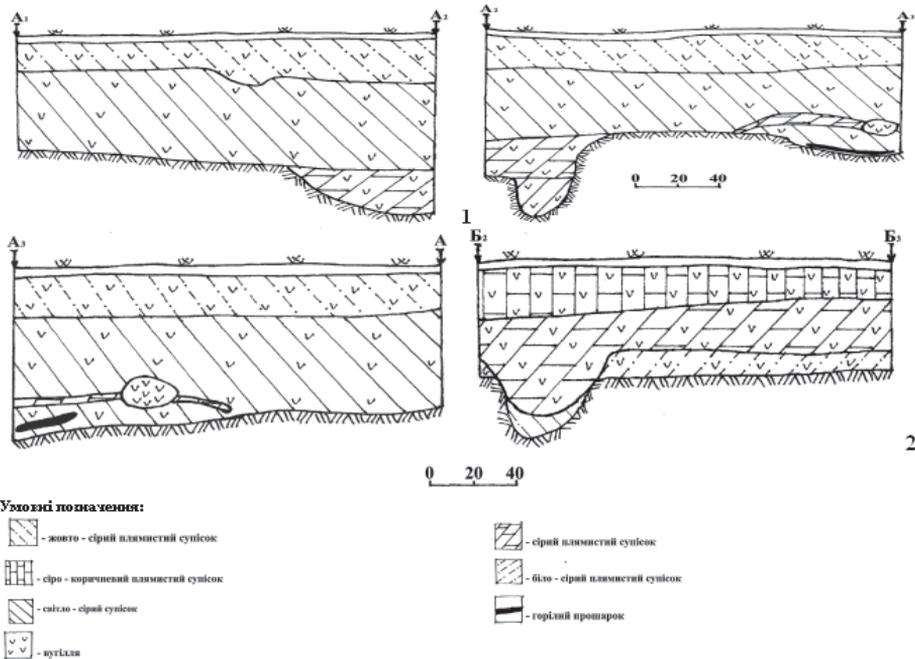
У ході розвідувальних робіт, що проводилися зусиллями неолітичного загону Міжнародної Батуриної археологічної експедиції під керівництвом автора статті, влітку 2006 року в околицях с. Красне Бахмацького району Чернігівської області було обстежене урочище Серікові Сосни. Ця місцевість розташована за 3,5 км на північ від північно-західної околиці с. Красне, за 1,2 км на південь від сучасного русла р. Сейм і являє собою великий останець берегової тераси річки, який з північного та західного боків обмежується старим руслом р. Сейм, а з півдня – заболоченою низиною. Поверхня останця засаджена сосновим лісом. Висота його над заплавленим лугом становить близько 3 м у західній частині та 2–2,5 м – у східній. Між цими двома підвищеннями проходить досить велика западина, яка ділить останець на дві частини. Саме на них у 2006 році і був зібраний матеріал – кераміка часів бронзи та неоліту, а також крем'яні знаряддя. З огляду на таку топографічну ситуацію поселення було поділене на два пункти: Серікові Сосни, пункт I та Серікові Сосни, пункт II (Мал. 1). У 2007 році на обох пунктах

були проведені шурфувальні розвідувальні роботи з метою дослідження культурного шару, визначення його потужності в різних частинах поселення, а також уточнення культурно-хронологічної приналежності поселення і характеру зв'язку між пунктом I та пунктом II. В результаті був отриманий досить численний масив артефактів та проведені спостереження над стратиграфією культурних нашарувань у різних частинах пам'ятки, що дозволило дійти досить цікавих висновків.

Пункт I.

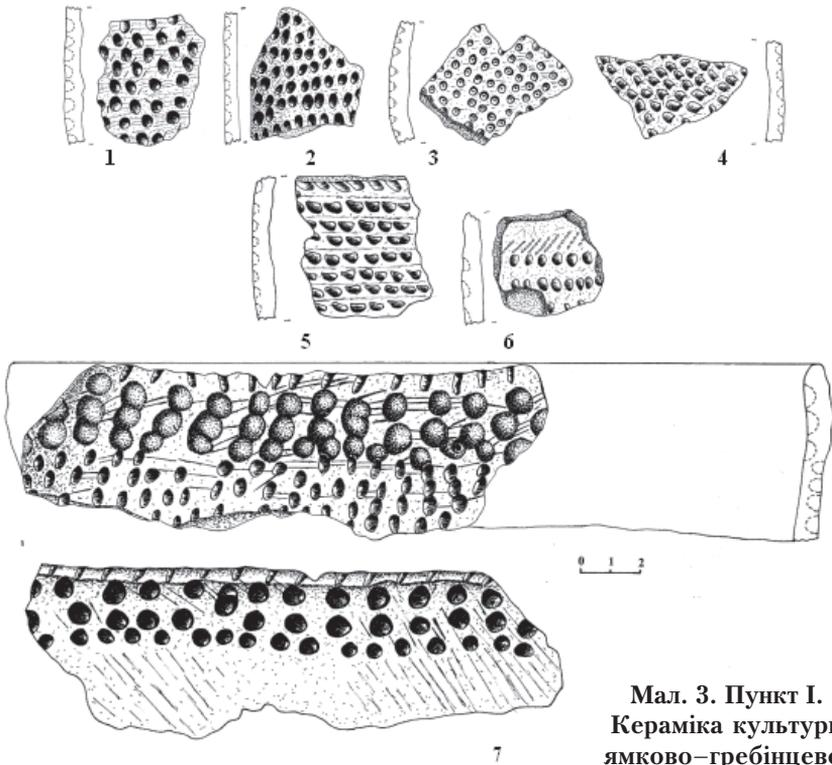
Займає східну частину останця, яка мисом виступає в заплаву між двома старицями. Площа пункту становить 160 x 80 м. Половина його поросла сосновим лісом, половина, ближча до краю мису, – задернована, і саме тут у 1960-их роках стояв літній табір для великої рогатої худоби. З цієї причини верхній шар дерну був знятий, тому перепад глибин між двома частинами на пункті I становить 0,2 – 0,25 м. Тут було закладено два шурфи розмірами 2 x 2 м: один майже по центру поселення, другий – за 40 м на схід від першого, ближче до краю мису, якраз на краю майданчика, утвореного колишнім літнім табором (Мал.1). У ході проведення шурфувальних робіт з'ясувалося, що стратиграфічна ситуація в центральній та східній частинах пункту I суттєво відрізняється. В центральній частині (шурф 1) культурний шар складається з жовто-сірого плямистого супіску з включенням вугілля (0,08 – 0,3 м), під ним залягає шар світло-сірого супіску з

Мал. 2. Стратиграфія культурного шару на пункті I.
1 – шурф 1; 2 – шурф 2;

включенням вугілля (0,3 – 0,8 м), нижче – материк. Заповненням об'єкта в шурфі 1 (яма 2) є сірий плямистий супісок з включенням вугілля (Мал. 2, 1). У східній частині пункту I (шурф 2) потужність культурного шару на 0,2 м менша, ніж в центрі, тому що верхній шар ґрунту був знятий при будівлі літньої ферми, стратиграфія ж дає дещо іншу картину: верхній шар (0,08 – 0,2 м) складається з сіро-коричневого супіску з включенням вугілля, нижче (0,2 – 0,45 м) йде шар сірого плямистого супіску з включенням вугілля, який одночасно слугує і заповненням об'єктів, виявлених тут (яма 3, яма 4). Підстиляє цей шар прошарок

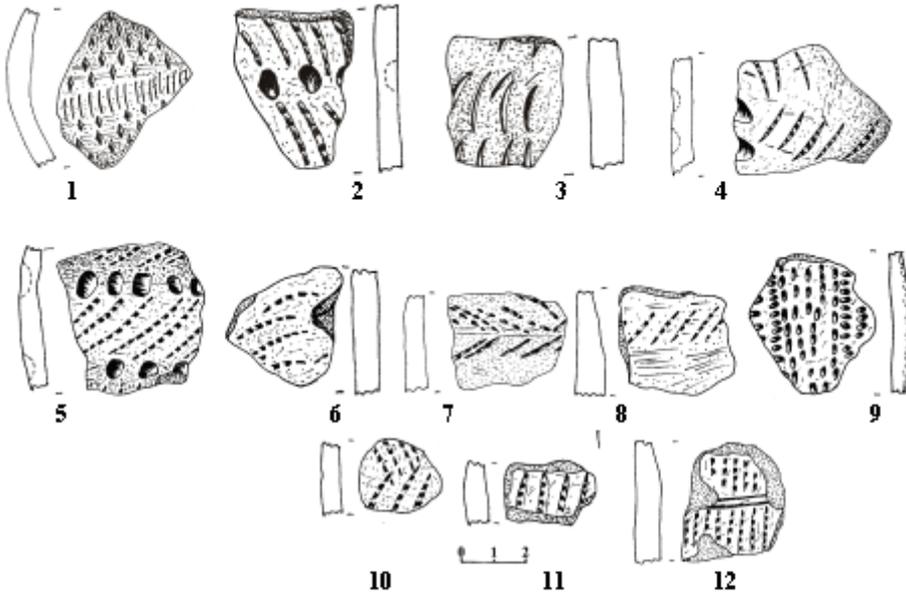
біло-сірого плямистого супіску з включенням вугілля (0,45 – 0,55 м), під яким знаходиться материк (Мал. 2, 2). Описана стратиграфія вказує на те, що верхні прошарки культурного шару у центральній та східній частинах пам'ятки суттєво різняться, а нижній шар, в якому міститься переважна кількість неолітичного матеріалу і який є заповненням трьох об'єктів часів неоліту, – однаковий. Проте в центральній частині, на відміну від східної, він є тільки заповненням ями 2, яка належить до часів неоліту, в східній же частині цей прошарок має потужність 0,3 м над материком і також заповнює господарські об'єкти неолітичної доби. Порівнюючи дані стратиграфії з кількістю отриманого в цих частинах поселення матеріалу, можна дійти висновку, що основна життєдіяльність на поселенні за доби неоліту була сконцентрована у східній його частині, ближче до мису – тобто до води.

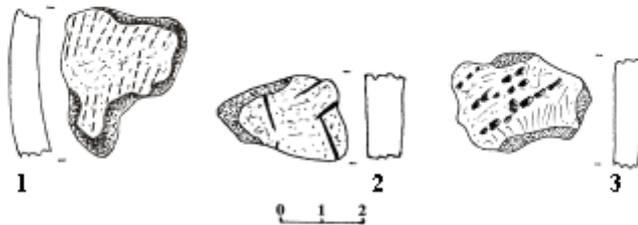
Мал. 3. Пункт І.
Кераміка культури
ямково-гребінцевої

Відповідно до описаної стратиграфії, з'ясувалося, що у верхніх нашаруваннях містяться нечисленні матеріали ранньослов'янських часів, які перемішані з також нечисленними фрагментами посуду доби бронзи та неоліту. Нижче зафіксовані знахідки переважно неолітичної кераміки та поодинокі фрагменти кераміки доби бронзи з прокресленим та гусеничним орнаментом. Аналіз кераміки часів неоліту дозволив дійти висновку, що у верхній частині неолітичного шару (гл. 0,2 – 0,6 м) містився матеріал, який переважно відноситься до культури ямково-гребінцевої кераміки (Мал. 3), нижче (гл. 0,6 – 0,7 м) зафіксовані фрагменти посуду дніпро-донецької культурної спільноти (Мал. 4), а також декілька фрагментів посуду так званого лисогубівського варіанту дніпро-донецької культури (Мал. 5).

Загалом колекція фрагментів глиняного посуду на пункті І склала 132 од., з них 107 фр. (81%) – прикрашені орнаментом, решта – 25 фр. (18,9%) – без орнаменту. Переважна частина неорнаментованої кераміки – уламки посуду, виготовленого з глини з домішками шамоту, має грубу та нерівну поверхню, доволі товстостінна (0,7 – 1,0 см), одного кольору – коричнювато-сірого. Ця кераміка належить до

Мал. 4. Пункт I. Кераміка дніпро-донецької культури.

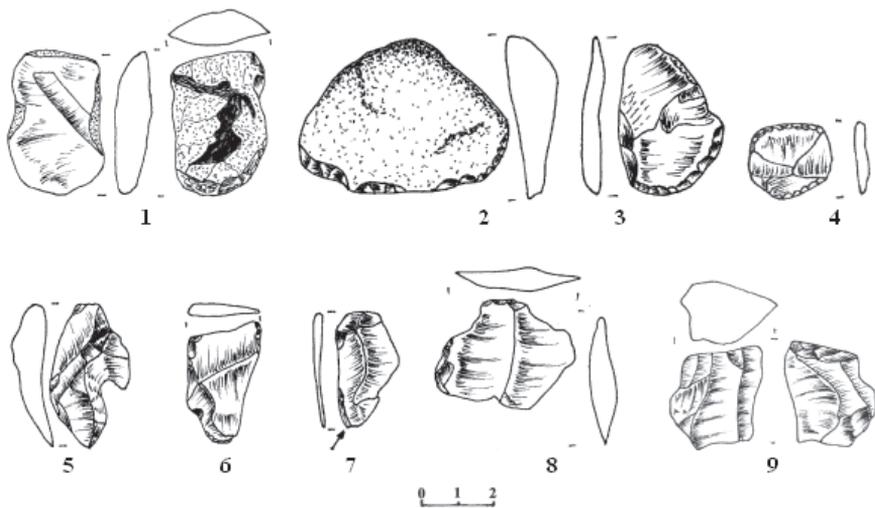

Мал. 5. Пункт I. Кераміка лисогубівського варіанту дніпро-донецької культури.

зарубинецької культури. Кераміка часів неоліту–бронзи практично вся орнаментована, за орнаментальними мотивами була розбита на такі групи:

- ямковий – 49 фр. (45,7%);
- гребінцевий – 16 фр. (15%);
- ямково-гребінцевий – 5 фр. (4,6%);
- накольчастий – 18 фр. (16,8%);
- відбитки лопатки – 9 фр. (8,4%);
- лінії – 6 фр. (5,6%);
- гребінцево-накольчастий – 3 фр. (2,8%);
- ямково-лінійний – 1 фр. (0,9%);

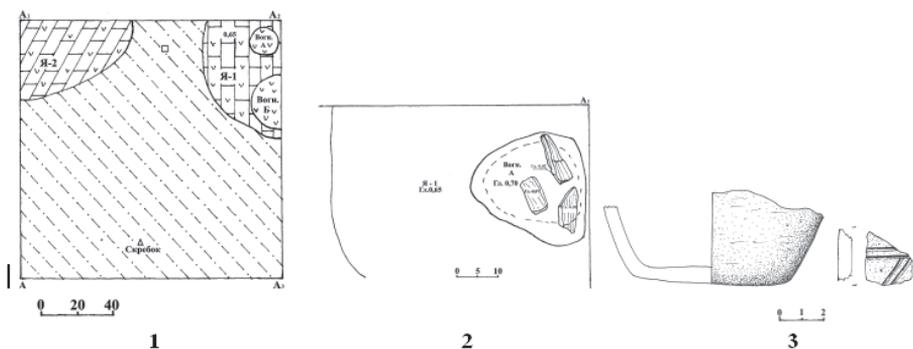
Переважна кількість кераміки виготовлена з тіста, яке містить в собі домішки піску і рослинності (48 %), піску, рослинності та кровавику (31 %); менше 10 % фрагментів посуду містять у тісті домішки піску, піску та кровавику; менше 5 % – піску і кварцу; кварцу, рослинності і піску; кварцу і кровавику. Ямковий орнамент, котрим, як видно з наведених даних, прикрашена більша частина керамічного матеріалу, покривав, швидше за все, всю поверхню посудин. 80 % кераміки з ямковим орнаментом з одного або з двох боків заглажено пучком трави або, рідше, зубчастим штампом. Кераміка, прикрашена гребінцевим орнаментом, має сліди легкого підлощування з одного або з двох боків і заглажувалася переважно зубчастим штампом.

Мал. 6. Пункт І. Крем'яні знаряддя.

1 – 4 – скребки; 5 – 7 – різці; 8 – різець-скобель; 9 – нуклеус;

Крем'яний інвентар на пункті І доволі нечисленний – 28 одиниць, з яких 13 одиниць (46,4 %) є знаряддями. Кремій темно-сірого кольору, іноді містить у собі вкраплення білого кольору. Серед відходів переважають відщепи – 10 одиниць (35,7 %), пластин всього 4 (14,2 %). Нуклеус знайдений тільки 1. Він клиноподібний, одноплосинний зі скошеною площадкою (Мал 6, 9). Серед знарядь переважають скребки – 8 одиниць (61,5 %). Вони виготовлені на відщепках округлої та овальної

Мал. 7

Пункт І Шурф І

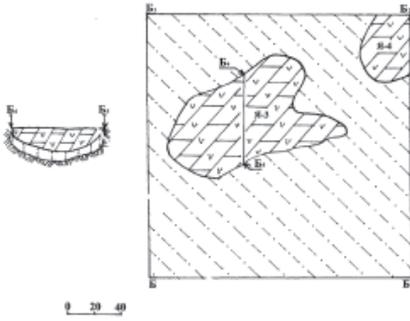
1 - план плям ями 1 та ями 2;

2 - план розташування горілих плашок у вогнищі А, яма 1;

3 - матеріали з вогнища А, яма 1;

форми, переважно невеликих розмірів, з округлим чи прямим одним робочим краєм, який сформований притупляючою однобічною ретушшю (Мал 6, 1 – 4). Ріжучих знарядь – 3, що становить 23 % від загальної кількості знарядь (Мал. 6, 5 – 7). Також знайдене одне комбіноване знаряддя – це різець-скобель (Мал. 6, 8). У цілому, техніка обробки кременю та виготовлення знарядь дозволяють віднести їх до доби неоліту.

Кварцитовий інвентар, на жаль, представлений лише відщепами (7 одиниць) та одним фрагментом пластини. Знарядь з кварциту не знайдено.

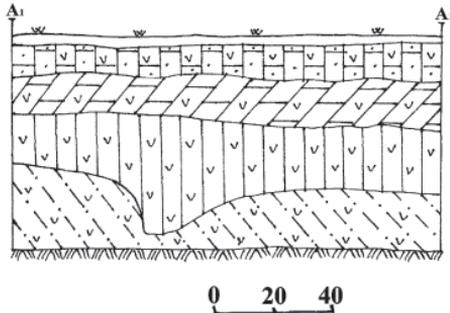

Мал. 8
Пункт I. Шурф 2
План плям ями 3 та ями 4

ямою 1, у протилежному куті шурфу 1, була зафіксована яма 2 (Мал. 7, 1), заглиблена в материк на 0,6 м. Судячи з керамічного матеріалу, знайденого тут, цей об'єкт відноситься до доби пізнього неоліту, а саме до періоду існування поселення культури ямково-гребінцевої кераміки. Цікавим є той факт, що яма 1 перекривається згори тонким (0,08 м) шаром сірого плямистого супіску із включенням вугілля, який у свою чергу є заповненням ями 2 (Мал. 2, 1). Швидше за все представники сосницької культури використовували для засипки покинутого вогнища ґрунт із розташованої поряд старої пізньонеолітичної ями.

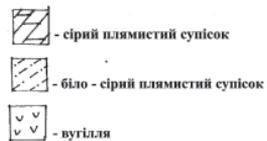
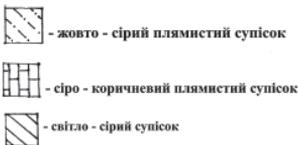
У шурфі 2 було виявлено і обстежено яму 3 та частково яму 4 (Мал. 8). Обидві неглибоко (до 0,35 м) занурені в материк. Яма 3 підовальної форми розмірами 1,4 x 0,7 м, але контури її розпливчасті. В підлозі зафіксовано залишки трьох невеличких ямок діаметром 0,25 – 0,3 м, які були заглиблені в материк на 0,3 м. Функціонально вони, вірогідніше, слугували для закріплення якоїсь дерев'яної конструкції. В заповненні ями 3 було знайдено дрібні фрагменти неолітичної кераміки без орнаменту, а в заповненні однієї зі стовпових ямок – крем'яний скребок на великому округлому відщепі (Мал. 6, 2). В заповненні ями 4 також

У шурфі 1 було зафіксовано та частково досліджено залишки двох об'єктів – яма 1 та яма 2 (Мал. 7, 1). Яма 1 являла собою залишки двох невеликих вогнищ, трохи заглиблених у материк. У вогнищі А було зафіксовано залишки кількох горілих плашок, а також денце та кілька фрагментів стінок ліпної посудини (Мал. 7, 2, 3). У вогнищі Б було знайдено один фрагмент стінки з прокресленими лініями від тієї ж посудини, що й у вогнищі А. За керамічним матеріалом яма 1 датується добою пізньої бронзи і може належати носіям сосницької культури. Поряд з

Мал. 9
Пункт II. Загальна стратиграфія.

Умовні позначення:

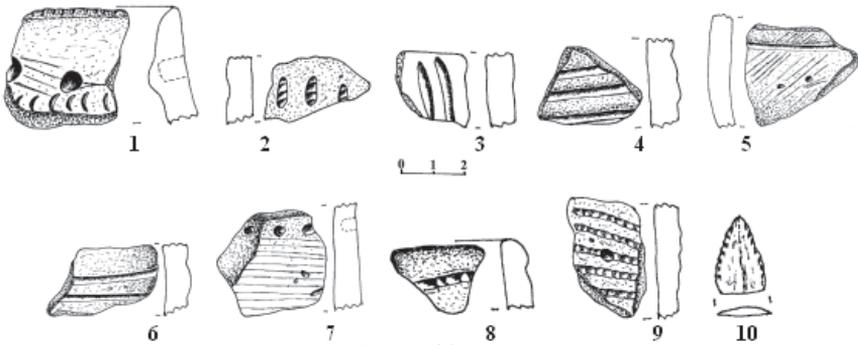

було знайдено декілька дрібних неорнаментованих фрагментів неолітичної кераміки.

Отже, під час проведення шурфувальних розвідувальних робіт на поселенні Серікові Сосни, пункт I було встановлено, що пам'ятка існувала з часів розвинутого неоліту (дніпро–донецька культура, середній та пізній етап; лисогубівський варіант дніпро–донецької культури на пізній стадії розвинутого неоліту), в пізньому неоліті була заселена людністю ямково–гребінцевої культурної спільноти (ранній етап), пізніше, за часів бронзового віку, тут оселялися носії середньодніпровської та сосницької культур, які залишили по собі нечисленні матеріали, на межі I тис. до н.е. – I тис. н.е. тут залишили сліди племена зарубинецької культури. За часів розвинутого неоліту життєдіяльність переважно концентрувалася на стрілці мису, ближче до води, пізніше, в добу пізнього неоліту–бронзи змістилася на центральну, найвищу частину поселення. Можливо, це було пов'язане з невеликим підвищенням рівня води в р. Сейм, русло якої в той час проходило безпосередньо біля пам'ятки, що у свою чергу викликало певні зміни у планіграфії поселення. На жаль, культурні горизонти не розділяються стерильними прошарками, тому неможливо чітко визначити зміну одних груп населення іншими, швидше за все поселення Серікові Сосни, пункт I протягом тривалого часу з V тис. до н.е. до поч. I тис. н.е. існувало без великих перерв, залишивши потужний культурний шар доби неоліту.

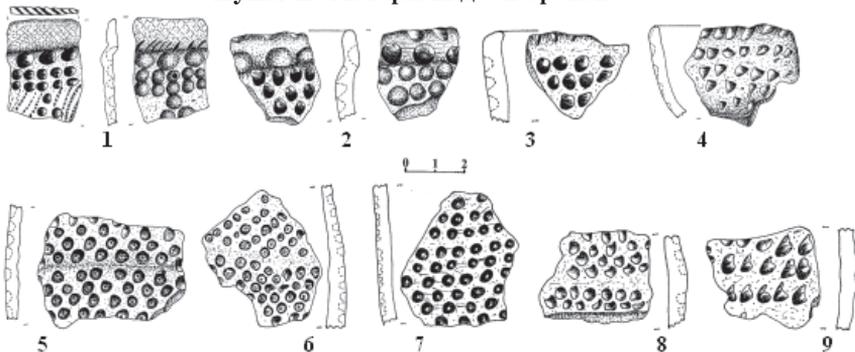
Пункт II.

Займає західну частину останцю, площа розповсюдження культурного шару – 260 x 100 м. Північний край останця над старицею шириною 50 – 60 м не засаджений лісом, саме тут ще в 30-их – 40-их рр. XX ст. стояв невеликий хутір Серіків (звідки урочище отримало свою теперешню назву), на згадку про який залишилося декілька фруктових дерев. Поверхня тут задернована. Далі, вглиб останця, починається сосновий ліс. Усього на пункті II було закладено 5 шурфів:

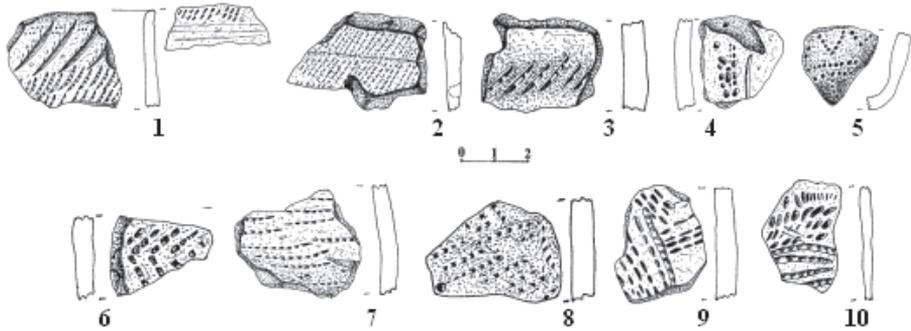
Мал. 10

Пункт II. Матеріали доби бронзи.

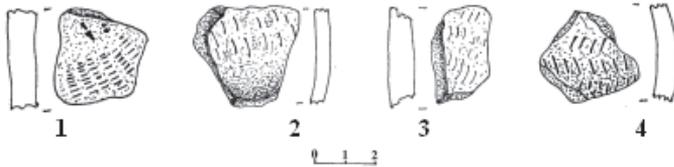
Мал. 11

Пункт II. Кераміка культури ямково–гребінцевої кераміки.

Мал.12

Пункт II. Кераміка дніпро–донецької культури.

Мал. 13

Пункт II. Кераміка лисогубівського варіанту дніпро–донецької культури.

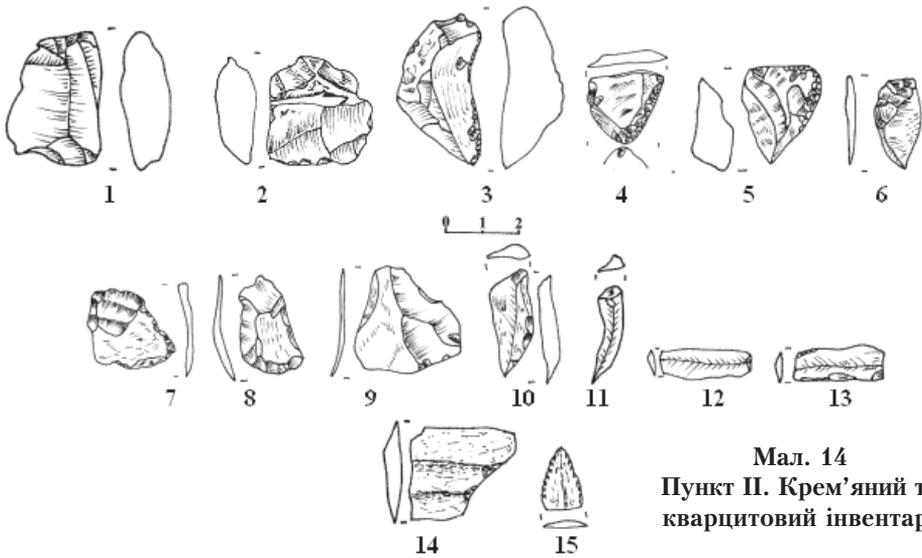
один розмірами 2 x 2 м, один розмірами 2 x 1 м та три шурфи 1 x 1 м (Мал. 1).

Зафіксована в ході шурфування стратиграфія показала практично однакове розташування культурних нашарувань на всій площі поселення. Незначно коливалася тільки потужність того чи іншого шару. Верхній шар складався з коричнево–сірого супіску з включенням вугілля потужністю 0,2 м, який містив у собі матеріали XIX–XX ст. (залишки хутора) та нечисленні фрагменти кераміки зарубинецької культури, нижче розташовувався шар сірого плямистого супіску з включенням вугілля потужністю 0,2 – 0,3 м, в якому містилися вперемішку матеріали сосницької та середньодніпровської культур доби бронзи (Мал. 10), а також невелика кількість артефактів доби неоліту культури ямково-гребінцевої кераміки. Його підстилав потужний шар сіро-жовтого плямистого супіску з включенням вугілля – 0,25 – 0,35 м завтовшки, в якому й були сконцентровані переважно матеріали культури ямково–гребінцевої кераміки (Мал. 11). Під ним, на материк, в різних частинах поселення зафіксований шар біло-сірого або жовто-сірого плямистого супіску з включенням вугілля потужністю 0,15 – 0,2 м, в якому містилися матеріали переважно дніпро-донецької неолітичної культури (Мал. 12), а також декілька фрагментів посуду так званого лисогубівського варіанту дніпро-донецької культури (Мал. 13).

Таким чином, загальна потужність культурного шару на пункті II становила 0,8-1,0 м, нашарування з неолітичними матеріалами були 0,45 – 0,55 м завтовшки і містилися на глибині 0,3-0,45 м від сучасної поверхні (Мал. 9).

Загалом колекція фрагментів глиняного посуду на пункті II становила 220 од., з них 139 фр. (64%) – прикрашені орнаментом, решта – 81 фр. (36%) – без орнаменту. Переважна частка неорнаментованої кераміки походить від посуду, виготовленого з глини з домішками шамоту, має грубу та нерівну поверхню, доволі товстостінна (0,7 – 1,0 см) та має один колір – коричнево-сірий. Ця кераміка належить до зарубинецької культури. Кераміка часів неоліту-бронзи практично вся орнаментована та за орнаментальними мотивами була розбита на такі групи:

- ямковий – 62 фр. (44,6%);
- гребінцевий – 23 фр. (16,5%);
- ямково-гребінцевий – 6 фр. (4,3%);
- накольчастий – 16 фр. (11,5%);

Мал. 14
Пункт II. Крем'яний та
кварцитовий інвентар.

- відбитки лопатки – 16 фр. (11,5%);
- лінії – 10 фр. (7,2%);
- ямково-накольчастий – 3 фр. (2,2%);
- шнуровий – 2 фр. (1,4%);

Переважна кількість кераміки виготовлена з тіста, яке містить у собі домішки піску та кровавику (38,7 %); піску, рослинності та кровавику (32 %); менше 10 % фрагментів посуду містять в тісті домішки піску або піску та кварцу; менше 5 % – кварцу і кровавику. Як і у випадку з керамікою з пункту I, ямковий орнамент, яким прикрашена більша частина керамічного матеріалу, покривав, очевидно всю поверхню посудин. 80 % кераміки з ямковим орнаментом з одного або з двох боків заглажено пучком трави або, рідше, зубчастим штампом. Кераміка, прикрашена гребінцевим орнаментом, має сліди легкого підлощування з одного або з двох боків і заглажувалась переважно зубчастим штампом.

Крем'яний інвентар на пункті II нечисленний – 30 одиниць, з яких 17 одиниць (56,6 %) – знаряддя. Кремій темно-сірого кольору, іноді містить в собі вкраплення білого кольору. Серед відходів переважають відщепи – 10 одиниць (33 %), пластин всього 1 (3,3 %). Знайдено також 2 нуклеуси. Обидва аморфні: одноплосинний та багатоплосинний (Мал 14, 1 – 2). Серед знарядь переважають ріжучі знаряддя: різці – 5 одиниць (29,4 %), ножі – 2 одиниці (11,8%) та різак – 1. Різці виготовлені на тонких пластинчастих відщепах під трикутні форми, ножі виготовлені на масивних відщепах, в перетині трикутної форми з дугоподібним лезом (Мал. 14, 6 – 9). Скребок знайдений всього один (Мал. 14, 5). Також представлено 2 знаряддя на невеликих пластинах, які швидше за все використовувалися також для різки (мал. 14, 12 – 13) і дві проколки (Мал. 14, 10 – 11).

Кварцитовий інвентар, на жаль, не дуже численний, представлений одним мініатюрним вістряем стріли, яке, очевидно, належить до доби бронзи, та двома знаряддями – фрагментом розтиральника і уламком пластинчастого ріжучого знаряддя (Мал. 14, 14). Відщепів знайдено 8 (61,5%), пластин – 3 (23%). У загальній кількості це дещо більше, ніж на пункті I, але теж небагато.

З об'єктів зафіксовано лише яму в шурфі 4. Вона була округлої форми, розмірами 1,0 x 0,7 м та заглиблена в материк на 0,45 м. По центру підлоги ями розташовувалася невеличка стовпова ямка діаметром 0,2 м та глибиною 0,15 м. У заповненні була кераміка дніпро-донецької культури та крем'яний нуклеус (Мал.).

Таким чином, культурна приналежність неолітичних нашарувань на пункті II збігається з аналогічними на пункті I. Можна зробити висновок, що за часів

раннього та розвинутого етапів неоліту на останці борової тераси в урочищі Серікові Сосни існували два поселення, розділені між собою невеликою низиною завдовжки 0,2-0,3 км. Аналіз керамічного та крем'яного інвентаря вказує на майже повну аналогію між пунктом I та пунктом II. Дещо різна стратиграфічна ситуація, на наш погляд, зумовлена суто природними факторами, про які йшлося вище.

Підсумовуючи дані, викладені в цій статті, можна сказати, що поселення Серікові Сосни є новим, досить яскравим пунктом доби неоліту, має непоганий, неперевідкладений, насичений матеріалом культурний шар і при проведенні широкомасштабних польових досліджень, безумовно, надасть чимало нової інформації щодо культурно-історичних процесів у міжріччі Десни та Сейму за часів неоліту.

Олег Однороженко

РОДОВА ГЕРАЛЬДИКА СІВЕРСЬКОЇ ТА СМОЛЕНСЬКОЇ ЗЕМЕЛЬ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIV – XV ст.)

У добу пізнього середньовіччя Сіверська та Смоленська землі були тісно пов'язані між собою політично. Подібними були також історичні долі цих регіонів упродовж другої половини XIV – початку XVI ст. Наприкінці XIV ст. обидві землі потрапляють у політичну орбіту Великого князівства Литовського і Руського, утворюючи собою широку буферну зону між останнім та набираючим силу Великим князівством Московським.

На відміну від Смоленської землі, що являла собою доволі цілісне політичне утворення, яке спиралося на традицію тривалого існування на її теренах Великого князівства Смоленського, Сіверська земля та пов'язані з нею Верхівські князівства являли собою складний конгломерат різноманітних удільних князівств та господарських волостей. Лише іноді більша частина території Сівера пов'язувалася в єдиний політичний організм, як це було, скажімо, за часів князя Новгородського та господаря Сіверської землі (1370 – 1392) Корибута-Дмитра Ольгердовича або князя Чернігівського, Брянського, Новгородського, Трубчевського та господаря Сіверської землі (1405-1409, 1419-1430) Свидригайла-Лева-Болеслава Ольгердовича.

Політична роздробленість Сіверської землі зумовила підпорядкованість її окремих частин у військових справах смоленському намісникові.¹ Разом з тим тісні політичні зв'язки, а також військові потреби в умовах прикордоння призвели до взаємоперетікання землевласницької еліти з одного регіону до іншого,² внаслідок чого значна кількість родів володіла отчинами та вислугами в обох землях одночасно. Останнє змушує нас розглядати питання, пов'язані з історією місцевої знаті, і в тому числі її геральдичну традицію, спільно для обох регіонів.

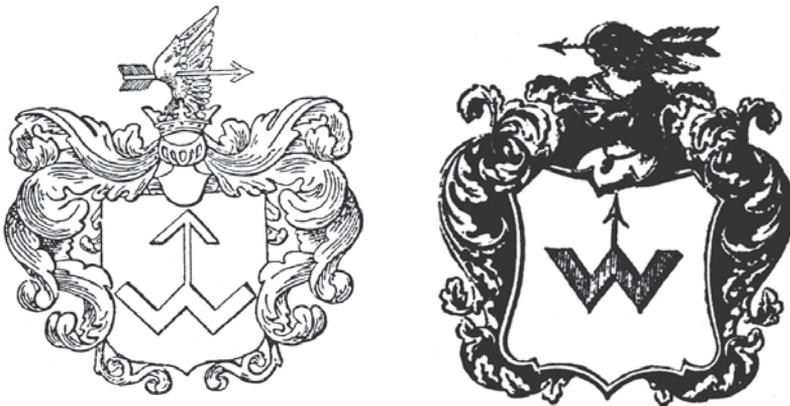
Тривалий час герботворення Сіверської та Смоленської земель перебували поза увагою дослідників. Особливо це стосується родової геральдики місцевих панів та бояр, адже князівська геральдика, хоч і спорадично, все ж таки потрапляла в поле зору істориків.³ Зумовлена дана ситуація тією обставиною, що в XVI ст., з котрого походить основна маса відомостей про геральдичну традицію інших руських земель Великого князівства Литовського, як Сівер так і Смоленськ уже перебували у складі Московської держави, для котрої геральдичні традиції не були актуальними.

Отже, інформацію про родову геральдику Сіверської та Смоленської земель

доводилося шукати, як правило, в пізнішому герботворенні нащадків тих родів, що виемігрували наприкінці XV – на початку XVI ст. в інші землі Великого князівства Литовського та Руського. Так, з пізніших річпосполитських гербовників, сфрагістичних пам'яток та руських стародруків є добре відомими герби цілого ряду колишніх сіверських та смоленських родів. І серед них таких впливових, як, скажімо, Тризни,⁴ Халецькі,⁵ Войни,⁶ Биковські,⁷ Бокії⁸ та ін.

Мал.1: Герб Юсифа Тризни в “Триоди Постной” 1648 р.

Мал.2: Герб Халецьких у гербовнику Кояловича “Compendium”.

Мал.3: Герб Халецьких у виданні “Herbarz Polski” 1839 р.

Мал.4: Герб Войнів у гербовнику Папроцького “Gniazdo snoty” 1578 р.
Мал.5: Герб Биковських у гербовнику Папроцького “Gniazdo snoty” 1578 р.
Мал.6: Герб Бокіїв у гербовнику Папроцького “Gniazdo snoty” 1578 р.

Найповніше відомості про родові герби колишніх сіверських та смоленських родів представлені у двох рукописних гербовниках В.Кояловича “Compendium”⁹ та “Nomenclator”.¹⁰ Втім, час створення цих геральдичних праць (середина XVII ст.) доволі суттєво відбігає від доби перебування цих родів на теренах Сівера та Смоленщини, що дозволяє говорити про використання родових гербів ще в часи входження цих земель до складу Литовсько-Руської держави лише гіпотетично. Адже півтора століття, що минули між часом еміграції цих родів з окупованих Москвою земель і моментом фіксації родових гербів у відповідних гербовниках, не дозволяє з певністю твердити, чи герби ці постали ще в XV ст., чи були наслідком пізнішого герботворення на інших землях Великого князівства Литовського.

Щодо деяких з цих родових гербів, можна висловити вірогідне припущення про їх початки ще в XIV–XV ст., оскільки вони містять у собі зображення старих родових знаків, які саме в цей період оформлюються в герби. Це, зокрема, родові герби вже названих Халецьких, Бокіїв та Биковських (зображення яких відомі вже від 1-ої пол. XVI ст.), а крім того, герби сіверських та смоленських родів, що їх фіксують гербовники Кояловича.

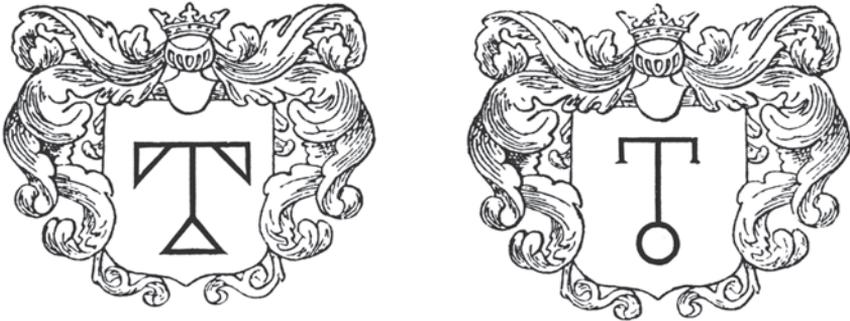
Серед них вихідці з Сівера – Баки, котрі осіли в Троцькому повіті та користувалися гербом, який Коялович називав Могила друга: на червоному полі знак у вигляді золотої літери М під хрестом; у нашоломнику три страусових пера;¹¹ Козли, осіли в Київській землі, герба Козел: на червоному полі знак у вигляді півмісяця рогами дотолу в супроводі трьох стріл; в нашоломнику три страусових пера;¹² Колонтаї, осіли в Вовковиському повіті, що користувалися двома подібними між собою гербами Котвиця відмінна: на червоному полі знак у вигляді літери Т над трикутником¹³ та на червоному полі знак у вигляді літери Т над колом;¹⁴ Окмінські, що переселилися до Вітебської землі та користувалися двома гербами, окресленими Кояловичем як Сирокомля відмінна: на червоному полі срібний знак у вигляді трьох літер V під вістрям стріли та колом; в нашоломнику три страусових пера¹⁵ та на червоному полі срібний знак у вигляді стріли, що пронизує серце вістрям дотолу в супроводі чотирьох косих хрестиків;¹⁶ Шестовицькі, переселені в Київську землю, герба Стріла зламана: на червоному полі срібний знак у вигляді двох перехрещених стріл вістрями вгору та вліво, перша з яких зламана здолу; в нашоломнику три страусових пера.¹⁷

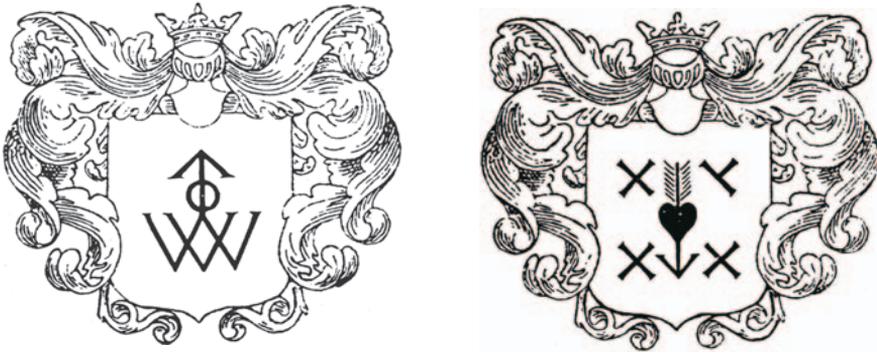
Мал.7: Герб Баків у гербовнику Кояловича “Compendium”.

Мал.8: Герб Козлів у гербовнику Кояловича “Compendium”.

Мал.9: Герб Шестовицьких у гербовнику Кояловича “Compendium”.

Мал.10-11: Герби Колонтаїв у гербовнику Кояловича “Compendium”.

Мал.12-13: Герби Окмінських у гербовнику Кояловича “Compendium”.

Вихідці зі Смоленської землі – Львовичі, поселені у Вількомирському повіті, користувалися родовим гербом, який фігурує у Кояловича під назвою Костровець: на червоному полі знак у вигляді роздвоєного здолу хреста, який перетинає півмісяць рогами догори; в нашоломнику три страусових пера;¹⁸ Мещерини герба Погоня татарська: на блакитному полі на срібному коні вершник у зеленому вбранні стріляє з напнутого лука стрілою вліво;¹⁹ Обухови герба Котвиця: на червоному полі родовий знак у вигляді кітви; в нашоломнику три страусових пера;²⁰ Позняки, осілі в Київській землі, герба Стрілець: на блакитному полі рицар, якого пронизує стріла; у нашоломнику три страусових пера;⁴ Цехановичі, поселені в Мстиславському повіті, герба Могила перша відмінна: на червоному полі знак у вигляді хреста над квадратом; у нашоломнику три страусових пера.²¹

Мал.14: Герб Позняків у гербовнику Кояловича “Compendium”.
Мал.15: Герб Мещеринів у гербовнику Кояловича “Compendium”.

Мал.16: Герб Львовичів у гербовнику Кояловича “Compendium”.
Мал.17: Герб Цехановичів у гербовнику Кояловича “Compendium”.

Разом з тим цілий ряд сіверських та смоленських родів користувався гербами явно пізнішого походження. Зокрема, обидва відгалуження роду Радогощанинів, який переселився з Сіверської землі до Новгорододоцького повіту, – Радогощанини-Униговські та Радогощанини-Ходорковські користувалися в XVII ст. польським гербом Остоя;²³ Березовські, що переселилися зі Смоленської землі до Берестейської, використовували як родовий герб Яструбець;²⁴ а рід Сологубів – герб Правда.²⁵

У будь-якому разі відомості про родову геральдику Сіверської та Смоленської земель доби входження цих територій до складу Литовсько-Руської держави наприкінці XIV – на початку XVI ст. залишалися дотепер на рівні гіпотетичних припущень, що ґрунтувалися на екстраполяціях на підставі пізніших річпосполитських гербовників. Середньовічних джерел суто геральдичного походження, які висвітлювали б дану проблему, до нашого часу, очевидно, не збереглося, натомість маємо деякі відомості з поля сфрагістики, які дозволяють у загальних рисах реконструювати основні характеристики родової геральдики Сівера та Смоленської землі XIV – XV ст.

Від 26 квітня 1388 р. походить акт присяги господарської ради новгородського князя та господаря Сіверської землі Корибута-Дмитра Ольгердовича на вірність королю Польському Ягайлу-Володиславу Ольгердовичу та Короні Польській, в якому подано перелік князів та панів радних, що засвідчили документ власними печатками: **“Мы княз Давидъ Дмитриквич, княз Р҃санъ Пааксич, Василии Данильквич, Федоръ Квладшкович Хворожда и с вратомъ Иванов, Григорин да Иван Несвизьскин, Хома Билюрминъ, Васко Дрюкович, Гавсъ Климантъ, Юри Звинкеневич, Терпъ Максак, Кгирдивид Бѣлик, сынъ кго Семен Вонолович, Гриць с вратомъ Степаном Калит, Иван Балакѣрович, Сасъ**

Горбачевич со всею братью, Семен Асманович Трубецький воевода, Глѣб Кедокимович, Иван Жидович, Павелъ Петрович, Възаричи Давидъ и Аковъ, Мошсегал воевода Новгородьскни ... Коривѣт княз Новгородьскни и Сѣверьскни господарь нашъ ... наша добра рада и наши вшего поспольства воаръ приювлѣнни ... и на вѣчнаа крѣпость к сему листу печати нашѣ велѣни ксмо привѣти”.²⁶

Документ неодноразово публікувався,²⁷ а от печаткам, які було привішено до нього, з публікаціями пощастило значно менше. Ф.Пекосінський подав у своїх роботах доволі нечіткі фотовідбитки цих печаток, але без атрибуції та з доволі тендеційним описом зображень у їхніх полях,²⁸ а С.Кутшеба та В.Семкович обмежилися самими лише описами, досить недокладними та дещо неповними.²⁹

Свого часу до акту було привішено дванадцять печаток, з яких до сьогодні збереглося лише три: перша, четверта і восьма. Крім того, Ф.Пекосінським було подано опис та світлину ще однієї печатки, яка на даний момент є втраченою. Остання належала панові радному Гавсу Климянту і містила в своєму полі круглої форми розміром 30 мм строчний напис: ПЕЧАТЬ ГАВСОВА,³⁰ що зближує дану сфрагістичну пам'ятку із аналогічними пам'ятками киево-руської доби, коли використання печаток із подібними написами було загальною практикою.³¹

На відміну від цієї печатки зі строчним написом на інших трьох печатках, що збереглися до сьогодні, було вміщено зображення родових гербів. Так, на печатці (круглої форми розміром 37 мм) князя Городецького (1388 – 1399) Давида Дмитровича, який, очевидно, крім Городецького князівства в Пинській землі, мав також певні володіння в Сіверській землі, що і зумовило його участь у господарській раді Корибута-Дмитра Ольгердовича,³² було зображено родовий знак у вигляді перехрещеної стріли вістрям угору над півколом, що лежить кінцями догори, в супроводі довколового напису: ПЕЧАТЬ КН ... АВА ... Т ...⁵

Збережені печатки інших двох учасників господарської ради мали подібну конструкцію. На печатці Юрія Звинкиневича, яка мала круглу форму та розмір 33 мм, в полі печатки було зображено знак у вигляді перехрещеної подвійної стріли в стовп, а також вміщено довколовий напис, на сьогодні збережений лише частково: ... ПЕЧАТЬ ...³³ Так само виразно пошкоджено напис на печатці Федора Євлашковича Хворощі: + ... ПЕЧАТЬ, яка мала круглу форму розміром 35 мм. Натомість добре видно зображення в полі печатки родового знака у вигляді трикутника під хрестом і двома хвилястими відгалуженнями здолу.³⁴

SD-35,1. Мал.18: Печатка Давида Дмитровича князя Городецького від 1388 р.

Мал.19: Печатка Юрія Звинкиневича від 1388 р.

Мал.20: Печатка Федора Євлашковича Хворощі від 1388 р.

Як бачимо, зображення на печатках сіверських панів радних мають виразну подібність з аналогічними сюжетами тогочасної родової геральдики інших руських земель. В основі гербів сіверських панів, як і скрізь на Русі, лежали родові знаки. Найширші паралелі з герботворенням інших руських земель знаходимо і на печатці Юрія Звинкиневича. Подібні знаки, в основі яких лежало зображення двох стріл з вістрями в різні боки, знаходимо в родових гербах пана радного Юрші,³⁵ панів

Воловичів,³⁶ панів Єловичів-Куневських,³⁷ Богуфалів³⁸ та ін.

Наступні відомості про герботворення смоленських та сіверських родів походять з кінця XV ст. При двох документах від 16 березня 1496 р.³⁹ та 12 вересня 1499 р.⁴⁰ нам вдалося виявити чотирнадцять печаток місцевих панів та бояр. Вони, як і слід було очікувати, несуть у собі все ті ж геральдичні зображення на основі родових знаків. Даний сюжет є абсолютно домінуючим у родовій геральдиці Сівера та Смоленської землі. Разом з тим характер зображення на цих печатках не залишає сумнівів, що перед нами саме родові герби: по-перше – певна кількість родових знаків на печатках розміщена на гербових щитах, по-друге – різні представники одного роду користувалися зображеннями, вельми подібними між собою, що, безсумнівно, вказує на родову, а не на особисту приналежність розміщених на печатках знаків.

Найкраще дані положення ілюструються на прикладі печаток боярського роду Полтевих, яких виявлено відразу три. На печатці смоленського конюшого Василя Полтева⁴¹ було вміщено знак у вигляді перехрещеної стріли вістрям в лівий горішній кут.⁴² На печатці його брата,⁴³ смоленського боярина Федора Полтева⁴⁴ родовий знак має подібний вигляд, лише правий кінець вістря стріли загнуто всередину.⁴⁵ Натомість, у полі печатки смоленського боярина Занька Полтева⁶ вміщено щит німецької геральдичної форми, на якому зображено знак у вигляді піввістря стріли в правий горішній кут, з загнутим лівим кінцем під хрестиком, праворуч відгалуження під хрестиком; герб супроводжує напис згори: ЗАНКА.⁷

Мал.21: Печатка Василя Полтева від 1499 р.

Мал.22: Печатка Федора Полтева від 1496 р.

Мал.23: Печатка Занька Полтева від 1499 р.

Певні відмінності в зображенні родового герба використовували на своїх печатках також смоленські бояри Дудини. В полі печатки Івана Григоровича Дудини⁸ зображено знак у вигляді потрійного хреста з вістрям на долішньому лівому рамені; печатка має круглу форму та розмір 22 мм, а також довшовий напис: + ПЕЧАТЬ ИВАНОВА ДУДИЧА.⁹ Натомість, на печатці Суморока Григоровича Дудини¹⁰ знак має вигляд потрійного хреста з перехрестям на горішньому рамені над півмісяцем, що лежить рогами догори.¹¹

Мал.24: Печатка Івана Григоровича Дудини від 1496 р.

Мал.25: Печатка Суморока Григоровича Дудини від 1496 р.

На печатках інших смоленських бояр також бачимо зображення родових знаків. Зокрема, на печатці Панаса Кинбарова¹² вміщено знак у вигляді роздвоєної здолу стріли вістрям вгору з колом всередині та частково збережений напис: + ... А ... ИН ... О ... А.¹³ На печатці Мишка Войниловича Кумпича¹⁴ знак подано у вигляді паростка з вістрям стріли вередині; вона має круглу форму розміром 20 мм та напис по колу: + **МИШКОВА ПЕЧАТЬ**.⁴⁶ Гришко Пиво⁴⁷ користувався печаткою круглої форми розміром 23 мм з довколовим написом: **ГРИГОР ... ОВА ПЧТ** та зображенням знака у вигляді літери Т над літерою W.⁴⁸

Мал.26: Печатка Панаса Кинбарова від 1496 р.

Мал.27: Мишка Войниловича Кумпича від 1499 р.

Мал.28: Печатка Гришка Пива від 1496 р.

Гришко Олексійович Перхур'єв⁴⁹ користувався печаткою із зображенням знака, подібного до літери П з потрійним відгалуженням праворуч та відгалуженням вгору ліворуч.⁵⁰ Василь Михайлович Мирославич⁵¹ на печатці круглої форми розміром 24 мм вмістив знак у вигляді літери X із загнутими вбік горішніми кінцями та довколовий напис: **ПЕЧАТЬ ВАСИЛ ... ЛАВА**.⁵² На печатці Тишка Максимовича⁵³ знак мав вигляд літери Т з меншою літерою И праворуч; сама печатка мала круглу форму розміром 20 мм та довколовий напис: + **ПЕЧАТЬ ТИШКОВА**.⁵⁴

Мал.29: Печатка Гришка Олексійовича Перхур'єва від 1496 р.

Мал.30: Печатка Василя Михайловича Мирославича від 1499 р.

Мал.31: Печатка Тишка Максимовича від 1496 р.

На печатці Гаврила Косевича родовий герб було розміщено в щиті німецької геральдичної форми, він складався зі знака у вигляді літери Z та восьмипроменевої зірки праворуч; печатка мала круглу форму розміром 21 мм та довколовий напис: **ПЕЧАТЬ ГАВРИЛА КОСЕВИЧА**.⁵⁵ Так само в щиті, цього разу іспанської геральдичної форми, було зображено герб пана Івана Кривця⁵⁶, смоленського околничого, родовий знак у ньому мав вигляд двох кіл у стовп, горішне з яких було меншим і мало всередині стовп.⁵⁷ Дане зображення має найширші паралелі в родовій геральдиці інших руських земель, особливо галицьких, де відразу кілька місцевих родів використовували подібне зображення двох кіл як родові герби.⁵⁸

Нарешті, на печатці боярина Тишка Івановича Богатого⁵⁹ бачимо зображення герба, в основі якого лежало зображення не родового знака, а іншої фігури, а саме

– рицаря, який у правиці тримає спис, а в лівиці – щит. Печатка мала круглу форму розміром 22 мм і довоковий напис: **+ П ТИМОФЕЯ С БГАТАГО**.¹⁵ Дане зображення хоч і вирізняється своїм змістом зпосеред інших родових гербів Сівера та Смоленської землі, знаходить, втім, певні аналогії в герботворенні інших руських земель Великого князівства Литовського, яке широко використовувало геральдичне зображення фігури рицаря, пішого чи кінного.

Мал.32: Печатка Гаврила Косевича від 1499 р.

Мал.33: Печатка Івана Кривця від 1499 р.

Мал.34: Печатка Тишка Івановича Богатого від 1496 р.

Джерела та література, примітки:

1. Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства.- Москва, 1892.- С.- С.44-45.
2. Кром М. Меж Русью и Литвой. Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в.- М., 1995.- С.233-253.
3. Иванов П. Сборник снимков с древних печатей приложенных к грамотам и другим юридическим актам, хранящимся в Московском архиве юстиции.- М., 1858.- С.79; Румянцева В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма.- Киев, 1986.- С.33; Снимки древних русских печатей государственных, царских, областных, городских, присутственных мест и частных лиц.- Выпуск I.- М., 1880.- С.79; Хорошкевич А. Печати полоцких грамот XIV – XV веков // Вспомогательные исторические дисциплины.- Выпуск IV.- Л., 1972.- С.133; Цітоў А. Пячаткі старажытнай Беларусі.- Мінск, 1993.- С.36; Цітоў А. Наш сімвал – пагоня. Шлях праз стагоддзя.- Мінск, 1992.- С.15; Цітоў А. Сфрагістыка і геральдыка Беларусі.- Мінск, 1999.- С.134; Kutrzeba S., Semkowicz W. Akta unji Polski z Litw.№. 1385 – 1791.- Kraków, 1932.- С.12, 19-20, 90, 400; Archiwum komisji historycznej.- Tom XII.- Kraków, 1919.- С.167, 201; Archiwum księstwa Lubartowiczów Sanguszków w Siawucie.- Tom I.- Lwów, 1877.- С.10; Gumowski M. Pieczkcie księstw litewskich // Ateneum Wileńskie.- Rok VII.- Wilno, 1930.- С.695, 703, 706; Gumowski M. Handbuch der polnischen Siegelkunde.- Graz, 1966.- С.69, 157; Nowak P., Pokora P. Dokumenty strony polsko-litewskiej pokoju Meineskiego z 1422 roku.- Poznań, 2004.- С.77; Piekosiecki F. Heraldika polska wieków średnich.- Kraków, 1899.- С.234; Piekosiecki F. Pieczkcie polskie wieków średnich.- Kraków, 1899.- С.326; Semkowicz W. O litewskich rodach bojarskich zbratanych ze szlachtą polską w Horodle w 1413 roku // Miesięcznik heraldyczny.- Tom VI.- Lwów, 1913.- С.203; Sochaniewicz K. Przyczynek do rozwoju herbu księstwa Zbarazkich // Miesięcznik heraldyczny.- Tom VII.- Lwów, 1914.- С.119; Vossberg F. Siegel des Mittelalters von Pollen, Lithauen, Schlesien, Pommern und Preussen.- Berlin, 1854.- С.43.
4. Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie, Perg.636 a; Perg.5627; Титов Х. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI – XVIII ст. Всезбірка передмов до українських стародруків // Збірник Історично-Філологічного відділу Всеукраїнської академії наук.- Том XVII.- К., 1924.- С.366; Kojaiowicz W. Herbarz rycerstwa Wielkiego Księstwa Litewskiego zwany Compendium.- Kraków, 1897.- С.59.
5. Центральний державний історичний архів України у місті Києві, ф.44, оп.1, спр.1, арк.561, 859; AGAD, Perg.5627; Archiwum Radziwiłłow, Dz.X, Sygn.23, st.15; Kojaiowicz W. Compendium.- С.275; Niesiecki K. Herbarz Polski.- Том III.- Lipsk, 1839.- С.12.
6. Paprocki B. Gniazdo cnoty skłód herby rycerstwa siawnego Królestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego, Ruskiego y inszych panstw początek swoj майа.- Kraków, 1578.- С.1181.
7. ЦДІАК, ф.44, оп.1, спр.1, арк.99, 520; ф.220, оп.1, спр.663, арк.1; AGAD, Archiwum Zamoyskich, Sygn.2633, st.60; Paprocki B. Gniazdo cnoty.- С.1199; Kojaiowicz W. Compendium.- С.20.
8. Болсуновский К. Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края.- Выпуск III.- Киев, 1914.- С.3, мал.6; Piekosiecki F. Heraldika polska wieków średnich.- Kraków, 1899.- С.320, мал.596; Paprocki B. Gniazdo cnoty.- С.1132; Kojaiowicz W. Compendium.- С.293.
9. Kojaiowicz W. Herbarz rycerstwa Wielkiego Księstwa Litewskiego zwany Compendium.- Kraków, 1897.

10. Kojaiowicz W. Herbarz szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego zwany Nomenclator.- Kraków, 1906.
11. Kojaiowicz W. Compendium.- С.171.
12. Там же.- С.112.
13. Там же.- С.110.
14. Там же.- С.110.
15. Там же.- С.281.
16. Там же.- С.281.
17. Там же.- С.294.
18. Там же.- С.105-106.
19. Там же.- С.231-232.
20. Там же.- С.228.
21. Там же.- С.296.
22. Там же.- С.169.
23. Там же.- С.205.
24. Там же.- С.75.
25. Там же.- С.239.
26. Fundacja Księstwa Czartoryskich przy Muzeum Narodowym w Krakowie, Biblioteka Księstwa Czartoryskich w Krakowie, Perg.212.
27. Archiwum księstwa Lubartowiczów Sanguszków w Siawucie.- Том I.- Львів, 1877.-С.8-9, n.9; Соболевский О., Пташицкий С. Палеографические снимки с русских рукописей XII – XVII вв.- СПб., 1901.- n.6; Крымский А. Украинская грамматика.- Том I.- Выпуск 2.- М., 1908.- С.503-504; Розов В. Украинские грамоты.- Киев, 1928.- С.38-39, n.20; Kutrzeba S., Semkowicz W. Akta unji Polski z Litw.№. 1385 – 1791.- Kraków, 1932.- С.17-18, n.20; Грамоти XIV ст.- Київ, 1974.- С.82, n.43.
28. Пекосинский Ф. Источники русской геральдики // Heraldica.- Том I.- СПб., 1900.- С.109; Piekosicski F. Heraldika polska wieków średnich.- Kraków, 1899.- С.296-297.
29. Akta unji.- С.17, n.20.
30. Muzeum Narodowe w Krakowie, Rkps 1713, karta 167; Пекосинский Ф. Источники русской геральдики.- С.109; мал.12; Akta unji.- С.17, n.20.
31. Див.: Янин В., Гайдуков П. Актовые печати Древней Руси X – XV веков.- Том III.- М., 1998.
32. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження.- Львів, 2000.- С.51.
33. BCz, Perg.212; MNK, Rkps 1713, karta 171; Rkps 1482, Том 2, karta 1 v; Пекосинский Ф. Источники русской геральдики.- С.109; мал.14; Akta unji.- С.17, n.20; Piekosicski F. Heraldika polska.- С.53; Piekosicski F. Piekosicski F. O cudydlach heraldyki ruskiej // Polska Akademia Umiejętności. Wydział Historyczno-filologiczny.- Serya II.- Том XIII.- Kraków, 1899.- С.203; мал.14.
34. BCz, Perg.212; MNK, Rkps 1713, karta 163; Пекосинский Ф. Источники русской геральдики.- С.109; мал.11; Akta unji.- С.17, n.20.
35. BCz, Perg.212; MNK, Rkps 1713, karta 171; Пекосинский Ф. Источники русской геральдики.- С.109; мал.13; Akta unji.- С.17, n.20; Piekosicski F. Heraldika polska.- С.155, 296-297; мал.502.
36. AGAD, Perg.4451.
37. AGAD, Perg.313; Perg.636 a; Perg.4806; Perg.5627; Perg.7722; Perg.7723; Perg.7728; Perg.7796; Perg.7802; Perg.8567.
38. Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника Національної академії наук України, Відділ рукописів, ф.5, оп.2, спр.4043/2, арк.26.
39. Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського Національної академії наук України, Інститут рукописів, ф.2, спр.7341.
40. MNK, Rkps 892, Том II, karta 1.
41. MNK, Rkps 892, Том II, karta 2.
42. Василю Полтеву конюшню (MNK, Rkps 892, Том II, karta 2).
43. MNK, Rkps 892, Том II, karta 2 (кругла розміром 24 мм).
44. Василю Полтеву ... и брату его Федору (Lietuvos Metrika. Knyga Nr.4 (1479 – 1491). Угальмуш knyga 4.- Vilnius, 2004.- С.60, n.16.4.- С.76, n.18.4).
45. Федор Полтев (MNK, Rkps 892, Том II, karta 1, 2).
46. MNK, Rkps 892, Том II, karta 1, 2 (кругла, розмір 22 мм).
47. Занко Полтев (MNK, Rkps 892, Том II, karta 2); Заньку Полтевичу и брату его Гаврилу (LM. Knyga Nr.4.- С.30, n.1.3.- С.59, n.16.4); Заньку Полтевичу (LM. Knyga Nr.4.- С.68, n.16.8).
48. MNK, Rkps 892, Том II, karta 2 (восьмикутна, розмір 18x15 мм).
49. Иван Григорьев сын Дудина (MNK, Rkps 892, Том II, karta 1), Иван Григорьевич Дудина (MNK, Rkps 892, Том II, karta 2).
50. MNK, Rkps 892, Том II, karta 1.
51. Суморок Дудич (MNK, Rkps 892, Том II, karta 1); Суморок Григорьев сын Дудина (LM. Knyga Nr.4.- С.153, n.141.1).

52. MNK, Rkps 892, Том II, karta 1 (кругла, розмір 20 мм).
53. Панас Кинбаров (MNK, Rkps 892, Том II, karta 1).
54. MNK, Rkps 892, Том II, karta 1 (кругла, розмір 25 мм).
55. Мишко Воинлович Кумпич (MNK, Rkps 892, Том II, karta 2).
56. MNK, Rkps 892, Том II, karta 2.
57. Гришко Пиво (MNK, Rkps 892, Том II, karta 1); Григорю Пиву (LM. Кнуга Nr.4.- С.71, п.18.1).
58. MNK, Rkps 892, Том II, karta 1.
59. Гришко Влексеєвич Перхирьєвых (MNK, Rkps 892, Том II, karta 1); Алексєєвых сыновъ Перфурьєва два: Ивашко а Гришго (LM. Кнуга Nr.4.- С.153, п.141.1).
60. MNK, Rkps 892, Том II, karta 1 (кругла, розмір 22 мм).
61. Васи́лей Миросла́вич (MNK, Rkps 892, Том II, karta 2); Михаиловых Миросла́вича два сыны: Васи́лей, Ива́нь (LM. Кнуга Nr.4.- С.152, п.141.1).
62. MNK, Rkps 892, Том II, karta 2.
63. Тишко Максимович (MNK, Rkps 892, Том II, karta 1).
64. MNK, Rkps 892, Том II, karta 1.
65. MNK, Rkps 892, Том II, karta 2.
66. пан Иван Кривець вколнич (MNK, Rkps 892, Том II, karta 2).
67. MNK, Rkps 892, Том II, karta 2 (кругла, розмір 24 мм).
68. Зокрема, пани Грудковичі (AGAD, AZ, Sygn.33, st.692; BCz, Perg.272; MNK, Rkps 1713, karta 191), пани Ходоровські (Центральний державний історичний архів України у місті Львові, ф.131, оп.1, спр.190, арк.1), пани Дмитровські (ЦДІАЛ, ф.131, оп.1, спр.56, арк.1) та Сочєвиччи (ЦДІАЛ, ф.131, оп.1, спр.109, арк.1).
69. Тишко Иванов сын Богатого (MNK, Rkps 892, Том II, karta 1).
70. MNK, Rkps 892, Том II, karta 1.

Ірина Хромова

АТРИБУЦІЯ МОНЕТ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКОГО КНЯЗІВСТВА: ПРОБЛЕМИ ТА ЗДОБУТКИ

З середини XIV ст. землі Південної Русі потрапляють у складний процес включення ординських володінь, котрі мали більш-менш сталу адміністрацію, до складу Великого князівства Литовського. Відбувається утвердження і зміцнення на цій території литовської династії Гедиміновичів. Такі важливі політичні та економічні зміни не могли не відбитися на складі грошового обігу.

Досліджуючи розвиток місцевого грошового обігу на українських землях у період XIV – пер. пол. XV ст., варто звернути увагу на ряд особливостей. По-перше, в цей час відновлюється традиція місцевого карбування. По-друге, кілька століть впливу монгольських традицій адміністрування та безпосередня близькість до кордонів Улусу Джучі позначилися на процесі системотворення та організації монетної справи на місцях. Відомо, що значну роль в грошовому обігу українських земель означеного періоду відіграли джучидські срібні монети – денгі, карбування яких велося практично в усіх центрах-монетарнях Улусу Джучі (Хорезм, Поволжя, Крим, територія Нижнього Подніпров'я та Молдавії). Топографія знахідок цих монет охоплює більшість областей сучасної України, що підтверджує той факт, що джучидська монетна система відіграла важливу роль у припиненні безмонетного періоду і розвитку грошового обігу на українських землях. Окремо слід зауважити, що прийнявши джучидські срібні монети для грошового обігу, розглядувані землі повністю відмовилися від джучидської мідної монети. Поодинокі знахідки таких монет явно вказують на відсутність їх регулярного обігу на території Чернігово-Сіверського і Київського князівств. Як дрібні номінали на деяких з цих земель карбувалися дрібні срібні монети.

Такий вплив чітко простежується при вивченні традицій місцевого – князівського, карбування на українських землях середини XIV – пер. пол. XV ст., одним з яскравих прикладів є історія монетної справи на Чернігово-Сіверщині.

Незначна кількість пам'яток нумізматики Сіверського князівства XIV ст. робить їх атрибуцію досить проблематичною. Здебільшого, сіверські монети (основна частина відомих знахідок міститься у Борщевському скарбі (Бориспільський район, Київська обл. 1948 р.), зокрема, монети князя Дмитра-Корибута Ольгердовича (1381–1404) визначаються за двома основними ознаками: наявністю характерного знака та присутністю імені князя. Монети, віднесені сучасними дослідниками до сіверського карбування, наслідують монети хана Мухаммада, що карбувалися в Орді у 772 (1370), 773 (1371/72) та 777 (1375) рр. х.¹, **та мають характерний знак (умовно – герб Корибута). До сіверського карбування з певною часткою вірогідності відносять і ті монети, що не мають князівського герба, але за своїм стилем, розмірами і вагою дуже подібні до монет із князівським знаком.**

Сіверські наслідування в контексті аналізу зображень можуть символізувати загальну залежність від Орди Мамає. Важко сказати, яким факторам – політичним чи економічним – віддано пріоритет у цьому випадку, адже про відносини Мамає та його ставленників Абдаллаха, Мухаммада та Буляка з Корибутом майже нічого не відомо. Відомо лише про існування певної угоди між Ольгердом та Мамаєм щодо “виходу” данини із земель Південно-Західної Русі².

Метрологічно монети Корибута можна поділити на 2 групи: перша має вагу від 0,65 до 1,04 г, їх найбільша кількість - в межах 0,89–1,04 г; друга група має вагу від 1,43 до 1,48 г. Ці монети підходять під вагу джучидських денгів, карбованих в Орді в 60–70 рр. XIV ст.

При цьому “важкі” монети Корибута (II група) співвідносяться з ординськими як 1:1, а “легкі” (I група) як 3:2. Проте такі розрахунки можуть бути прийняті з певною часткою вірогідності, оскільки їх джерелознавча база досить мала.

Хронологічні межі емісій (1370-і – 1380-і рр.) визначаються завдяки врахуванню кількох фактів. По-перше, майстер з Сіверського князівства, копіюючи монети Мухаммада, не бачив монет ані Буляка, ані Токтамиша, що почали карбуватися з 1380 р. По-друге, слід враховувати незначну кількість самих монет Корибута. Все це обмежує нижню дату карбування кінцем 70-х рр. XIV ст.

Основними питаннями, що викликають суперечки при дослідженні монет чернігово-сіверського карбування, є такі:

- знак, зображений на реверсі монет;
- визначення особи емітента та місця карбування.

Проте варто зауважити, що саме ці характеристики є базовими для атрибуції даного типу монет.

Знак. При атрибуції знака на сіверських монетах Дмитра-Корибута (1381–1404 рр.) серед дослідників не було досягнуто єдності думок. М. І. Догель (“Неизведанная русская монета XIV века”, 1913) знак на монеті вважав запозиченим від давніших рязанських монет. О. О. Ільїн („Монеты великого княжества Черниговского конца XIV века” (1921 р.) визначав даний знак як родовий герб Ольгердовичів. В. В. Зайцев (“Новые находки ранних монет Великого княжества Литовского в России”) вважає можливою атрибуцію знака як наслідування джучидським тамгам. Ним, на думку дослідника, литовські князі користувалися як “знаком власності”, котрий початково навіть міг і не успадковуватися, а слугував лише для підтвердження права володіння своїм уділом³. Це припущення не позбавлене логіки, адже певні типи монет і Дмитра-Корибута, і Володимира Ольгердовича мають або окремі елементи, або самі фактично є наслідуваннями джучидських монет. Але і тут виникає питання про характер спорідненості цих зображень і залежність їх від ступеня спорідненості їхніх власників. Г.А. Козубовський («Сіверські монети XIV ст.», 1992.), ґрунтуючись на інформації щодо вживання характерного для сіверських монет

символу на печатці сина кн. Дмитра – Федора Корибутовича (1433 р. документ із зібрання князів Чарторийських у Кракові), схильний вважати знак князівським гербом⁴. Проте дослідник зазначає, що було б неправильним вважати, що всі монети з цим знаком належать до карбування Дмитра-Корибута⁵.

Аналогічні проблеми виникають і з атрибуцією інших типів монет удільного карбування. Зокрема, дуже подібна символіка зустрічається на монетах Стародубського та Брянського князівств. Скарбовий матеріал засвідчує факт крабування монет із схожим знаком, або “якоревидною тамгою”, стародубським князем Олександром Патрікеївичем протягом 1386–1406 рр. (дата подається умовно, адже точного датування ще не проведено).⁶ Останній, як відомо, був сином Патрикія Наримонтовича (1370-ті–1387 рр.), – племінника великого князя литовського Ольгерда. Проте існує також припущення, що першим подібний знак міг почати карбувати на своїх монетах уже на кінець 1379 р. Дмитро Ольгердович, князь Брянський і Трубчевський⁸.

Проблемою в сучасній історіографії залишається правомірність твердження про зв'язок даного символу із зображеннями на рязанських монетах XIV–XV ст. Атрибуція цих символів також викликала чимало суперечок серед дослідників. В. Зубков наголошував на наявності зв'язку знаків на рязанських печатках і монетах, з князівським знаком Рюриковичів у цілому та знаком київських князів зокрема⁹. П.А. Шорін, вказує на помилковість класифікації та невідповідність у хронологічному відношенні, адже родовий знак великих князів, на його думку, не міг за короткий час набути суттєвих змін¹⁰. Він наводить опис даної тамги – зображення розгалуженого стержня як із завершенням завитків крапками, так і без них¹¹. Візуально рязанська тамга дуже подібна до знака на сіверських монетах Дмитра-Корибута, який також має варіанти: із крапками на кінці завитків або без них. Однак, незважаючи на досить велику кількість версій щодо проблеми атрибуції т.зв. “рязанської тамги”, єдиного загальноприйнятого визначення її походження та символічного значення досі немає, хоча незаперечним є визнаний факт приналежності тамги рязанським князям.

Тобто дослідниками так і не визначено достеменно, що саме символізує даний знак. Якщо це власний знак удільного князя Дмитра-Корибута, тоді з чим пов'язане використання подібних знаків на київських, стародубських і брянських монетах? Що ж до символіки, то, в принципі, такі елементи, як хрест (срібний – в геральдиці) і завитки, в більшості своїй, є характерними для родової геральдичної традиції всіх Рюриковичів, але однозначно відкинути будь-яку спробу атрибуції в жодному разі не можна.

Найаргументованішим на сьогодні видається припущення В. В. Зайцева про значення зображення знака як символу князівської влади, що підтверджує князя як офіційного емітента. При цьому знак, ймовірно, передавався у спадок, тобто був частиною родового герба князів Ольгердовичів. З точки зору символіки, не можна відкидати і значення „проквітлого хреста”, котрий має знаменувати поширення і утвердження міці християнської віри.

Особа емітента та місце карбування. Можливими емітентами віднайдених сіверських монет дослідники в різні часи називали: Дмитра-Корибута, Дмитра Ольгердовича, Володимира Ольгердовича. Суперечки викликало і визначення місця карбування.

М.І. Догель відносив монети до карбування міста Переяслава-Заліського, яким, на його думку, Дмитро-Корибут володів у 1378–1381 рр. Ш.І. Бектенеєв це заперечує, адже містом у визначений час володів не Дмитро-Корибут, а Дмитро Ольгердович-старший (? – 1392 рр.)¹². Спростовуючи думку М. І. Догеля щодо місця карбування описаної ним монети, О.О. Ільїн визнав належність її до карбування Дмитра-Корибута Ольгердовича в роки його княжіння у Чернігові та Новгороді-Сіверському.

Емітенти. Серед монет з Борщевського скарбу 1948 р. одна була віднесена Г.А. Козубовським до раннього типу монет Володимира Ольгердовича, що знайшло

підтримку і серед литовських нумізматів¹³, проте і викликало певні протиріччя. Після детального вивчення якісного фотознімка означеної монети та ще однієї, стилістично близької, знайденої у Брянській області (Російська Федерація), найвірогіднішим варіантом прочитання кругової легенди на аверсі визначено: “ПЕЧАТЬ КНЯЗЯ ДМИТРИЯ”¹⁴, та було висловлене припущення, що ці дві монети є наслідуваннями денгам ординського хана Мухаммада, які дослідники схильні відносити до карбування Дмитра Ольгердовича, старшого брата Дмитра-Корибута¹⁵, котрий приблизно з 1370 р. був князем Брянським, з середини 70-х рр. XIV ст. князував у Чернігові, але втратив свої володіння після переходу на службу до московського князя взимку 1379/80 р. Після 1380 р. ці землі були передані у володіння Дмитру-Корибуту Ольгердовичу¹⁶.

Можливим видається припущення, що між випуском оригінальних джучідських монет в безпосередній близькості від Київської та Чернігово-Сіверської земель (Орда Мамаєва, розташована на порогах Дніпра) і випуском їх наслідувань не могло минути багато часу. Отже, час карбування цих монет може визначатися між 1371 та 1376 рр., +2–3 рр., що відповідає рокам князування Дмитра Ольгердовича у Чернігові. До того ж з території Брянської області (теж уділ Дмитра Ольгердовича) також походить певна кількість знахідок наслідувань саме ординським денгам Мухаммада. Таким чином, дослідники припускають, що ці наслідування та кілька відомих на сьогодні іменних монет зі слов'янського легендою складали основу грошового обігу Брянського і Чернігово-Сіверського князівств у 70-і рр. XIV ст., що відповідає складу Борщевського скарбу¹⁷.

Щодо одного типу монет (монета з Ермітажного зібрання “рязанок”¹⁸), віднесеного Г.А. Козубовським до карбування Корибута, на сьогодні вже існує альтернативний варіант їх атрибуції. У доповіді на XII Загальноросійській нумізматичній конференції (19–24 квітня 2004 р.) було наведено ще один екземпляр даного типу монет¹⁹, легенда на якому має однозначне читання “ПЕЧАТЬ КНЯЗЯ” і досить вірогідне читання імені “АЛЕКСАНДР”, тобто монету з певною часткою вірогідності можна віднести до карбування Стародубського князя Олександра Патрикєйвича (приблизно 1386 – 1406 рр.), монети якого також мають схожу символіку.

Загалом же допомогти дослідникам у визначенні належності монет з специфічним знаком – гербом до карбування Корибута може порівняння їх вагових та стильових значень²⁰, що в свою чергу можливе при систематизації та повному опрацюванні джерельної бази.

Ще однією важливою віхою у вивченні історії монетної справи на території Чернігово-Сіверщини є окремі дослідження монет–наслідувань місцевого виробництва. Дослідниками²¹ в даний час ведуться пошуки критеріїв атрибуції монет, що являють собою наслідування денгам Мухаммада (карбування Орди 772, 773 та 777-х рр.) і карбовані на території Новгород-Сіверського князівства в період 1370-1380-х рр. Кількість відомих сьогодні наслідувань даного типу не перевищує 20-25 екземплярів (враховуючи приватні колекції)²². При їх дослідженні важливим є прив'язування даних монет саме до місць їх карбування.

Дослідники пропонують проводити класифікацію новгород-сіверських наслідувань, поділяючи їх на три групи, відповідно до особливостей іконографії монет:

1. Наслідування з легендою кирилицею на аверсі, імовірного карбування Дмитра Ольгердовича – 1 монета з Борщевського скарбу (Національний музей історії України. Інвентарний № AR – 6537/57), а також 1 екземпляр, знайдений у Брянській області (приватна колекція Росії).

2. Наслідування з умовно-аверсним зображенням “княжого знака” – 4 атрибутовані екземпляри з Борщевського скарбу (НМІУ. Інв. № AR – 6537/1; AR – 6537/4; AR – 6537/10; AR – 6537/14).

3. Наслідування, зображення на яких стилістично можна віднести до карбування на території Новгород-Сіверського князівства (всі інші відомі

наслідування). Скарбовий матеріал представлений п'ятьма екземплярами зі складу Борщевського скарбу (НМІУ. Інв. №. AR – 6537/37; AR – 6537/38; AR – 6537/39; AR – 6537/40; AR – 6537/41). Одиничні знахідки розпорошені по приватних колекціях.

Варто зазначити, що остання група - найважча для атрибуції. Адже наслідування денгам Мухаммада широко розповсюджені як в межах Мамаєвої Орди (Західного крила Улуса Джучі), так і на прикордонних територіях між Улусом Джучі, ВКЛ та удільними князівствами Північно-Східної Русі. Успішна атрибуція можлива, на думку дослідників, лише після досконалого вивчення технології їх карбування. Зокрема, було виявлено цікаву особливість, спільну для монет, умовно віднесених до трьох типів наслідувань новгород-сіверського карбування, – заготовки мають набагато більший діаметр, меншу товщину відносно наслідуваних монет і вирізані з листового металу, а не виготовлені за дротяною технологією²³. До того ж, дослідники не відкидають можливий вплив сіверських наслідувань на розвиток місцевого карбування у Верховських князівствах і далі на північний захід через перехід на службу до князя Дмитра Донського Андрія і Дмитра Ольгердовичів²⁴.

Унікальні монети Чернігово-Сіверського князівства, безперечно, мають тісний зв'язок з історичними та нумізматичними реаліями останньої чверті XIV ст. Повніші хронологічні та метрологічні дослідження будуть можливі за нових знахідок. Фонд сіверських монет дуже малий (близько 11 – 15 екземплярів) і складається в основному з монет, що походять з одного скарбу, а також окремих монет невизначеного походження. Всі екземпляри є наслідуваннями джучидським срібним денгам, карбованим за правління хана Мухаммада. Вивчення наслідувань джучидським монетам на території ординсько-литовського прикордоння загалом і Чернігово-Сіверського князівства зокрема дозволяє по-новому поглянути на створення деяких власних князівських монетних типів і систем²⁵. Адже до цього часу роль джучидського карбування в грошовому обігові українських земель у пер. пол. XIV – пер. пол. XV ст. у дослідження вітчизняних вчених-нумізматів була дещо применшена.

Джерела та література, примітки:

1. У праці Козубовського Г.А. "Сіверські монети XIV ст." ім'я хана передано як Мухаммед Булак. Дослідженнями нумізматів-орієнталістів останніх років переконливо доведено, що мова йде про двох різних ханів – ставленників Мамаю, що наслідували один одному. Всі монети, карбовані у 772 – 778 рр.х., мають тільки титули та ім'я "Мухаммед". Монети, карбовані у 782 р.х. (1380 р.), мають тільки титули та ім'я "Буляк".
2. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С. 106.
3. Зайцев В. В. Новые находки ранних монет Великого княжества Литовского в России // средневековая нумизматика Восточной Европы. Вып. II. М., 2007. – С. 124.
4. Козубовський Г. А. Сіверські монети XIV ст. – К., 1992. – С. 6.
5. Там само. – С. 7–8.
6. Зайцев В. В. Указ. соч. – С. 124–126.
7. Рябцевич В. Н. О монетах Новгород-Северского и Стародубского уделов Великого княжества Литовского (последняя четверть XIV в.) // Средневековая нумизматика Восточной Европы. – М., 2007. – Вып. 2. – С. 152–154.
8. Зайцев В. В. Указ. соч. – С. 127.
9. Зубков В. К вопросу о древних рязанских монетах. / Рязанский областной краеведческий музей // Краеведческие записки. – Рязань, 1959. – С. 110, 116, рис. 3.
10. Шорин П. А. К вопросу о надчеканке тамги на монетах великого княжества Рязанского // Нумизматический сборник. Материалы к нумизматическому каталогу собрания ГИМ. – М., Государственный исторический музей. 1971. – Ч. IV. – Вып. I. – С. 15–17.
11. Там само. – С. 18.
12. Бектинеев Ш. И. Монета князя Дмитра-Корибута (1378–1381) // Денежное обращение Великого княжества Литовского в XIII–XV вв. – Минск, 1994. – С. 37–39.
13. Eugenijus Ivanauskas, Robert J. Douchis Coins of Liyhuania 1386-1707, Vilnius-Columbia-1999 Table III 8:8
14. Реверс монети являє собою наслідування джучидському денгу часів правління хана Гійас ад-Діна Мухаммеда, карбування Улусу Джучі і датою 773 р. хіджри (1371/1372 гг.).

15. Зотов Р.В. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. – Спб., 1892.
16. Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. К., 1987. - С.65.
17. Хромов К.К., Хромова И.К. Новгород-Северская монета Дмитрия Ольгердовича // V Международная нумизматическая конференция “Болгар – 2005”. Тезисы докладов и сообщений. – С. 75.
18. Козубовський Г. А. Сіверські монети XIV ст. – К., 1992. – С. 18, № 11.
19. Кользин А.М., Литвинов С.В., Селезнев А.Б. (Москва) “Клад золотоордынских и русских монет из-под Алексина” // Тезисы XII Всероссийской нумизматической конференции. – М., 2004. – С. 136 (полный текст доклада и фото монет).
20. Наприклад, порівнюючи вагу монет Корибута з Борцівського скарбу та монет з Тетюшського скарбу, опублікованих Савельєвим, очевидно, що останні відрізняються від монет за стилем і вагою і не мають жодного відношення до монет Корибута, як доводить у своїй праці Г. А. Козубовський. Наявність “важких” монет серед монет Корибута з зібрання С. Г. Строганова та М. І. Догеля не може в цьому випадку свідчити про належність монет Тетюшського скарбу до монет Корибута тому, що стилістично це абсолютно різні монети, а питання їхньої автентичності досі носить спірний характер.
21. Хромов К. Новое в изучении Новгород-Северских подражаний джучидским дирхемам третьей четверти XIV века // Международная нумизматическая конференция, посвященная 150-летию Национального музея Литвы, Вильнюс, 26-28 апреля 2006 г. Тезисы докладов. – С. 158–159.
22. Там само. – С. 158.
23. Там само. – С. 158.
24. Там само. – С. 159.
25. Там само. – С. 159.

ЗАБУТТЮ НЕПІДВЛАДНЕ

Віра Гайдар, Наталя Гайдар

●

НЕХАЙ НІКОЛИ НЕ ПОВТОРИТЬСЯ ЦЕЙ УРОК ІСТОРІЇ

І в наш час, коли вже так багато опубліковано, сказано, написано, значна частина народу, а тим більше молоде покоління, на жаль, не знає всієї правди про голодомор 1932-1933 рр. Тому ми поставили собі за мету зібрати спогади людей, які пережили ці роки. Ми вважаємо, що тільки розповіді свідків можуть наповнити велику трагедію українського народу людським змістом, зробити її зрозумілішою для нащадків, щоб ніхто не посмів поставити під сумнів історичну достовірність страшного лиха.

У селі, звідки ми родом, уже мало залишилося людей, які пам'ятають ці голодні роки, тому нам довелося збирати свідчення в інших районах нашої області. Маючи знайомих та родичів в Прилуцькому, Сосницькому та Талалаївському районах, ми провели опитування. Висловлюємо щирі подяки за допомогу Володимирі Миколайовичу Поліщукі та учням Ладанської гімназії Поліні Бульбі та Анні Рубан (Прилуцький район), Марії Іванівні Стукало та учням Дмитру Бойку і Марині Маценко (Сосницький район), Марії Миколаївні Ярмаш та учням Червоноплугатарської середньої школи – Катерині Коломієць, Яні Примаку та Миколі Ромашку.

Прослухавши зібрані у такий спосіб оповіді, ми прийшли до висновку: у даний період історії для українського народу були створені умови, не сумісні з життям, адже конфіскували все їстівне, що було в селянських хатах, на подвір'ї, у хліві чи погребі. Забирали все, щоб обеззброїти селян, звести до нуля той повстанський потенціал, який нагромаджувався в українському селі наприкінці 20-х років як цілком природна реакція на надвисокі темпи колективізації.

Ми побачили, що гинули працьовиті, самостійні хазяї. Селянин переставав бути господарем на своїй землі, порядкувати у власному домі. На нього чекала важка безплатна праця у колгоспному рабстві або страхітлива смерть від голоду...

Наше життя нерозривно пов'язане з минулим. Ми не вирвемося із замкненого кола трагічної національної історії, доки не осмислимо її уроків. Нехай найболючіша для українців трагедія завжди буде в їхній свідомості незагоєною раною, що ятрить національне сумління.

Наше невеличке дослідження, крім усього іншого, стане відповіддю тим, хто стверджує, що голоду в Україні не було.

*У селі Червоний Плугатар Талалаївського району проживає **Іван Оксентійович Івченко**, 1916 року народження. Він один із тих, хто пройшов війну від першого до останнього дня, нагороджений орденами “Червона Зірка”, Великої Вітчизняної війни, про його бойовий шлях писала районна газета “Трибуна хлібороба” у номері за 13 вересня 2003 року. Народився ветеран у селі Васьківці Срібнянського району. Голодовку забути не може. Як висловився Іван Оксентійович, він і досі пам'ятає на смак листя кожного дерева:*

– Сім'я у нас була велика: батько, мати і 9 дітей. Треба було чимось займатися, щоб прогодувати таку сім'ю. В дідуся було 30 гектарів землі. Коли він розділив її на п'ятьох синів, то моєму батькові дісталось 6 гектарів. Він ще докупив 2 гектари у Марковича Бориса Іполитовича, який виїжджав до Америки і продавав землю.

Щоб обробляти стільки землі, треба мати інвентар. Батько взяв позику в банку і купив ісааківський плуг (?), культиватор, борони. Він вирішив займатися вирощуванням тютюну – вигідною, але водночас трудомісткою справою – треба ж було вертати борг за інвентар. Вся сім'я вкладала силу у вирощування цієї культури. Мені було 7 років, але я вже сапував і пасинкував тютюн.

Коли розпочалася колективізація, батька запрошували в колгосп. Він вперто відмовлявся, бо мав трохи своєї землі та велике бажання працювати на ній. Його приневолювали, були випадки, що й били. В селі були спеціальні штаби, де переконували людей вступати до колгоспу. Викликають у штаб, пропонують написати заяву – відмовляєшся, так піди подумай у сусідню кімнату. А там стоять дебелі хлопці, один б'є в одне вухо, а другий – в друге. А тоді пропонували зайти знову, запитували, чи не передумав. До колгоспу багато людей не хотіли йти. З охотою йшли, мабуть, ті, хто був зовсім бідний. У той час тих, хто відмовлявся йти в колгосп, виселяли з села. Батько сам поїхав у Краматорськ, влаштувався на роботу. За роботацькість його цінували, тому запропонували квартиру і дали відпустку, щоб з'їздив за сім'єю.

Коли батько приїхав додому, то його тут уже чекали: арештували і забрали спочатку в Срібне, а потім перевели у Варву, щоб був подалі від дому. Там він просидів два місяці у підвалі, куди направляли снігову воду. Коли став пухнути живіт, батька відпустили додому. Він ще зміг самостійно дійти з Варви до Васьківцеь. Прийшовши додому, з порога заявив: “Гукайте родичів, буду прощатися, буду помирати”. На другий день він помер. Це було 21 червня 1933 року.

В колгосп забрали землю, інвентар, дві кобили і жеребця, дві корови.

У Васьківцях дуже багато людей померло з голоду. Вимирали цілими сім'ями. Сестра мого тата мала сім'ю з 8 чоловік. Під час голоду вижила одна тільки двоюрідна сестра. І таких сімей було багато.

Зі мною трапився такий випадок. Якось я повертався з роботи, працював у Тростянецькому дендропарку, збирав шишки. Переді мною йшов чоловік, за плечима ніс маленьку торбинку. У нього зачепилася нога за ногу, чоловік упав і не підводився. Я прийшов додому і став розповідати, що мені трапилося в дорозі. Як іде виконроб і виганяє мого брата і сусіда копати яму. Коли викопали яму, привезли того чоловіка на гарбі. Він вже говорить не міг, але раптом щось забурмотів. Копачі забрали лопати і сказали: “Ви хоч нас і розстрілюйте, але ми закопувати живу людину не будемо”. Він пролежав там ніч і захолов. На ранок його й прикопали. Через декілька днів приходила жінка цього чоловіка. Він був з села Побочіївки, за 3 кілометри від Срібного.

Ми виживали, як могли: товкли кукурудзяні качани, переминали головки конюшини, липове листя, а якщо вдавалося приховати муку, то добавляли жменьку і пекли такий хліб. Як збирали урожай, то старалися трохи прикопати зерна на городі. Але рідко вдавалося це зробити. Приходили ударники, шастали по господарству, перекопували, штрикали залізними крючками і, в основному, знаходили прихований продукт. Наша мама мала золоту десятку, їздила з нею в Бахмач в магазин “Торгсін”, де виміняла пуд муки.

Колгоспники також голодували, та по господарству в них шастали менше. В основному не голодували активісти.

Мої діти не були піонерами і комсомольцями, хоч як на них і на мене не тиснули. Я не міг дозволити собі, щоб мої діти були в рядах тих організацій (піонери і комсомольці – надійна зміна КППС), які знищили батька 9 дітей.

Не можна висловити біль словами, душа кричить:

*На тихі села навійнулось горе –
Дітей з колиски кинуто на сніг,
Спущено господарів комори...
Хто хліба шмат собі
придбати міг,
Хто до роботи уставав на зорях,
А зморений моливсь до образів –
Діждався той Сибіру, Соловків...*

Наступний наш свідок – **Віра Назарівна Похигуй**, жителька села Поповичка, народилася у 1924 році в селі Березівка. Жінка відносить себе до людей, котрі чудом пережили голодомор 1932 – 1933 років і мають не книжкові знання про цю жахливу трагедію українського народу. Вона почала свою розповідь із опису страшного епізоду:

– Одного разу ми: троє дітей – я, сестра Ганна, брат Василь – та наш батько пішли сапувати гарбузи під ліс. Аж іде знайомий чоловік і каже: “Назарє Федоровичу, давай підемо в ліс, пошукаємо грибів”. Батько залишив нас сапувати, а сам з дядьком пішов до лісу. Зовсім швидко вони повернулися дуже стурбовані. Батько забрав нас з городу, хоча ми гарбузи ще й не досапували. Дома матері став розповідати, що в лісі натрапили на мертву дівчинку років 8-9. Голівка підстрижена, ціленька, а на руках і ногах м’ясо пообрізуване.

Лежить цеглина, мабуть, був розкладений вогонь. Хтось різав м’ясо і тут же підсмажував.

Вранці батько пішов на бригаду і каже: “Отакий голод, люди людей їдять, отаке я бачив”. Після обіду приїжджає до нас міліція і пропонує поїхати до лісу і знайти ту місцину, де бачили дитину. Поїхали, а там трупа немає, один попілець залишився. Мабуть, до цього вони вже тут побували. Міліціонер і каже: “Ти хочеш своїх дітей бачить? Так ото не ляпай лишнього, бо будеш ляпати, своїх дітей не бачитимеш”, – попередив міліціонер. “Я ляпати не ляпатиму, ну, бачить – бачив,” – відповів батько.

Коли стали проводити слідство, то вияснили, що якась немісцева жінка з дівчинкою була на квартирі в самотній селянці. Одного разу вона прийшла додому без дитини, з її одежею в руках. На питання, де дитина, відповіла, що її найняли пасти гуси в Никонівку. Після того кожного дня приносила м’ясо. На запитання: “Де ж ти м’ясо береш?”, відповідала, що на миловарню привезли лоша і вона випросила трохи м’яса.

У нас під лісом була миловарня, куди з усього району звозили падіж. Кожен день там стояла черга за м’ясом. Коли знайшли ту жінку, вона вся зчорніла. Мабуть, зійшла з розуму. Вивезли її за село й розстріляли. Жінці, в якої вона була на квартирі, дали 5 років ув’язнення і відправили на Колиму.

Ще історія з тих днів, яка залишилася в моїй пам’яті, – це випадок з нашою недалекою сусідкою, в якої був хлопчик 6-7 років. У жінки не було зовсім нічого їсти. А хлопець без кінця повторював: “Дайте їсти, їсти...” Не витримавши цього, вона вночі привела сина до греблі і хотіла штовхнути в воду. Хлопчик плакав і просив: “Не топіть мене, мамо, я більше просити їсти не буду”. Жінка закричала і побігла геть. Згодом чуємо, що він найнявся пасти гуси в Обуховому. Жив там до осені. Нікому не признавався, звідки він і чий. Його, як безпритульного, відправили в Прилуки до дитячого будинку. Пізніше його дядько забрав на Камчатку. Не так давно він приїжджав у Талалаївку до сестри. Мазило його прізвище.

А скільки горя зазнала наша сім’я за 30-і роки! У нас було п’ятеро хлопців і двоє дівчат, батько та мати. Вдома була я – 9 років, сестра Ганна – 12 років, Василь – 15 років, Федір навчався на агронома в Ромнах, Петро – на зоотехніка в Березівці, а

найстарші: Іван працював завфермою в Талалаївці, Степан – в ошадкасі, вони мали свої сім'ї. Батько пнувся з усіх сил, щоб вивчити всіх дітей.

Я була найменшою, пішла в 1933 році в перший клас. Добре навчалася, вчителька мене шанувала. Пізньої осені, коли опухли ноги і живіт, то мене вчителька забирала до себе в кімнату підгодовувати, щоб інші діти не бачили, бо як побачать, то всі кричатимуть: “І мені! І мені!” У неї самої хліба не було, тільки суп із кукурудзяною крупою. Федора, агронома, направили на практику в Полтаву. А там іще більший був голод. Він втік звідти, бо вже і в нього опухли ноги. Батько каже: “Тікай, Федько, іди в район, можливо, тебе куди на роботу пошлють, бо ми тут помremo з голоду, ніхто і знать не буде”. Він поїхав у Талалаївку, а там направили його в Київ. Звідти – закладати парники на тій території, де зараз місто Бориспіль. Там ще не було ні директора, ні радгоспу. Виділили пайок: буханку хліба та трохи кукурудзяної крупи. Так от засновником Борисполя по праву є мій брат – Похитуй Федір Назарович.

Присилає Федір листа з проханням до батька, щоб він приїхав до нього і взяв з собою бригаду чоловік з 5 для закладання парників. Коли батько виїжджав до Федора, то маму винесли на вулицю, щоб легше було їй дихати. Вона дуже опухла і не впізнавала своїх дітей. В нас скрутно було з продуктами ще з 1930 року. Єдине, що рятувало нашу сім'ю, – батько був гарним пічником. Коли зробить піч, то бере не 50 рублів, скільки цінилася така робота, а 25, тільки гроші брав наперед.

Перед від'їздом батько зарізав квочку і 15 курчат. Наказав: рвіть салат-пшінку і варіть бульйон, за кожним разом кидайте по двоє курчат.

До матері викликали двох старших синів, які роздобули масла, меду, горілки. За кожним годуванням давали по чайній ложці меду, масла і горілки. Так потроху підняли маму на ноги. Через тиждень батько прислав посилку з хлібиною, кукурудзяною крупою та цукерками-подушечками. Ще через два тижні приїхав батько з чоловіком, який міняв махорку на хліб. Ми виміняли півмішка хліба. Тільки через те, що так склалися обставини, залишилися живими.

У Березівці дуже мерли люди. Вже не хотілося їсти, а спати, спати... А як заснув, то все. У нашого батька була попружка. Як тільки бачить, що хтось засинає, то б'є попружкою, не дає заснути.

Поряд з нами жила сім'я з шести чоловік. Батько і мати залишилися живими, а діти всі до одного повмирали. Недалеко ще сім'я: батько і мати померли, сироти залишилися.

Батько в нас і бобирі жаб'ячі (пуголовки) пробував жарить, нічого не вийшло. Одна вода побіжить. Або надеремо галченят на димарі, кип'ятком обдамо і варимо. А скільки було випадків, що крали один в одного картоплю. Не давали картоплі вирости. Пішло на виживання – хто кого.

Приніс яось батько літр молока. Навчилися готувати ще таку страву: сухе листя липи переминали, заливали кип'ятком. Це давало якийсь слиз. І то на кожного в сім'ї виходило по 100 грамів молока та того слизу. Товкли ще стебла кукурудзи в ступі, їх варили, там був якийсь процент солоду.

У мами був золотий ланцюжок, сережка і хрест. Повіз батько їх в Ромни в магазин “Торгсін”, за них дали цвілих висівок. А в радгоспі “Новосілля” свиней годували пшеницею, свіжою рибою.

Добре запам'ятала, як у колгосп заганяли. Наш батько в перших рядах вступив до колгоспу. Зразу відвів корову. А багато людей не хотіли записуватися до нього. Була створена спеціальна бригада, яка ходила по хатах і виясняла, чи буде сім'я записуватися до колгоспу. Не йдеш – куркуль. Розмова з такими буде зовсім інша. Накладають на господарство великий податок здачі хліба. Немає чого здавати – забирають коня. Накладають ще більший податок – звісно, що немає чого здавати, виганяють з хати.

Поряд з нами жила сім'я, в якої було 5 гектарів землі. Робили, як раби, нікого оброблять свою землю не наймали. Діти на дорогу ніколи не виходили гуляти, бо за роботою їм ніколи було. Такі визначалися куркулями і до колгоспу їх не

приймали. А який з нього куркуль, коли в нього хата під соломою. Тільки й того, що в нього було трохи землі та були дуже їй віддані. Труженник, дурака більшого не треба. Прийшли одного разу виганять з хати цих трудяг. У хаті дід 80 років та дитина 8 місяців у колисці. Діда вивели з хати, а колиску на яблуні почепили. Деякий час дитина в нас була, а потім сім'я переїхала до родичів в Портянку.

Як страшно було вечорами, коли “куркулі” себе палили. То в одному кінці села горить, то в іншому. А що їм залишалося робить, все одно все заберуть і з хати виженуть.

Мама ходила на роботу в колгосп, під час жнив за жаткою снопи в'язала, нас брала снопи зносити. Намнеш зерна в жменю - і в рот. А як з собою в торбинці візьмеш, то об'їзний (об'їждчик) завжди побачить і торбинку забере. Одну жінку судили за те, що вона взяла 5-6 буряків із собою. Судили в клубі привселюдно, щоб других навчить. Бігала і я на той суд. Запамяталася мені суддя, яка казала, що Калінін вчив – треба судить за законом, але з душею. Так вони і посудили з душею – на два роки.

Весною посадили на висадки буряки столові. Мама пошле нас на поле поїсти буряків. Поприходимо, роти червоні. “Повитирайте роти, бо в Сибіру будете”, – бідкалась мама.

Зійдуться чоловіки, бувало, до нас в хату і обговорюють, чому ж так, що стільки зерна в полі, а ми голодуємо. Забирають усе. То, було, кажуть, що як була війна німецька, Ленін приїхав на фронт і, щоб зупинить війну, заключив мир, тільки за це пообіцяв багато хліба Німеччині. Сталін не любив Україну, все вимів.

На закінчення Віра Назарівна сказала, що часто виринає в уяві обірваний худий “куркуль”, який довго ходив селом і за собою водив суху, суху коняку. А згодом їх не стало...

Тетяна Дмитрівна Семенко (Цюпка), 1930 року народження, жителька села Поповичка, розповідала, що під час голоду 1932 – 1933 років була малою. З її дитячих спогадів спершу виринають слова-моління: “Дайте скоринки, скоринки...” До голодних років дитина не любила їсти скоринку з хліба, а коли його не стало, то думала, що скоринки її лишилися і була б їй рада. А ще згадує, що вечорами мама закривала вікна і шукала в печурці або десь під головами вузлики з борошном, сипала в глиняну миску, ставила на стіл і казала: “Їжте діти, бо й це завтра заберуть”. А ще згадує, як приходили “чужі дядьки” – “ударники” забирали вузлики з продуктами, перекопували долівку. І так ці ударники перелякали її, що ще довгий час боялася людей. Як ішов хтось повз двір, то тікала і кричала. А ще врізався в пам'ять випадок, коли в господарстві вже все забрали, і наче стали менше ходити “гості”, мама дістала квочку і посадила її. Як туг прийшли “ударники”, мама подумала, що відберуть квочку, так вона скинула її з гнізда, а яйця в пелену сестрі, (років 5-6) і каже: “Неси до лісу”. А “ударник” Грицько Самсонович нагнав дитину і відібрав яйця. Згодом він став головою колгоспу. І коли жінка вже стала дорослою, то ця картина завжди була перед її очима, як великий дядюган відбирає у дитини з пелени яйця.

– У нашому хуторі ніхто з голоду не помер. Голодували, пухли, але, слава Богу, залишилися живими. Наша сусідка Марина Солдатенкова була пухла і мала маленьку дитину, так вона її відвезла кудись і покинула на вокзалі.

Наша сім'я складалася з шести чоловік: батька, матері і чотирьох дітей. Батько, Дмитро Артемович Цюпка, 1897 року народження, мав сім гектарів землі. Це разом орна земля, пасовище з річкою, ліс. Цю землю придбав дід, Артем Никифорович Цюпка, в той час, коли поміщики продавали землю, знаючи, що більшовики вже відбирають її.

У господарстві мали корову, пару волів, пару коней, сільськогосподарський інвентар. Працювали не покладаючи рук.

Коли дійшла до нас колективізація, батько відмовився іти до колгоспу. Думав, що це щось тимчасове і зв'язуватися з ним не треба. Поїхав у Ярослав до

своєї сестри, влаштувався на роботу. Інколи таємно відвідував нас, привозив продукти, крам. Пішки прийде з Дмитрівки вночі, в ту ж ніч піде назад. Просив ще трішки потерпіти, а він підзаробить грошей і забере з собою. Батько був вмілим теслюю. А маму, Цюпку Параску Григорівну, до колгоспу не прийняли через чоловіка. З господарства забрали корову, коні, воли, дряпач, плуг, віялку, розібрали комору, хлів замкнули (пізніше викупили в колгоспу). Забрали все зерно – і те, що було для харчу, і те, що для посіву. У хаті, крім дітей, брати було нічого. Одного зимового дня і приїхав гурт людей виселяти жінку з чотирма дітьми з хати. Ми кричали, а мама непритомніла. Чолов'яги змилювалися і не стали виносити нас з хати. На другий день мали відбутися колгоспні збори. До нас прийшов Василь Якимович Харченко і сказав, щоб мама написала заяву до колгоспу, і що він попросить людей, які підтримають цю заяву. Так матір з чотирма дітьми залишили в хаті.

У 1938 році додому приїхав батько, думав, що переслідування закінчилося. Пішов копати до лісу пенька. Як тут приїжджає міліція і запитує: “Чи дома ваш батько?” Ми тата погукали. Міліціонер каже, що ми будемо у вас шукати брагу, чи не гоните горілку. Оглянувши все господарство, нічого не знайшли, звернулися до батька: “Збирайся у сільську раду, підпишешся на акті, що під час обшуку в тебе нічого не знайшли”. Тато в сорочці, черевиках збирається йти. А міліціонер до нього: “Взувай чоботи з онучами, це не до куми в гості”. Так арештували тата. І куди не зверталася мама, щоб дізнатися, де він, передати передачу – ніде не могла дізнатись. Питала: “За що ви його арештували?” Відповідь: “Щоб переконався”.

Через кілька місяців тато прислав листа з архангельської в'язниці, в якому повідомляв, що його судив воєнний трибунал. Голова колгоспу Клименчук Дмитро Пилипович дав свідчення, що він ішов повз нашу хату, і тато у нього вистрелив. Тато запитав: “А з чого я на тебе стріляв?” “Та я й не роздивився”, – відповів голова. “Хай же очі тобі вилізуть, як вони таке побачили”, – сказав тато. За це батькові дали 5 років позбавлення волі. Відбував його спочатку в Архангельську до осені 1940 року. З того часу не надходило від нього ніяких повідомлень. І тільки після того, як нашу територію звільнили від ворога, тато обізвався. Він повідомляв, що в кінці 1940 року 12,5 тис. ув'язнених пароплавом вивезли на о. Вайгач, що в Баренцовому морі. Півтора року до них ніхто не припливав і не прилітав. Дуже багато людей вмирало, але хоронити не було де, бо навколо був один камінь. Померлих вкидали в море, риба не встигала їх поїдати. Людські трупи бовталися поблизу берега. Коли за ними приплив пароплав, їх там залишилося півтори тисячі.

Наш тато був кріпкий і тому залишився живий. Коли забирали з острова, він вже не міг ходити, підняти пустого відра і важив 38 кілограм. На цей час до кінця строку йому залишалось 10 місяців і 3 дні. Його він долежував в архангельській в'язниці. Після звільнення поїхав у Ярослав до сестри, яка його виходила. Пригадував тато, що коли він повертався з ув'язнення і йшов до сестри, по дорозі був городець, на якому росла капуста. Він глянув туди-сюди, немає нікого, вирвав головку капусти, сів, з'їв і наче прибавилося сили. Після того, як він одужав, його ще забрали в трудову армію, на Варигове болото – “Торфпідприємство”. Додому повернувся у 1946 році. Здоров'я було дуже слабким, часто хворів. Помер у 1959 році від цирозу печінки.

Скільки й жив, повторював, що так я й піду злочинцем на той світ, ні за що так відгорював.

Мабуть, немає у Талалаївському районі людини, котра б не знала **Григорія Пилиповича Сидоренка**, фотографії якого так багато розповідали про буденне життя нашого району. Однак, мало хто знає, яке на його долю випало життєве випробування.

– Народився я 15 квітня 1926 року в селі Городня Іваницького (тепер Ічнянського) району. Мої предки – хлібороби з діда-прадіда. Дідусь Артем Іванович Сидоренко (1870 року народження) був корінним жителем Городні. Мав він з бабусею Пріською велику сім'ю – три сини і дві дочки. Всі займалися

хліборобством. У господарстві було десять десятин (одиннадцять гектарів) землі з лугом і пасовищем, двоє коней, пара волів (це та тяглова сила, якою обробляли землю), а ще вівці й домашня птиця. Мав дідусь хату під залізом, хліви для худоби. Дружна сім'я обробляла поле без найманої сили.

Мій батько, Пилип Артемович Сидоренко, народився 1898 року. У 1919 році у Прилуках його взяли на фронт і він разом з Іваном Гнатовичем Ковалем із села Обухове боронив Україну від іноземної інтервенції. 1924 року батько одружився. Моя мати – Софія Григорівна Сидоренко (у дівочтві Мазепа) – уродженка села Рябухи Талалаївського району. У 1925 – 1926 роках мої батьки з допомогою дідуся Артема збудували хату на його садибі. Крита соломною, вона на час колективізації була ще не добудована.

У 1926 – 1928 роках батько працював на Парафіївському цукрозаводі, бо своєї землі, крім городу на дідусевій садибі, не мав.

Весною 1929 року дідуся Артема і бабусю Пріську комуністичні активісти вигнали з хати й вивезли за село (на пустирі, так називалася Холодна гора – одне з навколишніх урочищ). А трьох синів дідуся і дочку вислали на Північ, в Архангельську область, на безконечні болота. Ми перейшли жити в свою недобудовану хату.

Дід Артем і бабуся жили на Холодній горі з багатьма односельцями, яких також вигнали зі своїх хат. Жили вони в куренях з очерету. Їм дозволили розорювати пустирі. А восени, коли було зібрано врожай, комнезамівці все в них відібрали, прирікши людей з Холодної гори на голодну смерть.

Ми з матір'ю та меншим братом в той час жили в своїй хаті. Нас хоч і не вигнали, але кожної ночі приходили до нас так звані активісти-лідари, п'яниці та злодії, такі, як Сидоренко Савка, Грабко Михайло, Шинкаренко, і забирали все до останньої картоплини, все, що давали нам добрі сусіди, аби ми не померли з голоду. Так було до січня 1930 року. А потім і нас вивезли на Холодну гору, і ми там у морози й заметілі жили два тижні в очеретяному курені дідуся. В село, до хат, спеціальна сторожа не пускала. І там я тяжко захворів. Та ось в той час приїхав із Чернігова якийсь чиновник, щоб оглянути сім'ї, яких готували на вислання у холодні північні краї Росії. Дійшла черга й до нас. І коли мати показала мене тому чиновникові, то він жажнувся й відступив. У мене відкрилися рани під очима. Очей не було видно. Голова була пухла. Чиновник звелів відвезти нас до села. Так ми опинилися знову у своїй хаті, де вже не було шибок і гуляли протяги. Матуся позатуляла вікна ганчір'ям, назбирала в лузі хмизу й затопила піч. А я лежав на печі й нічого не бачив.

На горбі за селом стояв вітряк. Мірошник був сердечний чоловік. Він рятував нас від голодної смерті, чим міг. Однак немилосердні активісти не давали нам спокою: кожної ночі приходили до нас, світили у вікна, штрикали металевими прутами, шукали по закутках схованої живності, але у нас уже давно нічого не було. А те, що сусіди давали нам поїсти, матуся ховала в ганчір'я під мою голову. Рани мої під очима гноїлися, у хаті стояв сморід. Активісти боялися навіть дивитися на мене...

Далі так жити нам стало неможливо, і наприкінці березня 1930 року мама і сестра Христина Григорівна перевезла нас у хутір Обухів Талалаївського району до дідуся Григорія Артемовича Мазепа.

Дідусь Григорій і бабуся Галя мали хату (вона ще й досі стоїть біля залізничної станції Болотниця), корову, коня, воли, вівці. Поруч з дідусевою садибою жили його брати Семен та Ілько. Вони, склавшись утрюх, купили кінну молотарку, січкарню, збудували вітряк. Дідусь Григорій був майстровий чоловік, знав ковальське та мірошницьке ремесло, для своєї сім'ї шив взуття. Сім'я в дідуся була велика: п'ять дочок і син. Усі працювали на своєму полі.

Отак ми жили у дідуся Григорія до 1931 року, коли й сюди, в Обухове, докотилася хвиля жорстокого знущання над людьми – так зване розкуркулювання.

Вигнали й дідуся з хати, забрали все, що було. Пограбували. Запопадливо

старалися місцеві ледарі й п'яниці Макаренко Максим Оврамович та його "рижа шайка" (так їх усіх називали люди).

Дідусевого сина Івана (1908 року народження) вислали на Північ, де він у нелюдських умовах і загинув. Все господарство дідусеве перейшло в артіль "Червоний партизан". Залишився в дідуся один шевський молоток, яким він рятував нас від голоду. Як дорогоцінну пам'ять про незабутнього дідуся я бережу цей молоток і понині.

Перейшли ми після того погрому жити до тітки Євдокії Григорівни Петько. Та й там "рижа шайка" не давала нам спокою. Останні вузлики з пожитками, які заробляв дідусь своїм шевським молотком, віднімав Максим Макаренко, який ще й досі проживає в селі Болотниця. Це він одного разу вирвав із рук бабусі Галі ворочок з квасолею, а її пхнув так, що вона, впавши на спину, пошкодила хребет і скоро померла.

Настав голодомор 1933 року. Він скошував старих і молодих. Люди ходили пухлі, вмирали просто на ногах.

Уже не міг допомагати нам дідусів молоток – люди не мали чим платити за його працю. Змарнів, занедужав і помер дідусь на початку літа 1934 року. Поховали його біля його ж вітряка.

Часто мені дідусь оповідав, як його батько, Артем Мазепа, переселився колись із села Рябухи в степ біля хутора Обухового. Сім'я в Артема була велика. Вісімнадцять душ жило в одній хаті. Потім, купивши землю, сини почали заводити свої господарства. А ще розповідав дідусь, як він 4 роки провів на заробітках в Одесі. На пристані він працював при завантажуванні кораблів, спав просто неба – під сонцем і дощем. І коли я дивлюсь на відому картину Іллі Рєпіна "Бурлаки на Волзі", то ніби бачу поміж отих нетяг і свого дідуся – кремезного, опаленого сонцем і вітрами...

Тяжкою працею заробив дідусь Григорій грошей, купив землю, збудував на ній хату, одружився, завів сім'ю. Сім'я була трудолюбива, працювита. Новий декрет про землю надав йому сили працювати в поті чола. Ніхто в той час не знав про віроломність того "декрету". Не стало Леніна. Селяни за свою кровну працю одержали Соловки, Біломорканал, далеку Північ... А популярний заклик "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!" згуртував ледарів, злодіїв, п'яниць у боротьбі проти трудового селянства. І стали селяни тікати в міста, світ за очі, покидаючи рідні оселі, могили своїх предків. Скільки їх опинилося в Ярославлі, Москві та в багатьох різних містах Росії?!

Мені запам'ятався похорон бабусі Галі. Весна, все в цвіту, співають соловейки – навколо рай земний. А мені, шестирічному інвалідові, скорбота стискає серце. Все для мене в мороці, в тумані. І хоч небо було чисте і день сонячний, та не світило мені сонце – бачив я перед собою тільки труну з моєю любов'ю бабусею та ромашки обіч дороги... Оце й усе, що лишилося в моїй пам'яті після похорону бабусі. Довго я не міг отямитися, не міг відрізнити дня від ночі. І тепер, майже через шістьдесят років після скону бабусі Галі, коли проїжджаю старим шляхом Ніжин – Ромни, по якому проводжали її в останню дорогу, знову бачу ті ромашки, що схиляли свої запашні голівки вслід за колесами воза, на якому лежала моя улюблена бабуся. Зупиняюсь і вклоняюсь тіні дорогої мені людини. Не цвітуть на її могилі чорнобривці. Зрубали хреста бездушні активісти того часу. Могилку давно розрівняли і садять на ній часник. А поле, кругом поле – скільки його в бур'янах! Дворища моїх незабутніх предків, трударів землі, безвинних жертв більшовицького свавілля, заросли будяками...

1935 року я пішов учитися до першого класу в село Займище, де я жив тоді у маминої сестри Віри Григорівни. Першою моєю вчителькою була Зіна Василівна.

Добру пам'ять про неї я зберігаю все життя. Навчався я добре, але хвороба не давала можливості ходити до школи без пропусків. Все ж таки, за дві чверті року я закінчив перший клас.

У 1936 році повернувся із заслання мій батько. Пристанища свого ми не мали.

Жили по сусідах. Батько подав заяву про вступ до колгоспу і решту свого життя працював там будівельником.

У 1937 році ходив я до третього класу Обухівської початкової школи, але закінчив лише дві чверті навчального року – хвороба звалила мене в ліжку на півтора року. Обидві ноги й руку вразив остеомієліт, невиліковні рани лишилися на десятки років. Одначе 1939 року закінчив я третій і четвертий класи в учительки Лідії Андріївни Якубовської. Вічна пам'ять цій добрій людині! Саме вона за один рік створила мені можливість закінчити два класи. Я й далі навчався успішно. Після п'ятого класу видали мені вчителі добру характеристику й просили районний відділ народної освіти послати мене на лікування. Поїхав я в Талалаївку. Там мене спитали, чи партійний мій батько. І коли я відповів, що ні, то мені ввічливо сказали, що путівки видаються тільки для дітей членів партії... Мені було дуже боляче. Я починав розуміти, що нікому не потрібні мої високі шкільні оцінки і що мені ніколи не вилікуватися...

Я й далі ходив до школи, але ноги гноїлися, від ран відносило неприємним запахом, а бинтів на перев'язки не вистачало. Лікував мене, як тільки міг, наш болотницький лікар Володимир Йосипович Волков (заслужений лікар УРСР), а також і роменський лікар-ортопед Іваницький та окуліст Угрюмова. З почуттям подяки згадую ці імена!

Так я ходив до шостого класу.

І ось 1941 рік, літні канікули. Я працював вагарем на збиранні сіна, возив колгоспників на будівництво шляху в село Лавіркове. Потім окупація, молодь тягнуть до Німеччини. Рятувалися, хто як міг, нерідко прикладали до рук і ніг «майок», пекли ними тіло, а опісля роками лікувалися. Мої ноги були в ранах, остеомієліт прогресував, не давав перепочинку.

У 1942-ому знову мене звалило в ліжку. Мені тоді йшов сімнадцятий. Фатальний рік! Вага моя спустилася до 17-и кілограмів. Ось так далася мені Холодна гора 1930-го! Виносила мене на вулицю моя мама на руках. Місяцями не міг я спати від нестерпного болю.

Та наперекір долі я вижив. Милиці допомагали мені ходити. Медична комісія визнала мене інвалідом другої групи. Працював я в колгоспі комірником, сторожував на баштані. Вісім років свого життя був прикутий до ліжка. З милицями й палицями ніколи не розлучався.

З 1951 року працював фотографом держфото: спершу в Дмитрівці, а потім у Талалаївці – позаштатним, а згодом і штатним фотокореспондентом районної газети «Трибуна хлібороба». 1953 року одружився з уродженкою села Грабщина Катериною Федорівною Мусієнко. Маю двох дочок – Союю і Олю, зятів Олександра та Анатолія, трьох онучок – Наташу, Люду та Лілю.

До 1965 року був я інвалідом другої групи. А потім на черговій медкомісії в Ромнах молодий хірург на прізвище Скрипка запропонував мені ампутувати ліву руку (була відкрита форма остеомієліту). Я не дав згоди на операцію, і мене позбавили групи інвалідності. Така в нашому світі справедливість!

Від 1955 року постійно мешкаю в Талалаївці. Після 35 років праці фотокореспондентом районної газети вийшов на пенсію, будучи від чотирьох років інвалідом з вини активістів, які називали себе більшовиками.

Не легша доля й моїх родичів. Після багатьох років заточення в архангельських болотах було дозволено їм, уже після війни, повернутися в Україну до своїх старих і німечних батьків. Повернулася моя тітка Ліза Артемівна. Її, свою доньку, з обмороженими руками й ногами, із немовлям на руках, зустріли Артем Іванович та Парасковія Григорівна. Синові Артема Івановича, Іванові Артемовичу, не пощастило побачити рідних країв, він загинув на Ленінградському фронті. Інший син Артема Івановича, Федось Артемович, загинув на фронті в Східній Пруссії 4 березня 1945 року, де добивали угруповання фашистів. Зимою 1947 року померли від голоду й холоду мої дідусь і бабуся, Артем Іванович та Парасковія Григорівна.

Ось така доля моєї сім'ї, моїх рідних. Доля, яку зламали, знівечили ті, хто

хотів, щоб усі були однаково бідними, хто хотів жити й жирувати за рахунок чужої праці й чужих статків.

* * *

Мати і донька Гайдар проявили шляхетну ініціативу і справді підготували значний за обсягом матеріал. Проте журнальна площа не дозволяє використати його цілком, тому ми взяли на себе сміливість відібрати тільки ті історії, що стосуються життєвих доль теперішніх мешканців Талалаївщини – невеликого району, що розташований на крайньому південному сході нашої області. Решта свідчень буде вміщена у чергових збірках серії “Пам’ять народу неубієнна”.

Пропоновані розповіді дають змогу зробити декілька висновків. **По-перше**, тема голодомору та його сліду в історії українського народу не залишає байдужими значну частину населення. Кілька років тому були здійснені соціологічні дослідження, які показали, що 70% теперішніх українців, як і упорядники даних свідчень, вважають, що настав час з’ясувати всю, якою б страшною вона не була, правду про голодову катастрофу. **По-друге**, зібрані матеріали переконливо підтверджують, що вістря злочинної радянської політики було спрямоване на “розселення” хліборобів, знищення самостійного і самодостатнього господаря, заміну його менш успішним, але покірним і слухняним колгоспником. **По-третє**, розповіді переконливо демонструють дію механізму послідовної реалізації аграрної політики, що спричинила рукотворний голод: від колективізації та розкуркулювання, які провадилися варварськими методами, ще на зламі 20-30-х рр. поставили частину селянських родин на грань виживання, до тотального вилучення всього їстівного, що його тільки можна було знайти у сільському обійсті, на початку 1933 р. Звичайно, на практиці спостерігалися певні варіанти, але аналіз даних по всій Україні неспростовно доводить наявність одного політичного курсу, однієї злої волі. І мешканці колись квітучого, типово сільськогосподарського куточка історичної Роменщини та Прилуччини стали його жертвами. **По-четверте**, варто звернути належну увагу на вплив голодомору на подальше життя людей, яким пощастило вижити. Їхньою долею стали тяжкі хвороби, що переслідували протягом усього життя, вічна скорбота за рідними, постійний страх перед арештом, засланням, тюрмою. Помирати з тавром ворога народу, “злочинця”, абсолютно незаслужено накинута з боку злочинної, мстивої влади, судилося багатьом українським селянам. Їхні діти ні забути, ні простити понівеченого дитинства, замордованої рідні, знищеного українського села – своєї колиски, не бажають. І тому ми згодні з упорядниками вміщених вище текстів: гнів, скорбота, усвідомлення генетичного зв’язку із поколіннями українських хліборобів, які зазнали ні з чим не порівнюваних мук смерті від голоду, мусять пробудити почуття національного сумління і національної гідності.

Текст підготували до друку та написали післямову Т.Демченко та Л.Легецька.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Дмитро Гапоненко

●

НІЖИНСЬКИЙ БЛАГОВІЩЕНСЬКИЙ МОНАСТІР: КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ (XVIII – XIX ст.)

Час гетьманського правління відзначився не тільки змінами у політиці і господарстві, а й запровадженням у культурному житті нового стилю і напрямку в архітектурі, що розвивалися, виходячи з церковних потреб, – це була доба українського (козацького) бароко. По всій Лівобережній Україні широкого розповсюдження набули величні монастирські барокові ансамблі, які стали шедеврами національної архітектури.

Барокова культура України відповідала основним естетичним засадам з характерним контрастом, динамікою та експресією, мальовничістю й триумфальністю. Водночас у ній широко використовувалися елементи, пов'язані з місцевими традиційними вподобаннями. За нових тенденцій споруда мислилася не як замкнута в собі самодостатня маса, а як частина просторового архітектурно-ландшафтного ансамблю. В цьому плані особливо показовими були монастирі, планово-просторова композиція яких підпорядковувалась ідеї урочистості, що надавало їй особливої піднесеності, святковості, гармонії і спокою. З цією метою – за певними принципами барокової архітектурної естетики – організовувалися ансамблі найрізноманітніших споруд навколо головного собору, які тісно пов'язувалися в просторовій композиції своїм масштабом і необхідним контрастом. Дзвіниця, келії настоятеля та ченців, трапезна, малі храми, каплиці, огорожі, брами та різноманітні господарські приміщення були ніби підголосками до головної теми¹.

Ніжинський Благовіщенський монастир розташовувався у центрі міста. На початку XIX ст. обитель була оточена з усіх боків кам'яною огорожею завдовжки 53 сажні*. Південний бік огорожі виходив на мостову – Московську вулицю (сучасна вул. М. Гоголя) і складався з 21 торговельної лавки, східна та західна частини монастиря межували з вулицями, які прямували до р. Остер (сучасні вул. 1-а Ліцейська та вул. С. Яворського), з північного боку – з приватними володіннями.

Усередині означеної території містився Благовіщенський собор – визначна пам'ятка української архітектури початку XVIII ст. Будівництво храму розпочалося на кошти митрополита С. Яворського у 1702 р. і тривало 14 років. Головним архітектором був призначений Г. Устимов², а серед майстрів, які брали участь у будівництві та оздобленні собору, збереглися відомості про ієромонаха Германа, котрий писав ікони для іконостасу майбутнього храму³.

Архітектура Ніжинського Благовіщенського собору незвична і єдина в своєму

роді. Вона являла собою оригінальну суміш українського та російського зодчества. Це п'ятибанный*, чотиристовпний**, дев'ятидільний за планом собор, в основі якого лежав хрест із рівними за довжиною раменами та заокругленими кутами, на жодному з яких не було традиційної напівкруглої вівтарної апсиди***. Між раменами хреста влаштовано чотири закруглені кутові прибудови, які не відділені стінами від внутрішнього простору собору, що не є типовим для подібних споруд барокової доби. Бані храму поставлені не на раменах хреста у відповідності до частин світу, як це робилося за стародавньою українською традицією, а по кутах на чотири стовпи, в чому можна прослідкувати відгомін давньоруських архітектурних традицій. У східну пару стовпів умонтували сходи, які вели до приміщення над вівтарем, що теж було незвичним. Під склепінням південно-східної бані з часом влаштували спеціальний майданчик, де певний час містилася бібліотека С. Яворського, тому її вікна закладені. У соборі яруси розташовувалися як у західній, так і в східній частинах храму. Взагалі він відрізнявся оригінальністю і недостатньою характерністю для української барокової архітектури початку XVIII ст⁴.

Нетиповим було і двоярусне розміщення вікон з наличниками на стінах кутових об'ємів. Цей прийом частіше використовувався в громадських будівлях того часу, а двоярусні ніші-лоджії із західної та східної сторін перетворювали собор у своєрідний зал для глядачів. Всефасадність будівлі підкреслювалася декоративними фронтонами*, розміщеними над входами з усіх боків. Портали** собору прикрашені парами великих аркоподібних віконних прорізів дещо витягнутої форми, що нагадували вітражі. Зовнішнє декорування храму майже не збереглося, лише в порталах присутні декоративні ніші, різноманітні за формою: крупні, ромбовидні, аркові. Верхи собору оформлені традиційно і завершувалися декоративними баньками грушовидної форми. Архітектура Благовіщенського собору, в композиції якого переважала сувора врівноваженість, симетрія та центричність, являла собою оригінальну суміш прийомів українського та російського мистецтва⁵.

У XVIII ст. собор зазнав пошкоджень під час пожежі 1750 р. Зараз не відомо, наскільки серйозно він постраждав, однак пізніші документи яскраво характеризують його стан. Так, у 1788 р. архімандрит Ф. Чернявський звертався до Консисторії з проханням направити до Ніжина архітектора для огляду монастирських будівель і проведення ремонтних робіт, однак не отримав жодної відповіді. У 1793 р. він звернувся до генерал-губернатора М. Кречетнікова, який особисто приїхав до Ніжина і, оглянувши собор, наказав Чернігівській казенній палаті виділити для ремонту найбільших пошкоджень 500 крб. Нарешті, 31 жовтня 1796 р. чернігівський архієпископ В. Садковський надіслав листа до Синоду, в якому вказував, що хрести на банях храму зламани бурєю; дерев'яний дах прогнів, через що під час дощів протікає; в стінах собору з'явилися тріщини і хоча, за словами архітектора, не являють небезпеки, проте можуть викликати подальші пошкодження; майже всі вікна потребують капітального ремонту; а сам собор необхідно відштукатурити як ззовні, так і всередині⁶. В результаті цього 10 лютого 1797 р. Малоросійське губернське правління наказало ніжинському міському раднику Вольховському і чернігівському губернському архітектору Карташовському разом з асессором* Чернігівської казенної палати провести детальний огляд Благовіщенського собору і скласти кошторис⁷.

Однак уже 18 вересня 1797 р. архімандрит Ф. Чернявський рапортував до архієпископа, що 14 вересня в Ніжині сталася пожежа, яка майже повністю знищила обитель. У храмі згоріли п'ять куполів, дах і всі вікна, частково був пошкоджений іконостас⁸. За наказом Синоду від 31 грудня 1797 р. Чернігівській декастерії разом з Малоросійським губернським правлінням у присутності архітектора необхідно було провести огляд приміщень Ніжинського Благовіщенського монастиря, що постраждали внаслідок пожежі, і скласти новий кошторис відновлювальних робіт⁹.

Реконструкція велася повільними темпами, за короткий час грошей витратили багато, а зробили дуже мало: верхи собору покрили залізними пластинами, тріщини у стінах закріпили та замазали, на центральному куполі встановили позолочений хрест.

У березні 1811 р. архіандрит В. Черняєв звернувся до архієпископа М. Десницького з проханням виділити кошти для ремонту Благовіщенського собору, в стінах якого з'явилися великі тріщини. Настоятель самостійно розробив план реконструкції: спочатку необхідно було зробити арки по кутах великого купола та розібрати північну стіну над входом; у вівтарній частині над вікнами щілини розібрати та закласти їх по-новому; стелю розібрати чи підняти, бо вона вже лежала на сходах, через що і йшли тріщини в стінах; весь собор відштукатурити. 24 березня Чернігівська деканстерія дала дозвіл на проведення робіт¹⁰.

Відновлення проходило під керівництвом кам'яного майстра І. Петухова. Було відремонтовано верхні частини стін, замість фронтонів з'явилися трикутні щипці, розтесали вікна, побудували нові верхи зі шпильми, характерними для епохи класицизму. Тоді ж відновили іконостас та розписали стіни.

Інтер'єр Благовіщенського собору мало чим нагадував релігійну споруду, а церковні розписи були глибоко реалістичні, багаті різними побутовими сюжетами. Тут були пейзажі з рослинним і тваринним світом, які мало пов'язувалися з аскетичними канонічними образами візантійського живопису, вони не стільки прославляли потойбічний містичний світ, скільки відображали реальне життя на землі. Серед зображень – сім Вселенських соборів, портрети митрополита С. Яворського, князя Володимира Великого, імператорів Петра I і Олександра I.

У храмі розміщався семиярусний дерев'яний позолочений різний іконостас, який складався з трьох царських воріт, відповідно до трьох престолів: головного, що посередині, в пам'ять Благовіщення Божої Матері; розміщеного зліва – в пам'ять засновника обителі С. Яворського Св. Першомученика архідиякона Стефана, і з правого боку – в пам'ять Стрітіння Господня¹¹.

Поруч із Благовіщенським собором розташовувалася тепла церква святих Петра і Павла, побудована за життя С. Яворського, її ще називали „трапезною”, оскільки вона стояла поруч з братською трапезною. 10 червня 1804 р. архіандрит В. Черняєв у своєму докладі М. Десницькому вказував, що храм не відповідав своєму призначенню, оскільки через дуже малі розміри був не придатним для його відвідування. Настоятель просив замість південної частини огорожі монастиря збудувати ряд кам'яних лавок і перенести Петропавлівську церкву на другий поверх цього приміщення¹². У 1808 р. роботи були завершені, в новоствореному храмі встановили дерев'яний двоярусний іконостас, який складався з одних царських воріт на честь святих Петра і Павла. Пізніше, за архіандрита С. Покровського (1839 – 1846), церкву розширили і встановили новий іконостас, до якого приєднали ще два престоли, один на честь Введення у храм Божої Матері, а другий – на ім'я святителя Митрофана Воронежського. Проте невдовзі останній був закритий через брак місця у вівтарі.

Під теплою церквою на першому поверсі і далі вздовж південного боку монастиря збудували 21 торговельну лавку, в яких розмістили два входи до обителі. Перший називався святими воротами – навпроти південного входу до Благовіщенського собору, інший був поряд і вів до теплої церкви.

У південно-східній частині монастиря розташовувалась восьмикутна дзвіниця з 15 дзвонами. Майже в ряд з нею зі східного боку під прямим кутом розміщався двоповерховий корпус настоятельських келій. Перший поверх був збудований ще за С. Яворського, а в 1799 р. під час реконструкції монастиря добудували другий поверх і з'єднали його з Петропавлівською церквою.

Братські келії обителі розміщалися в одноповерховому приміщенні, яке стояло в північно-західній частині монастирського двору і складалося з 6 окремих келій. Крім того, у 1858 р. біля східної огорожі обителі збудували окремий будинок для казначея та декого з братії. В 1877 р. до нього приєднали кухню, а всередині, окрім

келій, розмістили братську трапезну. У північно-східній частині монастиря містився господарський двір з кухнями, сараями та конюшнею¹³.

Важливе значення в культурно-просвітницькій діяльності обителі відіграла бібліотека С. Яворського, яку він збирав упродовж усього життя і наприкінці 1721 р. заповів монастирю. Однак таке рішення він прийняв не одразу, спочатку хотів передати її своєму племіннику С. Шумському, який на той час навчався у Львові. 3 квітня 1721 р., відчуваючи, що сили поступово залишають його, і хвилюючись, щоб зібрання, яке нараховувало більше 600 книг, не потрапило в чужі руки, митрополит написав листа брату, ніжинському протопопу П. Яворському, з проханням викликати зі Львова і направити до нього С. Шумського, щоб у формальному порядку, через заповіт, передати йому своє духовне багатство¹⁴. С. Шумський, можливо, не захотів переривати навчання і не відгукнувся на прохання дядька. Тому в жовтні 1721 р. С. Яворський заповів бібліотеку Ніжинському Благовіщенському монастирю.

Під час передачі книг було складено два каталоги, завдяки чому можна отримати повні відомості про склад бібліотеки. Каталог № 1 написав сам митрополит у серпні 1721 р., а ким і коли складений каталог № 2 – невідомо, оскільки ім'я митрополита в ньому згадується в третій особі. Загалом обидва каталоги нараховують 609 пунктів. Це здебільшого друковані книги, 28 рукописів, серед яких і власні твори митрополита.

Що стосується мови, то більшість книг та рукописів, перелічених у каталогах, написані латиною (443), набагато менше російською (88) та польською (75), одна книга – французькою мовою. Книги, що входили до бібліотеки, можна розділити на три великі групи: рукописи С. Яворського, їх порівняно небагато; богословські та церковно-історичні трактати; книги світського характеру. Якщо звернутися до глибшого аналізу, то можна виділити такі підгрупи: книги священного писання, посібники для вивчення священного писання, твори отців та вчителів церкви, богословська та проповідницька література, церковна історія, життя святих, релігійні поезії, трактати з філософії, логіки, філології, краєзнавства, природознавства, видання історичного, юридичного та географічного змісту, збірки сентенцій, байок, анекдотів, світська поезія та різноманітні енциклопедії. Найвідоміші з них: „Алфавит рифмами сложенный” І. Максимовича, „Обед душевный” С. Полоцького, „Меч духовный” Л. Барановича, „Камінь віри” С. Яворського, твори Флавія, Плутарха, Аристотеля, Сенеки, Гомера, Еразма Роттердамського та ін¹⁵.

Факт передачі книг митрополит оформив у особливому „Тестаменті”, складеному в Петербурзі в жовтні 1721 р. Тут він писав, що передає свої книги Ніжинському монастирю з тією метою, щоб у ньому була власна бібліотека для вчених ієромонахів, які б могли нести свої знання до народу. Таким чином, він хотів зробити з обителі щось на кшталт середньовічних католицьких монастирів. За його ідеєю, монастир мав стати колегією вчених ченців, які, будучи матеріально забезпеченими, повинні жити скромно, розвивати ораторську майстерність та займатися створенням власних проповідей, інакше кажучи, бути тими, ким був сам С. Яворський у свої кращі літа. Побоюючись, щоб бібліотека не опинилася без відповідного догляду, митрополит помістив у „Тестаменті” цілий ряд настанов щодо зберігання та користування книгами:

1. Знайти зручне приміщення для зберігання книг, а якщо такого нема, то збудувати, і обов'язково кам'яне, із залізними затворами на випадок пожежі.

2. Обрати бережливого та відповідального ченця чи ієромонаха і призначити його бібліотекарем, щоб він постійно доглядав за книгами, провітрював приміщення і не ставив їх близько до стін.

3. Влітку виносити книги на подвір'я для просушування на сонці, але не всі одразу, а по частинах. Захищати їх від вологи та молі.

4. До бібліотеки дозволялося заходити тільки бібліотекарю та архімандриту.

5. Книги видавати тільки тим ченцям, які займалися складанням проповідей,

причому необхідно вимагати від них розписки. І архімандрит, і бібліотекар повинні слідкувати, щоб ті, хто виносить книги з бібліотеки, не забирали їх з собою.

6. А того, хто захоче ті книги вкрати, подарувати чи продати, митрополит застерігав анафемою¹⁶.

Частину бібліотеки, зареєстровану в каталозі № 2, митрополит власноруч передав архімандриту Ніжинського монастиря Є. Тихорському в Петербурзі, коли саме, точно не відомо, але, в будь-якому випадку, до жовтня 1721 р., оскільки у „Тестаменті”, датованому цим місяцем, говориться про це, як про dokonаний факт. Книги, перелік яких наведений у каталозі № 1, були перевезені до Москви наприкінці 1721 р., а звітти 16 листопада 1722 р. їх відіслали до Ніжина.

Однак бібліотека недовго слугувала ніжинським ченцям. Справа в тім, що в 1726 р. у Харкові відкрили слов'яно-греко-латинську школу, засновником якої був єпископ Є. Тихорський. За кілька років до цього він обіймав посаду архімандрита Ніжинського Благовіщенського монастиря. Новостворена школа, безумовно, мала потребу в книгах. Через Є. Тихорського, можливо, стало відомо, що в ніжинській обителі знаходилася значна бібліотека. Його наступник, Д. Богданович-Любимський, після призначення на Білгородську кафедру подав клопотання, і 10 вересня 1731 р. за участю Ф. Прокоповича був виданий указ про передачу книг С. Яворського до Харкова. Після підготовки відповідних документів 29 вересня Синод дав згоду, а 6 жовтня 1731 р. синодальний указ надіслали Київському архієпископу Р. Заборовському та Д. Богдановичу-Любимському. Зробивши копії, Р. Заборовський відіслав його до Благовіщенського монастиря разом з Ф. Янковським, архідияконом білгородського архієрейського дому, який, прибувши до Ніжина, до 5 січня 1732 р. склав опис бібліотеки і відправив її до Харкова, а 24 лютого 1732 р. Д. Богданович-Любимський звітував Синоду, що книги, привезені з Ніжина, прийняті і передані до училищного монастиря¹⁷.

Слід зазначити, що в Ніжинському Благовіщенському монастирі існувала бібліотека і після 1732 р., але вона була значно меншою, ніж зібрання С. Яворського. Обителі належали цінні книги, такі, як рукописний літопис Д. Ростовського, давні євангелія, надруковані у Москві, Києві та Львові, листи С. Яворського та інші книги релігійного змісту кінця XVII – XVIII ст. Загалом, за описом 1763 р., у бібліотеці Ніжинського Благовіщенського монастиря зберігалася 174 книги руською мовою, 8 – польською і 40 – латиною¹⁸.

Архітектурний ансамбль Ніжинського Благовіщенського монастиря – це визначна культурна та архітектурна пам'ятка початку XVIII ст. Його самотня композиція була своєрідним відображенням барокових канонів, центральним розташуванням обителі у місті Ніжині та незначними розмірами території, яку він обіймав. Архітектура та інтер'єр Благовіщенського собору нетипові для культурних споруд барокової доби, поєднання прийомів українського та російського зодчества надавали йому особливої величі та краси, а дорогоцінні предмети церковної обрядовості, різний позолочений іконостас та рідкісні ікони, подаровані митрополитом С. Яворським та іншими благодійниками, підкреслювали його високий статус. Упродовж двох століть Ніжинський Благовіщенський монастир був не тільки духовним і релігійним центром м. Ніжина, а й значним осередком культури та просвіти, а в його стінах розміщалася одна з найкращих приватних колекцій того часу – бібліотека С. Яворського.

Джерела і література:

1. Логвин Г. Архітектура Українського бароко // Українське бароко. Матеріали I конгресу Міжнародної асоціації українців. АН України. – К., 1993. С. 227 – 229.

* Сажень – старовинна міра довжини, дорівнює 2,13 м.

2. Белоусович Л. Нежинский Благовещенский второклассный монастырь, называемый „Назарет” Пресвятой Богородицы // Прибавления к Черниговским епархиальным известиям (далі ЧЕИ). – 1867. – № 19. – С. 622 – 625.

3. Курач С. До проблем існування і наукового вивчення іконопису на Принесенні // Сіверянський літопис. – 1997. – № 6. – С. 52.

- * Баня – опуклий дах, що має форму півкулі, купол.
 ** Стовп – внутрішня колона, опора.
 *** Апсида – вівтарний виступ у християнських храмах, перекритий півкуполком.
- 4 Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины в XVII – XVIII ст. – М., 1957. – С. 152 – 153.
- * Фронтон – завершення (зазвичай трикутне) фасаду будівлі, собору, колонади, обмежене двома нахилами даху з боків і карнизом у основі.
 ** Портал – архітектурно оформлений вхід до будівлі.
5. Самойленко Г., Самойленко С. Забудова Ніжина та архітектурні пам'ятки XVII – XX ст.: нариси культури. Частина 4. – Ніжин, 1998. – С. 48 – 50.
6. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф. 679. – Оп. 1. – Од. збер. 1557. – Арк. 165 – 167. Сборник документов о постройке Новой церкви вместо Рождество-Христовой в селе Козляничы Сосницкого повета; о ремонте каменной церкви Нежинского Благовещенского монастыря и др. документы об открытии церквей и др. общецерковные вопросы.
 * Ассесор – засідатель, гласний у казенній палаті.
7. Там само. – Арк. 173.
 8. Там само. – Арк. 176.
 9. Там само. – Арк. 182 – 183.
 10. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Од. збер. 1013. – Арк. 1–2. Дело о ремонте Нежинской Благовещенской церкви.
 11. Ніжинська філія Державного архіву Чернігівської області (далі НФДАЧО). – Ф. Р 6120. – Оп. 1. – Од. збер. 10. – Арк. 2. Описи церковного майна з актами прийомки та здачі Ніжинського Благовіщенського монастиря.
 12. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Од. збер. 222. – Арк. 1. Дело по ходатайству архимандрита Виктора об окончании строительства каменной колокольни Нежинского Благовещенского монастыря.
 13. Хойнацкий А. Очерк истории Нежинского мужского Благовещенского монастыря, именуемого „Назарет Богородичен“, и его положение в настоящее время. – Нежин, 1906. – С. 87 – 93.
 14. Письмо Стефана Яворского к брату Павлу, протопопу Нежинскому, с просьбой прислать к нему Сильвестра Шумского // Маслов С. Библиотека Стефана Яворского. Приложения. – К., 1914. – С. I – IV.
 15. Самойленко Г., Самойленко О., Самойленко С. Нариси культури Ніжина. Частина 3. Освіта та наука. – Ніжин, НДПІ, 1996. – С. 12 – 13.
 16. Завещание о библиотеке. С.-Петербург. Октябрь 1721 г. Тестамент // Маслов С. Библиотека Стефана Яворского. Приложения. – К., 1914. – С. XXI – XXIII.
 17. Маслов С. Библиотека Стефана Яворского. – К., 1914. – С. 54 – 59.
 18. Центральний державний історичний архів України у місті Києві. Ф. 127. – Оп. 1021. – Од. збер. 35. – Арк. 28 – 30. Опись церковных вещей Нежинского монастыря.

Олександр Тарасенко

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ АРХІЄПІСКОП ПАХОМІЙ (КЕДРОВ) (1876 – 1937)

Чернігівська єпархія має тисячолітню, але досі як слід не вивчену історію. Біографії чернігівських архієреїв маловідомі: “відпрацьовані” життєписи, либонь, найвизначніших постатей, як от Лазаря Барановича, Феодосія Углицького, Іоанна Максимовича, Антонія Стаховського, Ієрофея Малицького, Михайла Десницького, Філарета Гумілевського, Василя Богоявленського. Решта архіпастирів залишається майже або взагалі “незнайомою” не лише місцевим любителям старовини, а й фахівцям з церковної історії. В актуальності надолуження цієї прогалини в регіональній історії немає сумніву, адже відомо, наскільки цінними для історії Чернігово-Сіверщини є, наприклад, біографії представників світської влади – князів, воєвод, губернаторів, секретарів обкому чи голів держадміністрації.

Мета даної публікації полягає в тому, щоб реконструювати основні віхи життя маловідомого Чернігівського архієпископа Пахомія (Кедрова). Годі шукати в довідкових регіональних виданнях його ім'я, хоча він був не лише свідком буремних подій революції 1917 – 1921 рр., а й помітним учасником суспільного і релігійного життя на Чернігівщині початку ХХ ст. Пахомій (Кедров) був першим чернігівським владикою, обраним на загально-епархіальному з'їзді у травні 1917 р. Йому довелося управляти епархією упродовж усіх революційних років і перших років існування радянської влади в Чернігові. Він як справжній “пастир свого духовного стада” першим постраждав у 1921 – 1922 рр., коли розпочалися повномасштабні репресії проти церкви і священнослужителів.

Відомості про Пахомія (Кедрова) досить уривчасті. Його біографія фрагментарно представлена в англomовному виданні життєписів новомучеників Руської православної церкви, упорядкованому І. Андрєєвим¹. Автор зосередився, зокрема, на переслідуванні більшовицькою владою Пахомія (Кедрова) у 1920-30-х рр. Але в нарисі бракує матеріалу з чернігівського періоду життя владики, зокрема, не згадується судова справа 1922 р. Стисла інформація про архієпископа Пахомія міститься в деяких збірниках матеріалів з історії церкви ХХ ст. і довідкових російських виданнях². Короткий огляд діяльності Пахомія (Кедрова) на посаді чернігівського архієрея здійснений в газетній публікації Г. Станкевича³.

Наша розвідка спирається в основному на джерельний матеріал Державного архіву Чернігівської області. Досить цінною є справа чернігівського ревітрибуналу 1922 р. зі звинувачення владики Пахомія у контрреволюційній діяльності⁴, яка 2002 р. була введена в науковий обіг О. Демиденко (без публікації документів)⁵, а нещодавно разом з іншими матеріалами до біографії Пахомія (Кедрова) повністю надрукована в окремому збірнику⁶. Ця справа дозволяє реконструювати діяльність чернігівського архієрея впродовж 1917-1922 рр. Він заарештовувався і засуджувався ще двічі: 1925 р. у Москві у зв'язку зі справою митрополита Петра (Полянського) (ця справа введена до обігу і добре опрацьована) і 1930-го у Чернігові. Остання справа практично не введена до наукового вжитку; надруковано лише невеличкий уривочок з неї у маловідомому виданні⁷. Сама справа наразі, згідно з відомчими інструкціями, недоступна для дослідників. Офіційну інформацію щодо події у Чернігівській епархії у 1912-1917 рр. можна надібати на сторінках епархіального періодичного видання “Вера и жизнь”, а також газети “Черниговский церковно-общественный вестник”, яка у 1917 р. стала головним рупором церковно-революційного життя в епархії.

Архієпископ Пахомій (Кедров) народився 30 липня 1876 р. у родині священника м. Яранськ В'ятської губернії Петра Кедрова. Новонародженого в хрещенні назвали теж Петром. Родина Кедрових була великою: шість синів і дві дочки. Всі сини Кедрових обрали духовний шлях. Три з них, включаючи Пахомія, зрештою стали архієреями. Дочки були вчительками. В родині панував дух християнського благочестя. Діти змалечку були навчені розпорядку церковного життя і церковних служб. За спогадами єпископа Аверкія (Кедрова), рідного брата Пахомія, вони допомагали батькові-священнику “петь, читать и храм приберать”⁸. Парафіяльний священник у Російській імперії зазвичай був приречений на злиденність, а з великою родиною і поготів. Сім'я Кедрових не мала шансів стати винятком з цього сумного соціального парадоксу. Через багато років Пахомій згадував: “Воспитан я был очень скромно и никогда не пользовался материальными благами”⁹.

Проте всіх своїх дітей Кедрови спромоглися вивчити. Духовну освіту Петро Кедров здобув у Яранському духовному училищі, В'ятській духовній семінарії та Казанській духовній академії. У своєму виборі життєвого шляху Кедров не сумнівався. Його сімейне походження й виховання, душевний настрій, лагідний характер визначили дорогу, котру він пройшов до кінця і котра часом була дуже вузькою. Про напруженість духовного життя юнака в студентські роки свідчить випадок, який закарбувався не тільки в спогадах сучасників, а й залишав на все

життя відмітину на його обличчі. У протистоянні зі спокусою він буквально виконав настанову Ісуса Христа і спалив собі око на вогні лампади. Мемуарист-митрополит Євлогій (Георгіївський) згадував про цей випадок: “Прямоленейный, добрый человек [Пахомий. – **О.Т.**], он добродушно отшучивался, когда кто-нибудь напоминал ему о причиненном себе увечье”¹⁰.

6 грудня 1898 р. ректор Казанської духовної академії єпископ Антоній (Храповицький) здійснив постриг Петра Кедрова, який тоді отримав чернече ім'я Пахомій. Наступного 1899 р. Пахомій (Кедров) був посвячений в ієромонахи. Після закінчення академії у 1900 р. його призначили на посаду вчителя Липецького духовного училища. Через три роки Пахомія перевели вчителювати в Кременецьке духовне училище, а в 1905 р. він обійняв посади настоятеля Дерманського Свято-Троїцького монастиря у Волинській єпархії і одночасно директора Дерманської церковно-вчительської школи. Ця чернеча обитель мала давню та багату історію, чудовий архітектурний комплекс¹¹, надихала на подвижницьку роботу. За згадкою Пахомія, роки, проведені ним в Дермані, були чи не найкращими (звичайно, після років дитинства) в його житті. Затишний мальовничий волинський куточок імпонував лагідному на вдачу архімандриту Пахомію, надихав на головний чернечий труд – молитву. Пахомій з приємністю відзначав, що в школі, де він викладав, “учились только дети крестьян и я в этой обстановке чувствовал себя очень хорошо”¹².

30 серпня 1911 р. у Почаївській лаврі архімандрита Пахомія (Кедрова) висвіятили в єпископа Новгород-Сіверського, вікарія Чернігівської єпархії. Відтоді життя Пахомія (Кедрова) міцно й надовго поєдналося з Чернігівщиною; тут була визнана його духовна й пастирська гідність, тут він був свідком і учасником буремних подій революції; з Чернігівщини почалося його сходження на власну Голгофу.

У вересні 1911 р. у Чернігові відбулася знаменна подія: місто відвідав імператор Микола II. Одним з пунктів височайшого візиту був огляд імператорською родиною святинь стародавнього Чернігова, поклоніння мощам святителя Феодосія Углицького. Чернігівська місцева влада, світська і церковна, ретельно готувалася до зустрічі високого гостя. На честь імператора підготували і видали чималий фоліант з історії Чернігівської єпархії¹³, відремонтували й причепурили церковні споруди. Зрештою, імператор Микола II лишився задоволений поїздкою до Чернігова, хоча, як відомо, вересневі дні 1911 р. були затьмарені смертельним замахом у Києві на прем'єр-міністра П.Столипіна. Чернігівський губернатор М.О.Маклаков невдовзі після візиту імператора був переведений до Санкт-Петербурга і призначений міністром внутрішніх справ. Височайшу милість зажив і чернігівський єпископ Василій (Богоявленський), який згодом був посвячений у сан архієпископа.

Після від'їзду з Чернігова високих гостей у місті запанували буденні, одноманітні справи. В таку рутинну роботу включився і єпископ Пахомій, який зазвичай, крім вікарних обов'язків, управляв Чернігівським Єлецьким Успенським монастирем. Правлячий Чернігівською єпархією єпископ Василій (Богоявленський), зрештою священномученик, був людиною владною. Його архієрейство відзначилося рядом економічних, господарських, соціальних, освітніх проєктів, які він наполегливо і твердо реалізовував, залучаючи для цього ресурси єпархії і священнослужителів, через що зажив неоднозначної, як виявилось потім, досить критичної характеристики декого з них. Загалом Чернігівська єпархія в період стрімкого розвитку капіталізму між двома революціями і, власне, діяльність Василя (Богоявленського) заслуговують на окреме, можливо, навіть дисертаційне дослідження¹⁴.

У цей час єпископ Пахомій залишався в тіні правлячого владики. Крім церковних служб, його обов'язком було висвячувати дияконів, очолювати тимчасові комісії, брати участь у засіданні різних єпархіальних рад. З червня 1916 р. єпископ Василій перебував у Петрограді на засіданні літньої сесії Св. Синоду. 5

жовтня того ж року він був підвищений до сану архієпископа¹⁵. Обов'язки правлячого архієрея перейшли до єпископа Пахомія. Тепер він мав право затверджувати законовчителів, звільняти у відпуску священників і монахів, крім Петрограда, висвячувати кандидатів у сан священника, затверджувати журнали і протоколи консисторії та єпархіальних рад, вирішувати господарські справи в єпархії.

У вересні 1916 р. у Чернігівській єпархії була заснована ще одна вікарна кафедра – Стародубська. Її посів єпископ Пахомій, зберігши право виконувати обов'язки правлячого архієрея. Через півроку відбулася революція. Архієпископ Василій (Богоявленський) повернувся з Петрограда до Чернігова 24 березня 1917 р., а через два дні був заарештований і невдовзі відправлений під арештом назад до Петрограда. Там його звільнили з-під арешту і відправили “на покой”. Згодом він був залучений до підготовки Всеросійського церковного собору.

У Чернігові ж було ініційоване розслідування діяльності владики Василя в єпархії, проте його результати достеменно невідомі, а отже, вони не мали жодних юридичних наслідків. У місті продовжував управляти єпархією Пахомій (Кедров). Тимчасовий уряд, змусивши звільнити з архієрейських кафедр владик, котрі вважалися затятими монархістами, не поспішав ініціювати призначення нової церковної адміністрації. Тим часом демократичні перетворення торкнулися також церковної сфери. В деяких єпархіях, у тому числі Чернігівській, було відновлено давню церковну практику – вибори віруючими духовних пастирів. У травні 1917 р. в Чернігові відбувся єпархіальний з'їзд духовенства і парафіян, на якому одногослосно обрали єпископа Пахомія (Кедрова) діючим владикою Чернігівським і Ніжинським. На нашу думку, ці демократичні вибори засвідчили повагу до Пахомія і його авторитет у середовищі духовенства. Згодом свідок по справі 1922 р. колишній секретар консисторії, а потім вчитель у радянській школі О.Богословський відзначив: “Єпископ был единодушно выбран в архиепископа на съезде мирян и духовенства. Это первый случай такого единодушия, такой симпатии, за что получил благословение свыше. Пахомий с чистой христианской душой – бессребреник, который отдает последнюю рубашку. Редкий тип христианина, который не ждет просьбы, а сам предлагает то, что у него есть”¹⁶. Пахомію (Кедрову) виповнилося сорок років, коли його обрали в архіпастирі: людина у розквіті фізичних і моральних сил, з великим довір'ям чернігівської громадськості, повністю готова присвятити себе служінню Богу, церкві, людям і суспільству. Проте дуже скоро в життя владики увірвалися знущання, пограбування, паплюжіння, арешти і обшуки, допри, суди, табори тощо.

У 1917 р. єпископ Пахомій (Кедров) брав участь від Чернігівської єпархії у Всеросійському помісному церковному соборі, де між іншим висловлювався проти обрання патріарха шляхом жеребу. “Окончательное избрание из сих лиц [кандидатів. – **О.Т.**] Патриарха по примеру Церквей Константинопольской, Антиохийской и Иерусалимской, – назначав він, – следовало бы предоставит одним епископам, которые и произвели бы это избрание тайной подачей голосов. Что касается предполагаемого избрания Патриарха из трех намеченных Собором лиц посредством жребия, то этот способ в Церквах Восточных при избрании Патриарха не применяется, только в Церкви Александрийской прибегают к сему способу в случае равенства голосов, полученных кандидатами в патриархи при вторичном голосовании всего Собора”¹⁷. Ця репліка свідчить про глибоке знання ним церковного права і канону, що, до речі, було не дуже поширено серед тогочасного духовенства. Пахомій і надалі дотримувався думки, що всі найважливіші для церкви питання мають вирішувати архієреї.

Тим часом паралельно з Всеросійським церковним собором відбувався церковний собор у Києві, що мав розв'язати ряд важливих питань канонічного і організаційного характеру Української православної церкви. Делегатом на цей собор був обраний і єпископ Пахомій (Кедров), отож у січні-лютому 1918 р. він перебував у Києві. Владика Пахомій посів місце у президії собору¹⁸. Робота собору

ускладнювалася через наступ червоної армії на Україну і захоплення більшовиками Києва. Особливо гнітюча атмосфера склалася після вбивства Київського митрополита Володимира (Богоявленського). Митрополит Євлогій (Георгієвський) згадав випадок, коли він і Пахомій мало не загинули в ті криваві дні: “Мы с епископом Пахомием Черниговским сидели как-то раз утром в квартире начальницы Епархиального училища, где мы жили, и пили кофе из сушеной моркови. С питанием в то время было плохо, и наш утренний завтрак был голодноватый. Я уселся за письменный стол писать письмо, а владыка Пахомий принялся швырять один за другим дикие каштаны в печку, приговаривая: бомба, бомба... И вдруг - в самом деле бомба угодила в фронтон нашего дома. Шрапнельные пули, пробив стекла в окнах, зажужжали, как пчелы, по всей комнате... Письмо мое, тронутое пулей, скрутилось спиралью... Чудом Божиим мы остались невредимы”¹⁹. Повернувшись до Москви, єпископ Пахомій виступив на засіданні Всеросійського собору з інформацією про церковні події в Україні²⁰.

Наприкінці квітня 1918 р. до влади в Києві прийшов Павло Скоропадський. Гетьман, на відміну від попередньої влади – Української Центральної Ради, виявляв інтерес до церковних справ. Утворився тимчасовий орган церковної влади в Україні – малий Собор єпископів, до складу якого належав і Пахомій (Кедров)²¹. Консервативна політика гетьмана, реставрація деякою мірою дореволюційних порядків посилили антиреволюційні й, звісно, антибільшовицькі настрої учасників Київського церковного собору. Зокрема, було складено “Послання Всеукраїнського Собору”, в якому рішуче засуджувалися революційні події, революційні діячі називалися вбивцями, злодіями, грабіжниками тощо²². Оскільки в цьому посланні та інших зверненнях прозоро натякалося насамперед на більшовиків, то згодом, опісля остаточного встановлення радянської влади і на судовому процесі 1922 р., Пахомію (Кедрову) довелося відповідати за свої дії під час роботи собору. Він наголошував на тому, що не поділяв ворожого ставлення до більшовизму тогочасного вищого духовенства, а документи підписував тому, що це мали робити усі тогочасні ієрархи. У себе ж, у Чернігівській єпархії, дані відозви собору він не поширював як не згодний з їхнім змістом. Гетьманська влада ставилася до єпископа Пахомія з недовірою, ініціювавши перевірку Чернігівської єпархії.

Результати ревізії Чернігівської єпархії влітку 1918 р. нам поки що не відомі. Наприкінці того ж року гетьманська влада в Україні впала. Після короткочасного правління уряду Директорії встановилася влада більшовиків. Настав найкривавіший революційний 1919 р. 22 січня 1919 р. робітничо-селянський уряд України ухвалив декрет про відокремлення церкви від держави. Розгорнулася боротьба з церквою. У Чернігові було закрито духовну семінарію та училище, припинилася видавнича діяльність єпархії. Восени 1919 р. Чернігів окупували білогвардійці, поширивши репресії проти тих, хто підтримував радянську владу. Були намагання залучити до військово-політичного протистояння духовенство. Наприклад, білогвардійці вимагали від єпископа Пахомія відправити молебень на честь “освободителів”. Владика проявив мужність і стійкість перед “визволителями” і категорично відмовився від таких релігійно-політичних акцій. Отже, жодного полегшення для церковного життя в Чернігові білогвардійська влада не принесла, тим більше її “вік” виявився нетривалим. Через місяць вона втекла з Чернігова; до міста знову повернулася радянська влада.

У серпні 1920 р. з’явилася постанова РНК УРСР, яка позбавляла релігійні громади прав юридичної особи. Вилучалися офіційні юридичні документи, печатки тощо. На руках у Пахомія залишилася печатка “Черниговской архиепископии”, якою він ще деякий час користувався. Проте під час судового переслідування в 1922 р. його звинуватили у навмисному приховуванні її використанні цієї печатки, а отже, у протизаконній діяльності, хоча він доводив, що печатка залишилася в нього з дозволу ліквідаційної комісії, яка вважала її приватною власністю архієпископа і такою, що не має юридичної сили.

Наприкінці 1920 – на початку 1921 рр. більшовицька влада розгорнула масову

антирелігійну кампанію: репресії проти священнослужителів, паплюжіння християнських святинь, пограбування церковного майна. Усі ці заходи торкнулися й Чернігівської єпархії. Так, скажімо, у 1920 р. чернігівський Єлецький монастир було перетворено у концентраційний табір²³. На початку 1921 р. у Чернігові відбулася блюзнірська акція – “освидетельствование мощей” Феодосія Углицького, який вважається покровителем міста. 18 лютого, саме в день вшанування його пам’яті, за постановою губернського з’їзду рад у кафедральний Спаський собор прибула комісія, яка зустріла опір з боку віруючих. Була викликана на допомогу міліція чи команда червоноармійців. Владика Пахомій заспокоював натовп, пояснював, що рішенням влади слід підкорятися, тобто робив усе можливе, аби не була застосована зброя і пролита кров.

“Освидетельствование” відбулося, однак висновки комісії виявилися неочікуваними для влади. “Вскрытие [мощей Св. Феодосия. – **О.Т.**] оказалось крайне неудачным. Тело было цело и затверделое. Настроение масс напряженное”²⁴, – говорилося у секретній і терміновій телеграмі з Чернігова начальнику політсекції Правобережної України. Довелося створювати іншу, поважнішу комісію з представників московських і харківських знавців. Втім, і вона не знайшла релігійного шахрайства, а підтвердила висновки попередників: має місце природно муміфіковане тіло людини²⁵. Після цієї акції Пахомій звернувся до місцевих властей з проханням повернути мощі віруючим, але даремно. Зрештою Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення перевезти мощі Феодосія Углицького до Москви. Взимку – навесні 1921 р. у північних повітах Чернігівщини відбулися хвилювання населення. Місцева влада побоювалася, що невдоволення перетвориться на антирадянське повстання. У лютому до в’язниці кинули заручників, погрожуючи стратити їх у разі спроби захоплення Чернігова повстанцями. Антирадянські настрої в губернії були придушені. 5 березня 1921 р. владика Пахомія звільнили з в’язниці.

На початку 1922 р. московський і харківський уряди видали декрети про вилучення з церков і монастирів коштовностей з тим, щоб використати їх для ліквідації голоду, що розпочався у кількох районах України і Росії. “Изъятия ценностей” розпочалося в березні 1922 р. Найменший опір карався безпощадно, аж до розстрілу включно. Представники місцевої чернігівської влади змушували владика Пахомія підписати складену ними відозву до населення з приводу вилучення цінностей, але він відмовився, мотивуючи свою відмову бажанням самому укласти подібний документ. Справді, Пахомій звернувся до населення з проханням не чинити опір комісіям і правоохоронним органам, а парафіяльним священикам по жертвувати речі й начиння, яке не використовується в богослужінні. Незважаючи на це, робота комісій супроводжувалася постійними конфліктами, церковнослужителів заарештовували, з храмів і монастирів часто вилучали геть усе, а архієрея врешті звинуватили в організації в Чернігівській єпархії опору політиці вилучення цінностей.

Отже, справа судового переслідування архієпископа Пахомія і ще п’ятьох священнослужителів Матвія Храмцова, Олександра Короткевича, Никифора Воскресенського, Семена Яковенка і Леоніда Терлецького розпочалася 20 жовтня 1922 р. з обшуку співробітниками ЧГВДПУ (Чернігівське губернське відділення державного політичного управління) в канцелярії єпархіального управління і на квартирах, де мешкали підозрювані²⁶. Хоча, як свідчать матеріали справи, стеження за священнослужителями Чернігова велося щонайменше з літа 1922 р. У приміщенні канцелярії єпархіального управління (в шафі, яка не замикалася) були знайдені прокламації міфічного “Юго-западного областного комитета”, що стали основним доказом контрреволюційної діяльності чернігівського духовенства на чолі з архієпископом Пахомієм. Владика одразу засвідчив, що “прокламації вложені в незакрывающийся шкаф неизвестными лицами с целью злостной провокации”²⁷.

У поле зору слідства потрапила також Євгенія Короткевич, дочка священика

Олександра Короткевича. Вона працювала в губернському відділі юстиції, і декілька бланків цієї установи було знайдено під час обшуку, що стало приводом звинувачення її у службовому злочині. Але основний удар був спрямований на архієрея. Пахомій (Кедров) тримався під час допитів впевнено, не визнаючи за собою провини перед радянською владою. Коли доказів його вини слідству не вистачило, справа почала обростати новими матеріалами. Зокрема, архієпископа Пахомія звинуватили в тому, що він, як зазначалося вище, підписував “контрреволюційні відозви” Київського всеукраїнського собору, користувався після 1919 р. печаткою “Чернігівської архієпископії”, а також зберігав лист від Голубовича, який до революції вчився, а потім викладав у Дерманській школі, що на Волині, де завідував Пахомій (Кедров). І хоча з'ясувалося, що цей Голубович не має нічого спільного з Голубовичем, членом Української Центральної Ради, втім Волинь на тоді вже перебувала у складі Польщі, а значить, архієпископ Пахомій, на думку слідства, підтримував зв'язки із зарубіжною контрреволюцією. Пригадали під час слідства і справу з “освидетельствованием” мощів св. Феодосія і з вилученням церковних цінностей. Отже, зрештою звинувачень проти архієпископа Пахомія висунули чимало. Але він, як свідчать його покази під час допитів, тримався впевнено, відповідав чітко і конкретно на запитання, жодних своїх навмисних провин не визнавав. Слідство тривало понад місяць. З 30 листопада по 3 грудня 1922 р. відбувалося засідання Чернігівського ревтрибуналу.

На лаві ревтрибуналу опинилися архієпископ Пахомій (Кедров), священники Олександр Короткевич і Матвій Храмцов, проти яких було висунуто звинувачення у контрреволюційній діяльності, та Євгенія Короткевич, котра звинувачувалась у крадіжці з приміщення губюсту чистих бланків зі злочинними намірами. До участі в судовому розгляді по цій справі було залучено чимало свідків. Проте підтвердити фактичну провину підсудних не вдалося, тоді як свідки, залучені судом за клопотанням адвокатів і самих підсудних, доводили, що жодних контрреволюційних дій Кедровим, Короткевичем і Храмовим не було здійснено. Навпаки, в період білогвардійської окупації Чернігівщини вони захищали і навіть переховували революційних діячів та євреїв. Зрештою, священників Храмова і Короткевича ревтрибунал виправдав, а стосовно архієпископа Пахомія (Кедрова) та Євгенії Короткевич ухвалив: “1) Признать виновным Кедрова Пахомия в том, что он, будучи на Всеукраинском поместном Соборе мирян и священнослужителей, подписал, на ряду с другими иерархами Церкви, соборное послание, призывающее к сплочению вокруг Гетмана для борьбы, направленной против, приходящей на смену буржуазной, рабоче-крестьянской власти, однако, учинил, это, будучи, по своему чисто иноческому мировоззрению, неосведомленным о последствиях, каковы деяния его предусмотрены ст. 61 УК. 2) Признать того же Кедрова Пахомия виновным в том, что он, будучи епископом Черниговским и Нежинским, при проведении в жизнь декрета об отделении Церкви от Государства, не сдал печати своей и продолжал ею пользоваться до половины сего 1922 года, каковое деяние предусмотрено 123 ст. УК. 3) Признать виновной Короткевич Евгению в том, что она, будучи делопроизводителем Губюсту, использовала свое служебное положение в целях изготовления на службе бланков со штемпелем и гербовой печатью, которые и похитела из Учреждения; это деяние предусмотрено 1 ч 105 ст. УК”²⁸.

Ревтрибунал виніс вирок: архієпископа Пахомія вислати за межі Чернігівської губернії терміном на три роки, а Євгенію Короткевич ув'язнити на шість місяців. З нагоди 5-річчя жовтневої революції Є.Короткевич амністували і звільнили від покарання. Архієпископу Пахомію амністія не була надана, хоча він звертався з проханням про помилування до Чернігівського губернського ревтрибуналу і навіть до Всеукраїнського центрального виконавчого комітету²⁹.

Протягом 1921–1922 рр., навіть коли тривало слідство і суд, владика Пахомій виголошував проповіді в храмах Чернігова. Вони збереглися і тепер надруковані в збірнику матеріалів до його біографії. У цих проповідях архіпастир часто

звертався до проблем терпіння, страждання, спокути. Оратор був сповнений глибоким почуттям трагізму історії, суспільства і людини на зламі епох.

На початку січня 1923 р. архієпископ Пахомій звертався до місцевої влади з проханням відкласти його висилку на період різдвяних свят. Голова Чернігівського губернського виконкому дав розпорядження начальнику губміліції: “высылку епископа Пахомия Кедрова разрешено отстрочить до 16 января”³⁰. В останній день архієрей виголошував проповідь у храмі під час богослужіння. Конкретний день і час його від'їзду з Чернігова не розголошувався. (Напевно, таким був припис влади). З його вуст прозвучали такі слова: “Мы будем надеяться, что дорогая черниговская паства сохранит в чистоте православную веру, будет стремиться жить во взаимной любви, сохранять красоту своей души и помогать в этом друг другу. Вспомним слова апостола, который говорит: *Я душу каждого из вас старался сохранить в чистоте*. Любите друг друга, омывайте свои грехи слезами покаяния. Любовь истинная и глубокая не знает внешних препятствий. Даже разлука не может уничтожить ее, а наоборот – может усилить ее”³¹.

Архієпископа Пахомія вислали в робітниче поселення Донбасу. Але фактичне місце його перебування протягом 1923 – 1924 рр. наразі невідоме³². У 1925 р. він був заарештований у зв'язку зі справою митрополита Петра (Полянського) і засуджений до заслання в Комі-Зирянський край терміном на три роки. Наступні роки життя архієпископа Пахомія погано висвітлені джерелами і заплутано коментуються в літературі. Але з кінця 1928 р. він перебував уже в Чернігові. Це був напружений період внутрішнього життя церкви. Після появи Декларації 1927 р. митрополита Сергія (Страгородського) частина архієреїв проголосила себе непокірними місцеблюстителю. Представники Зарубіжної Руської православної церкви стверджують, що Пахомій (Кедров) був категорично не згодний з Декларацією і виступив із заявою з цього приводу³³. Проте позиція архієпископа Пахомія потребує уточнення і перевірки за надійнішими джерелами, котрі ще треба відшукати. Принаймні, коли у 1930 р. він був знову заарештований в Чернігові, то у слідчій справі його відзначали як контрреволюціонера і адепта “течения тихоновщины, сергеевщины”, тобто прихильника синодальної церкви³⁴. По цій справі архієпископ Пахомій дістав п'ять років таборів. Знову його шлях проліг на Північ. Він утримувався у Соловецькому таборі, потім у таборі Май-Губи. Останні роки життя архієпископ дуже хворів; після звільнення проживав у брата в Яранську, а перед смертю був поміщений у лікарню селища Котельничі. В літературі наведено дві дати його смерті – 28 травня і 11 листопада 1937 р.

Таким чином, архієпископ Пахомій (Кедров) належить до помітних постатей в історії Православної церкви. Значна частина його життя пов'язана з Чернігівщиною: тут він розпочав своє служіння в чині вікарного єпископа. Пахомій став першим і останнім у нових часах архієреєм, обраним (а не призначеним) своєю паствою. З Чернігівщини почалася його смертна путь, що трагічно закінчилася на батьківській в'ятській землі.

Джерела та література:

1. *Andreyev I.M.* Russia's Catacomb Saints. Lives of the new martyrs. Platina, California, 1982. P. 180 – 204.

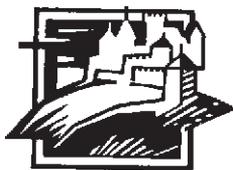
2. Наприклад див.: *Маниул (Лемешевский), митр.* Русские православные иерархи периода с 1893 по 1965 гг. Exrlangen, 1979 – 1989. Т. 5. С. 369 – 372; *Регельсон Л.* Трагедия Русской Церкви 1917 – 1945. – М., 1996; *Акты* святейшего Тихона, патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти. 1917 – 1943 гг. / Сост. М.Е.Губонин. – М., 1994. – С. 877 – 878.

3. *Станкевич Г.* “Будет же это вам для свидетельства” // Троїцький вісник. – 1995. – № 8, 9.

4. По обвинению Черниговского епископа Кедрова Пахомия, свящ. Храмова М.И., Короткевича А.А., Воскресенского Н.А., Яковенко С.С. и Терлецкого Л.Г. в контрреволюции. / / Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф. Р-4609. – Оп. 1. – Спр. 6842. – 304 арк.

5. *Демиденко О.* Справа архієпископа Пахомія: з історії антирелігійної політики на Чернігівщині на початку 1920-х рр. // Сіверянський літопис. – 2002. - № 2. – С. 56 – 60.

6. Пахомий (Кедров), архиепископ Черниговский и Нежинский: Материалы к биографии / Состав. А.Ф.Тарасенко. – Чернигов, 2006. – 200 с.
7. Архивные документы преследования духовенства Черниговской епархии в 1926 – 1936 гг. // Православная жизнь. (Приложение к “Православной Руси”). – 1994. - № 9. – С. 1 – 5.
8. Прибавление к Церковным ведомостям. – 1915. - № 28. – С. 843.
9. ДАЧО. – Ф. Р-4609. – Оп. 1. – Спр. 6842. – Арк. 226 зв.; Пахомий (Кедров), архиепископ Черниговский и Нежинский: Материалы к биографии... – С. 164.
10. *Евлогий (Георгиевский), митр.* Путь моей жизни: Воспоминания. – М., 1994. – С. 259 – 260.
11. Див.: *Бухало Г.* Германський Свято троїцький монастир. – Дубно, 1990; *Рожко В.* Православні монастирі Волині і Полісся: Історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк, 2000; *Козак С.* Монастирі Рівненщини. – К., 2001.
12. ДАЧО. – Ф. Р-4609. – Оп. 1. – Спр. 6842. - Арк. 226 зв.; Пахомий (Кедров), архиепископ Черниговский и Нежинский: Материалы к биографии... – С. 164.
13. Картины церковной жизни Черниговской епархии за IX веков ея истории. – К., 1911.
14. Огляд діяльності Василя (Богоявленського) на чернігівській кафедрі див.: *Потій Н., Тарасенко О.* Чернігівський архієпископ Василій (Богоявленський) // Сіверянський літопис. – 2007. - № 4. – С. 46 – 55.
15. *Потій Н., Тарасенко О.* Чернігівський архієпископ Василій (Богоявленський) // Сіверянський літопис. – 2007. - № 4. – С. 49.
16. ДАЧО. – Ф. Р-4609. – Оп. 1. – Спр. 6842. – Арк. 248 зв. – 249; Пахомий (Кедров), архиепископ Черниговский и Нежинский: Материалы к биографии... – С. 174.
17. Цыпин В. История Русской Церкви. 1917 – 1997. – М., 1997. – С. 31.
18. Ульяновский В. Церква в Українській державі 1917 – 1920 рр. Доба Української Центральної Ради. – К., 1997. – С. 160.
19. *Евлогий (Георгиевский), митр.* Путь моей жизни: Воспоминания... – С. 285.
20. Деяния Священного Собора Православной Российской Церкви. – М., 1918. – Т. 7. – С. 115.
21. *Ульяновский В.* Церква в Українській державі 1917 – 1920 рр. Доба Гетьманату Павла Скоропадського. – К., 1997. – С. 94.
22. Пахомий (Кедров), архиепископ Черниговский и Нежинский: материалы к биографии... – С. 136 – 139.
23. Черниговский Елецкий Свято-Успенский монастырь: Ист. очерк (от основания до 1998 г.), описание святынь и достопримечательностей монастыря с прил. документов, относящихся к новейшей его истории / Сост. Монахиня Вероника (Терехова). – К., 1999. – С. 68.
24. ДАЧО. – Ф. Р-4615. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 9.
25. Тарасенко А.Ф. Святитель Феодосий архиепископ Черниговский. – Дубно, 2005. – С. 143.
26. У 1922 р. вперше був заарештований і брат архієпископа Пахомія, архієпископ Волинський і Житомирський Аверкій (Кедров). Він теж пройшов більшовицькі катівні і помер (напевно, розстріляний) у 1937 р. в Архангельську: *Регельсон Л.* Трагедия Русской Церкви 1917 – 1945. – М., 1996. – С. 528 або в Бирську (Башкирія): *Акты* святейшего Тихона, патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти. 1917 – 1943 гг. – С. 834.
27. Пахомий (Кедров), архиепископ Черниговский и Нежинский: материалы к биографии... – С. 117.
28. Пахомий (Кедров), архиепископ Черниговский и Нежинский: материалы к биографии... – С. 181.
29. Там само. – С. 182 – 186.
30. ДАЧО. – Ф. Р-16. – Оп. 4. – Спр. 31. – Арк. 7.
31. Пахомий (Кедров), архиепископ Черниговский и Нежинский: материалы к биографии... – С. 108.
32. Існують версії, що уже в 1923 р. Пахомій (Кедров) перебував у Москві: *Andreyev I.M.* Russia's Catacomb Saints. Lives of the new martyrs. Platina, California, 1982. P. 186; *Цыпин В.* История Русской Церкви. 1917 – 1997. – М., 1997. – С. 105.
33. Пахомий (Кедров), архиепископ Черниговский и Нежинский: материалы к биографии... – С. 18.
34. Там само. – С. 19.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

о. Юрій Мицик

●

З ДОКУМЕНТАЦІЇ СВЯТО-МИХАЙЛІВСЬКОГО ЗОЛОТОВЕРХОГО МОНАСТІРЯ XVII-XVIII ст. (МАЄТНОСТІ В ОСТРІ)

У 2008 р. виповнюється 900 років від заснування Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві – одного із найзнаменитіших українських православних монастирів. Надзвичайно цінним джерелом з історії даної обителі є рукописний збірник копій XVIII ст. монастирської документації XVI - XVIII ст., причому чи не найважливішої її частини (універсали та листи гетьманів України, королів Речі Посполитої, великих князів литовських, московських царів). Варто вказати і на велику кількість аналогічної документації, яка вийшла з-під пера полковників та сотників Війська Запорозького, ігуменів монастиря, врешті, різноманітних купчих, які були створені представниками нижчих станів – рядовими козаками, міщанами та селянами. Цей збірник був створений у стінах монастиря для практичних потреб на випадок судових конфліктів, потім він опинився у бібліотеці митрополичого Софійського собору, врешті – в Інституті рукописів (далі – ІР) Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – НБ). Цей збірник має вже загальний опис (1), деякі документи з його складу уводились до наукового обігу, навіть друкувались, зокрема нами було опубліковано всі гетьманські документи (2). Нині назріла потреба видати весь збірник, що дозволить дати в руки дослідникам унікальне джерело з історії монастиря, яке дає також можливість краще вивчити церковне і соціально-економічне життя Гетьманщини. Але, доки проходить цей довготривалий процес підготовки рукопису до друку та його публікації, вважаємо доцільним увести до наукового обігу окремі документи.

Цього разу наш вибір упав на той розділ збірника, що називається: “Кріпости на землі и млины в Острі обрїтающїяся”, а конкретніше, на його першу половину (через брак місця решту документів ми плануємо видати пізніше). Документи подаємо у тій послідовності, у якій вони вміщені у збірнику, незважаючи на деякі хронологічні погрішності, допущені упорядником. Нижче наводимо 22 документи, хоча насправді їх 23 (лист-наказ гетьмана Івана Самойловича вміщено у середину тексту випису із книг Київського магістрату), що охоплюють період з 1663 по 1724 рр. Ці документи були створені магістратами Києва, Батурина, Козельця і особливо Остра. Вони являють собою переважно виписи з книг міських Магдебурзького права ратушів згаданих міст, а також розписки приватних осіб і вищезгаданий лист-наказ Самойловича від 19(9).09.1686 р., адресований Київському магістрату і в першу чергу київському війту Івану Биковичу (Биковському) (№ 10). Цей лист досі не друкувався і поповнить собою “Український Дипломатарій XVI-XVIII

ст.". У документі № 13 згадується якийсь універсал-привілей гетьмана Івана Мазепи, котрим гетьман передавав дві частини млина остерського міщанина Івана Войничча Свято-Михайлівському Золотоверхому монастиреві у Києві. Справді, 27(17).01.1688 р. Мазепа надав монастиреві право брати з млинів (на р. Острі) І. Дворецького та Войничча ту частину прибутків, яка раніше йшла на потреби Війська Запорозького (3). Важливим є те, що наведені нижче документи розшифровують вжите Мазепою поняття "Войничов" щодо млина і проливають досить світла на його історію.

Взагалі, дана документація дозволяє частково заповнити значні прогалини джерельної бази історії України козацької доби. Досить сказати, що після знищення Батурина карателями Меншикова у 1708 р. згорів майже весь міський архів, і тільки по виписах такого роду, що наводяться нижче (№ 11), можна реконструювати його принаймні частково. Навіть ці два десятки документів дозволяють пролити додаткове світло на історію згаданих міст, особливо Остра, тут названі райони останнього (Старий город, Слобода, Вовча гора, Поділ), його храми (Свято-Михайлівський), прояснити походження деяких топонімів (Войнилевщина, поза сумнівом, походить від прізвища її власника Войничча), встановити розташування землеволодінь жителів міста, уточнити історію деяких населених пунктів Остерщини. Так, в одному з документів (№ 4) є згадка про Євминський шлях. Тут, поза сумнівом, йдеться про шлях на Євминку – село, розташоване за 15 км від Остра. Досі вважалося, що перша згадка про Євминку належить до 1689 р. (4). Тепер же бачимо, що така згадка датована 1670 р., отже, Євминка є старшою як мінімум на 19 років. Тут згадується також і хутір Булахів (це село відоме з 1666 р. і розташоване за 12 км від Остра).

По наведених документах можна певною мірою простежити й склад магістрату, динаміку його змін. Особливо важливими є дані, що стосуються населення Остра, в першу чергу його верхівки, а також місцевого духовенства, генеральної старшини, яка була в Острі або займалася його справами. Тут згадано генерального писаря у 1691-1708 рр. Семена Савича (№ 14) і генерального осавула (у 1691-1708) Івана Ломиковського (№ 14). Можна вказати і на старшину Київського полку: Петра Домонтовича, писаря Київського полку (у 1671-1676 рр.), який мав маєтності в Острі (№№ 5, 7, 8); київського полковника (у 1669, 1671-1682, 1687-1689 рр.) Костянтина Солонину (№ 9); київського полковника (у 1691-1708 рр.) Костянтина Мокієвського (№ 12).

Дуже важливими є звістки про старшину Остерської та Козелецької сотень Київського полку. Це стосується в першу чергу остерського сотника Івана Дворецького, який, між іншим, був внуком київського полковника у 50-60-х рр. XVII ст. Василя Дворецького(5). Іван Дворецький, як відомо, був остерським сотником у 1663, 1666, 1671-1677, 1682-1684, 1689-1690 рр. (6), а в одному з нижченаведених документів (№ 9) він згадується таким як і у 1686 р. На підставі іншого документа, що подається нижче (№ 21), можна довідатись про іншу лінію Дворецьких: реєстровий козак Київського полку Остерської сотні Іван Петрович Дворецький був онуком Івана Дворецького (сина чи брата Василя Дворецького). Цей козак Іван зафіксований у 1714 р., причому його дружиною була Христина Іванівна, а його дядьком по матері - Тимофій Губка. Згідно з нижченаведеними документами, Петро Борсук (козелецький сотник у 1676, 1696, 1703) сотникував там також і у 1697 р. (№ 12). Згадуються і такі особи, як Гнат Проскурненко і Трохим Підтерєб, які були остерськими сотниками відповідно у 1677 і 1670, 1688 рр. Григорій же Донець, котрий згадується як остерський городовий отаман у 1671 р., був невідомий взагалі. Гнат Проскурненко, виявляється, був остерським городовим отаманом не тільки у 1672, 1677, 1682, але й у 1673 р. (№ 7), а Іван Сидко – не тільки у 1684 і 1690 рр., але й у 1686 р.(№ 9). Відомо, що Іван Лук'янович –Лиждвой був сотником остерським бл. 1650 р. Очевидно, його родич Семен Лиждвой володів землею в околицях Остра у 1705 р. (№ 16). Названі й імена декого з остерського духовенства: Яким –настоятель Свято-Михайлівської церкви

у 1705 р., Димитрій Родович –пресвітер храму в остерському Старогороді у 1709 р., Прокопій – диякон старогородський у 1709-1710 рр., священник старогородський у 1724 р.

Що стосується міщанського роду Войничів, то наведені документи дають змогу і частково відновити їхнє генеалогічне дерево, і судити про їхнє майнове становище, і про стосунки в родині. Першим згадується під 1663 р. Богдан Войнич, міщанин і “юриздитор” київський, а потім – остерський міщанин (помер до вересня 1686 р.). Він був двічі одруженим, мав від першого шлюбу як мінімум двох синів - Івана та Юрія (помер до вересня 1686 р.), його друга дружина мала ім'я Зіновія і була у неприязних стосунках із пасинком Іваном. Іван Войнич (помер до серпня 1707 р.) був одружений з Килиною, від шлюбу з якою мав синів Федора та Артема, теж остерських міщан. Згадуються реєстрові остерські козаки Курбій, Федір Силенко, Феодосій та ін. Цікавим є прізвисько остерської жительки Зіновії Курдасівни (“прозиваемая Ицкова невістка”)(№ 16).

Дуже цінною є згадка і про київського бурмистра Івана Софоновича (№ 10), який доводився рідним братом видатному українському хроністу XVII ст., ігумену Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря (у 1655-1677 рр.) Феодосію Софоновичу.

У додатках наводиться дарча Марії Василівни Гамалії – удови Григорія Гамалії –любненського полковника у 1668-1670, 1687 рр., покровительки Свято-Троїцького Красногорівського монастиря і, як бачимо, і Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві.

Наведені документи складають лише незначну частку збірника. Назріло питання про публікацію всіх його документів, що дасть дослідникам історії Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря джерело надзвичайної ваги. Правила передачі тексту нами не раз характеризувались, і тому немає потреби спеціально зупинятися на даному питанні. Відзначимо тільки, що літера “ять” передається нами як “і”, твердий знак наприкінці слів пропускається, титла не розкриваються. Відзначимо також, що тексту даних документів передує їхня анотація, написана копієстом текстів документів у XVIII ст.

Джерела та література:

1) Мицик Ю.А. Деякі універсали польських королів середини XVIII ст. у зібранні Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського //Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2007. – Вип. 12. - С. 265-276.

2) Мицик Ю. З документів до історії Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві XVI - XVIII ст. //Сіверянський літопис (далі – СЛ).- 2007. - № 5. - С. 28-43; Мицик Ю. Документи Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря // СЛ.- 2000. - № 6. - С. 39-48; Мицик Ю. Універсали гетьмана Івана Мазепи Свято-Михайлівському монастиреві у Києві // СЛ.- 2002. - № 2. - С. 18-31; Мицик Ю. Гетьман І. Скоропадський – покровитель Свято - Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві // СЛ.- 2000. - № 4. - С. 50-81.

3) Універсали Івана Мазепи. –К.-Львів, 2006. - № 25. – С. 68. Додамо, що 1.09.(22.08).1699 р. Мазепа підтвердив це надання монастиреві разом з іншими (Універсали Івана Мазепи. –К.-Львів, 2002. - № 293.- С.331).

4) История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область.- К., 1983. - С. 345.

5) Детальніше про В. Дворецького див.: Мыцык Ю.А.”Літописец” Дворецких –памятник украинского летописания XVII в. // Летописи и хроники. – М., 1884. – С. 219-234.

6) Кривошея В. В. Українська козацька старшина. –К., 2005.-С. 175.

№ 1

1663, жовтня 16 (6). – Остер.

“Выпис с книг справ меских ратуша острицкого.

Року тисеча шестсот шестдесят третьего мсця октоврия шестого дня.

Перед нами, Иваном Гладким, войтом, и Иваном Янченком, рочным бурмистром, райцами и лавниками, с полным судом засідаючими для суженя справ.

В сем року, ставши очевисто в ратуши острицкой Хома Панущенко, мелник и обывател нш острицкий, признал в тые слова явне, ясне и доброволне ку уписаню до книг ратушних давши, иж продал половину млина своего власного камен одын, званный ступниками, никому ни в чом не пеный и ни в какой сумі не заведеный, стоячий под містом Острем на реці Острі на слободі Старой, славетному пану Богдану Войничу, на тот час мешкаючому ув Острі, мешчанинови и обывателеви киевскому, то ест за коп шестдесят личбы и монети литовское, продал и на вечност пустил помененному пну Богдану, ему самому, жоні и потомком его, волно теды будет //(арк. 317 зв.) также тот менованный половинный млын кому хотечи продат, отдат, дароват, заменит, записат, заставит и самому в нем яко хотечи диспонуват и ко своему найліпшому пожиткови приспособлят и привлащат. И я уже, предреченный Хома, от сего часу того половины с млина продажного моего вічными часы зрекаюся и жадного упоминку чинит не маю и міти не буду так я сам, жена и потомкове моі, также ближние крвные моі и люде посторонные. При которой то продажі и куплі того продажного половины млына были люде зацные и віре годные, то ест Дмитер Рубец, так же мелник и обывател острицкий и иных людей на тот час немало будучих, счосмо видечи вічное продажи и изреченя того половины млына помененного Хома и вічное куплі пна Богдана Войнича и до книг записей рассказали, счо и записано ест, с которых и тот выпис с под печатію міскою ратушною стороні потребующей выдат рассказали.

Писан у ратуши острицкой року и дня выш написанного.

Андрей Павлович, писар міский острицкий рукою (власною).”

(НБ. - IP. - № 535 П./1763. – Арк. 317-317 зв. Копія. У лівому нижньому кутку намальовано коло, у котрому написано: “місто печати”).

№ 2

1664, червня 24 (14). – Остер.

“Выпис с книг справ меских острицких.

Року тисеча шестсот шестдесят четвертого, мсця июня чотырнадцетого дня.

Перед нами, Федором Смоловиком, войтом, Петром Горбаченком, рочным бурмистром, и райцами, в сем року засідаючими в ратушу острицком для суженя справ, ставши очевисто Радко Санцович, обывател и мелник острицкий, в тые слова давши до книг ратушних записат, сознал явне, ясне и доброволне, иж продал половину свою млына власную, никому ни в чом не пенную и ни в какой суммі не заведенную, стоячий (на) слободі на реці Острі, камен передный у том же млыні, о котором ест запис и выпис с книг зуполный уже от сего часу, як сам в собі опевае, славетному пну Богдану Войничу, мешканцеве острицкому, за певную сумму и сполна отданую, то ест за коп шестдесят личбы литовское, продал и на віčnost пустил ему самому, жоні и потомком его, волно будет также тот млын пну Богдану Войничу цалый кому хотечи продат, отдат, дароват, записат, заменит, заставит и теж самому в нем, яко хотечи диспонуват и ку своему найліпшому пожиткови приспособлят и привлащат, а ми уже, предреченные у выпысах того продажного млына часы вічными зрекаемося и жадного упоминку чинит не маем и мочи не не будем так сами, жоны и потомкове, крвные близкие нши и люде посторонные, под виною на врьд перед яким бы колвек тое отновитися міло, золотих пятсот, в право не вступуючи без отпустным заплаченным; счосмо видячи вічное продажи Радкови и товариша его Панущенка, ві[ч]ное куплі того //(арк. 318 зв.)

млына п(а)на Богдана Войнича, до книг острицких ратушных записат розказали, счо ест на прозбу их записано, с которых и тот выпис с под печатию міскою ратушною острицкою сторони потребуемой выдат розказали.

Писан в ратушу острицком року и дня звыш написанного.

Андрей Павлович, писар міский острицкий, рукою власною.

Корыкговал с книгами.”

(НБ. - IP. - № 535 П./1763. –Арк. 318-318 зв. Копія. У правому нижньому кутку намальовано коло, у котрому написано: “місто печати”).

№ 3

1665, жовтня 14 (4). – Остер.

“Выпис с книг справ меских ратуши острицкой.

Року тисеча шестсот шестдесят пятого, мсця октовърия четвертого дня.

Перед нами, Вихтором Ярмоленком, на той час месце войтовское засідаючи, Тимохом Кулаковичом, бурмистром, райцами, лавъниками, в сем року зуполне засідающими в ратуши острицкой для справ суженья, ставъши очевисто Иван Сергіевич, в тые слова признал явне, ясне и доброволне, иж продал грунт свой власний отцевъский ис пляцом и с садъком, як то в себі належит, никому не пенний и ни в какой сумі не заведенний, лежачий на Вовъчой горі, а помежеником своим Курбіем, козаком и обывателем остріцким, славетному п(а)ну Феодосию, //(арк. 319)также козаку его царского пресвітлого величества запорозкого острицкому, обывателю нашему, за певъную готовую и рукодайную суму, то ест за золотих сто личьбы литовское, сполна отобраную, теды волно будет и пну Феодосию тую свою куплю кому хотячи продат, дат, заменит, записат, заставит и ку своему найліпшому пожиткови привлащат и приспособлят, як воля его будет, а я уже помененьний Иван, тоі мої продажі часи вічними отрекаюся и жадного упоминьку не мію и мочи не буду, так я сам, кривъние близкие, далние и люде посторонньние, под советостю такоіж сумми, що мы видячи, урад, тую справу Иванову, а куплю вічную, п(а)на Феодосиеву, до книг принят и записат розказалисмо, счо ест на прозбу их записано, с которых и тот выпис под печатию урадовою сторони потребуемой ест выдан.

Писан в ратуши острицкой року и дня вишей написанного.

Тихон Павлович.

Корыкговал с книгами.”

(НБ. - IP. - № 535 П./1763. –Арк. 318 зв.-319. Копія. У правому нижньому кутку намальовано коло, у котрому написано: “місто печати”).

№ 4

1670, червня 18 (8). – Остер.

“Выпис с книг справ міских ратуша острицкого.

Року тисеча шестсот семдесятого, мсця июния осмаго дня.

Перед нами, Афанасием Чоріпком, войтом, Яковом Ивановичем, бурмистром рочным, райцами и лавъниками в ратуши острицкой засілыми для справ суженя, ставъши очевисто Федор Силенко, козак и мешканец острицкий, зобополне из Кондратом Михайленком, також и з жителем острицким, сознали явъне, ясне и добровольне, до къниг подавъши в тие слова, иже мы, міючи своих нив чотыри из дубровами лежачих на вьрочищах на горі Вовъчой поміжки до одной нивы Матвый Довьгопол от другой нивы Конон Сомененко, от третей зас нивы через дорогу, в святаго колодызя, четъверта от межи Вороненкови с хутора Булахова, до шляху Ельмынскаго, тым теж нивам огород служачий, лежачий в старом городі, в подол от реки Остря свої власный, никому не пенний, не заведеный, продалисмо за певъную готовую и вже сполна суму нашими руками отобранъную, то ест коп за двадцат и чотыры копе личьбы и монети литовской славетному пану Богдану Войничу, мешчанинови острицкому, ему сам[ом]у, жоні и потомьком его на всі вечный и векуістый, вольно теди ест и будет пну Богдану сию нашу добровольную

продажу, а свою векуїстую куплю також кому хочаючи продат, дароват, заменит, зоставит на церков лекговат, вшелякії пожитки, отоля приходячії, привлашчат и диспонуват, як воля его будет, а мы, вже вышей наменутїї особи, от //(арк. 320)сего дня и року сеї нашой добровольной продажи, а векуїстой купли п(а)ну Богдану жадної турбації задоват не повинны и мочи не будем в том спокойном мешканю и оных зрекаемса часы вечными, як мы самы, так жоны и потомкове наши покровьніи наши близкії, яко и люди посторонніи, о тую нашу продажу жадної турбації задоват не мают и мочи не будут часы вечными под закладом альбо под зарукою другое таковоеж менованної суми и под нагороженем всих шкод и выкладов правних, а по заплаченю вины то претса сия наша продажа при пану Богдану часы вечными, на счо для ліпшаго увіреня и спокойнаго мешканя просили нас, вряду, обадве стороне, жебы тая купля и продажа вечная до књиг меских острицких была принята и записана, счо ест на прозбу их и записана, с которых и тот выпис при печати міської острицкой и с подписом рук врядовых стороне потребующей выдат изволили.

Писан в ратуши острицкой року, мса и дня звышей написанного.

Войт, бурмистр, райцы Корній Тимофіевич, писар міський
и весь маестрат міста Остра острицкий, рукою власною.
Корыкговал с книгами.”

(НБ. - IP. - № 535 П./1763. - Арк. 319 зв.-320. Копія. У правому нижньому кутку намальовано коло, у котрому написано: “місто печати”).

№ 5

1671, грудня 27 (17). – Остер.

“Выпис с книг справ меских ратуша острицкого.

Літа од Нароженя Бжаго тисеча шестсот семдесят перваго, декабра семнадцатого дня.

Перед нами, Иваном Василевичем Дворецким, сотником острицким, Грыгориєм Донцем, атаманом такъже острицким, Гарасимом Козловьским, войтом острицким, Левоном Мартиновичем, бурмистром рочным, райцами и лавьниками, в ратуши острицкой засілыми, постановившис очевисто Мария Дубовичовъна Сергіиха Микитченкова, козачка и жителка острицкая, сознала явъне, ясне и добровольне, до книг меских острицких в тьї слова, иж я, міючи част млина, на мене од Боглая мелника належачую, до того теж млина коло заднее из застовькою с каменем мучьным и половину ступника, свою власную, никому ни в чем не пенную и не заведеную, стоячую под местом Остром на реці Острі на греблі, лежачой в старом городі, ач я, Марія, будучи барзо пильна потребна грошей готовых, а же продала и на вечность пустилам тую част моего млина, на мене належачую, яком я пред часы ужывала, за певьную готовую и въже спольна суму моима руками //(арк. 321)отобранную, то ест за сорок талярей и два таляры личбы литовской славетьному пну Петру Ивановичу Домонтовичу, пну писару енеральному польку Киевского, ему самому, малжонце и потомьком его на веки вольно теды ест и будет пну Петру тую мою добровольную продажу, а свою вечистую куплю також кому хочаючи продат, дароват, замынят, зоставит на церков лекговат, вшелякії пожитки, одтоля приходячії, привласчат, як воля его будет, а я, вже, вышпречоная Мария, од сего року и дня сеї мої добровольной продажи часы вечный зрекаюся и жадного упоминку міти не маю и мочи не буду на веки, як я сама, так потомкове мої покровьніи мої блискїи и далніи, яко и люди посторонніи, о тую мою добровольную продажу пну Петру жадної турбації задоват не повинны навики под зарукою другої такової менованної суми и под нагороженем всих шкод и выкладов правни[x], а по заплаченю вины то претса сия моя добровольная продажа мает зостават при пну Петру навеки; а если бы хто, отозвавшися близкостю якою колвек правом дедичным або купным, а міл бы пну Петру о тую мою продажу якую трудност задоват, теды я, Мария, вина застаю пна Петра в каждого суду и права своим коштом зоступат и боронит до часу и літ ведлуг права посполитог[o], яко о

таковых вечистых продажах описано ест, на счо про ліпшую віру и спокойног[о] мешканя просили нас, ураду, обедве стороне, жебы тая купля и продажа до кьниг меских острицких была принята и записана, счо ест на прозбу их и записано. С которых и тот выпис при печатіх и подписом рук врьдowych стороне потребуемой выдат рачили.

Иван Дворецкий,
сотник Войска его
цар[ского] прес[вітлого]
вел[ичества] Запорозкого
острицкий с товариством.
Григорий Донец, атаман
городовой острицький.
Корній Тимофіевич, писар
міський острицкий, рукою.

Войт, бурмистр и райцы міста Остри

Корыкговал с книгами.”

(НБ. - IP. - № 535 П./1763. – Арк. 320 зв.-321 зв. Копія. У низу листа намальовано два кола, у кожному з яких написано: “місто печати”).

№ 6

1671, квітня 27 (17). – Остер. -

“Выпис с книг справ міських ратуша острицкого.

Лета Бжого Нарожения тисеча шестсот семдесят первого, апріля семнадцатого дня.

Перед нами, Гарасимом Козловским, войтом, а Левоном Мартиновичем, бурмистром рочным, райцами и лавьниками, в ратуши острицкой засідающими для сужения справ, втыкающихся до суду //(арк. 322) нашего, постановившихся очевисто Олексьей Гарасимович, мешчанин и юриздитор наш острицкий, созьнал явьне, ясне и добровольне до книг меских острицких в тые слова, иж я, міючи кгрунт купный од Феодосія Корсунца, лежачий в хуторе на Вовьчой горі с пляцем, з садом, огородами, с полями и з дубровами, свой власный, никому ни в чем не пенный и не заведеный, поміжным од Курбія, жителя вовьчогорског[о], а же я, будучи шильно потребен грошей готовых на потребу свою домовую, теды продадем vzdalem и ведлуг прав посполитых тот мой менованІй кгрунт зо вьсими угодиі як ся оный сам в себі міжах и границах опеваает, на вечьност пустилем славетьному пну Богдану Войничу, мешчанинови и юриздиторови киевскому, за певьную готовую и вже спольна суму моіма руками отобраную, то ест коп за полпетадесят личбы и монеты литовской, ему самому, мальжонці и потомком его навеки, вольно теды ест и будет пну Богдану сию мою добровольную продажу, а свою вечистую куплю також, кому хотяки продат, дароват, заменят, зоставит, на церков лекговат, и в ним спокойне мешкавьши, вшелякиі пожитьки, отоля приходячий, привласчат и диспонават, як воля его будет, а я, вже, вышнаречоный Олексей Гарасимович, тоеі моі добровольной продажи на часы вечьной зрекаюся и жадного упоминьку міти не маю и мочи не буду, як я сам, так молжонка и потомькове моі покревьной моі блиский и дальний, яко и люди посторонной, о тую мою добровольную продажу, авес (?) тью куплю пну Богдану жадной турбациі задоват не мают и мочи //(арк. 322 зв.) не будут под закладом альбо зарукою другоі таковое ж менованной сумі и под нагороженем всіх шкод и выкладов правных, а по заплаченю вины то предся сія моя добровольная продажа, а вечистая купля мает зостават при пну Богдану навеки; а если бы хто отозватися міл до тоеі моі добровольной продажи, близкостю правом дедичьным и купным, а міл бы пну Богдану в том спокойном мешканю якую трудность задоват, теды я, вышнареченый Олексей, в каждого врьду и права онаго своим коштом боронит и заступоват до часу и літ, яко о таковых вечистых записех в праві посполитом описано ест, при котором то очевистом сознаню вышнаречоний Олексей тоеі своі продажи зрекьшися права альбо рачей записы пну Богдану сукцесора своего оддал, на счо длі ліпшой віри и спокойного мешканя просили нас, врьду, обедве стороне, жебы тая добровольная продажа а вечистая

купля до кнѣг мѣских острицких было принята и записано, счо ест на прозбу их и записано. С которых и тот выпис при печати и с подписом рук стороне требующой ест выдан.

Корній Тимофіевич, писар
мѣский острицкий.

Корыкговал с книгами.”

(НБ. - IP. - № 535 П./1763. –Арк. 321 зв.-322 зв. Копія. У низу листа намальовано коло, у якому написано: “місто печати”).

№ 7

1673, липня 13 (3). – Остер.

“В року тысяча шестсот семдесят третем, мсца июля третег[о] дня.

Перед нами, Иваном Василиевичем Дворецким, сотником острицким, Игнатом Проскурненком, атаманом городовым острицким, при бытности учтиваг[о] товариства, в дому судовом на тот час засілаго, меновите Стефана Жука, Лазара Денисовича, Петра Киселя, Ивана Лапіки, Ивана Ермоленка, цехмистра мельницкаго острицкаго, постановившиися персональне, явне, ясне зизнал доброволно Иван Богдай, жител острицкий, же продал половину млына своег[о] власног[о] камен передный и с пулстунником, стоячий на греблі слободской, никому ни в чом не пенный и не завененный, славетне урожону пну Петрови Домонтьовичу, пну писарови полку Киевского, за певную и рукодайную суму, то ест за галарый шістдесять грошми личбою и монетою литовскою его у вічные и вікуистые часы волно будет и ест од сего часу и дня вышей поменутому пну Петрови Домонтовичу, пну писарови киевскому, тот млын кому хотечи продат, дароват, заменят или ку якому колвек найліпшому пожиткови своему обернут и диспонуват, а я юж, предреченный Иван Баглай, зрекаю вічными часы тоєї мої продажи, так я сам, жона и потомкове мої, так з близких моих кривных, яко и далеких, жадной трудности, кривды и перешкоды в добровольной моей продажи, //(арк. 323 зв.) а вічистой купли пна Петра чинит не мают под заплаченем другой таковоїж суми, що если бы хто наймнійшую трудност міл в уживаню тог[о] млина албо перешкоду пну писарови чинит на его млсти пну полковника киевског[о], кождый таковый платит мает вышой обвязанную суму, про ліпшую віру и певност и спокойнійшого уживаня, в том даю сие мое писане с подписом рук врядовых и пре печатех.

Дан в дому судовом в року, мсцу и дню звиш описанном.

Иван Дворецкий, сотник Войска его цар[ского] прес[вітлого] вел[ичества] Запорозкого острицкий с товариством.

Игънат Проскуръненко, атаман городовый острицкий.”

(НБ. - IP. - № 535 П./1763. –Арк. 323. Копія. У низу листа намальовано два кола, у кожному з яких написано: “місто печати”).

№ 8

1676, грудня 27 (17). – Остер.

“Я, нижей подписанный, відомо чиню тим моим писанъем тепер, кождому требующому, и в потомние часы, иж пну Ивану Дворецкому, сотникови на сей час острицкому, млын куплений, стоячий под морованою церквою на слободі, посредьку межи двома товаришами, пном Богданом Войничом и пном Отрофимом Подтеробом, з трома колами, двома мучними, а третєю заставькою ступньою, за симсот золотих личби литовской на вічност ему самому, //(арк. 324) жоні и дітам продадем, и в кого купилем, міючи права, подавалем, чим мает пн Иван Дворецкий щититца, а я, жона моя и потомъкове, отрикаючися продажи добровольной, даю и сее мое писанье, волно будет пну Ивану Дворецкому, жоні ег[о] и дітем продат, даровати и на свой куда хотя обернути пожиток, хто бы міл оtezватися з добровольной моей продажи, втрое тоєї сумми повинен на уряд войсковий и мѣский заплатити.

Дан в Острі июня 11 дня 1676.

Петр Иванович Домонтович, писар польковий киевский
Леонтий Терешгъченко, войт, зо всім маестратом острицким при печати міской ратушгъный подписался.”

(НБ. - IP. - № 535 П./1763. –Арк. 323 зв.-324. Копія. У низу листа намальовано два кола, у кожному з яких написано: “місто печати”).

№ 9

1686, вересня 24 (14). – Остер.

“В року тысяча шестсот осмьдесят шестом мсця септеврия 14 дня.

Перед нами, Иваном Дворецким, сотником острицким, Иваном Сидком, атаманом городовым, Павлом Власовичем, войтом, //(арк. 324 зв.) Евхимом Квачевичом, бурмистром рочним, Стефаном Ивановичем, райцею старшим, и з лавниками, в ратуши острицкой сполне засільми, постановившиися персоналитер славетний пн Иван Войнич, міщанин киевский, покъладал писмо праватное самого ясне велможного его млсти пна гетмана, общого нашего добродія, до нас, ураду, писаное, приказуючи нам, жебисмо свідоцтво достовірное skutечне виразили ведлуг признаня людий зацних стороны кгрунтов небожчика пна Богдана Войнича, лежачие при городі нашом Остру, як давно пн Иван Войнич оние кгрунта од небожчика, родича своего, в посессіи своей вцалі отримал, а оние то кгрунта вечисте купъние от розних посессоров, на которое то признате призвалисмо пред себе жителей вовчогорских и старогородских, що оние то вовчогорці сознавали под сумълнем Стефан Коровицкой, Гришгко Шумер, Гаврило Курдіев зят, и Остап Пакрішен, же мы, мовит, владіли и пахали оние кгрунта от давних літ, еще задоволенем небожчика пна Богдана Войнича и ему самому, из ових же кгрунтов десятину давалисмо (а то юж літ десят из оних же полькгрунтов отдавалисмо десятину вцалі пну Ивану Войничу не токьмо из кгрунтов и из садовини, вшелякие користи собі озбирал пн Иван Войнич, так тиж и всіми сіножатми обладал), на щосмо о том всі досконале свідоми, то ж сознавали старогородские жителі слово в слово неотмінъно: Хвеско Питгкун, Гришгко Корсун, Гаврило //(арк. 325) Лисий, которий то Гаврило над ними кгрунтами всіми належачими и над сіножатми был дозорцею еще от небожчика пна Богдана Войнича и сам на пожиток свой пахалем; и десятину з пол од вовчогорцов, в то ж и од старогородцов, одбиралем, а то юж тому літ десят за полковництвом и владою его млсти пна Костантина Солонини, же у вічність оддал и ликговал пн Богдан Войнич при нас пну Ивану Войничу, снови своему, яко то поля, займища, гаі, дуброви, сіножати купъние, лежачие в городі Острі и ям, вишгьименованный Гаврило, од того часу одбирал юж десятину з пол и вшелякие приходи по сей час пну Ивану Войничу и од тих часов не был юж ув Острі пн Богдан Войнич, небожчик, ни пні Зіновия Войничова, ані челяд их, тилко всі кгрунта, як ся в собі сами ограничают, вцалі при пну Ивану Войничу в приказном дозори моем zostавали, еднак же мы, урад више виражоний, вислухавши опасно од оних свідетелей сознание, а про лігъшую віру и певност казалисмо до къниг нинешгъних міских острицких записат, а по записаню на жадане стороні потребующей пна Ивана Войнича, сию нашу свідетелствованную атестацию видат зезволилисмо с подписом рук наших и притисненем звикълых печатий наших урадових.

Дата в ратушу острицком року и дня виш положоног[о]

Иван Дворецкий, сотник острицкий.

Иван Сидко, атаман городовий острицкий.

Павел Власович, войт острицкий.

Евъфим Квачевич, бурмистр рочний з маестратом.

Максим Максимович Вертелевич, писар міский острицкий.”

(НБ. - IP. - № 535 П./1763. –Арк. 324-325. Копія. У низу листа намальовано три кола, у кожному з яких написано: “місто печати”).

1686, вересня 27(17). – Київ. -

“Выпис с книг міських права майдебурского ратуша киевского.

Року тисеча шестсот осмьдесят шестого мся септеврия семнадцатого дня.

Перед нами, Яном Демидовичом Быковичом, войтом, а Иваном Софоновичом, на містцу рочного бурмистра, пна Василия Зименка, бурмистром, и перед райцами и лавниками, в ратушу киевском постановившыс очевисто пн Иван Богданович Войнич, мещанин киевский, подал лист, писанный од ясне велможного пна его млсти, пна Ивана Самойловича, гетмана Войск их црского пресвітлого величества Запорозских, до всего киевского майстрату. По прочитаню теды в майстраті того панского рейментарского листа, пн Иван Войнич просил, абы оный яко в его справі писанный, был пер облятам в книги міские киевские принят и уписан, до которое прозбы пна Ивановы мы, урад, схилившисья, а лист тот поважне принявши, в акта нинешние міские киевские вписат позволилисмо и так ся в себі маат:

“Мой ласкавый приятелю, пне войте киевский, бурмистри, райцы и всі майстратовые //(арк. 326) тамошние.

На лист нш писанье от в.мс. вычиталисмо, в котором пишете признане Зіновій Богдановое о кгрунтах острицких, якобы от небожчика Богдана, бурмистра вашого, на манастир Межигорский лекгованых, которое то признане, яко ані от небожчика Богдана впрод ретелне волю его не видимо быти поставленное, так теж ані тепер яковых особ, віры годних, свідетством потверженое, а жебы міли быти по смерти старшого сна Войничового Юрка на манастир Межигорский (яко она нам прекладает) тые острицкие кгрунта лекгованые, зачим сквапливости увазі в той міре велце дивуемься в.мс., же противко доводов правных, повіривши тилко единым білоголовским словам, без жадного слушного документу (яковых бы много по змерлой руці в таковом заводі повиньно быти) важьлися голое признане в книги свои приймати, не уживаючи того, же мачоха з злости своей могла тое чинити, яко и доводится, поневаж небожчика Богдана, бурмистра вашого, воля о таковой легкаціи не оказується, овшем доводное нам ест предложено свідоцтво от Ивана Войнича з Остра з подписом рук сотника, атамана и всей старшыни тамошной, же тими острицкими кгрунтами от килканадцат літ Иван Войнич и по смерти брата своего владіет и пожыткует; а претож мы, так свідоцтву тому ясному прихилившисья, яко и не видячи слушного доводу, голое Зіновии Богдановое признане, //(арк. 326 зв.) хиба бы Иван Войнич сам добротне за дшу родича своего міл тые кгрунта острицкие на помененьный манастир лекговати, то так важеное будет тое до книг внесене. А кгда его в том неохота, теды не міет міти моци и валиору таковое голое Зіновии Богдановое до книг вших признане, але Иван Войнич ведлуг самое слушности, яко дідич и сукцессор, тыми острицкими кгрунтами міет владіти и при них зоставати. Якую волю ншу предложивши, зычим доброго здоровья.

Дан з Батурина септеврия девятого, тысяча шестсот осмьдесят шестого.”

У того листу при подписе рейментарское руки самого ясневелможного его млсти пна гетмана доложено такими словы: “В. мс. зычливый Иван Самойлович, гетман Войска их црского пресвітлого величества Запорозского”. А на титуле зверху, где и печать звыклая Малой Россіи Войска их црского пресвітлого величества Запорозского на другом боку притиснена, таким текъстом написано: “Моему ласкавому приятелеви, пну Ивану Быковичу, войтови киевскому, пном бурмистром, райцам и всім майстратовым тамошним”, который же то лист за поданем и прозьбою пна Ивана Войнича, а за принятем и росказанем ншым уродовым вес, от слова до слова, в книги міские киевские ест уписан. З которых и сей выпис под печатю міскою киевскою выдан.

Писан в ратушу киевском.

В небытности писара міского киевского за відомом майстратовым подписалемся Иван Александрович, писар (?) канцеляриста на тот час старший міский.

Корыкговано з книгами.”

(НБ. - IP. - № 535 П./1763. –Арк. 325 зв. –326 зв. Копія. У правому нижньому кутку намальовано коло, у котрому написано: “місто печати”).

№ 11

1687, квітня 15. – Батурин. -

“Випис с книг міських ратуша батуринского року Бжого тысяча шестсот вусимдесят сегомо мсця априля пятнадцятого дня.

В ратушу великих гсдей міском батуринском при бытности пана Гордія Хрисановича, атамана городского, пред нами Климентием Лукяновичом, войтом батуринским, Лукяном Филоновичем, бурмистром, постановившис очевисто славетная Зіновия Войничовая, мещанка киевская, доброволне сознала и облекгацию дала, иж мію, скоро прибувши до Киева, того ж часу повиннам права на кгрунта острицкие служачие от черцов межигорских отшукать и Ивану Войничу отдат до рук. А если бы не міла тих прав вскорі вишукат, то вини талярей сто закладает и вязенем карать; ми, уряд, того вислухавши, на аффектацию до книг казали записат и с книг потребующей стороны при печати міской видалисмо.

Писано в ратушу року и дня звиш описаного.

Леонтий Климович, писар міський батуринский.

(НБ. - IP. - № 535 П./1763. –Арк. 324. Копія. У лівому нижньому кутку намальовано коло, у котрому написано: “місто печати”).

№ 12

1697, грудня 4 (листопада 24). – Остер. -

“Року 1697 мсця ноеврия 24 дня за відомом самого добродія нашог[о], его млсти пана Константина Мокіевского, полковника Войска его црского престлага величества Запорозског[о] киевского.

Перед нами, Петром Ивановичем Борсуком, сотником козелецким, Михайлом Ивановичем, атаманом городовим козелецким, в дому судовом козелецком, сталася угода вечистая и неотмінная mezi сторонами: Феодором Ивановичом Войничем, обывателем киевским, поводом, а сторонами позванними Грицком Шумарем и Иваном Погукаленком, жителями острицкими, которие то як Грицко Шумар, так и Иван Погукало, без відома мененного Ивана Войнича, отца Феодоровог[о], кгрунта его власние, коло Остра лежачие, без відома пана Войнича поорали и позасівали, за чим мененний Феодор по вказу отца своего доносил его млсти пану полковникові, ускаржаючи на мененних острани. Теди ж мы, по вказу добродійском, их обох сторон, як поводовой, так и позванной, вислухавши контроверсий, прикрилисмо их декретом нашим таковым, жебы они острани за свое преступление Феодора Ивановича во всем погодили и наклады правние за тим походячие, (арк. 328) нагородили. А от того часу абы юж оних кгрунтов без відома пана Войнича не важилися орати. Теды они на том собі руки давши, една другую сторону простили и квітовали вечисто под такими варунками и обовязками правними кладучи вини, ежели би от сего часу важилися без відома пана Войнича тие кгрунта орати, теди повиннии вини заплатити на его млсть пана полковника нашего киевского талярей двадцат, а на уряд наш войсковий козелецкий талярей десят, що для ліпшой віри и дальней памяти казалисмо их угоду записать и выдаемо стороні потребующей при звиклой печати судовой козелецкой.

Писан в дому судовом козелецком року и дня вишей описанног[о].

Петр Иванович Борсук, сотник козелецкий, рукою [власною].

Михайло Иванович, атаман городской козелецкий.”

(НБ. - IP. - № 535 П./1763. –Арк. 327 зв.-328. Копія. У лівому нижньому кутку намальовано коло, у котрому написано: “місто печати”).

№ 13

1703, жовтня 17 (7). – Київ.

“Ми, нижей на подписах менованние особи, відомо чиним тим писанием нашим, всім обще и каждому зособна, кому бы о том відати належало, тепер и на потомные часи, иж що нам был светой памяти зошлий з тог(о) світа его млст п. гетман и теперешний ясне велможний его мл. пан Иван Мазепа, гетман Войска црского //(арк. 328 зв.) пресвітлаг[о] величества запорозский, надали у млині пана Ивана Войнича дві части войскових до монастира нашог[о] стога архистратига Михайла Золотоверхог[о] киевског[о], на греблі слободской и под Остром, которые то части до виш менованог[о] млина належачие, универсалами изтвердили, абисми Гсда Бга так за дшу зошлог[о] ег[о] мл. пана гетмана, яко и теперешног[о], за щасливое панования просили. Маючи ми еднак на тое взгляд, иж пан Войнич своим коштом и накладом млин побудовал, за тое ему за блгословением и совітом ясне в Бгу преощенного его мл. отца Захарій Корниловича, епспа переяславского, и всей братиї сто - Михайловской поколіщину и покабанщину отпущаемо, так же третю часть виміру и один сад каміня монастирског[о] повинен бути; а пан Войнич и сн его Феодор Войнич повинни щороку з своей части, а не монастирской, млин направовати и греблю, а до направи млина харч обоїх сторон, а ежели бы которог[о] року млина не міли поправляти, так теж и греблі, теди повинни будут поколіщину и покабанщину до монастира отдавати. Що ся тичет до накованя каміня, о скарб и лою, которые належат до двох сторон, повинен кошт быти, в чим обоя сторона зистити, стримати мает и выполнити. На що для ліпшой віри и певности при печати звиклой монастирской руки наши подписуемо.

Писано в монастиру сто архистратига Михайла Золотоверхого мсця октоврия дня 7.

Иван Войнич, рукою власною.”

(НБ. - IP. - № 535 П./1763. – Арк. 328-328 зв. Копія. У лівому нижньому кутку намальовано коло, у котрому написано: “місто печати”).

№ 14

1707, серпня 22 (11). – Київ.

“Року тысяча семсот сего мсця августа одинадцятого дня.

Сей контракт з совіту всей братиї мнастира стога архистратига Михайла Золотоверхого киевского ясне в Бгу преосвященным гсдном его млстю отцем Захарием Корниловичем, епспом переяславским, з небожчиком Иваном Войничем, міщанином киевским, о належитом в млынї его, Войничовом, на греблі слободской, под Остром будучой, всіх млынових порядков устроений, о направованю греблі, и одданю з того млына его двох войскових частей на помененный сто - Михайловский мнстир з ласки ясне велможного его млсти пна гетмана и кавалера наданых, учиненых и на писмі з подписом Ивана Войнича, небожчика, власной руки справлений з окказиї будго через позосталого Ивановаго сна, именно Феодора Войнича, того контракту недодержования, заводной будучи перед судом войсковым енералным превелебний в Бгу гсдн отец Никифор, намістнык сто-михайловский з помененным Феодором Войничем на очних ставках презентовал; которий яко был на суді читанный, так просил он же, превелебний отец намістник, абы оный у суду без //(арк. 329 зв.) превращения был ствержденый. Суд теды его царского пресвітлого влчства Войска Запорожского енералный з відома и волі ясневелможного его млсти пна гетмана и кавалера ни в чом сего контракту за зезволенем обоих сторон учиненного не нарушаючи, всі в нем контента вираженые, абы з обох сторон исполнително всегда были додержаны, ствержает повагою своею з таковым докладом и наказом, абы он, Феодор Войнич, в том помененном млынї своем опроч волного молотя припадающого з того ж млына розміру, иншим способом господарским придбаное собі збоже чи то до вынниці чили на харчовые домовые росходи, так молоты и такою порціею, як на инших греблях, по Острі будучих, мелники в своих млынах обходятся. Для чого и

сей припис з полеценя его царского пресвітлого влчства Войска Запорожского асаула енералного его млсти пна Иоанна Ломіковського и судом енералным справуючого подписан руки писарское и печати закріплен ест.

В городі Печерском року и дня вишей именованного.

Семен Савич,

писар судов Войска Запорожского енералный.”

(НБ. - ІР. - № 535 П./1763. –Арк. 329-329 зв. Копія. У правому нижньому кутку намальовано коло, у котрому написано: “місто печати”).

№ 15

1704, червня 10 (травня 30). – Остер.

“Року 1704 мсця мая 30 дня.

Я, Прокопий Леонтиевич, диякон остранский, чиню відомо, иж узялем у его млсти пана Феодора Быковского сумму доброй монеты чеховой золотих пятсот ис провизиею, на що для ліпшой віри и певности даю на себе сей мой церекграф с подписом руки моей власной, такою ж монетою чеховою отдати повинен, в року 1705-м на термин назначоний, то ест о празднику Вознесения Гспдня, без похибне неотволокаючи термину всему церекграфі назначоного рукою моею писанного.

Прокопий Леонтиевич, диякон острицкий, рукою власною.”

(НБ. - ІР. - № 535 П./1763. –Арк. 330. - Копія.).

№ 16

1705, вересня 22 (11). – Остер.

“На врадї нашом місцком острицким передо мною, Василием Сидоровичем, бурмистром рочним, и на сей час наказним войтом острицким, Феодором Рижком, старшим райцею, Сергієм Федоровичом и Максимом Ясковичом, райцами радними, сполне в ратушу острицком засілими, ставши очевисто Зіновия Лесковна Курдасовна, //(арк. 330 зв.) прозиваемая Ицкова невістка, Феодориха, жителка Дешковская, міщанка острицкая, зознала явно, ясне и доброволне до записаня и мовила в такий способ: мілам, мовит, два огорода в себе лежачие под слободою, отцевские, един в подолі межи поміжников, з одной стороны Семена Лиждвоя, а з другой стороны од Якова огорода Крамарева, а чолом под гору, на шлях, а з тилу од Войничовой околиці; а другой огород, на горі также лежачий, од помісников з одной стороны од огороода пана Вербицкого и Агафіи Тарасовни Молоччихы, которими огородами не похотівши я, мененная Федориха, владіті, продалам у вічност п. Стефану Хувричу, жителю слободскому, за готовии гроши вцале руками моїми одобрание, то есть в совіто золотих осм доброй монети, и юж од сего часу и дня волно есть и будет пану Стефану тими огородами як хочячи владіть, продать, дароват, замініт, заставит и як хочячи владіті, а я, предреченная Курдасовна, од тих проданних огородов вічне себе оддаляю и варую, аби з кървних моих близких и далеких ниhto жадной найменшой не важился чинити трудности под виною на вщинаючаго заплатити на врад острицкий талярей пять, ми теди, урад міский острицкий, видячи доброволную продажу и куплю, казалисмо записат, а ему, Стефану Хувричу, в крипость сее наше письмо при печати дати изволили и на нем же подписуемся.

Васил Сидорович, бурмистр, а на сей час наказний войт острицкий з маестратом. //(арк. 331)

Сию купчу я, Стефан Хуврич, отцу Трифону, законнику обителі свято-Михайловской Золотоверхой за денги монастырские з братом моім Иваном руками нашими одобрание, при честному гспну отцу Якиму, презвитеру свято-Михайловскому старогородскому острицкому, у вічност обителі продалисмо; яко неуміетние писма з братом моім знак покладаемо крести свтие ++.”

(НБ. - ІР. - № 535 П./1763. –Арк. 330-331. Копія. Наприкінці арк. 330 зв. у низу листа з лівого боку намальовано коло, у якому написано: “місто печати”).

№ 17

1709, жовтня 30 (20). – Остер.

“Року 1709 мсця октоврия дня 20.

Я, иерей Димитрией, презвитер старогородский острицкий, извѣстно творю сим моим добровольным записом кому бы о том відати належало, иж продадем кгрунт мой власный, то есть двор з свѣтлицею и пекарнею, огородов два; другой двор з винницею и зо всім посудком, кромѣ казанов и пастовник, которїи никому ни в чом не пенные, ани заведенные; до которих то дворов, также сіножат з озером Уступним, з которой сіножати зполняется копиць триста, кгрунт полевий, то ест Войнилевщина, на котором то становится коп сто якого колвек засѣву, за певную суму, за чт[и]риста золотих, чесному отцу Прокопию, диякону острицкому, волно ему или продати и жоні и потомком его, а хто би міл в тое втручатися з моих покровних близких или далеких, в оние явно продание кгрунта, то повинен // (арк. 331 зв.) совито запластити, а для ліпшой віри и певности даю сию карту з подписом руки моея власной.

Діялося в дому честнаго отца Димитрия Родовича, презвитера старогородского острицкого, року и дня вишписаннаго.

Иерей Димитрий Родович рукою власною.”

(НБ. - IP. - № 535 П./1763. –Арк. 331-331 зв. Копія.).

№ 18

1710, березня 24 (13). – Остер.

Я, Василий Вербицкий, чиню відомо сим моим писанием, иж продал двор свой власный, наданий от небожчика отца моего и паніматки, злотих за полтора ста доброй монети чесному гспдну отцу Прокопию старогородскому острицкому во вічність жоні его и дітем и волно ему той двор продати или даровати, а для ліпшой віри и певности рукою моею власною подписуюю року и дня виш писаннаго.

Василий Вербицкий.”

(НБ. - IP. - № 535 П./1763. –Арк. 331 зв. Копія.).

№ 19

1712, грудня 25 (14). – Київ (?).

“Року 1712 мсця декамрия 14 дня.

Я, нижей на подписі менований, даю писание мое сие игумену и братіи мнстира свто-Михайловського Золот[оверхого] киевского на суму, позиченую от їх, монети доброй талярей сто, которие при одданю сеей моея карти власными моими зараз //(арк. 332) отобралем руками в року, мсцю и дню вишписанном, а вмѣсто тоей, от мене позиченой сумми, ставлю власный млин отческий мой з двома колами мучными, а третиими ступами на греблі слободской, под містом Остром стоячий, там же и двор мой власный в слободі при церкви свтого архистратига Михайла; которий так млин, яко и двор, зараз по наступуючом празднику Рждства Хрства, приїхавши в Киев з маткою моею, маю конечно учинивши слушний ведлуг с[о]знання и ухвали людской торг, продати, принявши остаток до суми позиченой грошей на вічност вишреченному мнстиреви, якая продажа не мает далее протегатис, толко до року наступуючого 1713 от сего року 1712, до числа мсця сего ж декамрия 19, а если б я міл далее за сей термін проволокати, власт мают братия обители свтой Михайловской безплатежно оний млин и двор в свою посессию взяти на вічност, на що я именем моея матери и своим и братним добровольне отцем свто Михайловским записую.

Феодор Войнич, мещанин киевский.

До сего свідительства подписался Кирил Драгомирецкий, писар судовий киевский.

На сем же облікгу я, нижей подписанный, добровльне извѣствую, что продадем част третую з доходами всіма у млині моем отческом, сполним з маткою моею Аккилиною Войничовою и братом моим Феодором Войничом, братиям мнстра

сто Михайлов[ского] Золот[оверхого] киевского за талярей сто, з которой суми взянем золотих сто, //(арк. 332 зв.) а остаток маю грошей взяти совокупне з маткою и братом моим, прибывши в Киев з правами до того млина належними, где за отданем прав и одобраием суми тысячной за увесь млин и купчую з подписом рук и печатми нашими маем отцем сто-Михай[ловским] отдати, що не мает далій протігатися, тилко до ндлі православной или до средопостя в сем року тысяча сімсот тринадцат[ом], в чом записуюся; я, яко не вмючий писати, полагаю знамение стога крста + рукою власною.

Артемий Иванович Войнич, мещанин киевский.”

(НБ. - IP. - № 535 П./1763. –Арк. 332-332 зв. Копія. У лівому нижньому кутку намальовано коло, у котрому написано: “місто печати”).

№ 20

1724, червня 10 (травня 30). – Остер.

“Року 1704 тысяча семсот 24, мсця ануария 4 дня.

Я, иерей Прокопий Леонтиевич, священник старогородский острицкий, чиню відомо, кому би о том відати належало, иж мні будучи винному ку Бгу зейшлому пану Феодору Биковскому золотих пятсот, на которі то гроши отобрал от боку его млсти пана Василя Танского присланный пленіпотенъта пан Феодор Нестерович, ротмистр, двор и винницу талярей за пятдесят готових грошей от шинкара его и з напоєм золотих сто; а фант под арешт принял за полсемадесят золотих. На которі то фанти заложилismo термін до стой великой Чотиредесятниці, а на позосталие еще гроши сколко на отцу //(арк. 338) Прокопию доводится неуищенних ведлуг обліка писанъного, то повинен я, Прокопий, уистити пану Василию Танскому неоткладне. А для ліпшой віры и певности даю сию карту пану Феодору с подписом руки властной, а если би на термин назначоний оной суми не отдал, то повинен буду и вини заплатит на урад полковий козелецкий золотих сто, а на урад козелецкий и міський острицкий золотих пятдесят.

Иерей Прокопий старогородський острицкий.

За відомом панов урадових острицких сей облік печатю маестратовою ствердили.

На пені золотих сто у шинъкара принятих отобрал я, Феодор ротмистр, грошей золотих пятдесят, а другиі зол.: пятдесят повинен будет Федор Корсун отдати недел за дві сега ж мсця ануария 19. Во свидителство власную мою подписую руку знаменіем крста. + .”

(НБ. - IP. - № 535 П./1763. –Арк. 337 зв. - Копія. У лівому нижньому кутку намальовано коло, у котрому написано: “місто печати”).

№ 21

1714, червня 11.

“Року тысяча сімсот четвертого надцят мсця июня первого надцят дня.

Я, Иван Дворецкий, товариш полку Киевского, а обыватель острицкий, з жоною моею Христиною Ивановною явно, ясно сим нашим рукодайным записом сознаем всякому суду и праву, тепер и на потомние часы, что міючи мы млын о трох колах, двома мучними, а третим ступньним на реці Острі на греблі Слободской середний, под городом Остром стоячий, по небожчиках блаженной памяти Иоанну, дідусеви, и родичу нашом Петру Дворецким, нам позосталий, нікому ні в чом не пенный, ані заведенный, розділенный частью едною, то ест колом задним мучним, дядкови моему Тимофію Губці, а другою, передним колом мучним и другим ступньным, нам, якую мы часть свою, а именно коло передное мучное, а другое ступньное, з своей власной доброй волі продали обывтели сто-Михайловской Золотоверхой киевской висоце в Бгу превелебному гспдну отцу Иоаникию Сенютовичу, игумену, и всей братіи за певную сумму тысячу золотих доброй монеты, а отобъравши зараз оную сумму власними наши[ми] руками, подаем помянутіе дві колі мучное и ступньное

зо всім, як ся в собі маєт, обители сто-михайловской отцу игумену и по нем будучим игуменом и братії в вічне владіне и всіх з того млина пожитков зрекаємося и жадной уже належитости, якую ціле мілісмо у оном, уступуем, отдаляючи //(арк. 339 зв.) нас самих, кривных наших, близких и далеких, и от оного вічними часи, а предреченой обители сто-михайловской игуменови и по нем будучим игуменом и братії всякии належащі пожитки и приходы як з власного своего оного млына з части, от нас проданной, отбирати и як самим хотіти владіти. Я теж сам, жона моя и по нас будучое потомство и жаден близкий кривний и далекий не повинны их пререченой стой обители превелебных отцев ні в чом турбовати под зарукою на ясне велможног[о] добродія его млсти пна гетмана тисячи золотих. А еслы бы хто впред міл честних отцев в тую проданую часть млына о двох колах, одним ступньим, и другим мучним, перед ним турбовати, теды так я сам, жона моя и по нас будучие потомьки, должны будут у каждого суду и права отвтіовати, заховуючи обител стую без всякое еє турбаціи и кошту при спокойном и навсегда ненарушеном от нас продажной части владінию.

Діялося в Києві року и дня выш писанного.

А для ліпшой віри и певности подписуюся рукою своею власною Иван Петрович Дворецкий.”

(НБ. - ІР. - № 535 П./1763. –Арк. 339-339 зв. Копія.).

* * *

1712, травня 22(12).

“Року 1712 мая 12.

Я, ниже именованна, чиню відомо сим моім писанием, иж з доброй волі своею, отдаю власний мой хутор, прозиваемый Ведкаловка, а стоячий за пісками под селищем Коновалом, зо всіми до его належитостями на монастир Сто Михайловский киевский, до котрого хутора по смерти моею не повинен ніхто так з ближних, яко и з далеких кривных моїх ні в чом интересоватися, а мене поки еше Гсдь Бг на сем світі в живих подержит, то мні яко властителці своим добрим волно во всем радіти; а по смерти моею мощно будет обители стой як хотіти, своим уже добрим владіти, радіти, люб продати, а на який колвек пожиток обернути, на що для фундаменталнійшого увіренья, сей мой запис з подписом имени моего и притисненнем печати моею написати велілам. Року и дня вижей положенного.

Мария Григориева Гамалііна.”

(НБ. - ІР. - № 535 П./1763. –Арк. 378. - Копія. У правому нижньому куті намальовано коло, у котрому написано: “місто печати”).

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Ганна Доманова, Ігор Кондратьєв

●

КОРДОН ЗЕМЛЕВОЛОДІНЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО МАГІСТРАТУ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

Підвалини міського самоврядування в Чернігові було закладено на підставі універсалу короля Сигізмунда III від 27 березня 1623 р. З огляду на особливий статус щойно приєднаних до Речі Посполитої земель Чернігово-Сіверщини, король призначив довічним війтом Яна Куновського, якому доручалося організувати вибори урядовців і налагодити діяльність магістрату¹. Водночас місто одержало гербову печатку, на якій було зображено Святого Владислава, “в латах убранного”, який тримав у правій руці червону хоругву: “для печати же дел городских черниговских уряду бурмистрского и лавничего в герб городской назначаем Св. Владислава в збруе с красною Короговою”².

Крім розширення владних повноважень, Магдебурзьке право передбачало земельні надання і чітке окреслення території міста. Про це, зокрема, йшлося у королівському привілеї 1623 р.: “и в рассуждении домов, огородов и грунтов, которые городу нашему Чернигову чрез ревизора нашего Иеронима Цехановича подсудка Смоленского и товарища его в отведении и в определении будут”³. За слушним зауваженням Д. Багалія, надання ґрунтів і демаркація міського кордону були обов’язковою передумовою запровадження магдебурзького права⁴. Проте І. Цехановичу довелося рахуватися з місцевими реаліями. Він, зокрема, писав: “так как вблизи города Чернигова много находится земель принадлежащих людям духовного звания, о коих при ограничении, верных сведений собрать не было возможности то, чтобы не нанести беспокойства духовенству, из черниговского ограничения исключая 160 волок”⁵⁶. Відтак 25 березня 1625 р. місто отримало королівський привілей, в якому чітко окреслена ревізором І. Цехановичем територія передавалася щойно обраному міському уряду – магістрату⁷. Земельна власність магістрату становила 66 волок. З них 30 – було виділено на “ратушний” фільварок, 20 – на ранг війта, 12 – бурмистрів, 4 – писарів⁸. Територія, що опинилася під юрисдикцією магістрату, охоплювала мало не половину повіту. Крім того, чернігівські міщани отримали також право вільно заготовляти дрова і будівельну деревину в Слабинському лісі, але бортні дерева мали використовувати лише слабинці⁹. Королівський привілей 1625 р. визнав це право за чернігівськими міщанами¹⁰. 1 липня 1650 р. король Ян Казимир підтвердив земельні пожалування у вигляді конфірмаційного привілею, хоча з огляду на політичний момент цей акт мав сuto формальне значення¹¹.

Власністю міста були землі, одна частина яких призначалася на оранку та сінокоси міщанам, друга – на вигін для їхньої худоби, а третя – на потреби власне магістрату. За користування оранкою, сінокосами та вигоном міщани мали сплачувати податок. Що ж до землі, відведеної безпосередньо магістрату, то частина її надавалася у вигляді рангових маєтків на уряди війта, бурмистрів та писаря, а решта здавалася в оренду.

У другій половині XVII ст. козацькі гетьмани та полковники передали Чернігівському

магістрату деяке майно та маєтності, які раніше були джерелом утримання замку та його коменданта, а також інших урядовців. Російський уряд, шукаючи собі надійну опору в Україні, зі свого боку, також намагався задовольнити прохання міщан. Конфірмаційні грамоти Чернігову були надані у 1655, 1660, 1666 та 1690 рр. Остання з них містила витяги з королівських привілеїв 1623 та 1625 рр., зокрема визначення “границы тех земель городовых”¹². Формально підвладна магістрату територія протягом другої половини XVII – XVIII ст. залишалася незмінною.

Порівняння тексту грамот 1625 (в таблиці подаються дві копії одного документа) та 1650 рр. свідчить про майже цілковиту тотожність наведеного у документах опису кордону (Див.: “Таблиця 1”):

“Таблиця 1”.

1625 р. ¹³	1625 р. ¹⁴	1650 р. ¹⁵
<p>“Граница помянутых Черниговских городских земель идет таким образом в своей окружности: начиная от села Шестовиц и Шестовицкой горы к Машковскому логу полесок, логом в речку Козел, Козлом в речку Веренец, Веренцом по селище Поготче, подлинный выруб, оттуда по сельце Пльхово, по насыпной вал, через Пльхов лес в Лебядиное болото, от этого болота по реку Рудку, Рудкою по селище Жукотки, от такового селища по речку Бегатту, юю вниз по Рудку в речку Беловес¹⁶, Беловесью вверх по Москальскую гать, от ней с Беловеса на Хмельницкий ручей, Хмельницким ручьем чрез Черниговскую дорогу идущую с города Сибережа, от той дороги по Колодезки, от Колодезок в Ржавец, Ржавцем в Сtryжень, Сtryннем вверх в лог, в правый бок, кривым логом с лозою, оттуда суходолом, чрез дуброву, к Любешкому острову в речку Свинью, Свинью на низ по озеро Стародуб, чрез реку Десну, по Свинский перевоз, по Пчельское озеро, через Ясацкую дуброву, позади долинного селища, в черную лозу, а оттуда в дуброву по притоке Муравейку, Муравейкой вниз по реку Ирдвище, от реки Ирдвище в реку Мамчу, чрез реку Десну, от Мамчи в озеро Апромоец и в речку Маломейку, по Шестовицкое селище, откуда началась граница.”</p>	<p>“...granica tych gruntow mieyskich czernihowskich tak idzie swoym okregem poczowszy od siola Szostowicz medle gory Szostowiczkiey do hackowskiego lohu pó lasek, lohem w rzeczkę Koziel. Kozłem nadół w rzeczkę wëierei, wëercą wgóre po sieliszcze poeądle lado. Ztamtąd po sieliszcze plochowе po nasepny wał przez plochow las w Łabędzie błoto. Z tego błota в rzeczkę rudką rudką po sieliszcze Zakotki, od tego sieliszca po rzeczkę byczalkę, to rzeczką na dol po rudkę в rzeczką białowies. Białowiesiem в gorę po mochnatową gai, od tey gaci z białowiesia в chmielnicki ruczay chmielnickim ruczaiem przez drogę czernihowską z miasta do Siebieicza idąra, od tey drogi dąbrową prosto в łoh. łohem в Kołodzieszki, a z Kołodzieszkow... в crzawici Rzawcem в Stryzeń Stryzniem в gurę в łoh в prawy bok lohem krynicę Ztożą Złamtąd Suchodolem przez dąbrowę ku Łubianemu ostrowu в Swinię. Swinią naniż po iezioro Starodub przez rzekę desnę po Swincką przewłokę po pczelsk iezioro przez iasiacką dąbrowę pozad długiego Sielicza в lożę czarną. Ztamtąd в dąbrowę po strugę murawieyskę murawięką na dął po rzeczkę wzdwiżę. Z tey rzeczki в mameczy rzeczkę przez desnę rzekę. od mameczy в iozioro apromiolek y wrzczękl małomiolke po sieliszcze Szostowickie”.</p>	<p>“Granica tych gruntów mieyskich czernyhowskich tak ydzie swoim okregiem poczawszy od siola Szostowicz miedle gori szostowiczkiey do moskowskiego lohy Pólasek, lohem в rzeczkie Koziel, Kozłem na dół rzeczkę Wieriegici, Weregicą wgóre po seliszcze pokończę poziagle lado ztamtąd po seliszcze Plochowe po Nasephy wał przez Plochow las в Łabędzie błoto z tego błota в rzeczkę Rudką po seliszcze Zukotky od tego seliszca po rzeczkę Biczalkę tą rzeczko napl po Rudkę. Rzczeko Białowies, Bjałowiesiem wgóre po Machnatową ... odtęy gaci s Białowiesza в Chmielnicky ruczay, Chmielnickym ... ruczaiem przez drogę czernyhowsko z miasta do Sibereza y ... a odtęy drogi dombrową prosto в łoh. lohem в Kołodzieszki a z Kołodzieszkow в ierzawice. Rzawciem в stryzen, stryzenem wgóre в łoh в prawy bok, lohem в krinice zložą stamtąd suchodola przez dambrowe k Kubianemu ostrowu в Swinie, Świnio на ныż по iezioro Starodub przez Rzekę Desnie по Stvincko przewlokin po Pczelsk iezoro Przesiacko dobrową pozad długiego seliszca włożę czarno ztamtąd в dąbrowę postrude Murawieykie, Murawieyką nadął po rzeczkę Wzdwiżę z tey rzeczki в mameczą Rzczekę przez gesno Rzekę od mameczy в iozioro oprom ... tek y в rzeczke Miałomiolke po seliszcze Szostowickie.”</p>

Варто зазначити, що питання локалізації кордонів землеволодінь Чернігівського магістрату довгий час залишалося поза увагою дослідників, єдина, але схематична, спроба нанести на карту цей кордон була здійснена одним із авторів цих рядків у 2005 р.¹

Локалізація кордону та його нанесення на сучасну топографічну карту значною мірою ускладнені двома факторами: зміною чи цілковитим зникненням окремих назв та “перекрученістю” існуючих назв у текстах привілеїв. Проте більшість топонімів, хіба що окрім “дрібних”, можна прив’язати до сучасних назв, що робить можливим локалізацію кордону (Див.: “Таблиця 2”). У випадках, коли це неможливо, здається цілком логічним, що кордон проводили з урахуванням наявної топографічної ситуації – по річках, ярах чи шляхах (Див. “Рис.1”).

“Таблиця 2”

Основні топоніми кордону землеволодінь Чернігівського магістрату	Сучасні топоніми або дані про локалізацію	Номер на карті
1625 р. – “от села Шестовиц” Теж саме. – “od siola Szostowicz” 1650 р. – “od siola Szostowicz”	с. Шестовиця	1.
“и Шестовицкой горы” “medle gory Szostowiczkiey” “miedle gori szostowiczkiey”	городище біля с. Шестовиця	2.
“к Мацковскому логу полесок” ”do hackowskiego łohu ró lasek” “do moskowskiego łohy Pólasek”	ймовірно, цей Мацковський (чи Гацковський) лог знаходився біля с.Мажугівка (?)	3.
“в речку Козел” “w rzeczkę Koziel” ”w rzęczkie Koziel”	р. Козел, що впадає в р. Речище	4.
“в речку Веренец” “w rzeczkę wëieręi” “na dół rzeczkę Wieriegici”	р. Веріб	5.
“Веренцом по селище Поготче, подлинный выруб” “węcędą wgoreę po sieliszcze poeądle lado” “Weregicą wgoreę po seliszcze pokończę poziagle lado”	вочевидь, мається на увазі територія біля с.Козел (сучасне Михайло-Коцюбинське)	6.
“по сельце Пльохово” “po sieliszcze plochowę” “po seliszcze Plochowę”	с. Пльохів	7.
“через Пльохов лес” “przez plochow las” “przez Plochow las”	вочевидь, цей ліс знаходився на північному сході від с. Пльохів	8.
“в Лебядиное болото” “w Łabędzie błoto” “w Łabędzie błoto”	болото Лебединка існувало ще у XVIII ст., від цього болота ручай Руда впадав у Білоус ¹⁸	9.
“по реку Рудку” “w rzeczkę rudką”	р. Руда	10.

“w rzeczkę Rudką”		
“по селище Жукотки” “po sieliszcze Zakotki” “po seliszcze Zukotky”	с. Жукотки	11.
“по речку Бератту” “po rzeczkę byczalkę” “po rzeczkę Biczalkę”	Річка Бечалка існувала ще у XVIII ст., вона починалася біля Мохнатинської слободи (с. Мохнатин) і впадала у р. Білоус ¹⁹	12.
“вниз по Рудку” “na dol po rudkę” “napl po Rudkę”	село Рудка на річці Струга біля впадіння в р. Білоус	13.
“в речку Беловес” “w rzeczką białowies” “Rzeczko Białowies”	р. Білоус	14.
“по Москальскую гать” “po mochnatową gai” “po Machnatową ...”	Вочевидь, це ліс біля села Мохнатин	15.
“на Хмельницький ручей” “w chmielnicki ruczay” “w Chmielnicky ruczay”	ручай Хмельничка ²⁰ (починається у с. Хмільниця)	16.
“города Сибережа” “z miasta do Siebicieza” “z miasta do Sibereza”	с. Сибереж	17.
“по Колодезки” “w Kolodzieszki” “w Kolodzieszki”	це притока р. Ржавець, що впадала в Стрижень, зникла ще у XVIII ст.	18.
“в Ржавець” “... w czrawici Rzawcem” “w ierzawice”	річка Ржавець, вочевидь, протікала біля с. Роїще, впадала в Стрижень	19.
“в Стрижень” “w Stryzeń” “w stryzen”	р. Стрижень	20.
“к Любецкому острову” “ku Łubianemu ostrowi” “k Kubianemu ostrowi”	територія точно не локалізується, вочевидь, це урочище Луб'яне біля с.Петрушин ²¹	21.
“в речку Свинью” “w Swinię” “w Świnie”	сучасна р. Замглай, одна з приток якого по сьогодні називається р. Свинка	22.
“по озеро Стародуб” “po jezioro Starodub” “po jezioro Starodub”	точно не локалізується, можливо, це озеро Старуха (?)	23.
“через реку Десну, по Свинский перевоз” “przez rzekę desnę po Swincką przewłokę” “przez Rzekę Desnie po Stvincko przewłokin”	переволока знаходилась на Десні неподалік р. Свинка	24.
“по Пчельское озеро”	озеро Пчельське	25.

<p>“po pczelsk Iezioro” “po Pczelsk iezoro”</p>		
<p>“через Ясацькую дуброву” “przez iasiacką dąbrowę” “Przesiacko dobrową”</p>	<p>Вочевидь Ясацька дуброва знаходилась десь між озером Пчельським та Муравійщиною</p>	26.
<p>“позади долинного селища, в чорную лозу, а оттуда в дуброву по притоке Муравейку” “pozad długiego Sielicza w lozę czarną. Ztamląd w dąbrowę po strugę murawieyskę” “pozad długiego seliszczu w lozę czarno ztamląd w dąbrowę postrude Murawieykie”</p>	<p>можливо, це урочище Осокорєва долина”; річка Муравійка зникла у ХІХ ст., вже тоді від неї залишились озера Глибоке та Друганське ²² (зараз зниклі назви). Вочевидь, р. Муравійка відносилась до басейну р. Либідь, на березі якої знаходиться с. Бакланова Муравійка)</p>	27.
<p>“по реку Ирдвише” “po rzeczkę wzdwiżę” “po rzeczkę Wzdwiżę”</p>	<p>р. Вздвижа</p>	28.
<p>“в реку Мамчу, чрез реку Десну” “w mamczy rzeczkę przez desnę rzekę” “w mamczą Rzeczkę przez gesno Rzekę”</p>	<p>р. Мамша</p>	29.
<p>“от Мамчи в озеро Апромоцек” “od mamczy w iozioro apromiolek” “od mamczy w iozioro oprom...tek”</p>	<p>озеро Яковель (?)</p>	30.
<p>“в речку Маломейку” “y wrzezki małomiolke” “w rzeczke Miałomiolke”</p>	<p>якась дрібна притока Десни, зникла ще у ХVІІІ ст., чітко не локалізується</p>	31.
<p>“по Шестовицкое селище” “po sieliszcze Szostowickie” “po seliszcze Szostowickie”</p>	<p>с. Шестовиця</p>	1

Рис.1. Спроба локалізації кордону земельних володінь Чернігівського магістрату на сучасній топографічній карті (реконструкція І. Кондратьєва).

Цікаво, що північно-західна ділянка кордону (від Пльохова до Хмільниці) значною мірою збігається із чернігово-любецьким кордоном згідно з “Реєстром Чернігівських границь”, який було впорядковано, на думку О. Русіної, у 20-х рр. XVI ст. (1527 р.)¹.

Відповідно до “Реєстру” кордон між Чернігівською землею Московського князівства та Любецькою волостю Київського воеводства проходив по р. Пакульці до її гирла, де розділяв с. Пльохове на дві частини (чернігівську і любецьку). Звідти він проходив суходолом по “Брянцевим лозам” (лозняку. – **І.К.**) до гирла р. Руда і далі вздовж неї. Не доходячи до р. Білоус, він звертав “у лес у Гряду” (сучасне село Рудка), звідти – через Тесновий ліс (з XIX ст. відомі так звані Тисовські “дачі”) до р. Свішень і далі до р. Долга (у XVII – XVIII ст. вона перетворилася у болото Долге). Кордон доходив до річок Холхоли (у тексті як Холхола, так і Олхола, відомий Олсохівський ґрунт та с. Олсоховка, яке існувало ще у 70-х рр. XIX ст. біля сучасних сіл Бихальцохівка (Биховець) і Малий Листвен) та Дороган (Дорогінка), потім до Боянець (Буянок) у Сухий Вир (болото Замглай через Суховирський “ґрунт”)².

Припустимо, що даний кордон у свою чергу відображав межу Чернігівського та Брянського князівств середини XIV ст., про що, зокрема, свідчать наведені у “Реєстрі” топоніми – “брянцеві лози” (між с. Пльохове та гирлом р. Руда), с. Малий Листвен назване володінням “владики брянского”³, адже на тоді старішими (великими) чернігівськими князями вважалися брянські.

Не менш цікавою є й північно-східна ділянка кордону землеволодінь Чернігівського магістрату, адже вона збігається з кордоном літописної “Сновської тисячі”, а відповідно і з межею Чернігівського та Новгород-Сіверського князівств XI – XII ст.⁴

Таким чином, кордони земель Чернігівського магістрату відображали давні адміністративні кордони і аж ніяк не були випадковими. Здійснена локалізація

дозволяє вирахувати площу цієї землі. За нашими обчисленнями, вона становила близько 590 кв. км⁵. Однак не усі ті землі належали магістрату, чимало з них було у володінні шляхти, а з середини XVII ст. – козаків. Землі навколо Чернігова перебували у власності монастирів, існували також рангові маєтності козацької старшини тощо. Подальші дослідження дозволять чіткіше вирахувати площу земель, приналежних безпосередньо Чернігівському магістрату.

Джерела та література:

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі. - ЦДІАК України). - Ф. 1673. - Оп. 2. - Спр. 133. - Арк. 2 зв. -3.
2. Там само. - Арк. 3; Ситий І. Герб Чернігова // Знак: Вісник Українського геральдичного товариства. - 1993. - 3 серпня. - С. 2.
3. ЦДІАК України. - Ф. 1673. - Оп. 2. - Спр. 133. - Арк. 2.
4. Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобічній Україні // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV - XVIII в. - Львів, 1904. - Ч. 2. - С.394.
5. Волока - одиниця виміру земельної площі, що дорівнювала 19,5 десятинам.
6. Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Губернский город Чернигов. Узды: Черниговский, Козелецкий, Суражский, Кралевецкий и Остерский. - Чернигов, 1874. - Кн. 5. - С. 156.
7. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України (далі. - ІР НБУВ). - Ф. І. - Спр. 58265. - Арк. 1-4; Ханенко А. Исторический очерк межевых учреждений в Малороссии. - Чернигов: Губернская типография, 1864. - С. 60-66;
8. ЦДІАК України. - Ф. 1673. - Оп. 2. - Спр. 133. - Арк. 3.
9. Кулаковский П. Чернигово-Сиверщина у складі Речі Посполитої (1618 - 1648). - К.: Темпора, 2006. - С.35.
10. ІР НБУВ. - Ф. 1. - Спр. 58265. - Арк. 1 зв-2;
11. Корпус магдебурзьких грамот українським містам: Два проекти видань 20-х - 40-х років ХХ століття. - К.: Прайм, 2000. - С. 70-72.
12. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка 1729 - 1730 гг. / Под ред. Н.В. Василенко. - Чернигов: Редакция "Земского сборника Черниговской губернии", 1908. - С. 352-362
13. Ханенко А. Назв. праця. - С. 62-63. (Текст фрагменту подається за сучасним російським правописом із максимальним наближенням до тексту публікації О.Ханенка).
14. ІР НБУВ. - Ф.VIII. - Спр.2320. - Арк.7-7 зв. (Фрагмент документа подається мовою оригіналу - польською, із збереженням особливостей правопису).
15. Корпус магдебурзьких грамот... - С. 71 (Фрагмент документа подається мовою оригіналу).
16. Должно быть нынешний Белоус (примітка О. Ханенка)
17. Кондратьев І. Під Литвою, Москвою та Польщею (до історії сіл Чернігівського району у XV - першій половині XVII ст.). - Чернігів: КП Видавництво "Чернігівські обереги", 2005. - С. 17.
18. Описание рек и речек Черниговского полка в 1754 году (Под редакцией А. Лазаревского) // Труды Черниговской губернской архивной комиссии (на память о XIV Археологическом съезде в Чернигове). - Чернигов: Типография Губернского правления, 1906 - 1908. - Вып. 7. - Отд. 1. - С. 23.
19. Описание рек и речек Черниговского полка... - С. 22.
20. Описание рек и речек Черниговского полка... - С. 16.
21. "острови" - це окремо розташовані земельні ділянки. Див. докладніше: Словник староукраїнської мови XI - XVст. У 2-х т. / Ред. колегія: Л.Л. Гумецька (голова) та ін. - Т. 2. / Ред. тому: Л.Л. Гумецька (голова) та І.М. Керницька. - К.: Наукова думка, 1978. - С. 99. Див. також: Толочко О. Замітки з історичної топографії домонгольського Києва // Київська старовина. - 2000. - № 6. - С. 166-169.
22. Описание рек и речек Черниговского полка... - С. 7.
23. Русіна О. Із спостережень над "Реєстром Чернігівських границь" з 20-х рр. XVI ст. // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Праці історико-філософської секції. - Т. ССХХV. - Львів: Наукове товариство ім. Т.Шевченка, 1993. - С. 296-298.
24. Русіна О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. - К., 1998.- С.125.
25. Русіна О. Із спостережень над "Реєстром Чернігівських границь"... - С. 300-302; Реєстр Черниговских границ // Акты Литовско - Русского государства. - Т. II. / Под ред. М.В. Довнар-Запольского. - М.: Университетская типография, 1897. - С. 64-65.
26. Коваленко В.П. Кордони та природні умови літописної Сновської тисячі // Археологічні старожитності Подесення. - Чернігів: Сіверянська думка, 1995. - С. 78-83.
27. Для порівняння: сучасна площа Чернігівського району складає 2,5 тис. кв. км.

З ЛІТЕРАТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Валерій Шевчук

ПРО ПАНЕГІРИК І. ОРНОВСЬКОГО «СКАРБНИЦЯ ДОРОГОГО КАМІННЯ», ПРИСВЯЧЕНИЙ І. ОБІДОВСЬКОМУ

У № 6 «Сіверянського літопису» за 2007 р. при публікації поеми І. Орновського «Муза Роксоланська», присвяченої гетьману І. Мазепі, було вміщено нашу розвідку про цього видатного поета та його творчість. Тут же зупинимося на аналізі іншої панегіричної поеми цього автора, присвяченої небожеві гетьмана І. Мазепи, яка постала ще в тій порі, коли той навчався в Київській академії.

Твір вийшов окремим виданням у Чернігові, коли героєві прославляння було 23 роки / народився 1670 р./ . Потім він стане ніжинським полковником і загине у зовсім молодому віці – тридцятидворічним у 1701 р., в боях Північної війни. У 1698 р. цьому-таки блискучому юнакові напише так само панегіричну поему «Гіппомен Сармацький» Пилип Орлик, присвятивши її актові одруження героя з Ганною Кочубеївною, старшою дочкою генерального писаря Василя Кочубея, звісного доносителя на І. Мазепу, - шлюб же був замислений як політичний з боку гетьмана з метою локалізувати протиставність В. Кочубея до І. Мазепи, адже перший був поставлений царем як таємний доглядач його дій, тобто служив російським агентом.

Чому ж приділено стільки уваги поетами І. Обідовському? Причин було кілька. Перша та, що І. Обідовський був не просто небожем гетьмана, а його бачили, що проходить уже натяком у «Скарбниці дорогого каміння», наступником І. Мазепи на козацькому гетьманстві – був десь на тому місці, що його посідав за Б. Хмельницького його син Тиміш. Друга ж причина була та /це виразно проходить у «Гіппомені Сармацькому» П. Орлика/, що І. Обідовський і сам віршував, на жаль, його творчість до нас не дійшла/ і зібрав довкола себе гроно поетів: крім І. Орновського, ще П. Орлика, С. Яворського, П. Армашенка, які витворили в українській літературі особливе явище барокового класицизму, а в жанровому визначенні – творили *панегіричні симфонії*: сам же стиль називався *символічною адумбрацією* /адумбрація – начерк, контур, ескіз, дослід/ - ці термінологічні визначення і знаходимо в згаданому панегірику П. Орлика/ Орлик П. Вибрані твори . – К. 2006. – С. 571 та 580/. І хоча в І. Орновського цих термінів ще нема, але саме такого типу поеми почали творити чи не перші С. Яворський та І. Орновський. Так, поеми С. Яворського «Геркулес після Атланта» та «Луна голосу, що волає в пустелі» були написані ще в 80-х рр., перша – 1685-го, друга - 1699-го, причому, коли перша була панегіриком В. Ясинському, то друга – І. Мазепі. Загалом сказати б, що ця група і складала явище Мазепіянського Атенею, графічний

образ якого подано в «Гіппомені Сармацькому», де зображено гори Гелікон та Парнас – Гелікон увінчаний гербом І. Мазепи, а в підніжжі гір І. Обідовський із дружиною доглядають сад – топос саду поширений у бароковій символіці як образ науки та мистецтв /Орлик П. Вибрані твори. – С. 542. Див. про це ширше: Шевчук В. Просвічений володар. – К., 2006. – розділ «Мазепіянський Атеней» – С. 255-306/.

Поема І. Орновського «Скарбниця дорогого каміння» – класичний зразок панегіричної симфонії адумбрацією, тобто побудована на системі античних прикладів із використанням багатьох образів давньогрецької та римської мітології, через що сприймання її сучасним читачем, який не має класичної освіти, не може бути легким навіть при наявному коментарному словнику. З другого боку, поема наскрізь барокова, побудована на системі концептних закладів, що й стають осередками оповіді.

Перший такий концепт покладено в назві: *скарбниця дорогого каміння* – це шляхетський рід, представники якого – коштовні камені; йдеться, власне, про з'єднані в І. Обідовському роди Мазепів та Обідовських. Але про самі роди тут лише згадується, навіть без такої розмитої генеалогії, як це бачимо в «Музі Роксоланській», та й узагалі: життєвої конкретики в «Скарбниці дорогого каміння», можна сказати, небагато, але є конкретика мислительна, яку ще треба й розгадати. Загалом, головний задум поеми – в системі напучень майбутньому володареві, а тепер ще студентові Київської академії, котрий уже носив здобуте дядьком, тобто І. Мазепою, московське звання стольника. І. Обідовський тоді навчався в класі філософії, був там і аудитором, тобто помічником професора, і старшим над студентами. Тим-то герой поеми й називається коштовним каменем, який «спустився у діл світу цього» з «вищих гір Сіону»; Сіон, як знаємо, – гора в Єрусалимі, а в символіці українських мислителів та поетів визначав з'єднання українців у християнстві чи в системі витвореної на цій основі українцями культури /т. зв. Руський Сіон чи й Київський Сіон, або Зона/. Тому родовим християнським патроном І. Обідовського називається святий Іван, але не вказується, чи це Іван Хреститель /Предтеча/, чи Іван Богослов, чи якийсь інший святий – їх був ряд. Але подальша епіграфічна цитата називає Івана Богослова. Загалом епіграфів два: з «Об'явлення» Івана Богослова та з Овідія, із «Метаморфоз», отож маємо переростання концепту Скарбниці в концепт Палацу, який і стає образом згаданих великопанських родин.

Поема починається прозовою вступною частиною «Протазисом», зверненою до героя оспівування. Вона пишнотворна, переплетена бароково-класицистською символікою, але в суті своїй не бомбастична, бо поет указує своєму герою на тимчасовість слави й світу, колесо якого котиться вперед /через численні падіння/; зрештою, на все створене в світі чекає старість, тобто руйнування та забуття /«в смертельному затопилося піску»/, і всі спроби утримання слави якогось імені – «слабкий то вічності захист». І кладеться немилостиво: «Несподівано падають ті, що були сильними», бо «смерть приходить також і скелям, і іменам», отже, все покриває руїна. Пізніше І. Орновський напише шедеврального вірша на цю тему, вмістивши в книгу «Багатий сад» /К., 1705/. Отож справжньої вартості нема ні в золоті, ні в переможних війнах, ні в покритих кров'ю скарбах – усе це «розбиття внівеч оберне». Тим-то «нема ніде повного щастя». Як бачимо, дивоглядний оцей застережний песимістичний тон для панегіриста. Що ж тому протиставляється? Річ проста: Цнота, тобто моральна чистота, яка й зветься матір'ю слави – думка підкріплюється промовистою цитатою з К. Цельтеса. Але є одна річ, вістить поет, яка може протиставитися руйнівній силі небуття, – це витворення в часі добротворної слави роду, що її відбито в клейнодах: отож скільки постає Колосів у світі, стільки рід народжує Атлантів, що «двигают на собі живу славу». І тут упершуроч висувається український Алцід /Геракл/ - Іван Мазепа і його шляхетні попередники, про яких мову поет вів у «Музі Роксоланській». Саме в них діяла цнота, а їхня героїчна праця, як і русичів узагалі в Малій Росії, давала багату

«вольності нагороду», передусім у змаганні із бусурманами. Отож герб роду Мазеп /«хриstopодібний Колос»/ своєю загибеллю при обороні рідної землі підіймається ще вище – виняткового інтересу думка, бо поет ніби прозорнув у майбутнє. По тому подається апологія Мудрості, а ще й так оригінально, що захищуємо її: «Усе належить богам, але мудрі – друзі богів, у друзів усе спільне, отже, все належить мудрим». Отож у домі Мазепи не лише Марс «зводить бойові шики», але й богиня Паллада веде свій загін. Тим-то поет закликає І. Обідовського йти слідами Мазепи – і це допоможе йому «принести свого Орла /Орел був гербом Обідовських/, своє ім'я у безсмертний Палац слави». При цьому герой прирівнюється до Енея, дядьком по матері якого був Гектор. Постулат багатозначний, адже основна мета Енея була відбудувати свою державу після загибелі Трої. Але щоб досягти цього, треба «невсипущої праці», а ще й оспівування пером поета, бо «не ославлені пером цноти мало різняться від загребаної в смертельний попіл слави». Отож роль поета І. Орновський ставить високо, хоч сам, як вважає, має мале ім'я у світі: «Під малим, але моїм, ім'ям сама уміла слави чеснота».

Я навмисне докладно зупинився над аналізом «Протазису», бо він свідчить, що при панегіричній заданості поет залишається вільномислячою людиною. Його завдання: не похвальна бомбастика, а серйозний розмисел.

Перша частина панегіричної симфонії подає, як зазначає автор, «абрис /контур/ світлого Палаца» роду Обідовських; але для того, щоб могти його побачити, поет має пережити «піднесення», адже в час, коли писалася поема, «вік Залізний повсюди розсіює рани» і «Яга біла смерті по світі гуляє». Отож чи є тут місце музам?

*Бо де сльози з їдкою з'являються диму,
Чи ж ти будеш, як пташка, співати у риму?*

Поет повний сумнівів, адже «думка людська здурити сама себе зможе». Сам І. Орновський після написання в 1688 р. «Музи Роксоланської» віршувати перестав: «Я обходив був Феба», але саме тому, що огинав Гелікон, прийшов знову до нього /Гелікон оминувши, я став в Геліконі»/ завдяки І. Обідовському. Для історика літератури цей факт має значення, бо непрямо вістить, що І. Обідовський на той час толерував поетів, можливо, зібравши їх біля себе в гурток, отож хоч поет «мав думку покинуть Парнаські вершини», навіть зарікся віршувати /«Вічності образ /поетичне мистецтво. - **В. Ш.**/ з плюща гарно звитий, з голови хотів здерти і вже не носити» – війни, які тоді точилися, не давали поету натхнення, бо «Залізні літа як Вулкан вилле в кузні, то змовкне пііта»/, але якось заснув і вві сні зрозумів, що «перо дрімать не має, як слава б'є в скроні». І тут проходить алегорична думка, що І. Обідовський – це «Тасканій другий», тобто син Енея, а герой оспівування і сам займався поетичним мистецтвом: «Коштовне взяв каміння з Кастильського струму», а Кастильський струмок, як знаємо, витікав із Парнасу і давав поетам натхнення. Алегоричність же пасажу виходить із того, що Еней був провідником троян, а трояни поетично уподібнювалися до українців, як і Троя до України. /Дивись про це докладно в моєму «Мисленному дереві». – К. 1989. Розділ «Де була Троя». – С. 15 – 42/. І тут подається уславлення поетичного мистецтва та його особливе значення у світі:

*Богинь хто геліконських пізнав був забави,
А словові не служать – в нікчемнім спочиві,
В порожнюванні, слава не буде зичлива.*

Отож у сні – таки й почув заклика повернутися до поезії, бо
*Хоч музи збройно в світі віків не рушають,
Пером однак у вічність таки долітають.*

Ці звідомлення для нас значимі, бо напевне є автобіографічні, а ми так мало про поета знаємо.

Він пробудився, але знову заснув і в цьому стані й відбув своє «Піднесення», бачачи візії античного минулого, а ще небесних структур. Зрештою, залетів на Гелікон, де його зустрів сам Аполлон, який назвав І. Орновського слугою «Роського

Парнасу» й гостро йому виказав за зневаження поетичного мистецтва.

Місце також цікаве, бо ставить постулат *Роського Парнасу*, до якого й належав І. Орновський, дарма що поему написано польською мовою з латинськими вкрапленнями. Польська мова в той час використовувалася як одна з літературних українських, а наша література творилася, принаймні, на п'ятьох: крім польської, латинської, словенської / слов'янської/, книжною та народною українською. Зрештою, розуміння поезії в поета особливе. Аполлон йому ніби провістив:

*Бо як будеш у віршах когось прославляти,
Будеш славу не меншу й собі заживати, -*

тобто поезія бачиться як панегірична, хоч і на той час були потужні поети, які панегіриків не писали. Отут-то богиня мудрості Паллада й наказала поету намалювати на щиті Палац Обідовських - Мазеп. Цей Палац описано пишними фарбами, бо нічого, «що не вглядне», в ньому не було. Але Палац не лише блискотів, а супроти нього текла «темна заздрість» – алюзія на численні доноси й ворожі підступи супроти І. Мазепи. Цьому присвячується цілий пасаж, в якому поет твердить:

*Ще жодну так щасну щасливість не знали,
На котру Заздрість громом своїм не кидала.*

Сам опис палацу житейської конкретики не має – це вишуканий зразок символічної адумбрації, одна з вершин барокового класицизму з його блискучим, але абстрагованим висловом. Що ж до оминання життєвої конкретики, в поета є цікаве зауваження. На одній із двох колон біля входу до Палацу зображено Гарпократа – бога мовчання, що свідчило: малим людям / а поет за такого себе вважав / «ліпш мовчати про панські справи, аніж-бо неумілим сягати тої слави пером». На другій колоні зображено Цноту «на гострім терні, ще й босу в доважку». До цієї мови поет додав означку, назвавши таку поетику «літературним орнаментом», блискучий зразок якого й подає.

Розмисел про Цноту продовжується й цікаво: Цнота не є цільним поняттям:

*...Ще жоден не з'явився у світі,
Аби не доторкнулось цнот здобутих сміття
Бридких учинків. Де ж бо цнота крісло має,
Там близько і не цнота поруч засідає, -*

сміливо, як для панегіриста, сказано. Отже, має цнота роду Обідовського і «сміття» бридких учинків. Загалом же, думка поета вишукано дуалістична:

*Та як вогонь без диму звестися не може,
Без вчинків злих і цнотам не простелиш ложа, -*

тим-то світ при своїх постаннях та падіннях грає «дивну виставу». Тож:

*Що тисячами років людська чинить праця,
В одному марс моменті залізом попра це.*

Друга частина панегіричної симфонії має назву «Голос Аполлонової лютні, в Палаці слави чутний». Отже, Палац, таким «літературним орнаментом» описаний, здобув конкретнішу назву: «Палац слави», можна додати до нього: «роду Обідовських». Тут осмислюється поняття «слава» і «щастя» / в Музі Роксоланській» це було також, але там щастя бачилося в образі Фортуни/. Тут же віститься, що щастя в багатстві нема, натомість воно бачиться в шляхетному поступуванні у світі, тобто в добротворенні. Золото, традиційно до української поезії тих часів, прирівнюється до болота, Фортуна ж дає привілея тим, що виходять із славетних родів, ото ж шляхетність бачиться там, де є слава; хто заяснів світу, той і славний, а знатні беруть причину до слави з пелюшок, бо «у щасті тому легше, із знатного хто роду», а ще щастя уподібнюється до королеви. Спокревлення ж високих домів теж подає привід до слави. Геральдично Обідовські з'єднали герби Курч, Мазепин Сас, Ключ та Коршак. Здавалося б, тут І. Орновський виступає підхлібним звеличувальником шляхти, але в наступному пасажі кладе філософічну рефлексію, яка це заперечує, називаючи попередню мову «помилковою істиною». І це тому, бо світ не має сталості, а «забавна переміна нудьгу розбиває». Отож і

дивани кращі з різнобарвних ниток / дивани тут – килими, якими прикривалися
ложа, / і зміноткання, бо «не може однофарбний бути образ значимий». Отже:

*Де квітів є зодлива в доборі незгода,
Там лоба очам людським буває догода.*

Що значить цей пасаж? А тільки те, що в суспільстві не тільки шляхетство і
люди високих родів здобувають і славу, і щастя.

Отож Феб наладовує свою лютню «на нові пісні».

Так вишукано поет переходить до наступного розділу: «Вік наукотравний», у
якому продовжується мова про цноти, які не мусять приховуватися, а виходити
на сонце. Відповідно:

*Не той славний є, хто про хвальну чує цноту,
А котрий неоспаний, звик вести роботу, -*

а без переборення труднощів ніхто «до слави не полине».

Цноти мають бути не фальшиві, а справжні, відповідно й Мудрість
закривається, коли «в землі скарб, сонце в хмарі». Якщо ж розмисел блудить, не
стане «честі хвала». Що ж до Обідовського, клейноти його дому не згасли «в
вітчизняній оздобі», тобто служать Вітчизні, отже, Україні, і в цьому ведуть «твого
роду чесноти». Зрештою, юнака послано навчатися не куди інде, а в Київську
академію. Він тут не став богохвальцем, тобто не пішов у духовенство, а «в багатому
промінні везли його Пегасові цуги» - / цуги – це запряги/ - знову маємо вказівку,
що герой опису займався віршотворенням, про що, так само образно, вістив і
П. Орлик у «Гіппомені Сармацькому». Цю думку підкріплюють і подальші рядки:
куди його везуть «Пегасові цуги»? А туди,

*Де скеля жива гойні струмки викидає
І умислом де спраглим напої зливає,
І де Могилянський
Є кошт, прибутки панські
У струм пушистовий входять.*

Символіка досить прозора: «скеля жива» – Петро / Могила/, що й створив
своїм коштом Київську академію /Гелікон і Парнас/, струмки з яких дають поетичне
натхнення. Отож «на труднім Руськім /українським/ Геліконі Обідовський і
проводить свої юні літа; так він здобуває мудрість поезії та риторики, яку

*Феб знає віршотворний
І Туллій невиборний, -*

називаються класи поезики та риторики. Цікаво, що І. Орновський заперечує
іноземну освіту у Франції /Гаррони/ та в Італії /Секвани/, навіть у Сорбоні.
Отож:

*Тобі замість Сорбони
Парнас Руський виборний,
За Евроти Дніпро стане, -*

де Евроти – край східних вітрів.

Отож перо Обідовського «Дніпрову просту бере воду», але це славі не шкодить,
бо «до берега вічності близить». Що тут маємо? Визначення національної
самодостатності української літератури. Проходить ще одне означення:
«роксоланські народи» – у множині, отже, розрізняються народи східного
слов'янства, хоч загалом топонім Роксоланія, роксоланський використовувався, як
правило, лише як синонім Україна, український. Очевидно, тут відбито офіційну
практику, що Руссю, ба й Росією, почали називати вже й Московію. Відтак римо-
католицька культура та література протиставляються тій, яка творилася «в князів
руських в дідизні», тобто в Києві. Ось ці цікаві слова:

*Комуś нехай Тибр пасмом гіпокренським пінить.
Хай Ватикан у мудрий себе Парнас мінить,
Паллас твої в'є скроні
В віщі на Геліконі
В князів руських в дідизні.*

Символічно-таки говориться про філософію, зокрема Аристотеля, яку вивчають у Києві, саме ж стольне місто України прирівнюється до Атен, що визначало культурний осередок.

Як бачимо, в поемі з'являється конкретика, правда, вбрана у вигадливі барокові шати; виправдання ж такої поетики І. Орновський бачить у тому, що й Аполлон «бував у справах дивний» і «темнив слова».

По тому подано «Прогностик великої надії», що його проголошує Обідовському Аполлон. На історичних античних прикладах віститься, що призначення героїв видно вже з дитячих літ:

Відтак літ перших *ясніють, як зорі,*
Подальший з того *вік буде в дозорі*
Світить...

Це стосується й Обідовського. Поет устами Аполлона добачає його славне майбутнє, попереджаючи: «Не хоче хто слави, в неоглядну впадає пиляву».

Тобі належить *об царські трони*
Отертись, котрі збагачені вповні,
Твої клейноти *виказують ясно,*
Що глянець тої *ваги не погасне.*

Що це значить? Як на мене, тільки те, що І. Обідовський має стати повноцінним володарем свого краю. Коли так, то це дерзновенна думка. Можливо, також, що тут проголошується: герой оспівування має стати наступником І. Мазепи в підлеглості московських царів. Але це річ, вістить поет, дуже й дуже не проста, бо «хто в верхах, не далекий від удару блискавки»: можна стати і Крезом / дуже багатим/ і бідарем, але ліпше не мати, ніж утрачати. Зрештою, «багатство більш звикає сум лити, аніж убогство» і «в багатств великих страхи є навислі». Та й щасливому нелегко, бо «як сонце, відтак, і заходить». Але такі небезпеки І. Обідовському не страшні, бо він має вуйка Івана Мазепу, праця якого, а ще й цнот самого юнака:

Щоб відчинився *царів поріг злотий,*
Куди, як звично, вести зможеш кроки.

І знову маємо двозначність: або Обідовський має стати володарем, відчинивши собі «поріг злотий»: або ж стане гетьманом при московських царях. Але марно уганятися за щастям не варто, бо

Де йдеш криваво *відкритим серцем,*
Нещадно точить меча там мордерця, -

тобто коли повстанеш, тебе можуть знищити. Саме тому студентові належить здобути перемогу «у змаганні на Мудрості полі». Відзначення ж московськими царями Орновського чином стольника, дає змогу юнакові утвердитися. І тут кладуться виказисті рядки:

Не ти шукав це, воно тебе радше,
Цнота так явить себе пильно завше.

Але поет закликає не вірити в таке щастя, бо «фортуна вірна нігди не бувала», тож легко може зірвать злотні пруги у лямках /виділення моє. – **В. Ш.**/, як їх у позику вклала». Отже, стольництво бачиться лишень як позика.

І тут подано промовисте:

Чуже – не власне, вона /Фортуна. – В.Ш./ розкриває:
З одного здерши, в те інших вдягає.

Цнота ж не повинна бажати підтримки чужого бажання, бо це принесе скорботу, отож:

Не май нічого, цноті май багатство,
Без цноти мати дарма – це жебрацтво.

Дивовижна позиція. Головне – честь, а оті позики в чужих – жебрацтво. Отож не треба шукати в кольхів, тобто бозна-де, Золотого руна і бути подібним до хтивого Язона, аргонавта, що його шукав, а лише плекати цноту, тоді й царський Орел візьме в опіку під власні крила, і не варто шукати помочі Медеї чи Альціда / нагадаємо, що Альцід – це Мазепа/.

І знову двозначність: царський Орел – це двоголовий герб Московії.

Але Орел – герб самого І. Обідовського /одноголовий/, походження якого також великокнязівське, отже, царське.

На цій мові Аполлон зірвав струни, «можливо, навмисно», тим-то поет припинив і власний спів /«Співати... також не старався, пізнати справи старших, будь щирим з виказу»/.

Отакий «Прогностик». Вишуканий, заплетений, побудований на грі двозначностями, в натяковій поетиці, адже вістив про небезпечні речі.

Наступна частина: «Канцон Аполлонової лютні», тобто пісня з музичним супроводом. Концепти тут: гонор, слава, пам'ятна справа. Сам по собі, декларує поет, гонор «лягає в попіл», без мудрості /«Креанта праці»/ гасне, як свіча; це гора, яку можна сховати в низькому долі:

Цнота-бо гонор не раз посідає,

Бо дбає гонор про славу,

Слава про пам'ятну справу.

Справ гідність Клію / муза історії/ мудра у вічність складає.

Титули й гонори існують для того в І. Обідовського, щоб довічно ростити славу І. Мазепи, але «стрілка – цей світ – невеличка». Зрештою все зникає, адже «життя до смерті близька є границя». Головне ж – шанувати дорого Цноти й честь, а ще шляхетні справи, що переходять «віків реєстри». Хто в неславі, той ніби й не жив, тим-то «достойним людям душа – друга справа»; загалом же, «корисна праця марніти не стане». Говориться і про «підданство невірне», і про те, коли прихильність буває зі страху. «Перун у серці буде, розбій у гвалті покриє гонори». Здавалося б, ідеться про підданство, в яке втягувалася Україна, але далі йде строфа про те, що І. Орновський зі своїм орлиним пір'ям улетів у двір Йовишів /Зевсів/ російських *воскрешатись* і «приник притульно, де царський трон злотий». Що це значить? А те, що герой оспівування покинув Польську державу, в якій його рід занепадав, там він і народився, і перейшов у Московську, де його рід воскрешав княжу достойність, (Можемо говорити так, бо цей мотив виразніше розроблено, навіть підкріплено гравюрою, в «Гіппомені Сармацькому» П. Орлика), щоб жити в Гетьманщині, отже, він з'єднав свою долю із І. Мазепою, що правив під протекцією московського царя: «Іван – це ласки знесли, Петро /цар. – **В.Ш.**/ - в небо скали». По тому йде досить загадковий пасаж про Андромеду, яку звільнив Персей, а Персей ототожнювався з Іваном / не роз'яснюється: чи з Мазепою, чи з Обідовським/, очевидно, з другим. Сам І. Орновський, маючи славу з його гербового каміння, крильно злітає у світ послом слави, ніби Андромеда, тож і єднає із славою героя своєї оповіді.

І тут поет бачить дивовижне видиво, яке захитало Палац, що його він оспівує:

Земля тоді здригнулась, порушились стіни,

А Дім аж затрусився раптово в тремтінні, -

приходило до Палацу слави «якесь страховидло», опис якого подано експресивно: без рук, без ніг, кісток, величезне, з безліччю очей, має багато крил, замість ніг – вітри, слова страховидла – як клубені тьми, що промовляють тисячезико. Такий дивоглядний образ поет надав Славі, яка оповіла про трагедію Антонія та Клеопатри, розбитих імператором Августом. Можна гадати, що ця символічна адумбрація визначає Руїну в Україні в II пол. XVII ст.: Клеопатра тут – Україна, Антоній – чи Польща, чи Туреччина, з якою вступив у союз П. Дорошенко, а Польща тоді після Андрусівського договору позірно володіла Правобережжям; Август-Московія. Звідси розвивається концепт «п'яної волі», яка згубила не тільки Клеопатру та Антонія, але й інших античних героїв – подаються приклади. Тим-то «це свідчить: царства гинуть у тоні Фалерну» / у вині/ отож питається: з цієї біди «чи потопленням Троя / в поетичній символіці – Україна/ одна лише стане?» Але Слава, нагадуючи ці біди, милостиво дивиться на «доми цього Двору», тобто Мазеп та Обідовських, прирікаючи їм «часи ласкаві», бо не бажає мати спустошеним Палац, адже «добрість є матір Слави» – тут відбито ті надії, які

українці, а з-поміж них Орновський, покладали на гетьмана І. Мазепу як свого володаря. Сам же поет передусім покладається на Бога. Палац же Обідовських покладено «на злуку» / не сказано кого з чим/, це він – золотоносна ріка, скарбниця цнот і стражниця честі Обідовських, тобто саме Обідовському кладеться місія продовжити чин до воскресіння України І. Мазепи.

Звершується твір Апострофою /тобто риторичним зверненням автора/. Свою поему він бачить, як плавання в морі без весла чи як політ без крил. Цікаво, що твір уподібнюється до Лабіринта. В поезиці Лабіринтом називався художній твір із заплутаним змістом /згадати б «Лабіринт»Т. Євлевича/, але заходить сюди поет без Тезея, який той Лабіринт і страховищ у ньому подолав. Отже, написав твір поет «без вождя свого», а без вождя буває «нелад у речах». Але поетове серце затаїло ширість, і його текст іде від ясного серця, від такого серця він і прославляє І. Обідовського, бажаючи йому добра, щоб щастя його героя не було хибне і щоб він творив «ділну справу», де «у гнізді Слава». Бажає щастя й собі під покровом Орла Обідовських зі своєю музою Талією.

Іван Орновський

ДОРОГОГО КАМІННЯ СКАРБНИЦЯ

На виставлення золотосвітного Палацу вельможній славі вельможного його милості пана, п[ана] Івана з Обідова ОБІДОВСЬКОГО, їхнього царського пресвітлого маєстату стольника, proturme* в Колегіумі Києво-Могилянським філософії авдитора для покладення в ньому вельми цінних багатого маєтку талантів.

Через Івана Орновського, найнижчого слугу, при вичисленні видатної похвали пером гербового Орла описана року, в яким з вищих гір Сіону – вічного коштовний камінь спустився на діл світу цього, 1693 року. В друкарні монастиря Троїцького Іллінського Чернігівського.

НА БАГАТИЙ ГЕРБОВОГО КЛЕЙНОТУ ПРЕЗЕНТ
ДОМУ ЇХНІХ МИЛОСТЕЙ П [АНІВ]. ПАНІВ ОБІДОВСЬКИХ
Бажаєш знати, як дім Обідовських цінять,

Дивись на діаманти, коштовне каміння.

А про високість хвальну питатись не треба,

Орлом-бо вилітає під самії неба.

Щита-бо, що поклався, яка є причина?

Тут, знати. Ахілес був – і це но новина**.

ЦІНА ДОРОГОГО КАМІННЯ

пером високолітним вітчизняного Орла описано, а присолено прихильно святим Іваном, родовим патроном вельможного його милості пана Івана з Обідова Обідовського.

«Його мур був збудований з яспису,
А місто було – щире золото, подібне до чистого скла.
Підвалини миру міського прикрашені були
всіляким дорогоцінним камінням»

Іван. Об'явлення, XXI, /18 -19/.

* Вивищеного /лат./

** Після цього подано алегоричного малюнка: герб Обідовських, святий Іван, мусульманське місто, гора, на ній гніздо, з якого готуються злетіти Орел з орлятами, знаки Зодіака.

«Сонця палац осяйний, на колони високі опертий,
Золотом щирим яснів і мінивсь полум'яним піропом,
Верх його так і сліпив білиною слонової кості;
Двері двійчасті важкі променилися сріблом яскраво,
Все ж і те світло затьмарював хист...»
Овіді[й], книга 2, /1-5/. Метаморфози.
/Переклад А. Судомори/.

ПРОТАЗИС*

Ораторія

до їхнього царського маєстату стольника,
вельможного його милості пана, п[ана]
ІВАНА ОБІДОВСЬКОГО

Не могла ще жодна віднайтися рука у багатоосібній *людського роду* креатурі, яка б так щасливо працювала /хоча мільйонами східних і західних сонць вимірювалися збігли віки/, яка б на оборотній світу цього скарбниці могла б угрунтувати *постійно нерухоме*; і вона ухилилася від всетравного віку. «*Немає нічого зробленого руками, чого б коли-небудь не обезсилила або не знищила старість*», - сказав Квінталіанус¹.

Вельможний милостивий пане стольнику і ласкавий меценате!

Та ж є поміж іншими найперша оплаканого світу нещасливість, що прудконогим танцем до неповоротної *на краще тобі* справи, вихляючи, відправляє антимонію щоденно з Тріоном,² обертаючись у колі випадків, за єдине собі свавільного старту обравши *постійність*. Через численні падіння *колесо світу котиться вперед*^{**}. Усі достоїнстві, дбаючи про вічність, руки працювотого Телігона³ виставили *старанність*, трохи лише визначеним утішившись блиском, жалісною метафорою на неоглядну перенісшись руїну. *Так ми пізнаємо, що все крутиться*.

Небодотичні піраміди, вершини пірамід, що підводяться до зірок, пишновинесли Септизоні⁴ виведено накладно, бо не тільки річно, але й дожиттєво ледве оплачуються інтратою^{***} чи то для світової приналежності, чи для веселих проспектів та милих розривок мало не підзірковидну небесну твердь Маріусову⁵ кришталевих небес. *Старість, якій ненависні світільники Теоніна*^{****6}, ущербивши зуби, в смертельному затопилась піску. Малюйте слави та імені свого абриса на діамантових обелісках, світу цього улюбленці, - слабкий то вічності захист. *Несподівано падають ті, що були сильними*^{*****}. Ставайте на великотривалих мармурах здимлені зображення предків. Не смертельності оминаючи, на твордий хребет Мозея⁷ *залізним стилем*^{*****} *переносьте імена незабутні*, переносьте новини, і то неповна пам'яті вашої оборона. *Смерть приходить також скелям та іменам*^{*****}. Хоча в неоплатній надутості і погордливому хваленні своя незбутна є систематика, багатих ваших фортуг депозит різносвітних срібних шпалер прикрашається злотокованими арсеналами, й таке підлягає руїні. *Сяйво підступного золота швидко минає*. І сталісті беллоарди^{*****} і залізних інфантерій вогнисті хмари, незломні баталії перлових Кавказів, покриті кров'ю скарби, *згубним нещастям, катастрофою, яку слід оплакувати*, повоюють – розбиття внівеч оберне.

Неврожайного року, словом мовлячи, ще на хвальну вічність жодне звеличання, жодна *прерогатива трудів* не записала. *Немає ніде повного щастя*^{*****}. Сама лишень цнота, вельможний милостивий пане, пане стольнику, *найвірніша* літ твоїх

* Протазис – вступна частина. Його написано макаронічною мовою: суміш латинської та польської. Латинську переклала Ольга Циганок. Подаємо її курсивом.

** Сілій Італік. Пуніка. 6, 12.

*** Інтрата – чистий прибуток.

**** Горацій. Епістоли, ІУ, 3, 35.

***** Овідій. Епістоли з Понту. ІУ, 3, 35.

***** Стил-перо, паличка для писання.

***** Авзоній. Книжечка, ХІУ, 31, 10.

***** Беллоарди – воєнні пожежі.

***** Горацій. Пісня П, 16, 27/.

майстра матір слави. Саме римотворців славородне перо від такого загального смертності погрому має такого утверджувального висновка:

*Тільки безсмертна порядність і чеснота у цілому світі –
Це те, що хвалять нащадки і вчені пісні.*

*Конрад Цельтес.
Книга 4. Любов.*

Несподіваний у пороках людський рід так суворо у нечестивий погнався ризик, бо на жодні базиліки не озирається гонор, і війни, наїжджаючи блискавкою задля веселого собі дозвілля, бажають бути важкою необхідністю. Перед її нещадним штурмом і вишукана Трої Пергама⁹ й пишно виображені Мемфійські колоси⁸ інакше зберегтися не можуть, хіба фатальним падінням у порох та попіл. А хоча *все тягне за собою і крутить швидкоплинний вік**, однак із твоєї слави палац, вельможний милостивий пане стольнику, звільнений є від тієї *лихої долі* наїзду, бо його безсмертельна цнота не в солом'яний, як колись римлян, храм Свободи, але на міцній гербовій осаджено основі нездобутних, опоєних кров'ю, захистів опарканених гарнізонів. Скільки в родовитих, знатних ОБІДОВСЬКИХ *батьківською величною кров'ю* є знеслих клейнодів, стільки вічистих Колосів, стільки нездоланих Атлантів, що двигають на собі живу славу твоєї *подоби*, котрих *численний рід*, що *сторінка передмови* на такому тісному для розмови плаці вмістити не може: *нагромдження* всіх похвал у літері Пітагора** є російського Альціда, ясновельможного його милості пана ІВАНА МАЗЕПИ, діяльного вождя Запорозького війська, твого вуя, і в його шляхетних атентатів***. *Перед захистом сонця і присудом неба* наставляє дідичного клейнота. Він б'є не символічний Карла Великого¹⁰, але вінцевого дому МАЗЕПІВ хрестовим Колосом, під яким вже не Апеллеса¹¹ якогось пензеля, але сама цнота діє відважних предків у Марсових смертях, *умілість* і героїчний *бій зброї та сила меча*****, пожаті мечем лаври, виставлені *через поразки ворогів трофеї*, надане *винагородною царською рукою*, як *недешева винагорода за труди*, різних гонорів знаки, високо кинувши повагу, як на вічних обелісках на струпілих ворожих карках, *будучи переможцем над халібами******, також витинає знак: ПІД ТАКОЮ ОХОРОНОЮ ЗБЕРЕЖУТЬСЯ. Він – бо є *Колос сонця, не в родосців, але в русичів крижаний тягар* семимірного Неба від Оттоманської Гігантономи¹² – хай спартанська чиниться робота. Не нам, як у міцній, мов діамант, *везі, повній ворожого заліза*, велика в Малій Росії в *освітаному вихорі зброї* опирається безпечно махина. Під ним, *маючи славнішу долю*, аніж колись у римлян *під списом*, сконфіскована з добр багата вольності нагорода героїчних праць у *знаменитій окрасі здобичі і знаком знатного гніву*, мечем, посиленій тавриканець *славою майстерності / варварське безумство, якщо заслужив таке ім'я/*, за надію викупу продають свободу. Роксоланського Альціда¹³ хрестоподібний Колос *підіймається вище своєю загибеллю*. Він нам є *палаючий Фарос*¹⁴. Отчих планет яносвітній блискіт, із якого, як з високої гонору свого башти бойова булава грізного Язона¹⁵. Від *хитрих інтриг Малєї та Сірта*¹⁶ тримає остроту, як про якусь Цересніс¹⁷; *вантажні кораблі* вирізбилися для загального блага. Це спостерігши, *не звертає уваги на твої сильні бурі*.

На того клейноти на *двогорбій вершині*¹⁸, летячи до руїни *храмів небесних*, як на *двох шиях Атланта і Геракла* спираючись, *висять приречені на захоплення*, яким *твердіший од золота, на захист швидко наближається гонор*. Визначити непідхлібно і сама матір неправди Заздрість мусить, що *всупереч жеребу смертних* винісся гербовий клейнот Дому Мазепів, як *торкнувся головою високих гір******;

* Максиміян. Елегія, I, 103.

** Літера Пітагора – символ розпуття двох шляхів: добродесного та хибного.

*** Атентати – прадіди.

**** Лукан. Цивільна війна. I. 666.

***** Халіби – антична народність, що жила на південному узбережжі Чорного моря, тут образ турків.

***** Горацій. Пісня I,36.

небоосідлі Планети із золотого зрушивши Зодіяку, під ярмо Хреста свого нахилив, даючи очевидно знати, який великий ДОМУ МАЗЕППВ гонор, як його і самі неба обожують.

Хтось єдиновладно мудрості з божественною потенцією хоче в одну з'єднати монархію, такого й силігізму заслуга осередня. Усе належить богам, але мудрі – друзі богів, у друзів усе спільне, отже, все належить мудрим. Що в мудро-героїчній Домі МАЗЕППВ не тільки сам Марс зводить бойові шики, але й богиня мистецтв Паллада веде загин Муз із серповидними пельтами*, і в ньому на вічний тріумф зоряна склалася корона, від чого там і сила вища за зірки; не дивно тож, що покірні процесія планет шляхетним МАЗЕПАМ асистує небо, бо мудрий пануватиме над зірками. Але легше в серцевину Гомера, широко пануючи перед руїнами, спроваджувати Гліон**, аніж достатньо хвалебно визначити пером декори Дому МАЗЕППВ. Досить на тім, що завмирають, з'єднані досвідом речей великі єдиною гербовою літерою незліченні похвали, будши енциклопедією. Знаю, вельможний м[илостивий] пане стольнику, що від шляхетної крові не тече кров; знаю, що батьківська цнота сильніше приваблює; знаю, що видатні нащадки рвуться до лави своїх; знаю і те, що охоче через тисячі чудиськ диких звірів до безсмертної хвали завідний парагон виспіває таке:

*До давньої чесноти і мужності духу побуджує
І батько Еней і дядько по матері Гектор***,*

а знаючи, вель[можність] ваша, таку велику хвалу дядька твого сукцесором**** і покривачем до всього високого, зваживши нащадків, не сумніваюся, що слідами його, високим генієм будеш силкуватися перенести свого Орла своє ім'я в безсмертний палац слави. Але що важка є гонитва хвали, висока слава йде важкою дорогою****, невсипущою працею, як другий Еней, обдумавши багато за ніч, кожен того доходить. Бажаної думки про себе варто домагатися невтомною працею, що й є: без небезпеки доходить, кому до неї віршотворці пера творять довірного листа, ми ж робимо непотійний наголос про вічну добру славу через голосномовчу протестацію віршів.

Отже, до виставленого накладну скарбницю дорогого каміння славі твого Палацу приймай за маршалківську інтерпретацію пера цнот твоїх і не віддаляй Аполлина, який працює завчасу на славу твою від ласкавої авдієнції, пам'ятаючи про те, що слава приходить до мертвих запізно*****. Не погорджуй цим погордженням пером, котре славі твоїй є вічним рабом, бо при нехтуванні доброю думкою, нехтуються чесноти*****. Неославлені пером цноти мало різняться від заребані в смертельний попіл слави*****. Поховане геройство мало відрізняється від похороненої бездіяльності*****. І не відкидай простого презенту: мале часто великодушно подобалося великим. І то є неостаннім у нагадуванні фортуни рукописом, що оспівують на флейтах, які не можуть на трубах, і меншими жертвами задобрюють вишніх, яким не вистачає гекатомби*****. Простота в дарах звикла позначатися характером щедрості. Ціну дарів не встановлюємо самі в залежності від настроїв. Є то похвала: Божого атрибуту задовольнятися убогим даром. Бог увінчує себе малим даром. А що так не швидко пізнається моєї праці грубе перо, віднайшов приступа до Вашої вельможності, твого Орла, спадкоємця блискавки, ніби натуру, взявши своє істотне. Символічно Ериція Путєана¹⁹ черепахою /побоючись, щоб не просити, Фаетоне, покарання по заслугі*****/ гонити відважився, ті йому віршові

* Пельти – щити,

** Гліон – Троя.

*** Вергілій. Енеїда. Книга III, 342-343.

**** Сукцесор – спадкоємець.

***** Вергілій. Енеїда. Книга I, 303.

***** Марціал. Епіграмотон. – Кн. I, 15,8.

***** Примітка на полі: "Тацит".

***** Примітка на полі: "Сарбевський"²⁰

***** Гекатомба – урочисте принесення в жертву ста тварин, переважно биків.

***** Овідій. Метморфози. II, 99.

приправивши пера, як Дедал Ікару: *під малим, але моїм. Так отож під малим, але моїм ім'ям, сама є уміла слави чеснота, /непорочний цей дім і стоять Пенати/ на високому пагорбі**, на коштовно-камінних фундаментах вічної слави.

Вельмож[ності] Вашій Палацу намислив од себе такого прикінцевого записа:
*До частин ясного неба ти додаси себе пізньою зіркою,
Ти не поспішиш швидко схилитися біля вівтаря,
Божественний, прилягти серед небесного зібрання.
Щиро прихильний славі В[ашої] Вельмо[жності]*

Слуга

І[ван] О[рновський].

Тому ж вельможному, його милості пану, п[ану] Іванові з Обідова ОБІДОВСЬКОМУ, їхнього царського пресвітлого маєстату стольникові, ласкавому меценатові своєму

АВТОР

довгофортунних квітнучих літ, здоров'я і найвищих у гонорі справ cum appendice** вічної хвали ex voto*** Роксоланського Аполлина зичить.

1.

Не є найслухніше, в твої як пороги
Паллади єдине мудротне кохання
Прикласти мали б Геліконські роги²¹.
Пестуючи ласку в іменні Івана.
Статечності є ти діамант з такого,
Тобі для слави заранне світання
Уже злітає й Парнас влушно в ноги,
В якого гонор палає розлогий.

2.

У пана слави повага значна там,
Коли Аполло вінча вінцем скроні;
Шляхетне серце, повага презнатна
Охоче пише ім'я в Геліконі,
Кому Евтерпа пісні грала вдатна
При Гіппокренах²², Аонські де гони²³.
Він упередив хвали юні літа,
Не вік, а цнота бере гідне в світі.

3.

То непристойно, шляхетні щоб цноти
Забуті впали, неначе нікчемні,
Це брідь, як броять часи, а вік злотий
Несхвальню зникне в Гіммерійській темні²⁴.
Ті, що в Люцини²⁵, високі польоти
Орлом злітають до сонця буремно,
Доми-бо панські до сонця рівняють,
Адже чудовно ясне полюбляють.

4.

А де ясніші літ юних є зорі,
Коли не в тіні двогорбих верхів тих?
Отам поставши, і слава в дозорі
Об ті Летейські вали²⁶ не розбита.
Пожре тож цнота непам'яті море,
Кого Цитерон²⁷ не взявся хвалити,

* Сілій Італік. Пуніка. XV, 10.

** Разом із придатком /лат./

*** З голосу /лат./

Той з Геркулесом живе вікопомно,
Як в діаманті кладуть славу повно.

5.

Нехай з Траяном²⁸ ті бронзові литі
Своєму йменню поставить подоби,
На них могли щоб діла знамениті
Вік відправляти для слави, не дробить.
Та не зігнуть ті віки неужиті
Твоїх цнот образ з Беоту²⁹, як гори
Подвигнуть ймення твоє, будуть знати,
Аж як рубіном Кавказ має стати.

Таке знамення приносить у презенті при покірних данинах послуг
прихильний славі й імені В[ашої] В[ельможності] пана покірний слуга
Idem gui supra*.

ПІДНЕСЕННЯ АБО АБРИС

Світлого Палацу, де слава їхніх милостей панів, п[анів] ОБІДОВСЬКИХ, на
вічне поселення салютує пером гербового Орла.

Вік залізний повсюди розсіює рани
І Вулкан люто грима в огнисті картани,**
Як Електо проклята³⁰, а в крові потопає,
Смолоскипом стигійським війну розпаляє,
Як усяк за сталисту кольчугу береться,
В панцир грізна Беллона³⁰ тоді закується.
Б'є в литаври тривогу і мир проганяє
І Яга біла смерті по світі гуляє.

Як же втриматись музам у воен заграви,
Чи їм славить залізо в упряжці кривавій?
Може, сісти у зручній для себе столиці
Там, де мир щирозлоті ладнає границі
І де меч тавриканський*** не плавиться в крові?
Де ж з голів мертвих гори у Марса готові,
Бо де сльози з їдкою з'являються диму,
Чи ж ти будеш, як пташка, співати у риму?

*Carmina proveniunt animo deducta
Sereni...***** – віршотворна така є наука.

Та невдячні незгоди хвильми покотили,
І охоту до віршів зруйнують Сцілли.
Для занять оцих треба ясної години,
Як захочеш у праці сприянь Мнемозини.
Але ти, котрий небом, землею керуєш,
Вітром, морем і сонцем розважно правуєш,
У руках міцно держиш людей усі стани
І на мислі людські готуєш кайдани
Маєш суду свого таємні устави,
І які там у тебе рішаються справи,
Не дано нам пізнати. Одне бути може:
Крутиш замисли людські, як хочеш, мій Боже!
Не заносся, людино, тебе це обманить,
Той живе на Олімпі, хто світом гетьманить,
В Оріоновім колі³¹ думки обертає,

* Той самий, що вище /лат./

** Картани – гармати.

*** Меч тавриканський – татарський меч.

**** Ovid. Libr. 1/ Tristia /прим. автора/. – Овідій, книга 1. – Елегії /лат./ Пісня народжується в душі за ясної погоди.

Та не диво, що часто надія зникає,
Та ж орлині їй крила надіто за спину,
Щоб літала з Зефіром³² вона без упину.
Але пута й орел крутотвердїї має –
Гіпотад³³ вітру пиху в ясині тримає.
Є ж бо той, що над мислю людською панує,
Всі думки він на власне бажання карбує.
Хизуватися пишно не варто, небоже,
Думка людська здурити сама себе зможе.
Spes aliat, spes aequalit* тут мало б сказатись.
Тож на задум таємний не варто покладатись.
Та як думку не може ніщо перегнати,
То й непевності мислі нічим не здолати.
Сну подібна вона, бо все криво з'являє,
Дасть розв'язку інакшу, аніж обіцяє.
І мій човен загнали не в той берег весла,
Куди думка летюча нестримно понесла,
Я обходив був Феба³⁴, але в тому гоні,
Гелікон оминавши, я став в Геліконі.
Чесних був Обідовських Орлом туди знятий,
На Парнас віршотворний неждано узятий.
Ні, я бачу, людині свого не творити,
По своїй мислі годі у світі цім жити.

Мав я думку покинуть Парнаські вершини,
В котрих вічні ритми пливуть Мнемозини³⁵,
Вже я струни торкнувши у лютні дзвінкі,
Хочу дати їй сину Лятони з Далії³⁶.
Також вічності образ з плюща гарно звитий
З голови хотів здерти і вже не носити.
На Ідайську колону³⁷ бажав я велику
Також лаври повісити, забути довіку,
Адже цей вік сталистий до грізної зброї,
Не за пера береться. В тривожному бої
Бузиридові швидше поплавляться коні³⁸,
Аніж пестити музи твої будуть скроні.
Бо як грізно тецицький** меч свисне зухвалий,
Правом скаже залізним, щоб струни мовчали
Верхоспівного Феба. Залізні літа,
Як Вулкан вилле в кузні, то змовкне піїта.
Віршу лагідна скромність і лють ворогують,
Марс незгідно із Фебом живуть і міркують.
Тож хотів я забути парнаські забави,
Бо ця думка порожня, для мертвої слави,
Та не знав, що чинити, і сон чарівними
Був крильми із Еребу³⁹ повіяв своїми.

Та сни діамантні отам уривають,
Коли до праці й діла мужів закликають,
Перо дримать не має, як слава в'є скроні
Й подати мужньо світу хтять Агемемнони⁴⁰.
Не тільки літа зрілі значна Мельпомена⁴¹
Бере в свою опіку й ласкава камена.
Її, хоч недорослій, бажає Асканій,
Палантій юний віком, Горацій в пошані⁴²

* Надія змінна, надія нестала /лат./

** Тецицький – татарський.

/Ти в мене чесний Йване, Асканію другий,
Коштовне взяв каміння з Кастальського струму⁴³,
Співивши оте плесо, привів-бо до зваги –
Дорожче над Акезин, дорожче над Таги/⁴⁴.
Не в сні отожд поганім, а в пильності чуйній,
Вивертливо доходиш цнотою фортуни,
А сон той летаргічний до лети заводить,
Злинялі відтак музи значній славі шкодять.
Іржа жере залізо, значне ім'я гине,
Коли крізь Гіппокренський нурт⁴⁵ слава не плине.

А славою котрий-бо бува цнотам платить,
То й мовить: навік-віки людський вік збагатить.
З ясного арсеналу, пізнавши цю думку,
У тропи, як замислив, еміри⁴⁶ шле в руку
Громовладичий Йовиш⁴⁷, наказ є від Пана
І з тим посольством в мене Кілленчик⁴⁸ постане.

“Йовиша Божа воля віками владіє,
Обліг, що в діаманті кував, в тобі діє,
Аби взяв уряд Феба, в Парнаські пороги
З Ератою⁴⁹ знайшов ти узятую дорогу
До вічності, що просто відтак прихилилась
Із нею до похвали, спішить славно ділом.
Значні і віковічні скарби собі ставить,
Богинь хто геліконських пізнав був забави,
А словові не служить – в нікчемнім спочиві,
В порожнюванні, слава не буде зичлива.
Суворість не сама лиш бійного Градива⁵⁰
Залізом в Касталь слави проводить щасливо.
Хоч музи збройно в світі віків не рушають,
Пером однак у вічність таки долітають.
Стріла не все буває стрілою до слави
І похвала не завше зростає криваво.
Густі полки, густії, повірте, мільйони,
Ім'я з життям яких-бо булат збройним гоном

В непам'ять дав, тим муза подасть *verat* мої*,
Вона в потомну пам'ять провадить і спору.
Вставай отожд із ложа ти Морфейового⁵¹.
Діткнись ногою хітно відтак скеляного
Беоту, з сну свого омий важкі очі,
Струмок де Пегасовий довічно плескочє
Вітрилу добру думку. Нехай же глибокий
Пеней⁵² не потривожить Цитерон високий.
Хай стримують біг хітно Марпагицькі скали⁵³.
Пегасом їх-бо легко там перелітали.
У повені є Тигрис⁵⁴ швидкий із охоти,
І жодні греблі, жодні не спинять ворота.
Доглянь ізвідти світу широкого краї,
Де Геліца⁵⁵ сідає і схід ранній грає –
Титан. І там присутне ймення Обідовських,
У тінях хай Геркінських⁵⁶ не вмре слава зовсім”.
Те виріклось достатньо до мене й ласкаво,
Зі сну я пробудився м'якого небавом,
Не змігши роздивитись в моменті-бо летнім,

* Дари смерті /лат./

Був знесений у небо Зефіром славетним.

Але зі сну нелегко слова пам'ятати,
Тому таке, гадаю., він зволив казати.

Щось в тій візії в серці нове виникає,
Запалало у грудях – це Феб надихає.

І здається, я крила уже приправляю,
Із Персеєм⁵⁷ над гори Кавказькі злітаю.

Та чи сон омиляє, Морфей покриває,
Лудить очі химерно і зір затемняє,

Чи вітри це Еола, ті вихри блакитні,
Мчать мене через небо над Татри несхитні?

Чи від хмар я метнувся, де цимбрійські народи⁵⁸
Й Гадитана⁵⁹ далекі розбурхані води?

Може, з Белларофонтом⁶⁰ Пегаса згнуздаю;
На край світа чужого відтак завітаю?

На орлі з Ганімедом⁶¹ лечу по стрімкому,
Од землі відірвавшись, полинувши з дому?

Тут ясна діамантів /лечу я/ сйянота
І Йовиша палаци лискучі од злота.

Може, я з Фаетоном⁶² свавільним буваю,
На Темісину⁶³ кару себе прирікаю,

Впрігши в сонячний повіз ті коні скажені,
Всі оті Піроенти. Ергони⁶⁴ шалені?

Привид мчиться по небі жакливо, здається,
Де Лідійськеє зіво* – смок лютий плюється.

Пломінь рига левиця – вогнисті години
В світ пускає. Жакливі очам ці новини!

Онде осі арктичні вогні запалили,
Лук гемонський посіяв Юпітера стріли,

Оріона палючий меч⁶⁵ блискає-грає,
Видно судно Язона – в огні пропливає

По небес океані: Близнята** ширяють,
У пожежах небесних довічно тривають.

А коли вогонь раптом з морозом зіткнеться,
То землянам для страху грім-блискавка шлеться.

Усе те смертні очі, уздрівши, приймають,
Що небеснії сфери закритим тримають.

Де це я? Що це сталося зі мною, не знаю!
Ні, довідатись годі! – Пегаса прохаю.

А чи іншого духа, що возить в тім краї,
В ясномудрім тримає Юнони окраї.⁶⁶

“Приспусти із небес ти, із горнього бігу,
Хай я з Гіперіоном⁶⁷ піду до нічлігу!

Труд шукає натхнення. Ні, грубе болото
Тіло смертного в краї, де чистее злото

На Олімпі палає й рубін де жаріє,
Двох ліхтарень подвійних обличчя ясніє, –

Поселитись не може, хіба світ загине;
І коли через прірву огнисту поплине

Вік людський, мов крізь гуту Сиккульську⁶⁸, пізнає:
Там є вічність подвійна – один, хоч вмирає,

Смерті прагнучи завше, умерти не може,
Іншим красне дозвілля м'яке стелить ложе

І живуть там, раюють. Туди гідність цноти
Може ввести – в хороми ті вічні і золоті.

Маю зараз од вітру розвихрені скроні,

* Зіво – розкрита пащека. Тут мається на увазі сузір'я Дракона.

** Близнята – сузір'я.

Нехай сон заспокоїть в Цібеллі⁶⁹ на лоні...”
 Це я ледве промовив, коли на те слово
 Гелікон муза владний з’явила раптово
 І мене забирає, а був я оспалий,
 На верхи, вкриті мохом, м’які оті скали.
 За Парнаські пороги святі я ступаю
 І богиню веселу за ними стрічаю,
 Калліопу⁷⁰ премудру, таки не з останніх,
 Що історію пише в яснім віршуванні.
 Підриваючи славу героїв довічну,
 Августову потугу⁷¹ неважить величну,
 Про бої форсалські не хоче читати
 І скривавлену зброю троян уславляти,
 А у мові ласкавій пришельця ласкає,
 Кожна інша богиня мене тут вітає,
 Але всіх найчільніший на тім Геліконі,
 На Егейській інсулі* – син славний Лятони –
 Той Аполло, при боці у нього є гроти**
 Мавританські, вдягнув він шишак*** щирозлотий,
 На рамена волосся у нього спливає,
 Його скроні корона лаврова вінчає.
 Видно лютно цидонську, натягнуто струни –
 В Персифоннім царстві⁷² їх чулися луни,
 Як на трацьких Балканах утрату велику
 Був шукав ненастанно Орфей Евридіку⁷³.
 Приступив він і каже: “Роського Парнасу
 І сармацьких муз слуго, чом злотного часу
 Не шануєш належно, прекрасні години,
 Й Гелікону неважиш ясні полонини?
 Хай рука твоя завше до праці тяжіє –
 Цнота з праці на славу надію леліє,
 Хай Беллони меч грізний безвісно загине,
 А тобі з вод Пімплейських⁷⁴ хай слава поплине,
 Бо як будеш у віршах когось прославляти,
 Будеш славу не меншу й собі заживати.
 Діаманти славетні, не менше вінщують
 І верстат, на якому кристал той шліфують,
 Тож перу слава буде, як славних звишає,
 Бо хто робить достойно, той честь здобуває.
 З собою тож аонські забравши каспери⁷⁵,
 Іди зі мною, спишеш, виставний в манері
 Палац, в який прихильна не раз щастю цнота
 Шляхетним Обідовським вчиняла ворота”.
 Правитель Гелікону прорік слова споро,
 А вже Орел з верхів’я впустив перо скоро.
 Паллас⁷⁶ замість паперу щит злотний поклала,
 На нім намалювати Палац наказала,
 Якому не простії основи поклали,
 А діаманти щирі, в віках щоб тривали.
 Відтак на ту корисну Аполлову мову
 Покванпно я рушаю в дорогу готову,
 А ще аби і нехить прогнати, в голов’ї
 З історій битви всякі з’явив мені в слові.

* Інсула – острів.

** Гроти – зброя з металевим наверхням: стріли, списи.

*** Шишак – шолом.

Найперш мені повідав, як той народ строгий
Із велетнів, війну був відносив на боги⁷⁷.
Бажав здобути штурмом хіть діамантову
І замки на здобуток важкі Йовишові;
Як Порфіріон дужий здолав Пеліона⁷⁸
І як ридала Осса на картах Тифона⁷⁹,
Увесь трінакріс⁸⁰, цілі Марпезіські скали
Піднесені до неба, як град пролітали;
Як пан той громовладний, розгніваний вельми,
Перун, узявши в руку нестримно битейний,
Ізтрутив Алоїд⁸¹ до підземних падолів,
До першої привівши небесної волі.
Отак, хоча дибасом мста Божая ходить,
Важкі однак карання з собою приводить.
Не легковаж, що довго гнів Божий пільгує,
Погідний сонця промінь перуни гартує,
Чим терпеливіш, важча рука завше Божа,
Ув Ахеронтах⁸² мука сувора знеможе
А не чував? Вітрами в розгойданій лоді
Девкаліон⁸³ у плаві по пишняві бродить
Веслом ахейським й Пірра, Аталанта, словом⁸⁴,
І топляться Телюри⁸⁵ потужні синове.
А потім швидко світу вибавлює шкоди
Численні між каміння, збудивши народи;
Як Фаетон батьківські погнав сильно коні,
Розпудились які в незвичному гоні
Шляхом на власну згубу, котивши там кола*,
Бо цілим Еріданом⁸⁶ змивав собі з чола
Думок пихатих пал; як Ікарові води⁸⁷,
Дедалового сина⁸⁸, з небачної шкоди
Ридали: як чудовну Тезей Аріядну
Хистив од Мінотавра⁸⁹, вона ж йому ладний
Сплела у Лабіринті дарунок з основи,
Крізь Критські провівши вигадні ярове;
Як Теукри зрадливо чинили, Міцени⁹⁰,
Війна десятирічна як йшла від Гелени⁹¹,
І як сталистий вихор, як згубна Беллона,
І з рештками байдужа до Трої Юнона
В затопах-бо тиренських, по Ляції ріллях⁹²
Залізну смерть в посіві в Градивовім піллі
Чинила. І як Турнус⁹³, уродою впилий
Лявінії, згромадив озброєні сили
В Гетрурії, аби лиш Ангізеса сина⁹⁴
Зміг виперти з Авзонських країв⁹⁵ без зупину –
Усе те перед очі було як поставив,
Тим непечальні думи і серце забавив.

Призначеного як я доходити місця
Вже мав. Палац здала став оздобним прихистям,
Палац мулейберовий**, зразок знаменитий,
Із мармурів нубідських містерно відбитий.
Покої гарним рядом впроваджені стали,
На африканських довкіл стовпах-бо поклались,
Де вище угорі їм наклалися стіни –
Тим вишуканіш, ліпше дивилися нині.

* Кола – колеса.

** Мулейберовий – камінний.

Нічого, що не зглядне, я там не побачив,
Як пильно ту споруду оглянув, означив,
Опріч: кривавим зирком з укритого місця
Точилась темна заздрість на Палацу вийстя
І хризолітні стіни. Та це не нагана –
Ясніш походня світить, як ніч буде тьм'яна,
І діамант у більшій ціні виступає,
Коли вночі щедріше поблискуват' має.
Багатофарбний образ з умбр* кожен відмітить,
Наочній славі заздрість похмура присвітить.
“Opposita juxta se polita, – є мова, –
Magia elucescunt”*** – Арістотельова.
Ще жодну отак щасну щасливість не знали,
На котру заздрість громом своїм не кидала
Nusquam elimentia invidia carent***,
Багато є драпіжців на хист, форту́н дари.
Троянди цвіт без терну не квітне в Гіметті⁹⁶,
Добро не бува в світі без заздрих підметів.
Ясне Гіпперіона лице хмара криє
І титули яснії мла задрості миє,
На Родопен⁹⁷ огнистий згори б'ють перуни,
Ненависть крадьки лізе в двори панські в'юнно.
Як заходом вечірнім день звершення має,
Із задрості так димом ясний дім вкриває.

У алебастр подвір'я того́ дому вбралось,
Здавалося, норвейським⁹⁸ там снігом вкривалось,
Ліси гіперборійські так тільки сивіють
І лебеді на водах Каїстру⁹⁹ біліють.
У грудні на цю барву днів двір прибирає,
І квітнучу в цю барву Еліз¹⁰⁰ шкіру має
На приклад і на поваб здобутникам слави
Хоча і чужа духом є пишна постава.
Дванадцять діл геройських звитяжних при тому
Геракла проявились в подвір'ї такому,
Побачено було там, що мармур з'являє –
Утілений-бо образ в собі виставляє
Тут син Алкмени¹⁰¹, бувши у люльці, з'їдливі
Гадюки чавить, також Юнона звадлива
За серце тут щіпає: це значить: Антеусові
Карки, лернейські гідри¹⁰² багатоголові
Стоптав і недоступне запрагнув безсмертя
Стягти через долання страшидл та роздертя.
Отак відважна цнота квітча юні літа,
Що мужністю вік славний взять прагне у світа.
В м'яких єдвабах рідко славетні лягають,
Без діла в слави трудні початки бувають.
Я бачив /іншим буде те чути новина/
Прославленого в домі Йовиша-бо сина,
Як він у шкури левів лівійських вбирився,
В гріб кинув Геріона¹⁰³ – чи ж чудо хто знав се?

** Тобто замазаний темним.

*** Прим. на полі: Libr. 3.De coelo gne Munda – Книга 3. З неба, при тому світу. Заперечення близьких оздоблює мистецтво блиском /лат./

**** Прим. на полі: Великий Патерик, книга 8. – Ніяка матерія не обходиться без заздротців /лат./

Це він по аркадійській був пущі страшного
Гнав вепра і за губи немейського того
Роздер був лева; бійним, одважним залізом
Поклав троянські мури у попіл замісом.
Жадані видно справи Еурестейові¹⁰⁴,
Який при Гадах¹⁰⁵ ставив стовпи мармурові
Далеко. Як в багатім Гесперійським саді¹⁰⁶
Із змієм, що стоокий, важкі вів завади,
Відтак розкішних яблук узяв злотні фанти,
Якими Гіппоменес дійшов Аталанти¹⁰⁷,
А потім на Оеті Діянїрним даром¹⁰⁸
Він зрадивсь, у жар зливши високим пожегом
Там душу мужню, але діла вищі цноти,
Аж у самім Олімпі йшли коловороти,
Бо й сам, де є довічні позначені Боги,
Він полум'ям гасив гнів, був мачусі строгий,
А котрий і найтяжчі зміг витримать рани,
Дарунком милостивим подоланий станув.

А там уже, де східці на вийсті лежали
Палацу, дві колони сапфірові стали.
На першій був Гарпократ¹⁰⁹, на губи поклавши
Там пальця /як це правда/, тим думку подавши
Малим, що ліпш мовчати про панській справи,
Аніж бо неумілим сягать тої слави
Пером. Цнота на другім озброєна тяжко
Стоїть на гострім терні, ще й боса в доважку.
Про те цей візерунок: в покій слави шлях-бо
Йде терном, через рани, шпиччя ж не ослабить.
Зі входу, до покоїв де двері стояли,
При тім мосяжний напис на створках поклали.
О муже, мову батька ведеш хибним тором,
Та мови є усякі, читай для нас Двору
Ті написи, що Цнота рукою писала
При праці Обідовським в подяку поклала:
"quld vetus iliacos exstollis fabula muras
Culmini ibus quorum celsa ruina stetit,
Didor est laudum feries pretiosa metalli
Quo, radiat Templi gloria Obidovii.
Omnia mortis erunt: hoec moles sola perenuls
Solim hoc pro cunqnis fama loquatur ogus *

Отож, коли б лишився наш Палац в допусті
Всіх діл на виказ – вирок голодний в напутті.
Коротка людська пам'ять. Ти, котрий дороги
Вождем мені був, славно плекався між боги
Безсмертні, многострунно заграй нам на лютні,
З'яви все, що побачив, нащадкові путньо.
Значних діл не тримають у темному льоуху,
Струси-бо чесну славу з забутніх порохів.

Як двері відчинили Палацу ясного,

* Коли не допускати посилань осудів мурам,
Будинку, в якому висока тривність бува,
Поширюється похвала там святочна як коштовність,
Що променисто славить Обідовських верхи.
Все вмирає в руїні – і Колос ясний довготривалий,
Але слава снується у переказах усе ж /лат./

В світ тисячне проміння злилося із нього.
Я спогадав конечно, що там-бо Титана
Є маєстат, перунно-урядного Пана.
Ще я не здогадався по знаках гербових,
Коштовних тих клейнотах: це Палац чудовий
Тих, що в одну тятиву честь з Левом з'єднали
В відзнаку праць, що дільні, у золото вбрали
Вінець. Орла виборність там пише Вітчизні,
Де світ прирадив, в славі плоди зріють різні.
Кажу так: Обідовських імення в них лине,
Люцино родовита, в серадській дідизні¹¹⁰
Признаю: не проста є домів тих похвала,
Кому Вітчизна славна значні ложа слала
При первістках в пологах. Не зродить соколи
Сова, в ялині простій прості течуть смоли.
Краї сабейські¹¹¹ – місце духмянощів всяких,
Відтак арабські квітно золотяться злаки.
На винеслі Лівани Цедей¹¹² шлях тримає,
В ґрунтах низьких зневажні він верби плекає.
Злтава в шибях видна Гангесова піна¹¹³,
З Норіку йде Вулкану залізна данина¹¹⁴.
В еситерійських нуртах¹¹⁵ піски злотні – плинном,
Тонкий метал в Балтиді, що зветься бурштином.
Тож знатная Вітчизна сини знатні родить:
“Lucena parit viros”, * – вість світу доходить”.

Та чом ти, Мельпомено, свою мову бочиш,
Про Палац мов, у ньому з'яви стрій на очі.

«Три грації в коштовний убір одягались,
В руках клейнотів троє відтак вони мали.
«Decus q̄enerē, – напис на першій клейноті
Був там. – Нос ornamentum literarum” ** – в злоті
Із блиском другий: “Praemium virtutis Honos”, *** а
У третьому клейноті є написів доста.
Пізнаєм: Обідовських коштовна є слава
Народжена з науки, гонорна підстава
Ціни своєї, гідно в Палац прибуває,
Ув оливо не вправлять діамант – всяк знає.

На тисячу він ступнів, пишний отой Палац,
З малюнком шахівниці мармури у залах,
Ліжниці там персидські виборні поклали,
Навряд чи у Нерона¹¹⁶ ліпшії стояли.
Як в домі Агезила¹¹⁷, що з Лакедемони
Прославлений ділами, – вікна і колони.
І гордо б оті стіни навкіл проглядали,
Та дбали, аби заздрість все ж не викликали.
Крім башти золотої – сонячно ясніла, –
Крім перел калекутських¹¹⁸, наче лебідь, білих
Оздоб там ликом півдня висяває сила,
Їх муза, пам'ятаю, там мені лічила.
Вигадливо змішались квіти між собою
На поверхах, Помони¹¹⁹ сипані рукою.

* Люцена однако мужелюбна /лат./

** Краса родить такий літературний орнамент /лат./

*** Відзнака доблесні справи пошанує /лат./

Такі очам здавались дорогії фарби,
Скарби при них дешевші будуть і Гіярби¹²⁰.
Бліді цвітуть нарциси, чистії тюльпани,
Троянди, гіяцинти барвні і духм'яні.
Корал – в крові неначе. Чи ж адонізейський¹²¹,
Чи Темпи ті тесальські, сад той Єлисейський
Могли таке вмістити? Все оце зібрала
Розкішна флора – стелі пишно змалювала.
А пензлі – од натури. Все плющем повито,
Все Євгеддових винниць¹²² гронами покрито.
Із пальмами збратавшись вічно там, чудові
Мій зір втішали фарби ясно-шафірові.
Гадаю я, весну тут вічно відправляє
Гіммет розкішний, чи ж бо Гібла¹²³ проживає
Із Травнем. Ні, не ліпший сад є Тайгетовий¹²⁴,
І не такі пестанських квітів злотоглови,
Що Фосфор¹²⁵ їх рососою срібно полірує,
Коли перед світанням сонцем він правує.
Найвища хвала стінам отам, я вважаю,
Як речі старожитні на них добачаю,
/Бо дзеркалом вони є, навчать і такого:
Наслідувати, чи ж бо уникнуть лихого/,
Всетравної ніколи не знаючи змазі.
Ще образа згадаю, що бачив в тім разі:
Безсмертна Еутерпа¹²⁶, мій зір, як годиться,
Не може нагло, швидко пером, що спішиться,
Догнати старожитне. “Пришли з віків пильно,
Доправ до мене пошту, дійде хай незмильно”.
Упередівся замисл! Ледве я сказав те,
Коли ж труба Беллони вже взялася грати,
Звістила смертним риком: перший-бо Грядива
Відважець-учень Гінус¹²⁷ струп'яніле жниво
Збира для слави в полі – смерть там засіває,
До Марсового строю все уподобляє.
Тож мирні королівські відкида забави
І винаходить війни, лютий бій кривавий.
Прилегли до Єгипту витина народи,
Тоді Семираміду аж по злотні води
Юдейські, за далекі йде він Гараманти¹²⁸
З мечем, злупивши добрі золотії фанти.
Війна-бо у Єгипті розрива кордони,
Широко відчинила юдам перегони
В Єгипт воєнній славі. Рідко так справляє
Жіноча дільність! Сором власний забуває.
Ще жоден не з'явився з правдою у світі,
Аби не доторкнулось цнот здобутих сміття
Бридких учинків. Де ж бо цнота крісло має,
Там близько і нецнота поруч засідає.
Та як вогонь без диму знестися не може,
Без вчинків злих і цнотам не простелиш ложа.
Бажаючи уперто вічну узять славу,
Для світу Вавилон гра дивную виставу:
З кутка домашня хвиля люто ударяє,
Сарданапала¹²⁹ з трону в стіг гробів скидає,
І пам'яті дими лиш нетривкі гуляють –
Вогнистий з Фаетоном погріб там справляють.

Так з вислаблх і вельми місць Єгипту стало,
Держава Асирійська при Мідах постала.
Тоді-бо Астріярга¹³⁰ з поспішних літ гонів
Догляне царство Перське при крайці корони,
Від Кира¹³¹-бо в кривавім бою був побитий,
Із царством він у здобич здав трон мідів литий.
При щасті довго потім персиди тривали,
Аж поки емаири на них не постали.
Вітри, що супротивні – син мужній Аммона¹³²,
Йому азіятичний упав край ізповна,
Із цілого-бо Сходу в мільйонах люд гнаний –
Почислив Александра булат нездоланий.
В полях месопотамських нещасна могила
Всю Персію остатнім дерном була вкрила.
Непевная Беллоно! Таке вміють війни,
Одним – з губи, а іншим за мужність зиск стійний.
Що тисячами років людська чинить праця,
В одному Марс моменті залізом попра це”.

Ті образи та й інші там намалювали,
Від слави, як побачив, самої вказали
Віків давнішніх цнотні діла, що чинились,
Непам’ять перед оком таке затулила.

А як не до кінця був звеселений там-бо,
Що бачив, постеріг Феб. На струнах почав був
Пісні нові з’являти й на Февове піння
За слухачів постало довкільне каміння.
З багачки Тепробани¹³³, та майже зігнилі
Ті речі старожитні, важкі земні брили
Із себе поскидали, мов не умирали
Так пильно голос лютні і тексти вчували.

Отож, кому на лютні ті струни бриніли,
Тим відголос для віршу тон сплетний з’явили,
А пам’ятная слава потуги вділила:
Ритм ставить, слава в ритмі дає поміч ділом.

ГОЛОС

Аполлонової лютні
В Палаці слави чутний,
Родовито шляхетної Люцини достойність
Вельможного його милості пана, п[ана]
Івана з Обідова
ОБІДОВСЬКОГО,
їхнього царського пресвітлого маєстату стольника,
цей голос оспівує
і через Ехо наступним вікам передає.

Збирай, лакотний Мідо¹³⁴, фортуни злотних фанти,
Петардами рий ховно великі Атланти.
Нехай ідуть юдзинери¹³⁵,
в землі, нутрощах криті,
Щоб злотні брав мінери *
І бив зайди неситі.

* Мінери – золоті копальні, скарби.

Язоне, плинь до кольхів по фрикійській хвилі
Через морські течії Харибдів повні, Сциллій¹³⁶,
Багатий щоб міг Медеї
скарб вивезти коштовний
Надії вслід, щоб з нею
боги дали щастя повне.

Шукай, Танталє¹³⁷ хтивий, в Ідейських вод тоні
Ти золота, хай небо перлини рос ронить,
Сатурновий скарбець віку,
перлородні години
До сліз жодної повіки
Не відали б щоб причини.

Не те щастя, кому в дім стікають Пактолї¹³⁸,
Чи срібним кому жнивом поростають ролі!
Нащо усе, марні збори,
одна бува перина,
Розкопує злотні гори
випадкова година.

То хвала, то чинш злотний, то слави скарб цінний
Шляхетним іти шляхом в пороги світу гінні,
Набутне-бо добра злото
хто шука, набуває.
Що метал? Ясне болото, –
легко це кожен пізнає.

З шляхетного як набуто уродження, слави,
Фортуни привілей є значний у поставі.
Щитить кров-бо родовита
уродженням знатним,
Як проходять щедровито
край іменням достатнім.

Antiguior /один мудрий отак був повідав/
Ex possessionibus gloria”, – добре звідав*.
Великої ціни, зваги
уродження й похвала.
Бо давніший є над Таги
Еритру камінь¹³⁹ немало.

В самім шляхетстві цнота і достатки давні**
“Nobilitas est quaedam laus” ***¹⁴⁰ – думки явні.
Мудрака Беотіуша
за лови легко хвалити.
Його йти в поле порушить
Орла зліт дужий політний.

Не з тоні злотна слава на дім знатний плине,
А заяснів хто світу при славній Люцині,
І у день, який Люцина
/що слушне є/ називає,
Тут перша слави причина –
з пелюх до знатних впливає.

Допоможе хіба, як міх злотом набити
Або для пихи срібні горби десь звершити?

* Прим. На полі: Ціцерон. – Незмінна в посіданні слава /лат./

** Прим. На полі: Арістотель, 4. Політика.

*** Прим. На полі: “Книга 3, Проза 6. Із Коссулоса, філософа. – Шляхетність там, де слава /лат./

Нужденний багач, якому
тих перлів є недостатньо;
І так світний клейнот дому
на огляд не виставить знатний.

Комусь хай злотом квітнуть Тавгету¹⁴¹ садове,
Хай дань терресіяцьку¹⁴² дають-бо водове,
З тим всім малий прибуток,
коли ж птиця без мита,
Що її зростила суто
Людина знаменита.

У щасті тому легше, із знатного хто роду,
Бо Феб на гору йдучи, свій хід блиском зводить.
Так, щастя – королева,
думно носить рада,
З значними розмислево
тож бесіди ладить радо.

На тебе, о паничу, пливе слава стала,
Тебе шляхетна Юно в єдваб сповивала.
Найпершу на світ гостину
відправляв у першій світлі;
І немовля ще, дитина
збивала море світу.

Значний похвальний попис – уродження в тому,
Її рівне є високих спокревлення дбмів,
Те явно бачим на очі.
там світлості більше, власне,
Вабний де загін поскочить
з гнізд у добірності красній.

У Курчу* Хрест, ясний Місяць, Зоря заясніла,
О як оздоб твоя-бо виборність хотіла!
Ясні палають Планети,
хрест щастям доброславить
У неб тих блиску, телети**
позірна слава плавить.

І в Сасі ясність Дому, з Ключем є складання
Фортун, через Коршак¹⁴³ до похвал плин жаданий.
Літ гарний слави у Стрілі тій
і гонорів є підпора,
Котра в Марсовім вогні тім
лишила пера споро.

При тих клейнотах власне ясніше палає
Каміння, без фольги-бо, своє світло має,

* Курч – назва герба І. Мазепи.

** Телети – задуми.

Світити буде вік довгий
через нащадків, власне,
Як обертон світлий з того,
що ніколи не гасне.

“Перестань одним, Фебе, дрочить тоном струни,
Лиш з солодкого творити бенкет неfortunно,
“Varietas delectat”,* – народна є мова.
Приємна вухам пошта, коли щораз нова.
Забавна переміна нудьгу розбиває,
Не завше Феб при лютні, а й звіра ганяє.

Волоський тож дзярдин** людські вабить очі,
Вквітчає різнобарвно все Флора охоче.

Тому і Діярбетські дорожчі дивани ¹⁴⁴ ,
Що з різнобарвних ниток і є змінотканні.

Не може однофарбний бути образ значимий,
Хоча і Апелесів ¹⁴⁵; це так як із тими

Дорогами, що гарно на версі ясніють,
Та й ті без переми не раз повсякдніють.

Корони пишні царські, та більше є цінні,
Коли у різноякім убрались камінні.

Де квітів є згідлива в доборі незгода,
Там люба очам людським буває догода.

На іншу думу треба свої струни строїть,
Хай інша повість крильно летить у покої”.

Сказав, тоді замовкнув, – і струни стихали,
Хвилини ті відбігли, як лютню чуть мали,
В Палаці вельми тихо, бува так по війнах
Із вітром, океан як спинивсь і – спокійний.
Я сам тут залишуся, поки Феб на нові
Пісні наладить лютн. Свою букшпанову***.

ВІК НАУКОТРАВНИЙ
вельможного його милості пана,
п[ана] Івана з Обідова ОБІДОВСЬКОГО,
їхнього царського маєстату стольника,
різнострунною лютнею Аполлоновою у золотім покою слави
оспіває.

Достойні неостанні прикмети у цноти
З покотних хмар виходять на вид отой злотий.
Не добре у підземних
Аверну ¹⁴⁶ льохах темних

* Помилкова істина /лат./

** Дзярдин – порода коня.

*** Букшпановий – з круглим деком.

Ховатись сонця ясності.
Поваги мало має Титан злотоокий.
В нутрі що криє нурт Инду¹⁴⁷ глибокий
В ніщо би зорі стали,
Як нам світить не мали
В лякливій нічній темноті.
Дає ціну хто перлам глибоко укритим
На дні морським? Ціною, що є знаменита,
Мінера не ясніє,
Хоч золото криє
У пеклі отхлань глибока.
Поховані від сонця ясні діаманти,
Не можуть людям в очі так легко впадати,
Як в мертвій лежать тіні,
Не являчи проміння
Для людського відтак ока.
Коштовностей не ймення ціну визначає,
А річ сама. За злото самий вітер має,
Небачені хто скарби
Гетульського Гіярбу¹⁴⁸
На власній-бо важить шальці,
Не йшов хто по багатій очима Персиді,
Хто в злотородній зірні не побачив Ліди
Марне багатств убозство –
Це порожнечі множество
Марне з'являть у похвальці.

Не той славний є, хто про хвальну чує цноту,
А котрий неоспаний, звик вести роботу.
Учинком пам'ять слине;
До слави не полине,
Хто в глиб утруднень не входить.
Нептун не має втіхи в облові перловім,
Як Йовиш не засмутить вогнем перуновим,
Без труднощів-бо слава,
Без супротиву ставна
Цнота нечасто народить.
І Ахіллес¹⁴⁹ ніколи б не став знаний світу,
Коли б не міг він Марса верстату зажити.
У Лемуційській йшов зброї¹⁵⁰
Із військом він до Трої
На попис мужства свого.
Хто знав би про Уліса¹⁵¹ моторність відому,
Коли б не засміявся з морських бід при тому.
Де звабливо-зрадливий
Сирен топив брехливий
Палінура¹⁵² не одного.
Правдивої то слави позначні зневаги:
Ціни значної з вітру учинені ваги,
Рубін із скла істотно,
Погірдно зшиті цноти,
В кутку коли таяться.
Цноту, коли ти хочеш в підозрі лишатись,
Пером Дедала в льоті до сонця злітати¹⁵³.
Отам покаже неба
Нам свідок – жар від Феба,
В тобі фальші не містяться.

Скажу одне: з вугіллям змішав хризоліти
Із Полікарпом¹⁵⁴, кривши клейнот знаменитий
В бездонну прірву моря –
Ти той, що яснозор'я
Цнот в славі знатній не дістанеш.
В землі скарб, сонце в хмарі, свіча згасне збита,
Зерно в воді, меч в піхвах – і мудрість закрита.
Як розмисел мій блудить,
Хай слухність не осудить:
Чи честі хвала постане?
Ти в честі, Обідовський, поважні-бо види
Понесли в небо пера, Орла твого видно.
Не згасли марно в тобі
В вітчизняній оздобі
Гербові дому Клейноти,
Бо бувши знатним батька шляхетного сином,
Подібним гідність ложа ти виміряв чином.
Коштовна є цнота,
Веде відтак охота
Твого роду чесноти.
Потреба була в літа квітучі в опіку
Злетіть Мінерві¹⁵⁵ мудрій, злетів у цім віку.
Не мовлю: вихованцем
І до наук коханцем
Їй був, Теопомпус¹⁵⁶ другий,
А так-бо: пурпуровим промінням і сходом
В день прийшлого віку, і літ сонцеводом
Не крилось це у тіні;
В багатому промінні
Везли його Пегасові цуги,
Де скеля жива гойні струмки викидає
І умислом де спраглим напої зливає
І де Могиліянський
Є кошт, прибутки панські
У струм пуншовий входять,
Кажу: там, де гербовна /спливає немало
На тебе Русь, Дніпровим нутром-бо/ похвала
Без правди що, фальшива,
З майном літ давніх зливно
З глави Йовиша родить,
На труднім Геліконі кладеш юні літа,
Багато собі взявши мудроти у світа –
Феб знає віршотворний
І Туллій невиборний¹⁵⁷ –
В вимові любов постане.
Хай хтось і за Гаррони й Секвани прямує¹⁵⁸,
Хай королівство лілій¹⁵⁹ виборне смакує,
Тобі замість Сорбони
Парнас роський виборний,
За Евроти¹⁶⁰ Дніпро стане.
Перо твоє Дніпрову просту бере воду
Поміж тих роксоланських, що давні, народів,
Та славі це не шкодить,
Що крізь таке проводить –
До берега вічності близить.
Комуś нехай Тибр¹⁶¹ пасмом Гіпокренським пінить,

Хай Ватикан у мудрий себе Парнас мінить,
Паллас твої в'є скроні
В вінці на Геліконі
В князів роських в дідизні,
В якій мисленно-грізний Градив із Стагіри¹⁶²
На мудрості зятяги зсилає еміри,
Свої підняв Атени,
Де йдуть без карацени * –
Бої мудрі відправляє.
В Аристотеля полі¹⁶³ утрудненім ходиш,
В Критенськiм лабіринті, який не виводить,
Ти був Тезеєм новим,
Якому із основи
Лавр силогічний звивають.

Бував у справах дивний своїх, Аполлине,
Темнив слова, як слівний десь океан плинув,
Але що трудна з Богом велевладним справа,
Як каже, хай на тому людська думка ставить.
Не раз у самiм стрiмi колеса заклинить
І думка в тiнь нудотну весела поплине.
За прикладом урядних світ рядить-бо справи:
“Гетьманом стоїть військо”, – Марс каже кривавий,
Та знай: ота звичайна робота, що знаєш,
Як коло дзигарове, в карб перший вертає.
Так посприявши лютні з праць роком багатим,
Потреба до Палацу оглухлим озватись.
Кінець, а не початок завжди справа хвалить,
В твердiм насліддi дiла рве пам'ять і скали.

ПРОГНОСТИК

великої надії
в оточенні славоквітних літ
вельможного його милості пана, п[ана] Івана з Обідова ОБІДОВСЬКОГО, їхнього
пресвітлого маєстату стольника, віщій бере Аполло таким на своїй лотні sectem**,
зголошуючи.

Хто не чекає на дальшу погоду,
Де золотим Феб промінням сходу
Ясніє. Так і в Гімметовім саді
І Гібла, так і безпечні Евгадди¹⁶⁴,
Коли волосся сріблом завітчають,
Плодів на осінь багато чекають.
Коли і Церес¹⁶⁵ в зеленій короні
Веселі світу обплітує скроні.
Про плідність збіжжя сумнитись не треба,
Перлова цера веселого неба,
Що йде, погоди тлумач буде істий,
Бліда ніч кобцю в уладді зірчистім,
Даючи знати, яке лице стале
На небі ранній Фаетон розпалить.
Кинтія¹⁶⁶ перло коли розмалює,
То двом подібним весілля рокує.
“Alba serenat”***, – казати так стане,

* Карацена – панцир.

** Способом /лат./

*** Біла ясність /лат./

Звіщають зорі, який день настане.
В колиці знати лернейського змія,
З Алцідом бий їх, ті Гарпії злії¹⁶⁷.
В трилітнім видно було Македоні¹⁶⁸,
Що мав на всесвіт сідати на троні.
“Aliud tibi quere regnum”,* – є мова,
До Александра була Филипова,
Коли доглянув його дух високий –
Йому тісний дім і світ весь широкий.
Амілкар в ранніх літах Ганібала¹⁶⁹,
Що Рим розіб'є, присягу взяв сталу
В малого сина, доглянувши цноти,
Що в нім военний є дух – не пещоти.
Ахілла взнали в дівочому строю:
Палав той Марсом, праг крові і бою.
Сховать не можуть жіночі капоти,
Як кавалерська у серці є цнота,
Ані Орментуль, ані Рейтикора¹⁷⁰,
Що в караценах вела хітність скоро.
Вага у бронзі не та, що у злота,
Хоча подібна є їхня істота.
Так і в звабливім обличчі Ахілла,
Ні, не Кіпріда¹⁷¹, Беллона світила.
Так Поліарха при Ареніді**¹⁷²
Не довго в почті служебниць хто видів.
З коси звільнившись тугої тієї,
Відважна мужність покине Сабейв
Зибет¹⁷³, як пахне порохом слава
Від Марса – мужня піде вправ забава:
Мечем залізним віки злотні бити,
Ламать тераси до слави в закритті.
Відтак літ перших ясніють як зорі,
Подальший в того вік буде в дозорі
Світить. Правда віків мужніх проба,
Зі зброї видно таке Деїфоба¹⁷⁴
Іще з дитинства. Пізнати з самого
Плода пахтіння із древа якого.
Вік рідко мужа у злочини вводить,
Як юність цноти і слави збір родить.
Управна юність в цноті тої ж мочі
Смертельно світить однаково ночі.
Так, Обідовський, твої юні літа
Завчасу свідчать, яким тебе в світа
Побачить хоче Цнота. Річ на око
З'являє, що твій талан є високо.
На ступінь слави провадить, як льотом
Орла свого під зимнім Беотом
Буяеш горньо, в земних сонць промінні,
Своє вклав око, при тому і тіні
Також зичливі. Не хоче хто слави,
У неоглядну впадає пиляву.
Тобі належить об царській трони
Отертись, котрі збагачені вповні.
Твої клейноти виказують ясно,

* Іншим тобі бути володарем /лат./

** Прим. На полі: “Бар[оній]. В “Битві” /лат./

Що глянець тої ваги не погасне,
В очах монарших значну ціну знає
Каміння, хоч і дешевим хтось має.
“Pretia regum”, тож мужні голóви
В ціні одній є із злогоголовом,
Мосянжна кров є, – селянська оцінка –
Ціною в срібло, гатунок один там.

Ясний, Плането, ти є в російських
Неба́х, до ласки значних царів близький.
Коли те сонце ясніш пригріває,
День віковічний хвали розпалляє
Тебе, не дивно: кіл тисяча возить
Тих, променистих. Хвала хай в дорозі
Комусь на пострах, що qni est in culmine
/Як те буває/ non procul a fulmine,**
Виносить щастя, кого ж вберігає
В тяжких упадках – жартує, сміх має.
Кому дні злотні рахують дзигаром,
Учинять Крезом¹⁷⁵, а хочуть – біда́рем.
Тим більшим серце, гірким плачем квилить,
Що раз пізнавши десь ласку, омилить.
Утратить важче, ніж мати нічого,
Не мав – не тратиш, то ж жалість од того
Не їсть, не має по чомусь жаліти,
Багатство більше зве́кає сум лити,
Аніж убогство, що tinea gumpunt
Tecsta quitem***. Не так це бува фунт
Лиш злота, зчинить бунті добромислю,
В багацтв великих страхи є навислі.
Фортуна злотна думки стальні робить,
Кого упірним в набутках знаходить
Багацтв. Офіра вбива в серце гроти,
Кого ж покине, лишає клопотним.
А хто у щаснім буває мешканні,
Тяжкі й такому є випробування.
Як сонце сходить, відтак і заходить,
Дається щастя, назад-бо відводить.
О нестатечні статкі світу цього,
Щасливий, щастя уникнув хто того.

Та ті погрозки тобі не зміряю,
Бо non Metelli fato,**** кожен знає,
Заскарбив щастя. В тім перша роського
Альціда праця, кажу, вуйка твого,
Мазепи Йвана, твоєї ще цноти,
Щоб відчинився царів поріг злотий,
Куди, як звично вести зможеш кроки,
Фортуни фавор розміриш широкий.
А той, що хоче в запас взяти достатки,
До незнайомих тяжкі індів спадки –
Спускають в куплях, отож замість злота,
Не раз смерть возять, життя страту по тім.
Рука драпіжна скарби так збирає,

* Царська плата /лат./

** Хто є у верхах, не далекий від удару блискавки /лат./

*** Молодий пагін рве й п'яту покрівлю /лат./

**** Не Метеллі¹⁷⁶ доля /лат./

Так злотну шибу бува відкриває.
Де йдеш криваво відкритим серцем,
Нещадно точить меча там мордерця.

Неситу Ліду, ті злотнії глуди –
Ах, хтивість людська! – як дрочать! Народи
Залізні часто ти золотом труїш,
Як в серці гострі жала гротів чуєш.
При злотних ласі столах Мідасове,
При срібних струмах спражні Танталове –
Ті, котрі марно за щастям ганяють,
Втрачають щастя, в нещастя впадають.

Високий дух твій не крізь злотні хвилі,
Крізь прикрі стежки до слави йшов смілий,
Бо у змаганні на Мудрості полі
Ти Евріяльних мудрот¹⁷⁷ мав доволі.
Цнота на праці виплатна в'їжджала,
І цим ласкавим монархам вказала
До серця розмисл: тебе збагатити,
Доглядно із добр своїх наділити
Посесіями*. Сказать є спромoga:
Не гнав ти щастя, догнали дороги.
Не ти шукав це, воно тебе радше –
Цнота так явить себе пильна завше.

Хоча не мислив про злотну годину,
Сам-бо нуртом перлокрутним плине.
Не вір тож щастю, не вір у потугу,
Бо легко може зірвать злотні пруги
У лямках, як їх у позику вклала
Фортуна – вірна нігди не бувала.
Чуже, не власне вона розкриває:
З одного здерши, в те інших вдягає.
Opis externaе сиріена** не має –
Цнота, саму-бо себе в скорб зливає.
Не май нічого, цноти май багатство,
Без цноти мати дарма – це жебрацтво,

З ким цноти, з тим є готова фортуна***,
Шукать не треба у кольхів десь руна
До злота хтивим Язонам, над злото
Дорожчі всього велемочні цноти,
Відтак твої де і щастя, й гоніри,
Й цнота, там царський Орел в перах чорних
Під власні крила бере ув опіку,
Сторожа чуйна, скажу на притику,
Ніж у плодів тих, що в Геспериді¹⁷⁸
Або при руні фрикійським в Колхиді.
Пристати жодна Медея¹⁷⁹ не зможе,
Алцідес жодний тут не переможе”.

Слова ці ледь сказав я, одначе раптово
В самім пробігу думки назад відрухово,

* Посесія – нерухоме майно.

** Підтримки чужого бажання /лат./

*** Прим. На полі: “Плавт. Амфітріон”.

Як то у пущі олень Меламна страшного¹⁸⁰,
А чи лячна гієна, від того ручного,
Встерігши там, Тамфага¹⁸¹, летить в гушавину,
Погнала вітром раптом у скельну місцину.
Зірвав тут Фебус струни, можливо, навмисно,
Розладнану лютню в запліччя притиснув,
Відтак і я, що пісню співати збирався, –
Аполло занехаяв – також не старався
Пізнати справи старших, /
Буть щирим з виказу
В ділах панів – так слуги вчиняють щоразу.

КАНЦОН АПОЛЛОНОВОЇ ЛЮТНІ

в золотім покої слави гонорові
ясновельможного його милості пана,
п[ана] Івана з Обідова ОБІДОВСЬКОГО,
їхнього царського маєстату стольника,
колегіята, приспівуючи, ерінісіум*
Сармацька муза, вітчизняним резонує ритмом.

Не крий, музо, що бачив світ на свої очі,
Значних діл пам'ять, радо на Гелікон крочить.
Вночі темніє гонорний плід ясний,
Лягає в попіл титулля,
Не бачить їх-бо світ чулий,
Клеанта праця¹⁸² як свіча погасне.
Є явно кожен гонор – гора Атлантова,
Яку можна в низькім долі й перкрити ховом.
На те єгиптські піраміди сталі,
Також стовп славний Родійський¹⁸³,
Високістю небу близький,
Здивовано віки щоб на них поглядали.
Достойництв також домовились чини,
Щоб в пам'яті могли бути, в хвалі Мнемозини.
Цнота-бо гонор не раз посідає,
Бо дбає гонор про славу,
Слава про пам'ятну справу,
Справ гідність Кліо¹⁸⁴ мудра у вічність складає.
Честь вежі Птоломея¹⁸⁵ без палу погасне,
Що гонор без значної хвали чинить власне.
На те-бо й титул, загалом, родили,
На те гонори пресвітлі,
Дочки в красі цнот розвітлі,
Щоб вуя славу довічно ростили.
Не те життя, як бачить в своїй високості
Світ, ані заживає від сонця ясності,
Не те лиш: бути в реєстрі шанібнім.
В людей, що на морі світа,
Пливуть прудко бистрі літа.
Не те: в Люцини прожить оздібним,
Живе, котрий при славі роки свої ділить.
Тому Ляхесис¹⁸⁶ літа пряде, свою мичку
Матусалёву¹⁸⁷. Стрілка – цей світ невеличка.
Швидкоплинні в нуртах води,
Не стане від сонця льоду,

* Віршує /лат./

Є скла блискоти – нікчемність звична.
З привидами своїми з очей сон зникає,
А голос закороткий в луні відгук має.
Дзвін струн мосянжних, а чи лискавиця.
І дим поспішно зникає,
Пухир води пропадає –
Життя до смерті близька є границя.
Пестанська як троянда¹⁸⁸ від сонця всихає,
Як звук летить із вітром, хоч гучно лунає,
Літа отак нагло у море влітають.
Шукай із Аргусом стоочним¹⁸⁹
По краю підоболочнім,
Не зможеш нігди пізнати, де бувають.
Відтак життя хто вічне бажа вторгувати,
Вмій дорогу ти цноти і честь шанувати.
Коли ж ганьбишся в глухій літа тіні,
Заникне, тож зводь заслуги,
Почет гонорів долугий
І вічному йменню – підстави нетлінні.
“Nos me perennitate metior annorum”*, –
Сказав був Александер, але gloris factorum**.
Не снігом волос норвейським покритий,
Але шляхетних справ застава,
Набута цнотою слава
Віків реєстри читає прожитих.
“Gloria non moritur, – засвідчив Авзоній¹⁹⁰, –
Fama manet facti”*** – ото ж не сторонить
І Насо¹⁹¹ мови. Хвалебні тож чини
Ввік не зганить зажиті
Цноти блиск, в славі критий,
Не згасне в тіні довік Прозерпіні¹⁹².
Не жив той, власне, котрий в неславі триває,
Не віда світа, котрий неслави тінь має.
Достойним людям душа – друга слава.
Іще живучи в міцному тілі,
Живим мавзоєм наділить,
Кому не дають жить умерлі справи.
Належить ясно в світі обличчям світити,
В Летеїських водах сором хто хоче згасити.
Життя як славне, правдиве пожиття.
Такий навіки вмирає,
Кого непам’ять ковтає.
Хтось зна, живеш хоч ти ховано в світі.
Хоча б у злотнім щасті світився незмінно,
Світив, та марно згаснеш, ховавшись у тінню.
В погорді – тихий, близький Лібітині¹⁹³,
Хто в світі гостівничий,
Немов Югурт¹⁹⁴ – темничий,
В’язниш покірно достойні чини.
Не взнати злотолиця-Титана в особі,
Як в смутку хмар чорних сховавсь у жалобі.
І Цинтія буде тоді срібна хвальна,
Коли в хмар ясных короні,

* Наша тривалість вимірюється роком /лат./

** Слава твориться /лат./

*** Слава не вмирає. Добре ім’я ранком чиниться /лат./

Вогнисто підносить скроні,
Присвітить світу у тозі вітально.
Про Ерітрейські перла¹⁹⁵ хто зна, коли в хові,
У глибі вод похитних – не буде в облові,
Каміння, що цінне, нема в Тапробані;
Коли ж в ті перлові рудні,
Зібрав достатньо людність,
Корисна праця марніти не стане.
Quincius Супсіннату^{*196}, коли роля бавить,
То римська диктатура того і прославить.
Кир пастухом був поміж пастухами,
Поки дільні його літа
Не вийшли в позір світа.
Живе померло, хто неславний прямо.
А як хто хоче жити людиною знано,
Будь на очах постійно, щоб бачили славно.
Не має-бо світла походня погасла.
В морях перла, в землі скарби,
Не мають ще в очах фарби, –
Так слава тратить цноту свою власне.
О, чесний Обідовський, звертаємо очі,
Твоїх літ бачим кола, що швидко біг точать,
Шарлатна пальмо на світу обзори,
Знай, Феб безліччю проміння
Лілеї на скронях мінить
При щастєвладнім від цноти дозорі.
Нічним кажаном буває і річ, що пристойна,
Коли хапа брудного Аверну мла збойна,
Лехейського ти є гнізда Орел з тіні¹⁹⁷,
Із Іди гір лаврородних
Летить перо добровгодне
Орла у сонці, в гідності промінні
Хіба не є ясні літ сходячі зорі,
Як видні – квітне юність у зрілім гонорі.
Опав недавно дитячий квіт з тебе,
А юність так розжеврїлась!
Цнота на те спричинилась –
Став честі промінь злоголовий з себе.
Скоріш у тебе цноти дозрілі з'явились,
Ніж літ надії квітні тобі ворожили.
Не дивно: завше прудка в бізі цнота,
Не грали б по волі літа
На огляд високий світа
Іти як вгору не звабить охота.
“Virtutis quam aetaris cursus velocior”^{**}, –
Промовно князь віщає. Буйний, крильний – фавор,
Піднесений льотом цнота там ширяє.
Сибаританське пестїло,
Єдвабне на цноти сідало
Відтак нехвальним шляхом кривуляє.
Нехай хто при вогнистім опалі Градива
На гонори вже зрілі бажа собі жнива,
Як Катїліна¹⁹⁸, що власній вітчизні
/То-то Яга преотрутна,

* Квінтія Цинтінія /лат./

** Доблєсть триває, доки стрімко біжиш /лат./

Що хіть свою кроїть крутно!/
У серці малює важкі рани різні;
Хай Рим, цей пан світу, в залізній неволі
Ячав у путах, досить, як станув за волю
Його-бо Юлій¹⁹⁹. Нехай риштаками
Кров ллється в вугіль спекла,
Руша саме в поміч пекло,
А сталось: в Римі владів гонорами.
Будь ipse tibi* Консул /скажу більше, інше/,
Будь ipse Senatus**, із тої ти виші –
На діл посунуть і гідність, й корони,
Як високо вибуялий
Та подібно стрілі впалий –
Важке звичайно, що знижене в гоні.
Хай хтось діяментові підсуне пекарди,
Захоче, щоби честі додав замок ладний,
Хай брязка золотом, зведе срібні вали,
Як гонор є, й стане золотом,
Сталистом ужитим гротом –
Не радий на честь ту гвалтовну вік сталий.
Безпечніше повага в заслугі панує,
Хоч підданство невільне комусь і смакує.
Як вірне, не думай про щирі фавори:
Прихильність зі страху де,
Перун у серці буде,
Розбій у гвалті покриє гонори.
На гідність пір'ям орлім ти окрилатів,
В двір Йовишів російських влетів воскресатись,
Як Ганімед той, бо поваб є цноти.
/Нема, щоб був миліший,
Та й чи бува чесніший/,
Приник притульно, де царський трон злотий.
Хай Клеопатра перла у трункові топить,
Антонія усяко схотінками кропить²⁰⁰,
Даремна трата! Часи такі стали:
Відступили-бо дива,
З каміння – вода жива,
Людей поїли струми щедрі скальні.
В твоє *каміння* плине стольника похвала.
Іван – це ласки знеслі, Петро²⁰¹ – в небо скали,
Що доброчинні ллють злотні струмки.
Є безпечно мовить змога,
Що гербовії дороги
Каміння точить – для слави це трунки.
Змалой, о Фідій²⁰², в тому *камінні* значимий
Ти образ слави йменню навіки, зичливий
Тих Обідовських похвальна є сила
/Бо з криці слави кує вік,
Кому вічність дасть дієву/,
А викрутність слова в діямент стверділа.

“До скелі Андромеду²⁰³ в Кавказі прикуто,
Персеєм-бо²⁰⁴ для волі понищено пута.
Персей новий ти, Йване, нехай твоя справа
Вчиня, як Андромеді, мені зливши славу,
З гербового каміння злечу у світ крильно,
Поміж народів ймення понісши прихильно.

*** Сам собі /лат./

**** Сам сенат /лат./

Ославлю Обідовських довічно в прислугу,
Новітнього Персея, Андромеди друга,
Що з Німом²⁰⁵ нероздільна, тепер розділилась,
Щоб в домі мати славу – ніщо таке діло!
Бо з Дому послом слави у світ іти має,
Тож з нею і на боці і в домі єднає”

Як те на своїй лютні Аполло програв був,
Напрочуд інший образ в покої постав був.
Земля тоді здригнулась, порушилися стіни,
А Дім аж затрусився раптово в третинні.
Зірвавсь на морі вітер, схитнулися судна,
Злякалося моряцтво, страх виник повсюдно,
Помчав по Геліонах²⁰⁶, смерть стала на очі,
Волосся сторч знялося, густа імла точить.
Довкола день немилий, ніч вічна тривожить,
Аквіло²⁰⁷ із Зефіром взаємно розхожі.
Не йнакше у тім часі було, прилякало,
Коли Палац раптово увесь захитало.
Якеєсь страховидло на Палац приходить,
Мені на серці боязнь отруплено бродить.
Не видно людських вудів, не знати і кості,
А дивна якась постать в своїй великості.
Очей лише багато, як зір злотних в небі,
Аргуса, мабуть, мав я уздріть перед себе.
Також є крил багато, вітри лютні – ноги,
Як клубінь тьми над Татри слова йдуть од нього,
Мов тисячезякико вони промовлялись,
Ішла гучисто повість, без окриків лялась.
Була то Слава, котра ускрізь, усе знає,
Все чує і все бачить, бо пошту скрізь має.
Ї річ – розголося: “Як Геспер світився
Перед Пріяма сином Езакієм крився²⁰⁸,
Так Клеопатра, будши в Актейській дорозі,
Від Августа побита, сама у знемозі,
Гнів виливши, на з’їжу далася-бо гаду,
Щоб в Августа не бути у рабському впаді,
Так пестоці кінчають усякі достоту –
Пішла змії на з’їжу та, що в чашу злоту
Зливала усе царство Антонію якось,
Виказуючи в перлі любов свою знаком.
Голодна ситість зайва, що в ціннім камінні
Шукає краплі, бідна при спраги гасінні.
О пугари нещасні! Вино вини повне,
В яким і царство ціле, як лід в огні тоне!
О ласість ненаситна! О лакітна ситість,
Хто вбожеству твоему позаздрив би при тім.
Багатство бідне, голод при зайвім вчуває,
Нужденний той, котрому все мало буває.
Нема на правду в світі скрутнішої шкоди,
Як ситих цінним збитком відтак голод зводить.
Кажу: чи ж не приймає ніхто в тім похвали,
Як вудом чи канатом Етнейські запали²⁰⁹
Згаша? За вбогі збитні столи треба мати,
І вимисел навпільно й жагу не мішати.
Солома як палає, нелегко згасити,
Монгібеля²¹⁰ хіть трудна йде ласо впоїти

Вином. “quo plus sime poter, – правдива то мова?
 Plus sitiuntur aquae*”, – Горация слово.
 Luxuriae praedulce malum**, солодкість
 Усяку в собі таїть полинну гіркотність.
 Отруту у канари, жовч Кірка²¹¹ вправляє,
 Лукул²¹² тож не один лиш отруту приймає.
 І так як царство пив був безденний Антоній,
 Це свідчить: царства гинуть великі у тоні
 Фалерну²¹³. Отож в повнім вина розтрухані
 Чи потопленцем Троя одна лише стане?
 Lovadunt urbem somnoque vinoque***/о смутна
 Новина, ах!/ serpitam****, чого злість відчутна?
 Пелазгів велелюбна війна не сягнула –
 Одна ніч п’яна того кінця подвигнула
 Страшливі то Харібди, значні аліканти²¹⁴,
 Як злотні можновладців заковтують фанти.
 Збитне пияцтво в панства – і світу не мило,
 Втрачає честь, так з Киром в Персиді вчинилось.
 Нічого більш не збіднять навіки похвали,
 Як ліру у Парнаських садах зневажали б.
 Що alterno-redenut choro*****, то правдиве,
 Risus que demitus*****; де більш згуби хтива
 Атропа²¹⁵, як не там-то, купресові мари
 Поставить, де піняться ті злотні пугари
 Солодким-бо токаєм; Харонові лоді²¹⁶
 Не раз було пливають у Мастицькім²¹⁷ повідді.
 Але на що смачную вустам малмазію
 З солодкокапним ритмом єднати волю?
 Послухать радше треба, а що велемовна
 Уголос каже Слава в історії знову.
 Атенського що дочка царя Пандіона
 Бажає Філомеллі²¹⁸, сестрі врази повна?
 Оуди нешляхетно гнів змірює мстивий,
 Кладе на стіл, проклявши, їдунок жахливий.
 Терей²¹⁹ печально бачить труп сина свого:
 Від матері Ітин²²⁰ – бо з найдку вмер свого.
 Тиранські кров’ю гніву часи напоїлись,
 Нелюдсько страви мстиво рукою труїлись.
 Немилісна, Медеї жорстокіша, матко
 Живити смертю сина гнів, вже сама гадка
 Жахлива. Ніде більше злоба не панує,
 Як у жіночім серці, зрадний грім готує
 Нецирість білогловська, у мед слово мастить,
 М’яке в них серце, злоба у серці – сталь, власне.
 Скоріше тигра можеш собі приручити,
 Аніж завзятість серця жіночу зм’якшити.
 У матерів любов є й тиранство буває,
 Як запальная помста їм ум заливає
 Нешадна”. – Оте мовна тут Слава сказала,
 Ота віків поштарка, таке-то пізнала.
 Усе це їй – забава. З далекої Хіни²²¹
 Крізь море та Європу привозить новини:
 І як людськую кривцю п’ють бразиліяни,

* Більше п’єш, більше прагнеш води /лат./

** Солодка розкіш зло /лат./

*** Йовиша місто мариться упилому /лат./

**** Розор /лат./

***** Перемінно-з’явне в хорі /лат./

***** Смішне, як реве /лат./

І чим народ далекий живе, ті гіркани,
І де останні світу проходять границі,
Й кому ніколи сонце не світить у лиця.
Наочно все із військом об'їздила Слава,
Побачить що, те вуху дає для забави.
В кінець таке промовить: "Бувайте злотаві
Доми оцього двору, часи вам ласкаві
Записую пером цим". І за океани
Розлиті вилітає у даль, в Гадитани.
Палац той не бажає спустошеним мати,
Діла наочні праці не хоче лишати
Без похвали, бо цноти від матері має
/Virtus mater gloriae est/* – дочка це пізнає.
Хвала також і пам'ять у нас залишає,
Палац той Обідовських у догляд приймає.
В наступних же віках що цнота собі справить,
Труби моєї звуком, пером світу з'явить.

Тих тільки слів учинки в мені залишились
У пам'яті, а інші вслід Славі злетіли,
За нею. І в погоні побачив у льоті
Я Обідовських дому Орла з герба потім,
Не мігши у повітрі пропалу дорогу
Пізнати, за ним повести свої відтак ноги,
\Бо від котрого влади летить духом мав я,
Від Бога, тому здатність, вернувши, віддав я/,
Виходжу із святого Палацу поволі,
Аполло тут зі мною із лютнею, в волі
Безсмертній уславляє; тут на щиті напис
Кладу в камінні цінним на пам'яті мапи:

"Лютні Амфіона²²² колись-то бреніння,
В мури тебанські²²³ звело-бо каміння.

Був у часі лісів заспів,
Грали скали з струн зухвалих
Лютніста трацького²²⁴.

Палац той Обідовських зі струнного звуку
Роксоланського Феба покладали на злуку.

Він по-праві Касталь слави,
Цнот скарбниця і стражниця
Честі Обідовського".

АПОСТРОФА АВТОРА

До вельможного його милості пана,
П[АНА] Івана з Обідова ОБІДОВСЬКОГО,
їхнього царського пресвітлого маєстату стольника.

Зачинив Палац, серце-бо відчиню,
З кінця слів перёд щиро я спричиню,
До землі з морів судно я виводжу
І на море ходжу
Ритмам тож моім – різноплинні тони,
Наказав струні Феб спочити в гоні,
Струджений і сам в затінку схилився,
Лютню опустивши.
Зважився тож я без весла на морі

* Добрість є матір слави /лат./

Понестись, без крил хтів летіти д'горі,
Без Тезея я в Лабіринт заходжу.
На посміх годжу.
Музо, що почнеш без вождя свого,
Нелад у речах бува без старшого
І в порті самім, де Тифіс²²⁵ не буде,
Галеон блудить.
Злагода – в перун, тиша – в вихор крутно,
А канар – в полин, в криці злото чутно
Злитеє, його понад власні сили
Важити хотіли.
А коли Парнас зрушується знову,
Лютню розладна так Аполлінову.
Я змочив перо був у Гіппокрені,
Скінчившись спів у мене.
Серце-бо однак в себе затаїло
Щирість, крізь вуста виголосить мило
Обідовський, той текст, що від мого
Серця йде ясного.
Хай же золотим пасмом вік снується,
В діаманті хай ймення відіб'ється
У довічний час, сонцем хай літає,
В світі засіяє.
І нехай на лов вічної похвали
Твій Орел летить крізь барчисті скали
Гелікону, в край, на два боки світа
Різномовно, звито.
Очі щастя є, ці ясні клейноти,
Пильно хай у вік зазирають злотий,
Всякїї страшні випадки Горгони²²⁶,
Змісти Тизіфони²²⁷,
Хай перед щитом, зичу тим гербовним
Так, як і колись перед Перейовим,
В камінь стверднувши, в двері твої ясні
Не пройшли б напасні.
Хибне щастя, тут затамовуй коло,
В діамантах де Злотний вік довкола,
Світиться в щиті, де у гнізді Слава –
Панська дільна справа.
Мовлю: щастя хай, обійнявши славу
Обідовських, нас під Орла ласкаві
Крила підведе, подаю і я так
З Талією²²⁸ в тактах.

ПРИМІТКИ

Перекладено з польської мови із латинськими вкрапленнями за виданням: "DROGICH KAMIENIY SPEZA", Чернігів, 1693. Твір – панегірик небожеві І. Мазепи, який на той час ще навчався в Києво-Могилянській академії.

1. Квінтеліанус /Квінталіян/ Марк Фабій /бл. 35 – бл. 96/ - давньоримський теоретик ораторського мистецтва.

2. Тріон – північний край, земля.

3. Телігон /Телегон/ – син Одиссея й Кірки. Засновник міст Тускулуми і Пренесте /тепер Палястріна/.

4. Септизонії – семизвуччя.

5. Маріус /Марій/ – /156 – 86 до н.е./ - давньоримський полководець та політичний діяч.

6. Теонін /Теон/ – вільновідпущеник, який прославився їдкими сатирами.

7. Мозей /Мусей, Музей/ – мітичний співак-провісник, учень чи син Орфея.

8. Трої Пергама – троянська цитадель, поетична назва Трої.

9. Мамфієські Колоси – велетенські скульптури в м. Мемфіс у Єгипті.

10. Карл Великий /742 – 814/ – франкський король.
11. Апеллес /356 – 308/ – давньогрецький художник.
12. Гігантонома – велика країна.
13. Роксоланський Альцід – український Геракл, йдеться про І. Мазепу.
14. Фарос – острів із гігантським маяком.
15. Язон /Ясон/ - провідник аргонавтів, які здобули в Колхиді Золоте руно.
16. Малєя – мис на Пеллепонесі; Сірта – затока біля Картагену – позначки спартанців та картагенян.
17. Цересніс /Церера/ – богиня хліборобства.
18. Двогорбі вершини – Парнас із Геліконом, образ культурного осередку.
19. Ерицій Пуетан – автор твору “Про комету року 1619”.
20. Сарбевський Матвій – польський теоретик бароко, автор поезики.
21. Геліконські роги – йдеться про т. зв. двогорбий Гелікон.
22. Евтерпа пісні грала вдатна при Гіпокрені – Евтерпа – муза ліричної поезії. Гіпокрен – струмок з гори Гелікон, вода якого давала натхнення.
23. Аонські гони – Аон – частина Беотії, де існував культ муз.
24. Гіммерійська темня – Гімери – місто й ріка в Сицилії; темня – темниця.
25. Люцина /Ляцена/ – одне з наймень Юони, як покровительки шлюбів, також богиня плодів у римлян.
26. Летейські вали – йдеться про розбурхану р. Лету в Підземному царстві, визначала забуття, смерть.
27. Цитерон /Кіферон/ – гірське пасмо між Беотією в Греції та Аттикою.
28. Траян Марк Ульпій /53 – 117/ – римський імператор, прославився як завойовник.
29. Беот /Беотія/ – історична область у Центральній Греції.
- 30-а. Електра – сестра Ореста, здійснили криваву помсту.
30. Беллона – богиня війни.
31. Оріонове коло – сузір'я, вважалося, що його поява віщує грозу.
32. Зефір – бог теплого вітру з заходу.
33. Гіпотад – синонім Еола, бога вітрів.
34. Феб – синонім Аполлона, бога світла та мистецтв.
35. Мнемозина – богиня пам'яті.
36. Син Лятони з Далії – Аполлон.
37. Ідайська колона – Іди – гори в Греції. Олімп - одна із Ідайських гір.
38. Бузиридові коні – коні єгипетського царя Бузирида, якого вбив Геракл, мітичний грецький герой.
39. Ереб – бог підземної тьми.
40. Агемемнон – герой Троянської війни, ватажок грецького війська.
41. Мельпомена – одна з дев'яти муз, муза трагедії.
42. Асканій, Палантій, Горацій – Асканій – син Енея, його звали ще Юл; Палантій – мітичний персонаж, гігант; Горацій Коклес Публій – римський герой, врятував Рим од етрусків.
43. Кастальський струмок – струмок біля підніжжя Парнасу, вода якого давала натхнення.
44. Акезин – ріка в Індії; Таг – золотоносна ріка.
45. Гіпокренський нурт – див. прим. 22.
46. Еміри – володіння, війська.
47. Йовиш – синонім Зевса.
48. Кіленчик – житель Кікілії, області в Малій Азії.
49. Ерата – одна з дев'яти муз, уособлювала ліричну поезію.
50. Градив – синонім бога війни Марса.
51. Морфейове ложе – Морфей – бог сновидінь.
52. Пеней /Пеной/ – річковий бог.
53. Марпатицькі скали – Марпези – гори на о. Парос, славні мармуром.
54. Тигрис – річка, що розділяє Ассирію від Месопотамії.
55. Геліца /Геліка/ – дочка аркадського царя Лікайна, яку покохав Зевс, перетворена в сузір'я Великої Ведмедичі.
56. Геркінські тіні – покров Божого закону. Геркій – Зевс-законопокровитель.
57. Персей – мітичний герой, що вбив горгону Медузу.
58. Цимбрійські народи – власне кимбри – давні германські племена.
59. Гедитана води – підземна ріка.
60. Белларофонт – мітичний герой, переможець потвори Химери. Його скинув Пегас із себе, після смерті перетворився на сузір'я.
61. Ганімед – хлопець-виночерпець у Зевса.
62. Фаетон – син бога сонця Геліоса; правлячи колісницею, ледве не спалив землю.
63. Темісіна кара – Теміс /Феміда/ – богиня справедливості.
64. Піроенти, Ергони – власні назви коней.
65. Оріона меч – Див. прим. 31, тільки там ідеться про коло, тут – про блискавку.

66. Юнони окрай – Юнона – верховна богиня, її окрай – небо.
67. Гіперіон – мітичний персонаж, батько Сонця, Місяця, зір.
68. Гута сикульська – сицилійська склоливарня.
69. Цібелла /Кібелла/ – богиня родючості, їздила у візку, запряженому левами.
70. Калліопа – найстарша з муз. Покровителька епічної поезії та науки.
71. Августова потуга – Август /63 – 14 до н.е./ – римський імператор.
72. Персифонове царство – царство смерті.
73. Шукав... Орфей Евридіку – Орфей – син Аполлона, мітичний поет і співак, хотів повернути з Підземного царства дружину Евридіку, але не зміг.
74. Води Пімплейські – Пімпла – джерело на Олімпі. Пімплейські жительки – богині.
75. Аонські каспери – див. прим. 23. Каспери – жителі Касперії, міста сабінітів.
76. Паллас – інша назва богині мудрості Паллади.
77. Війни велетнів на богів – епізод грецької мітології, коли проти богів повстали гіганти, подібні до богів, але дикі, були знищені.
78. Порфіріон – один із гігантів; Пеліон – кентавр.
79. Осса – гора в Тесалії недалеко Олімпу; Тифон /Титон/ – син троянського царя Лаомедонта, якого покохала богиня Еос.
80. Тринакріс – давня назва Сицилії, буквально – “триконечний”.
81. Алоїди – велетні надзвичайної сили.
82. Арехонт – ріка в Підземному царстві.
83. Девкаліон – син Прометея, тесальський цар, єдиний із людей, що врятувався від потопу, став родоначальником нового людського роду.
84. Піра – дружина Евкаліона; Аталанта – славетна мисливиця.
85. Телюра – божество матері-землі в римлян.
86. Ерідан – річковий бог і річка, де побував Геракл по дорозі до саду Гесперид.
87. Ікарові води – море, в яке, за мітом, упав Ікар.
88. Дедаловий син – Ікар, мітичний герой, який, звільняючись із Лабіринту на Криті, на штучних крилах, зроблених батьком Дедалом, намагався перелетіти море.
89. Тезей /Тесей/ – один із найвидатніших героїв грецької мітології: Аріядна – дочка Міноса. Коли на Крит прибув Тезей, Аріядна, закохана в героя, допомогла йому вбити людинобика Мінотавра, що жив у Лабіринті.
90. Теукр – в грецькій мітології син річкового бога Скаламандра, цар Трояди, що переселився із Криту в Троянську область; відповідно, теукри /тевкри/ – троянці. Мікени – область, де царював герой грецької мітології Орест, в Арголіді на Пелопонесі.
91. Війна десятирічна... від Гелени – від дочки спартанського царя Менелая, яку викрав Паріс, після чого й почалася Троянська війна.
92. Ляції ріллі – Ляція – область у центральній Італії із столицею Рим. Затопи тирянські – від Тир/Тір/ – міста в Пелопонесі /Греція/, а також столиця Фінікії.
93. Турнус /Турн/ – римський володар, змагався з Енеєм. Лявінія – дочка Латина, друга дружина Енея.
94. Ангізеса син – Еней, син Анхіса.
95. Авзонський край – Італія.
96. Гіметта /Гімет/ – гора в Аттиці /Греція/, відома мармуром, медом та прянощами.
97. Родопен /Родопи/ – гори на сході Балканського півострова.
98. Норвейський – від Норея – міста в історичній області в Норіку /Австрія/.
99. Лебеді Каїстру – Каїстр – місцевість між Тракією та Македонією. Каїстрові лебеді – амазонки, жили біля ріки Стрімон.
100. Еліз – місто в Пелопонесі біля Олімпії – центру олімпійських ігор, алегорично – переможець.
101. Син Алкмени – Геракл.
102. Антеусові карки – Антеус /Антей/ – гігант, якого здолав Геракл. Лернейські гідри – Лерна – озеро, ріка й болото в Арголіді, де жила багатоголова гідра, вбита Гераклом.
103. Геріон – триголовий велетень, годував людським м'ясом свою худобу, яку забрав собі Геракл.
104. Еурест /Орест/ – давньогрецький герой Троянського циклу, син Агамемнона та Клітемнестри.
105. Гади – місто в Іспанії.
106. Гесперійський сад – сад із золотими яблуками вічної молодості, його стерегли Геспериди, дочки Атланта.
107. Гіпноменес дійшов Аталанти. Гіпомен – чоловік беотянки Аталанти, обох Кібела перетворила на левів.
108. Оет /Ета/ – гора в південній Тесалії, де був спалений Геракл; Діаніра /Деаніра/ – дружина Геракла, її дар Геркулесу – одяг, просякнутий кров'ю кентавра Неса, від нього Геракл і помер.
109. Гарпократ – бог мовчання.

110. Серадзька дідизна – Серадзька земля в Польщі.
111. Краї сабейські – аравійські.
112. Цедей – подорожній.
113. Гангесова піна – від Ганг – річка в Північній Індії.
114. Норик – див. прим. 98. Вулкану залізна данина – зброя.
115. Есирейські нурти – очевидно, Еритрейські. Еритрей – Чорне море.
116. Нерон Клавдій Тіберій – римський імператор у 37 – 68 рр.
117. Агезил /Агесілай/ – йдеться, очевидно, про Агіселея II /бл. 444 – бл. 360 до н. е./ – спартанський цар, одержав ряд перемог над Персією.
118. Перла калекутські – перла з гір Калікулла /середня Італія/.
119. Помона – богиня овочів.
120. Гярба /Гіарб/ – король Гетулії.
121. Адонізейський сад – трояндовий, від Адоніса, після смерті якого з його крові виросла троянда; Темпи тесальські – долина Темпле в Тесалії, поетичний образ; Єлисейський сад – рай.
122. Евгедові винниці – виноградники Вакха.
123. Гіммет – гора в Аттиці /Греція/, відома медом, прянощами. Гібла – гора в Сицилії, що славилася медом.
124. Тайгета – одна із Плеяд, дочка Атланта.
125. Фосфор – бог ранкової зорі.
126. Еутерпа – муза ліричної поезії.
127. Гінус – лошак. Тут подається як учень Марса.
128. Гараманти – народ, жив на південь від Нумідії /півн. Африка/.
129. Сарданапал – останній цар Сирії, відомий любов'ю, до розкошів. Під час облоги своєї столиці спалив себе з двором.
130. Астріарх – зоречитець.
131. Кир/Кір/ – перший цар Персії.
132. Син мужній Аммона – єгипетський бог Сонця, греки ототожнювали його із Зевсом. Син – можливо, Тантал.
133. Тапробана – теперішній Цейлон.
134. Мід /Мідас/ – цар Фригії /Мала Азія/, якого Аполлон наділив ослиними вухами. Мід перетворював на золото все, до чого торкався.
135. Юдзинери – крутії.
136. Харибда - небезпечний вир біля Сицилії, також мітична потвора, що ковтала кораблі. Сцілла – небезпечна скеля й потвора, що ковтала кораблі.
137. Тантал – син Зевса, лідійський цар, в Аїді мучився від голоду, спраги та страху, бо над ним висів камінь.
138. Пактоль – золотоносна ріка в Лідії.
139. Таг – золотоносна ріка в Іспанії. Еритр – мітичний цар Аравії та Персії.
140. Беотіуш – Беот, див. прим. 29.
141. Тавгет /тавгета/ – гори між Лаконією та Мессінією, Ляконські Тавгети – гори в Ляконії /Спарті/.
142. Дань террасіяцька – земна данина.
143. Сас. Ключ. Коршак – шляхетські герби Річі Посполитої.
144. Діярбецькі дивани – вірменські.
145. Апеллес – див. Прим. 11.
146. Аверн озеро в Італії, де Гомер начебто зійшов у підземелля. Тут росла діброва Геката і жила кумська Сибілла.
147. Нурт Инду – Инд – ріка в Індонезії.
148. Гетульського Гярбу – тобто гетського короля. Див. прим. 120.
149. Ахіллес /Ахілл/ – герой Троянської війни.
150. Лемуційська зброя - з Лемна, вулканічного острова в Егейському морі, тут зваблювали мореплавців.
151. Уліс – синонім Одиссея.
152. Сирен топив Палінура – Сирени – мітичні істоти, напівжінки, напівптахи, зваблювали мореплавців. Палінур - супутник Енея. Тут палінури – керманічі кораблів.
153. Пером Дедала... до сонця злітали – тобто так, як Ікар : на крилах із пір'я, що їх виготовив Делал.
154. Хризотіти – коштовне каміння; Полікарп – македонський цар 306 – 286 рр. до н.е.
155. Мінерва – богиня Мудрості;
156. Теопомпус – богохвалець.
157. Феб знає віршотворний і Туллії невиборний – йдеться про класи поезики та риторики в Київській академії.
158. Гаррони і саквини – Гарона – головна ріка південно-західної Франції. Саквини – можливо, це сакрани – жителі Латії, центром якої був Рим.
159. Королівство лілій – Франція, йдеться про Паризький університет-Сорбону.

160. Евроти – край східних вітрів.
161. Тибр /Тібр/ – ріка в Італії, де стоїть Рим.
162. Градив із Стагіри – Марс із Македонії. Стагіра – місто, уродженцем якого був Аристотель, ідеться про нього.
163. Аристотеля поле – клас філософії в Київській академії.
164. Евгадди – можливо, це місце поселення евганів, що їх витіснили згодом венети.
165. Церес /Церея/ – богиня плодючості та землеробства.
166. Кинтія /Цинтія/ – синонім Артеміди /Діяни/ від гори Кінт на о.Делос, де вона, як вважалося, народилася.
167. З Альцідом бий ті гарпії злії – Альцід – Геракл, прообраз І. Мазепи, гарпії – богині вихору – прообраз татар.
168. Македон – Александр Македонський, Филип – його батько.
169. Амількар /Гамелкар/ - батько Ганнібала, картагенського воєначальника, що воював із Римом.
170. Ані Орментуль, ані Рейтикора – Ормен – основник м. Орменіона в Тесалії, Рейтикора – мати-діва: від Рея – мати-земля та Кора /Персефона/ – богиня плодючості й володарка небіжчиків.
171. Кіпріда – епітет Афродіти, від назви о. Кіпр, на який вона вийшла з морських вод.
172. Поліарх при Ареніді – один із правителів чи урядників при сині Ареса, яким був Жах.
173. Зибет – місто в Аравії /Сабеї/.
174. Дейфоб – син Пріама та Гекати, один із троянських героїв, разом з Парісом забив Ахілла.
175. Крез /595 – 477 до н. е./ – останній лідійський цар, славився багатством.
176. Метеллі доля – йдеться про Квінта Метелла, завойовника Македонії або іншого К. Метелла, римського вождя, завойовника Нумідії.
177. Евріянські мудроти – грецька християнська віра, від Еврусхідного або південно-східного вітру.
178. Гесперида – дочки Ночі, які охороняли Гесперидський сад. Див. прим. 106.
179. Медея – колхідянка-чарівниця, яка допомогла Язону здобути Золоте руно.
180. Меламн страшний – Мелампод – родом із Пілоса, віщун та лікар, буквально – чорноногий.
181. Тамфаг – /Фамфаг/ – гавкітливий пес.
182. Клеанта праця – Клеант /Клеанф/ – атенський філософ-строїк, жив у III ст. до н.е.
183. Стовп родійський – йдеться про Колос на о. Родос в Егейському морі – статую бога Сонця Геліоса.
184. Кліо – муза історії.
185. Вежа Птоломея – йдеться про Фароський /Александрійський/ маяк, збудований за Птоломея II /285 – 247 до н.е./.
186. Ляхесис – одна із трьох парок, богинь долі.
187. Матуселева мичка – тобто протяг життя. Матусайл – біблійний персонаж, дід Ноя, за легендою, прожив 969 років.
188. Пестанська троянда – Пест – місто на західному узбережжі Луканії /Італія/.
189. Аргус стоочний – багатоокий велетень, на прізвисько Паноптес /Усевидячий/.
190. Авзоній /Авзон/ – перший цар Італії, від нього та назвалася Авзонія.
191. Насо – римський поет Овідій Назон.
192. Прозерпіна – богиня підземного царства.
193. Лібітина – італійська богиня смерті.
194. Югурт – правитель Нумідії /111-105 до н.е./, переможений римлянами.
195. Еритрейські перла – аравійські перла.
196. Квінтіній Цинтіній – римський консул та диктатор /458 – 439 до н.е./.
197. Лехейського ти є гнізда Орел – І. Обідовський належав до шляхти Речі Посполитої; лехейського – польського.
198. Катіліна – організатор змови у Римі, викритий Ціцероном у 63 р. до н.е.
199. Юлій Гай Цезар /100 – 44 до н.е./ – римський державний діяч, полководець, установив одноосібну владу.
200. Клеопатра – єгипетська цариця; Антоній – римський тріумвір /83 – 30 рр. до н.е. /– мали між собою любовні стосунки.
201. Петро – це московський цар Петро; Іван - Мазепа.
202. Фідій – атенський скульптор часу Перикла /V ст. до н.е./.
203. Андромеда – дочка Кефея та Кассіопеї, була прикута до скелі, її звільнив Персей і одружився з нею. По смерті перетворилась у сузір'я.
204. Персей – мітичний давньогрецький герой, убив горгону Медузу.
205. Нім – слово неясне, можливо йдеться про німб: буря, нещастя.
206. Галіони – жителі Галатії, історичної області в Малій Азії.
207. Аквіло – бог північного вітру.
208. Геспер – божество вечірньої зорі; Пріама син Езакій – троянець, син царя Трої Пріама.
209. Етнейські запали – йдеться про вулкан Етну в Сицилії.
210. Монгібель – інша назва Етни.

211. Кірка /Цирцея/ – чаклунка з о. Ея.
212. Лукул Луцій Ліциній /106 – 56 до н. е./ – римський полководець, відзначивсь у війні проти Мітрідата.
213. Фалери – вино з Фалернської області в Італії.
214. Аліканти /Алаканти/ – вина.
215. Атропа – одна із парок, богинь долі.
216. Харонові лоді – човен, яким перевізник Харон перевозив через Лету мертвих.
217. Мастицьке вино, що вироблялося в Кампанії /Італія/.
218. Пандіон – мітичний атенський цар, Пандіона – синонім Атеп. Філомеллі – стала жертвою насилля від чоловіка рідної сестри Прокни.
219. Терей – син Ареса, сина Зевса та німфи.
220. Ітин /Ітис/ – син Терeya та дочки Пандіона Прокни, забитий матір'ю.
221. Хіна – Китай.
222. Амфійон – син Зевса, цар Теби /Фів/, видатний музикант.
223. Мури тебанські – мури міста Теби.
224. Лютніст трацький – музикант із Тракії.
225. Тифіс – син Геї й Тартара, вогнедишний велетень, уособлення вогняних руйнівних сил.
- Геліон – синонім Аполлона.
226. Горгона – тобто Медуза, зображалася крилатою з великою головою та зміями замість волосся.
227. Тизіфона – одна із трьох фурій, богиня помсти.
228. Талія – муза комедії і пастуших пісень.

РОЗВІДКИ

Олександр Кривобок

●

ЛІБЕРАЛЬНІ ПАРТІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПІВНОЧІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У 1905 – 1907 РОКАХ

Плин бурхливих років ХХ століття згладив імена окремих осіб та великих колективів, які свого часу на політичній сцені видавались авторитетними і перспективними. От і зараз, хоча серед маси історичних видань і публікацій за останні 20 років, здавалось би, можна дізнатися про все що завгодно з минулого рідного краю, все ще трапляються сторінки минулого, не відомі широкому колу громадськості. Та й серед істориків мало знайдеться людей, більш-менш обізнаних з діяльністю місцевих організацій ліберальних політичних партій на Лівобережній Україні на початку ХХ століття. Донедавна небагато що було відомо і про існування українських ліберально-демократичних груп у краї. Лише зовсім недавно за цю тему взялися дослідники¹. А от російські колеги цих партійних об'єднань виявились обійденими увагою. Проте вони якраз були провідними гравцями на політичній арені Лівобережної України, і без висвітлення їхньої діяльності політична історія краю не може бути повноцінною. З'ясування особливостей розвитку загальноросійського ліберального руху на матеріалах Чернігівської губернії дасть змогу повніше висвітлити обставини боротьби політичних сил під час революції, їх вплив на її перебіг та наслідки, доповнить наше уявлення про загальну картину розвитку краю в той непростий час. Притягує увагу ця тема також з огляду на розвиток сучасної партійної системи в Україні, вивчення і реформування якого неможливі без історичної ретроспективи.

Відповідно метою нашої публікації є розгляд обставин виникнення, функціонування та розвитку на території Чернігівської губернії загальноросійських політичних партій ліберального спрямування та їх місця в політичній історії краю під час революції 1905-1907 років. Робота виконана в рамках дослідження регіональних особливостей діяльності політичних партій на півночі Лівобережної України на початку ХХ століття.

Дослідження історії перших політичних партій в Російській імперії розпочалося незабаром після затихання останніх революційних заворушень. Найпомітнішим у той час можна назвати видання проекту марксистських дослідників та публіцистів, близьких до меншовицького крила Російської соціал-демократичної робітничої партії, яке включало в 3-ому томі аналіз усіх політичних партій Росії². Розділи, присвячені партіям народної свободи, октябристів та суміжних об'єднань, написані досить повно, але на діяльність місцевих структур практично не звертали уваги. Небагато уваги приділяє діяльності місцевих осередків цих партій та їх попередників - земських союзів - і праця І. Білоконського³. Після революції 1917 року існування в Україні осередків кадетської та інших ліберальних партій, хоча і згадувалось окремими дослідниками як українського, так і російського політичного руху, та марно шукати в них детальної інформації. Змінюватися

ситуація почала тільки з 70-х років ХХ ст. з виходом у світ досліджень К.Шацилло, В.В.Шелохаєва⁴ та ін. Однак ці роботи були виконані у чіткому ідеологічному руслі і обіймали територію всієї імперії, що, природно, залишало поза увагою чернігівські землі. Водночас статистика, наведена в них, а також у статті А.Кореліна та ін.⁵, зберігає свою значимість до сьогодні, хоча й потребує уточнення місцевими матеріалами. Що ж до праць з місцевої історії Чернігівщини, то аж до початку 1990-х років нелегко знайти в них навіть просту згадку про існування в краї ліберальних організацій. Це стосується навіть таких поважних видань, як «Історія міст і сіл УРСР», «Історія обласної організації КП(б)У». Лише із здобуттям незалежності ця інформація з'являється в роботах Т.Демченко, В.Онищенко та ін.⁶, зокрема в контексті історії виборних кампаній до Державної думи. Та навіть у виданні, присвяченому історії Чернігівського краю⁷, висвітлюється лише хід виборів, обрання делегатів від кадетської партії та октябристів і зусилля влади вплинути на результати виборчої боротьби. Натомість поза увагою залишилися структура, соціальний склад місцевих партійних організацій, динаміка їх розвитку, місце у політичних процесах революційного часу, ставлення до влади та інших політичних сил, робота з населенням.

На всеукраїнському рівні праць з історії ліберально-демократичних політичних партій маємо більше. У 1992 році захищено дисертацію А.Білоус про кадетську партію в Україні⁸, згодом вийшла стаття О.Старинець⁹. Обидві вони вміщують важливу інформацію про заснування, соціальний склад, напрями роботи чернігівської групи партії кадетів, репресії проти неї. Однак обійдено увагою динаміку розвитку організації, взаємини з іншими політичними силами, владою, органами місцевого самоврядування. Розглядаються питання історії ліберально-демократичних російських партій в українських місцевостях і в «Політичній історії України» та «Нарисах з історії суспільних рухів...»¹⁰, проте знову ж таки без деталізації по окремих губерніях. Мабуть, найвизначнішими на сьогодні дослідженнями партійної історії України даного періоду є дослідження А.Павко¹¹. Тут розглядаються програма, напрями діяльності, загальна чисельність і соціальна база партій октябристів та кадетів, їх головні досягнення та національний фактор діяльності. Та знову ж таки Чернігівської губернії тут стосуються лише поодинокі факти. Подібні недоліки властиві і новішим працям Р.Ветрова і С.Донченко¹². Не можна не зауважити плідну роботу сучасних російських істориків. Однак монографії та дослідження мають, як правило, загальний характер і мало стосуються історії цих об'єднань на місцях. Тому зарубіжні роботи мають для з'ясування розвитку партійних організацій півночі Лівобережжя України переважно теоретичний і довідковий характер¹³. Таким чином, історія діяльності місцевих структур російських ліберально-демократичних партій у Чернігівській губернії ще чекає свого належного і всебічного висвітлення, особливо це стосується дрібних, про які поряд з партіями кадетів та октябристів майже не згадується у дослідженнях.

Джерельна база для роботи досить велика. Сюди перш за все входять документи правоохоронних і каральних органів, зокрема, архів губернського жандармського управління в ЦДІАКУ, меншою мірою - архів Київського охоронного відділення та Південно-Західного охоронного відділення. До найцінніших в інформаційному плані груп документів належать матеріали дізнань, звіти справників та помічників начальника управління у Стародубському і Ніжинському повітах, листування з Департаментом поліції та начальником Київського охоронного відділення. Інша важлива група джерел – повідомлення партійної преси, зокрема газет кадетського напрямку, що висвітлювали життя губернії і, зокрема, вибори до Думи. Цінні факти і спостереження містять публікації та спогади сучасників¹⁴ подій. Частина матеріалів біографічного характеру опублікована уже в наш час¹⁵. Важливу інформацію про зв'язок із центральними партійними органами, а також програму і позицію останніх по урегулюванню місцевого партійного життя вміщують публікації партійних документів як початку ХХ століття¹⁶, так і нещодавні¹⁷.

Офіційні можливості для діяльності партійні організації отримали з виданням знаменитого царського маніфесту 17 жовтня 1905 року, який проголосив громадянські права і свободи для громадян імперії. Втім, підготовка до створення партії прихильників конституційного парламентаризму розпочалась ще влітку на липневому з'їзді земських конституціоналістів та серпневому з'їзді «Союзу визволення» - провідних ліберальних організацій діячів земського самоврядування та інтелігенції. Ці з'їзди обрали комісії для підготовки майбутнього партійного з'їзду, цьому ж питанню присвятив увагу з'їзд діячів земського та міського самоврядування у Москві у вересні 1905 року. Установчий з'їзд партії, названої конституційно-демократичною (далі – кадети або КДП), відбувся у Москві 10-18 жовтня 1905 року. Від самого початку діяльність партії почала спрямовуватись на майбутні вибори до Державної думи, причому сам інститут думи партія спочатку визнавала тимчасовим засобом для досягнення скликання установчих зборів і проведення реформ державного ладу¹⁸. Як влучно зазначив О.Старинець, політичним ідеалом кадетів була парламентарна монархія англійського зразка, в якій панував би принцип «король царює, та не править»¹⁹.

На установчому з'їзді не було представників Чернігівської губернії, вони не добралися до столиці через залізничний страйк. Натомість на з'їзді земських і міських діячів 6-13 листопада 1905 року вони підтримали прихильників партії. І.Шраг, наприклад, пропонував з'їзду вимагати від уряду скликання установчих зборів і реального здійснення обіцяних свобод, звинувачуючи бюрократію у здійсненні контрреволюції; порушував він і питання про визнання української мови²⁰. Поміркованішу позицію пропонував О.Свечин, голова Чернігівської земської управи: стати не правіше і не лівіше маніфесту 17 жовтня і впливати на діючий уряд для швидшого скликання думи. О.Сац, адвокат із Чернігова, виступав за контроль місцевого самоврядування над поліцією і негайне скасування обмежень прав євреїв²¹. Усі троє проігнорували групу А.Гучкова та графа Гейдена, яка стала в опозицію до більшості з'їзду, виступивши за більшу поміркованість і компроміс з монархією. Це й не дивно, адже усі вони були членами «Союзу визволення» або союзу земців-конституціоналістів, на базі яких утворювалась кадетська партія.

Після завершення роботи з'їзду ЦК партії провів нараду з тими делегатами, які до неї увійшли. Від Чернігівської губернії на нараді були О.О.Муханов, О.О.Свечин і В.М.Хижняков, котрі, як сказано вище, не брали участі в роботі установчого з'їзду²². Очевидно, саме тоді О.Муханова обрали до складу Центрального комітету.

У листопаді-грудні того ж року розгорнулася робота по створенню місцевої мережі партії в губернії. Чернігівський комітет партії було обрано на зборах 11 грудня 1905 року²³. Його очолив О.Муханов, секретарем обрали І.Полторацького. Згідно зі статутом, губернський комітет мав право приймати до членів партії, представляти партію на місцевому рівні, утворювати повітові та інші порайонні комітети і визначати їх компетенцію. Губернський комітет обирався на один рік²⁴. На Чернігівщині склад його практично не змінювався кілька років (див.додаток).

Одночасно або незабаром після виникнення кадетської партії (на другому з'їзді на початку 1906 року вона прийняла другу свою назву – Партія народної свободи) почали утворюватися інші партії. Серед тих, осередки яких діяли (хоча б недовго) на території губернії, назвемо такі. Торгово-промислова партія, утворена московськими підприємцями в листопаді 1905 р., виступала за відновлення і дотримання законності і порядку в країні, вирішення усіх найактуальніших для країни питань у Державній думі, а не шляхом страйків і заколотів. Партія проголосила повну підтримку уряду у проведенні в життя начал маніфесту 17 жовтня, виступила проти лозунгу установчих зборів і проти революційних партій²⁵. Її прихильники, пов'язані з купецькими та промисловими колами, зосереджувались переважно у північних повітах губернії.

Більш представлена в краї була партія правового порядку, утворена в Санкт-Петербурзі в середині жовтня 1905 року. Значне місце в ній посідали державні службовці, і однією з головних цілей партії проголошувалась боротьба з

революційним рухом; водночас партія виступала за конституційну монархію і поміркований лібералізм. Програма партії вимагала також розширення місцевого самоврядування, демократизації суду, свободи робітничих союзів, зборів і страйків (у дозволених законом випадках). Місцеві осередки партії в Україні та Білорусі займали, як правило, консервативні позиції, блокуючись із чорносотенними організаціями²⁶.

Партія «Союз 17 октября» сформувалася спочатку на іншій соціальній базі. Її склала меншість з'їздів земських та міських діячів, яка не підтримала радикальні ідеї «Союзу визволення» і виступила за компроміс з урядом на основі свобод, проголошених маніфестом. До неї приєдналися представники торгово-промислової буржуазії, відомий представник яких А.Гучков з 1906 року очолював партію. Організаційно «Союз 17 октября» задумувався як об'єднання усіх партій центру, тому його статут допускав паралельне членство в інших партіях та організаціях. Місцеві організації партії користувалися широкою автономією, могли навіть самостійно обирати своїх союзників на виборах²⁷.

Нарешті, уже після розпуску I Думи, виникла партія мирного оновлення, яка теж мала на Чернігівщині нечисленних прибічників. За програмою і намірами ця група займала проміжне становище між кадетами і правішими ліберальними партіями, виступаючи за глибоке реформування держави, але законним шляхом.

Доречно зауважити, що в реальній політичній діяльності місцеві організації партій, які традиційно історики і політологи відносять до ліберального напрямку, за два роки революційних хвилювань ніколи не становили єдиного табору і жодного дня не були союзниками. Причини цього рельєфно розкриті у відкритому листі лідера октябристів А.Гучкова, опублікованому ним у 1906 році. Він писав, що «наші політичні угруповання визначаються на даний момент не стільки внутрішнім змістом партій, їх програмами та завданнями, скільки зовнішнім фактом того чи іншого відношення до революції, до революційного способу боротьби, до революційних організацій»²⁸.

Нерідко діяльність місцевих ліберальних об'єднань започатковувалася саме потребою протидіяти насиллю революційних організацій. Цікава ілюстрація цього - обставини виникнення осередку партії правового порядку на залізничній станції Сновськ. Більшість керівництва станції співчувала революційному руху. За допомогою своїх прихильників помічник начальника депо І.Полтавцев, який давно вів революційну агітацію, організував страйк і численні сходки (примусові для всіх робітників) в депо у жовтні 1905 року. Отримання маніфесту 17 жовтня страйкарі святкували як військову перемогу і заявляли, що «если мы получили этот манифест, то все остальное мы вырвем из зубов и горла»²⁹. Робітникам, які не погоджувалися із революційними діями, погрозували смертю, деякого побили. Після деякого перепочинку 9 листопада страйковий комітет знову зібрався (за ініціативою Петербурзької ради робітничих депутатів та спілки залізничників) страйкувати проти оголошення військового стану в Царстві Польському. Втомлені страйками машиністи звернулися до Полтавцева із проською припинити сходки «и вообще не толковать со служащими, в которых каждый завтрашний день есть вопрос жизни, о политике, нам нужна мирная жизнь дома и на службе, какое дело железнодорожным служащим до военного положения в царстве Польском», на що той відповів, що «вот уже первой забастовкой вырвали манифест, а второй сделаем то, чего вы не понимаете, военное положение в Польше не так важно»³⁰. У такій безальтернативній ситуації незгодні робітники (мабуть, за порадою місцевих жандармів, які зраділи нагоді відновити контроль над бунтівним депо) утворили власну партійну організацію правового порядку і подали губернатору список із 9 осіб, яких просили звільнити за революційну діяльність. Чисельність осередку на початку зими жандармські джерела обчислювали в 70 робітників³¹. Так чи ні, але коли 8 грудня комітет союзу залізничників вирішив знову підняти страйк, група членів партії правового порядку з 40-50 осіб, очолених унтер-офіцером Коваленком і на цей раз озброєних палицями, ножами і револьверами, виступила

проти революціонерів, і невелике зібрання з 40 осіб, влаштоване комітетом, постановило страйк не проводити³².

Ставлення представників державної влади до політичних партій визначалось двома суперечливими обставинами: з одного боку, необхідно було виконувати маніфест і забезпечувати права і свободи громадян, ним проголошені, а також готувати вільне волевиявлення громадян на проголошених навесні виборах до думи. Ця правова ситуація була новою для державного апарату, який звик ставитися до громадськості лише як до контрольованого об'єкта опіки. З іншого боку, в країні тривали революційні заворушення, які супроводились терором проти влади, організованими повстаннями на флоті і в містах та стихійним селянським рухом, який охопив восени 1905 року Чернігівську губернію. Ця ситуація вимагала рішучих дій, тому ще з листопада 1905 року губернія перебувала у стані посиленої охорони. Ці обставини з необхідністю диктували для управлінських і правоохоронних органів потребу протидіяти партіям, які співчували революції, і підтримувати партії, що підтримували порядок.

Найпоказовіше цю суперечливість виявляє такий випадок. Судячи із спогадів В.М.Хижнякова, десь у кінці вересня-жовтні 1905 року на виконання постанови земського та міського з'їзду 12-15 вересня у Москві, який для проведення виборів до думи постановив створити систему виборчих комітетів від центрального до повітового рівня, в Чернігові відбулася нарада в доміві О.Муханова. На нараді було 45 осіб, в основному земські гласні, представники різних політичних поглядів (головою обрали М.В.Красовського, майбутнього октябриста). Під час наради в будинок двічі (!) з'являлась поліція з вимогою губернатора розійтись. Обидва рази їй заявили, що збори цілком законні, і поліція так і не наважилась перешкодити їх проведенню³³.

Партію кадетів взагалі правоохоронні органи імперії вважали лівою і в таблиці найважливіших партій Росії ставили її в одному ряду із соціалістами. Тому ця найпотужніша з ліберальних течій краю одразу потрапила під жорсткий прес імперської бюрократії. 12 грудня 1905 року звільнено з посади податкового інспектора, члена міського комітету кадетів І.К.Імшенецького, згодом арештовано двох учасників комітету. Та, незважаючи на протидію влади, саме кадетська партія з-поміж інших ліберальних сил була у найвигіднішій позиції для політичного маневрування. З одного боку, вона діяла законно (хоч і не була зареєстрована, але цей недолік проявив себе пізніше); утворилась не з нуля, як її конкуренти справа, а на базі вже існуючих осередків «Союзу визволення» і земських конституціоналістів, а отже, мала готові ініціативні кадри з певним політичним досвідом³⁴; нарешті, мала серйозний вплив у земських і міських органах самоврядування (О.Свечин був головою губернської земської управи, О.Муханов – колишній губернський предводитель дворянства). Крім того, лідери місцевої організації кадетів, що були багатими поміщиками, фінансували її діяльність; це робив, за відомостями жандармів, О.Муханов³⁵, а також О.Свечин, який, володіючи майже 7 тис. десятин землі, виділяв гроші і для ЦК партії³⁶. З іншого боку, її жорстка і постійна критика влади, підтримка революційного руху і курс на широкі соціальні реформи (нехай і демагогічний певною мірою) завоювали для неї авторитет серед значної частини суспільства, налаштованої радикально і незадоволеної правовим свавіллям та соціальними проблемами.

На жаль, нам бракує інформації для з'ясування деталей розвитку інших ліберальних партій на Чернігівщині. Дані джерел дуже уривчасті. Відомо, що на лютий 1906 року вже діяв губернський комітет партії октябристів. Однак на першому з'їзді партії октябристів у лютому 1906 року, крім М.Савицького, жоден делегат від Чернігівщини не виступав, а це наводить на думку про слабкість їхньої місцевої організації в той час.

Приблизне уявлення про поширення в губернії партійних осередків дає оприлюднення результатів проміжних етапів виборчих перегонів. Помітним партійним центром виступив Глухів. Як лідери місцевої організації партії народної

свободи згадуються в пресі навесні 1906 року О.Бургов, М.Філоненко-Бородич та П.Трохименко³⁷. На початку березня уже діяла тут і організація октябристів, яку очолював П.Дорошенко. Від неї виборщиками було обрано М.Амосова та Боханова, балотувались Кучеренко, Конопелько, Маринич. Глухівська парторганізація октябристів була найбільшою в губернії – 150 осіб, за даними В. Шелохаєва³⁸, хоча, можливо, така кількість була досягнута уже під кінець 1906 року. Окрім того, на з'їзді землевласників повіту обрали виборщиком М.Неплюєва від партії мирного прогресу, але швидше за все як приватну особу, тому що про існування партійного осередку нічого невідомо³⁹. Кадетський осередок у Городні представляли на виборах С.Ренчицький та А.Чорний⁴⁰, городнянським гласним вважався також кадет М.Могилянський; за інформацією В.Шелохаєва, навесні 1906 року він нараховував 26 членів⁴¹. Очевидно, був такий і в Козельці, від якого обрали виборщиками кадетів А.Марголіна та М.Левицького, до кадетів належав також обраний виборщиком Іван Висувень із с. Вороньків⁴². Відомо також про існування тут групи прихильників партії правового порядку, яку представляли Городько, Красовський, Чебан (не були обрані)⁴³. У Суразькому повіті кадетами названі обрані міщанами в Клинцях М.Соболев і М.Федотов⁴⁴, а також обраний від міщан Суража Лев Певзнер (мабуть, завдяки голосам одноплемінників-євреїв, що складала половину жителів міста). У Новгороді-Сіверському до кадетів належав міський голова В.Жадкевич. Вірогідне також існування партійної групи кадетів у Конотопі, де були обрані від міста члени партії Рубісов та Кандиба, а від землевласників повіту Дементьев та Андрієнко⁴⁵. Майже перемогли кадати і в Сосницькому повіті, де провели двох виборщиків від землевласників і двох – від волосних сходів селян. Можливе існування кадетських груп у Мглинському повіті, де були обрані Х.Сапоненко та М.Веріго, останній приєднався до партії пізніше⁴⁶. Серед цих місцевостей лише в Суразькому повіті конкуренцію партії народної свободи склали октябристи, що провели до виборщиків М.Іскрицького, М.Калиновського та І.Петена⁴⁷. Існували групи цієї партії весною 1906 року також у Сосниці, Козельці, Новозибкові⁴⁸. Що ж до кадетських організацій, то, крім організацій у Городні, Глухові, Новгороді-Сіверському, Стародубі, які вказував В.Шелохаєв, з вищенаведеного очевидно існування партосередків у Козельці, Клинцях (можливо, і в Суражі), Сосниці, Конотопі. Мабуть, існувала кадетська група і в Ніжині, оскільки жандармські донесення повідомляли про висунення єдиного списку кандидатів від КДП на виборах уповноважених від міських виборців у лютому 1907 року⁴⁹. Т.В.Локоть вказував також на існування кадетського партосередку в Борзні.

Таким чином, партійні групи ліберального напрямку і їх вплив на вибори в березні 1906 року ми спостерігаємо в більшості повітів губернії, окрім Кролевецького, Погарського та Остерського. Водночас, як можна бачити за результатами виборчої кампанії, більшість груп населення краю ще слабо була охоплена партійним впливом. Найбільша партійна диференціація спостерігалась у групі міських виборців (серед 33-х 16 партійних). Помітно менша вона в групі землевласників і майже відсутня серед селянських виборців. Втім, якщо детальніше придивитись до обраних виборщиків, то ситуація буде ще невтішнішою. Так, серед партійних виборщиків, обраних землевласниками, ми можемо побачити М.Калиновського – голову земської управи, М.Веріга – земського начальника, М.Амосова, М.Савицького та Т.Локотя - гласних губерньського земського зібрання. Дуже сумнівно, що ці особи були обрані завдяки партійній підтримці та пропаганді. Більшу роль відіграла їхня близькість до виборців та авторитет попередньої діяльності. Те ж саме можна зауважити і щодо багатьох кадетів та октябристів, обраних міськими виборцями: фактор особистого авторитету явно посприяв в обранні В.Жадкевича, міського голови в Новгороді-Сіверському, голови земської управи П.Кандиби, місцевих лікарів Рубісова та Левицького. Не можна, звісно, вважати цей фактор визначальним, але він відіграв помітну роль. Особливо він виявив себе у Чернігові, де всі три кадетські кандидати – адвокат І.Шраг, голова

губернської земської управи О.Свечин та колишній губернський предводитель дворянства О.Муханов зібрали на порядок більше голосів кожен, ніж їхні конкуренти⁵⁰.

Партія народної свободи та її поодинокі союзники, прихильні до ідей поміркованого соціалізму (трудовик Т.Локоть, народний соціаліст Н.Вовк-Карачевський), упродовж революційних років утримували значний вплив на діяльність органів місцевого самоврядування, особливо земства. Останнє було тим більш актуальним, що на земських управах лежав обов'язок складати списки виборців на виборах до Державної думи. Однак на відміну від 1905 року цей вплив уже не був домінуючим, і в ряді повітів, а також серед гласних губернського земства поступово набирали сили октябристи та їх прихильники. Вперше ця тенденція проявилась, коли до Державної ради Російської імперії від губернського земства 22 березня 1906 р. було обрано відомого діяча партії октябристів М.В.Красовського. За нього подали 35 голосів проти 27, тоді як за кадетських лідерів О.Муханова - 33 проти 29, О.Свечина - 30 проти 32⁵¹. Результат доволі несподіваний, оскільки той самий склад зібрання довірив пост голови управи О.Свечину. Новий склад губернських зборів у грудні 1906 року знову запропонував очолити управу О.Свечину, але той відмовився, і головою управи обрано октябриста М.Савицького. Останнього було переобрано на цей пост і в грудні 1907 року, причому абсолютною більшістю голосів (51 проти 6)⁵².

Вплив членів КДП на губернське земство став ще раз очевидним, коли 7 грудня 1906 року 23 гласних запропонували послати П.Столипіну телеграму з осудом політичних убивств (терору, інакше кажучи) і співчуття з приводу порятунку його від небезпеки (було підірвано дачу прем'єр-міністра). Наступного дня ця пропозиція зустріла опір, і на закритому голосуванні 32 голосами проти 20 її було відхилено⁵³. У 1907 році з наростанням реакції губернське земство схиляється далі на бік правих; так, 2 червня 1907 року більшість зібрання затвердила і послала з приводу замаху на імператора телеграму з вираженням йому «чувства верноподданической любви и преданности»⁵⁴.

Члени КДП обіймали пости міських голів у Клинцях та у Новгороді-Сіверському. Значний вплив мали кадети і у міській раді Чернігова. Гласними думи були І.Рашевський, О.Сац, І.Шраг – члени КДП⁵⁵, а загалом кількість прихильників партії становила близько половини гласних.

До слова сказати, саме під час перебігу змагання за пост міського голови виявились розходження всередині Чернігівського комітету партії. Радикальніша частина намагалася провести на пост голови популярного і відомого своєю прихильністю до революційних ідей В.Хижнякова. Цей задум був близький до здійснення. В.В.Хижняков зібрав найбільше (24) голосів як кандидат, а його головний супротивник, лідер консервативної частини міської думи Тудоровський, лише 16. Однак на голосуванні за Хижнякова голоси гласних поділилися порівну: 21 проти 21. Голосували двічі, але провести не вдалось. У другому турі виборів 23 голоси отримав А.Верзилов, і решта зняла кандидатури⁵⁶. Новий голова брав участь у партії народної свободи, проте на засіданні думи 14 червня 1906 р. заявив, що його членство в українських гуртках і в КДП визначають його ставлення до політичних подій, але діяльності міської думи не стосуються, окрім хіба що виняткових випадків⁵⁷. «Десна», видавцем якої був В.Хижняков, неодноразово критикувала міську думу за її байдужість до громадсько-політичного життя в імперії. Однак А.Верзилов дотримувався до влади суворой лояльності.

Новий етап політичних баталій відкрився у міській думі восени 1906 року під час обрання секретаря. Двічі на цю посаду від правих балотувався П.Добровольський, уже хотів відмовлятися, однак за третім разом його обрали (завдяки відсутності на зібранні 7-и гласних лівого спрямування)⁵⁸.

Не було єдиної позиції серед губернської організації кадетів і в національному, зокрема українському питанні. Більшість її активу виступала за врахування національних домагань української інтелігенції. Це стосується не тільки І.Шрага і

ще кількох осіб, котрі одночасно були членами Української радикально-демократичної партії, а отже, виступали за автономію українських земель. Прихильно до українських домагань ставився О.Свечин. Він підкреслював на зібранні української думської громади, що існує значна різниця між світоглядом українців та росіян, і український народ в імперії має посідати особливе місце⁵⁹, виступав на засіданнях українського клубу, публічно висловлював свої переконання у необхідності перебудови державного устрою імперії на засадах автономії національних груп⁶⁰. Підтримувала увагу до українського питання кадетська газета «Десна», а потім і «Утренняя заря», які у травні-червні 1906 року присвятили ряд статей дискусії з цього приводу. Водночас з обережністю до українських планів поставився М.Імшенецький, який підозрював, що українська національна група в думі може перетворитись у націоналістичну, і виступав проти національних груп, побоюючись вливання в їхні ряди консерваторів та реакціонерів. Він вважав головним засобом вирішення національних проблем демократизацію Росії⁶¹.

Втім, українське питання на той час навіть для місцевих членів партії народної свободи було тільки теоретичним. Про це свідчить те, що під час виборів послів до Державної думи 12-13 квітня 1906 року в Чернігові кадети, у тому числі навіть І.Шраг, говорили майже виключно про питання податків, землі і політичних свобод. Єдиний, хто згадав на цих зборах про автономію України, був О.Бабич⁶² – майбутній член трудової групи у I Державній думі.

Після сплеску активності під час виборної кампанії діяльність чернігівської групи кадетів затихла. На початку липня 1906 року вони спробували її активізувати. «Утренняя заря» опублікувала доповідь на загальному зібранні місцевих членів партії, в якій окреслювались шляхи реалізації резолюцій 3-ого з'їзду партії народної свободи. Серед головних завдань, поставлених Чернігівським губернським комітетом, були такі. По-перше, утворення повітових, а по змозі і дрібніших органів партії (очевидно, на той час ще не в усіх містах діяли кадетські комітети). Саме такі комітети повинні були реалізувати на місцях завдання партії, особливо у виборчій кампанії, а не загальні з'їзди уповноважених виборщиків. Значну роль повинна була відіграти преса, особливо місцева «Утренняя заря», яку місцеві комітети мають підтримувати «всеми способами». Для безпосередньої пропаганди програмних ідей партії необхідно відкрити політичні клуби, перш за все у Чернігові, а доки їх немає – проводити публічні лекції, читання рефератів, мітинги. Головною ж метою діяльності місцевих комітетів партії є залучення до її лав селян та сільської інтелігенції. При цьому підкреслювалась необхідність законних способів діяльності, яких вимагала ідеологія партії.

Важливо зауважити, що не маючи змоги охопити своєю пропагандою все населення, кадети поставили завдання якнайширшого використання у власних цілях громадських організацій. «Надо помнить, что всякое легальное и открытое общество, оппозиционно настроенное, неизбежно принимает нашу партийную тактику; следовательно, наше влияние в открытых обществах должно быть значительным,» - відкрито заявляв на сторінках газети кадетський комітет⁶³. Така позиція не була новою. Один із кадетських авторів «Десни» ще раніше підкреслював, що хоча профспілки об'єднували прихильників різних політичних позицій, але відіграли у 1905 році важливу політичну роль⁶⁴. Тепер же членам партії народної свободи рекомендувалось звернути пильну увагу на споживчі та кредитні спілки, союзи вчителів, професійні спілки земських, міських та медичних службовців і навіть чисто просвітницькі об'єднання, як от ліга освіти або «Просвіта», адже маючи свою мережу по території губернії, ведучи культурну роботу (навіть в організації читальень та бібліотек), «такіе общества попутно играли бы крупную политическую роль». Головною ж перспективою в роботі місцевих комітетів мали бути майбутні вибори до органів самоврядування та підготовка до можливого переобрання Державної думи на загальних, рівних і прямих виборах, тобто на основі 4-членної формули (розпуску Першої думи ніхто не очікував)⁶⁵.

Втім, справи кадетського комітету не йшли гладко. Незважаючи на багате спонсорвання, грошей на широку програму діяльності не вистачало. У зв'язку з цим місцевий комітет запропонував у кінці червня 1906 року змінити статут чернігівської організації і зобов'язати її членів платити додаткові членські внески, окрім щорічних 60 копійок на користь ЦК партії. Внески мали залежати від заможності: 60 коп. - для осіб з річним прибутком до 300 рублів, 0,5% від доходу - для осіб з прибутком від 300 до 1200 рублів і 1% доходу платили ті, що мали прибуток від 1200 рублів⁶⁶.

Фінанси були особливо потрібні для видання і поширення партійної літератури. Щоправда, масштаби розповсюдження останньої поступалися поширенню агітаційних матеріалів есерів та есдеків. У той же час це була одна з основних форм пропаганди ідей кадетів серед мас, яка не припинялась і в період роботи Державної думи, оскільки партія народної свободи популяризувала свою думську діяльність серед населення. Окрім передплати партійних видань, практикувались способи надсилання кадетських газет поштою населенню, необізаному з роботою партії. Так, 30 травня 1906 року ніжинський поліцмейстер рапортував, що мешканцям передмість Ніжина надсилаються без їх відома газети «Щит», «Весть», «Мирския весті», «Общество», «Правда Божия»⁶⁷. Траплялось також, що передплатникам видань, прихильних до кадетів, надсилались програми і відозви партії як безоплатні додатки. Такий випадок відомий у Семиполках у грудні 1905 року⁶⁸. Поширювали літературу і праволіберальні партії. Так, одна поміщиця з Чернігівського повіту влітку 1906 року виписала на 7 рублів для поширення відозви і брошури октябристів і партії правового порядку⁶⁹.

Дещо гірше стояла справа безпосередньої агітації, особливо серед широких мас населення. В умовах режиму посиленої охорони адміністрація губернії суворо обмежувала діяльність кадетської партії, а публічні зібрання, як правило, не дозволяла. Весною 1906 року, коли фактично між кадетською думою і урядом розгорнулось змагання за владу, адміністрація блокує всі спроби законного і незаконного поширення відозв і матеріалів партії народної свободи і навіть забороняє зустрічі окремих депутатів думи з виборцями, щоб не допустити провокування заворушень на підтримку діяльності думи. Наприклад, у Городні арештовано безпартійного вчителя М.Шершня, що збирав підписи під адресою за зміну уряду на уряд, сформований думською більшістю, при цьому конфісковано кадетські програми і відозви⁷⁰.

Після розпуску Першої думи друга половина 1906 року для кадетів, як і для їх ліберальних конкурентів, з котрих реально були представлені в губернії лише октябристи, партія правового порядку та партія мирного оновлення, пройшла під знаком підготовки до нової виборної кампанії, яка знову відтягнула практично всі партійні сили. Кадетська партія на цей раз опинилась у важких умовах. Вона отримала кілька дошкульних ударів з боку влади. Перш за все, було закрито «Утреннюю зарю» (з губернії вислали І.Іванова, видавця і редактора газети, члена КДП), і відновити видання партійного органу чернігівському комітету уже не вдалось. По-друге, уряд прийняв закон про заборону державним чиновникам бути членами політичних партій, незареєстрованих в офіційному порядку. КДП такою не була, а тому довелось змиритися і вести боротьбу лише проти домагань губернатора вийти з партії працівникам органів місцевого самоврядування⁷¹. Проти окремих членів КДП жандармами було заведено дізнання або й арештовано за поширення партійних видань⁷² або за антиурядову пропаганду. Правда таких випадків було небагато, і більшість таких дізнань було незабаром закрито за відсутністю складу злочину⁷³. Натомість з 1 листопада виходить газета «Черниговское слово». Вона не мала яскраво партійного характеру, як кадетські газети, оскільки пропагувала і висвітлювала діяльність усіх правих і праволіберальних сил – від партії мирного оновлення до Союзу руського народу.

Спірним і досі є питання про кількісний склад ліберальних партійних організацій. Причиною цього є загибель документації місцевих партійних комітетів

у вирі революційних та військових подій ХХ століття. Дуже приблизно можна оцінити в 100-150 осіб кількість прихильників партії правового порядку, врахувавши сновську організацію, осередок у Козельці та можливих прихильників в інших повітах. Свій пік популярності ця організація мала, як відомо, взимку 1905-1906 років, а після розколу на партійному з'їзді її чисельність пішла на спад. Наприкінці 1906 року ця партія фактично зливається із «Союзом 17 октября» в рамках єдиної організації. Можливо, саме за рахунок цього октябристи перевищили за кількістю конкуруючу кадетську організацію. За підрахунками І.Кисельова, А.Кореліна та В.Шелохаєва, під час революції 1905-1907 років в Чернігівській губернії діяли 5 партійних організацій октябристів, які сукупно налічували 450 членів⁷⁴. Швидше за все, дослідники опирались на дані більш ранньої статті В.Шелохаєва 1987 року, таку ж кількість (450) подають Р.Ветров та С.Донченко у своїй монографії⁷⁵. Знову ж таки, ці цифри можуть бути уточнені у подальших дослідженнях.

Як не дивно, значно більші розбіжності в літературі щодо обчислення чисельності чернігівських кадетів. Відразу можна відкинути цифру в 100 осіб, яку наводять Ветров і Донченко: вона явно занижена або стосується іншого періоду. В.Шелохаєв оцінив її чисельність у 231 особу⁷⁶, цю ж саму цифру назвала і Т.Демченко⁷⁷. Останні дані можуть бути зіставні з даними жандармського управління, котре приблизно оцінювало чисельність чернігівських кадетів у кілька сотень членів⁷⁸, але, швидше за все, у час найбільшого піднесення (весною-влітку 1906 року) членів партії було більше. Річ у тім, що відділів партії було, за нашими підрахунками, значно більше, ніж 5, їх нараховувалось близько 10 в губернії. Це наводить на думку, що й кількість членів партії наближалась до 400-450, в усякому разі не набагато менше, аніж октябристів. При цьому, правда, слід враховувати динаміку розвитку цих цифр, адже після заборони державним службовцям перебувати в рядах КДП її чисельність в губернії, за даними жандармів, значно зменшилась.

Цікаве питання про соціальний склад чернігівських організацій ліберальних партій. Щодо партії народної свободи, потрібно знову згадати, що вона будувалась на основі земських кіл та груп інтелігенції, об'єднаних союзами земців-конституціоналістів та «Союзом визволення». Це вже наводить на думку уточнити твердження О.Старинець, що чернігівська міська організація кадетів за соціальним складом була подібна до київської, і в ній, як узагалі в Україні, була представлена інтелігенція, кваліфіковані робітники, дрібні та середні верстви населення⁷⁹. Серед чернігівських кадетів робітників не виявлено, щодо цього вони поступались навіть октябристам, які зуміли провести свого виборщика від робітників фабрик Суразького повіту. На відміну від київської організації чернігівська налічувала чимало дворян, переважно пов'язаних із земством.

Але щоб не відриватись від фактів, наведемо перелік відомих нам членів партій кадетів та октябристів.

Глухівський повіт. Кадети: П.Трохименко - великий (за словами кореспондента «Десни») землевласник; О.Бургов – священик; Померанцев – священик; М.Філоненко-Бородич – лікар. Октябристи: П.Я.Дорошенко – поміщик (і лікар); М.Амосов – поміщик; П.Малченко – земський начальник, дворянин і, значить, поміщик; Боханов – купець; А.Кулаков – міщанин; соц. статус А.Бахмацького, Конопелька, Маринича і Кучеренка невідомий.

Козелецький повіт. Кадети: М.Левицький – лікар; А.Марголін – помічник адвоката; С. Балабуха - нотаріус; І.Висувень – селянин, гласний повітового земства.

Конотопський повіт. Кадети: М.Демент'єв – вчитель; Рубісов – лікар; П.Кандиба – поміщик, голова земської управи; соц. статус Андрієнка невідомий.

Остерський та Сосницький повіти: члени обох партій невідомі.

Кролевецький повіт. Октябристи: М.П.Савицький – повітовий (Гомельський) предводитель дворянства.

Ніжинський повіт. Кадети: Є. Киселевич – адвокат; Галицький – лікар;

Гомоляко - козак. Октябристи: Ю.Глібов – поміщик.

Городнянський повіт. Кадети: М.Миклашевський – член окружного суду; С.Ренчицький – землевласник, голова земської управи; О.Кривцов – службовець губернської земської управи; М.Могилянський – адвокат; О.Чорний – технік (інженер).

Новгород-Сіверський повіт. Кадети: В.Жадкевич – міський голова.

Чернігівський повіт. По селах партійних осередків не було; про міські організації див. далі.

Борзнянський повіт. Кадети: К[очубей] – поміщик, земський начальник, Д.Терещенко – козак, солдат запасу, кореспондент «Киевского голоса».

Суразький повіт. Кадети: М.Соболев – інспектор технічного училища, М.Федотов – інженер, П.Юренев – інженер, начальник залізничної дільниці, Л.Певзнер – агроном і землевласник. Октябристи: М.Іскрицький – поміщик, П.Калиновський – голова земської управи повіту, Іванов-Єрмаченко - робітник.

Мглинський повіт. Кадети: М. Вериго – поміщик, земський начальник.

Стародубський повіт. Кадети: П.Куриленко – селянин, член повітової земської управи, гласний губернського земства⁸⁰.

Тепер проаналізуємо цифри. До числа 28 представників кадетських осередків з 10 повітів губернії входило 6 значних землевласників, які до того ж займали авторитетні посади, 1 агроном і землевласник, 2 священики, 4 лікарі, 5 юристів, 3 інженери, 2 службовці, 2 педагоги, 2 селян, 2 козаки (1 фактично міщанин). Отримані дані дають змогу внести великі поправки до висновків А.Білоуса, яка на основі аналізу кадетських груп Київщини вважала, що у складі повітових груп партії народної свободи переважали в основному службовці повітових земських управ, вчителі низових, початкових навчальних закладів, аптекарі, фельдшери тощо⁸¹. На Чернігівщині якраз навпаки, провідними діячами повітових осередків кадетів були поміщики та інтелігенція середньої ланки. Натомість робітників, навіть кваліфікованих, аптекарів і фельдшерів серед кадетів зовсім не виявлено. Дуже маленьким було і представництво селян, причому зауважимо, що обоє селян, які були обрані у виборщики від кадетів, працювали у земстві, тобто були співробітниками земських діячів партії народної свободи, які складали кістяк місцевих організацій партії. Адвокати, нотаріуси, інженери, міські голови – все це представники забезпеченої інтелігенції. Звичайно, можна зважити на те, що загальний склад партійних груп та їх прихильників був строкатіший, з участю бідніших верств населення. Однак саме ця місцева еліта була обличчям партії, її найактивнішими і авторитетними діячами, що в основному підтверджує спостереження Т.Локотя, який писав ще 1906 року: «в конституційно-демократической партии, особенно в провинциальных ее отделах, совершенно естественно руководящее положение заняли представители именно земского, землевладельческого дворянства, не исключая даже предводителей дворянства и земских начальников»⁸².

На жаль, відомості преси надто скупі для характеристики керівного складу місцевих октябристів. З 10 відомих нам місцевих партійних активістів можна виділити 7 поміщиків, 1 купця, 1 міщанина, 1 робітника. Втім, навіть з цих даних очевидна перевага дворянства в рядах партії, а також те, що до октябристів на Чернігівщині тяжіли переважно представники середніх верств населення, менш зачеплених модернізацією, які зберігали традиційний побут і світогляд. Досить цікавим фактом є, з одного боку, популярність «Союзу 17 октября» серед певної частини робітників, чого не досягли кадети (можливо, це була спадщина приєднаної партії правового порядку), з іншого – відсутність духовенства.

Тепер поглянемо на чернігівську міську кадетську організацію, яка одночасно виступала керівною для губернії і через яку підтримувався зв'язок із ЦК партії. Її аналіз був проведений А.Білоус на основі жандармського донесення від 4 травня 1906 року, і на її висновки опирається у своїй статті О.Старинець. Серед 50 членів чернігівської міської організації дослідниця нарахувала 14 представників

інтелігентних професій, 24 службовців державних установ і 10 дворян-землевласників, що разом із аналізом інших міських організацій дало підставу стверджувати, що вони склалися із двох основних соціальних груп – інтелігенції та середніх і дрібних службовців⁸³. На нашу думку, при аналізі складу чернігівської міської організації кадетів слід врахувати декілька обставин, яким раніше не було надано належної уваги. По-перше, у списку донесення з 50 осіб ряд імен було закреслено, що ставить під сумнів їх перебування в рядах партії. Серед решти 32-ох названо М.Вороного і М.Коцюбинського, які, як відомо, не належали до кадетів, будучи близькими до соціал-демократичного руху, а М.Вороний взагалі був членом УСДРП. Ще троє не проживали в Чернігові, з них членство в партії Н.Вовк-Карачевського теж можна поставити під сумнів, оскільки у 1907 році він уже був народним соціалістом. Залишається 27 осіб, до яких додамо кадета З.Тарновського, службовця телеграфічного відділу земства. Розглянувши їх соціальний статус, ми знайдемо 7 юристів, 1 техника (Тарновський), 10 службовців земських установ, 2 державних службовців, 3 міських службовців (у т.ч. міський голова, директор та повірений міського банку) та 4 землевласників – гласних земства (в т.ч. голова губ. зем. управи і губ. предводитель дворянства), соціальний статус одного не з'ясований. Притому зауважимо, що не менше 12 членів організації належали до дворянського стану, а троє з них мали доволі високий ранг дійсного або статського радника. Однак невідомо, скільки з них були поміщиками і яку земельну власність мали.

Наведені дані слід враховувати при оцінці того факту, що до чернігівського комітету кадетів входило двоє з 12 найбагатших поміщиків, які перебували в лавах партії народної свободи (О.Муханов та О.Свечин), які мали змогу нести значні видатки на користь партії. З іншого боку, ясно, що верхівку губернської організації можна з точки зору соціально-професійного статусу характеризувати як чиновницьку, а з точки зору станової належності і майнового статусу - як поміщицько-дворянську, ці визначення не завжди суперечать одне одному.

Аналіз показує, по-перше, що групи службовців та юристів справді домінували в чернігівській міській організації кадетів, хоча не виключено, що частина їх володіла і земельною власністю; по-друге, чернігівських кадетів неможливо зарахувати до дрібнобуржуазного прошарку населення, навпаки, до них належали переважно забезпечені інтелігентні робітники і службовці середнього та вищого рангу. Взагалі, порівнюючи ці дані із активом повітових діячів партії, впадає в око вузькість соціального складу чернігівських кадетів та їх зосередженість навколо земських установ та юристів. Зокрема, не зовсім зрозуміла повна відсутність у лавах міської організації лікарів та вчителів. Можливо, донесення перерахували лише активних діячів партії, якими були на той час незалежні від влади юристи та земці, установи яких фактично стали штабом антиурядової пропаганди. Звертає на себе увагу і відсутність духовенства та міщан. Втім, останнє підтверджує той факт, що кадати на півночі Лівобережної України опирались переважно на прошарки населення, пов'язані з процесами модернізації суспільства та інтелектуальною працею, серед традиційних же суспільних верств кадетськими активістами були майже виключно дворяни. Якщо цей висновок сформулювати інакше, він буде звучати так: соціальна база представників КДП на Чернігівщині була народжена системою імперської вищої і середньої освіти та земським дворянством, установи якого стали організаційним центром скупчення членів партії. На противагу іншим губернським організаціям, особливо київській, помітна відсутність серед чернігівських кадетів підприємців і кваліфікованих робітників, домовласників (для яких ця власність була джерелом доходу), купців і фінансистів. Загалом дуже важко назвати чернігівських кадетів партією, що захищала інтереси буржуазії, та і взагалі буржуазною.

Через брак відомостей важко провести подібний аналіз чернігівської міської організації октябристів. Відомо, що значну частку її учасників становили державні службовці, зібрання яких 13 березня 1906 р. постановило приєднатися до «Союзу

17 октября». Це були переважно чиновники губернських установ та відомства міністерства внутрішніх справ. З огляду на те, що ці збори вирішили приєднатися до духовенства та купців Чернігова для проведення власних кандидатів, вірогідна участь в організації октябристів цих верств населення. Напевно, саме октябристами були кандидати, визначені цими зборами на вибори уповноважених від міщан Чернігова: гласний міської думи Мацко, протоієрей Шестеріков, директор реального училища Круковський, радник губернського правління Максимовський. На передвиборних зібраннях від імені октябристів виступали Остапенко, Неєлов.

Наведені дані виявляють досить слабенький зв'язок партії народної свободи із селянством. Вище вже говорилось, що залучення селянства до лав партії місцевий комітет ставив одним із головних завдань своєї роботи. Однак кадрів для цього було явно мало, до того ж кадети більше звикли орієнтуватись на освічену аудиторію. Жандармські донесення називають лише кількох осіб, що вели пропаганду серед селян: О.Кривцов, І.Соколовський, відомо також про пропаганду серед селян мглинського повіту М.Веріго⁸⁴; мабуть, намагались вести роботу й інші члени партії. Однак навряд чи можна назвати її ефективною. Селянський актив явно не був прихильний до ліберальних ідей політичного центру, схилиючись чітко наліво або чітко направо, що підтверджує соціальний склад як кадетів, так і октябристів.

Взагалі, соціальні зв'язки явно ускладнювали відносини адміністрації з партією кадетів. Останні визначались кількома факторами, що впливали як із позицій обох сторін, так і з фактичної обстановки в країні, котра, само собою, не збігалася ані з урядовими постановами, ані з кадетськими ліволіберальними ідейними установками. Кадети намагались діяти виключно легальними засобами і виступали за мирні перетворення. У той же час їхня позиція по запровадженню в країні, розбурханій революцією, конституційної монархії своїм неминучим наслідком мала зміну влади; більше того, у повсякденній діяльності місцеві кадетські лідери скрізь і всюди підтримували революційні зміни і були у постійному спілкуванні з лідерами революційних сил. Саме останньою обставиною можна пояснити часту плутанину в паперах Чернігівського жандармського управління. Наприклад, Неон Галімський, член губернського комітету кадетів, весною 1906 року характеризується жандармами як провідник соціал-революційної організації⁸⁵. Інший член комітету І.Соколовський працював над організацією в губернії осередків Всеросійської селянської спілки⁸⁶, котра, як відомо, була під сильним впливом есерів, а в 1907 році приєдналась до трудової групи. Секретар адвоката О.Саца займався протиурядовою агітацією серед гімназистів та єврейських робітників. У близьких стосунках із О.Мухановим, О.Свечиним та іншими членами комітету був організатор народно-соціалістичної партії в губернії В.Пахарнаєв, гідротехнік земської управи, який навіть виписував революційну літературу на гроші Муханова для розповсюдження⁸⁷. А ось характеристика ще одного члена губернського комітету кадетів М.Імшенецького: «хотя и именует себя «кадетом», но он безусловно принадлежит к Социал-Революционной партии»⁸⁸. До есерів зараховували жандарми також М.Веріга, земського начальника з Мглинського повіту, племінника відомої революціонерки К.Брешко-Брешковської⁸⁹.

Незважаючи на існування фактичного антиурядового союзу кадетів з поміркованими соціалістами (в якому, правда, кожна сторона мала власний інтерес), поліція і адміністрація не могла не рахуватись із високим соціальним статусом кадетських лідерів. Тому, наприклад, жодного члена кадетської партії за два революційні роки не було засуджено до ув'язнення. Виняток – І.Шраг та ще кілька депутатів Думи, - але вони були судимі не за місцеву діяльність, а як причетні до Виборзької відозви, до того ж ініціатива притягнення виходила з урядових кіл. Досить рідко до кадетів застосовували і виселення, до того ж репресії застосовувались до окремих членів, а не до організації в цілому. З іншого боку,

можна припустити, що адміністративний тиск сприяв висуненню до активу осередків КДП осіб із високим соціальним статусом і впливом, до яких влада ставилася з більшою повагою.

У свою чергу чернігівські кадети справді активно звинувачували уряд і його структури в усіх можливих гріхах. Класичний приклад останнього – газета «Десна», в будь-якому номері котрої можна було знайти матеріали про насильства чи зловживання адміністрації та поліції, натомість переглянувши 62 номери, автор не виявив жодної замітки, яка б зауважила принаймні порятунок поліцейським потопаючого. Цілковитою мовчанкою обходили кадетські газети Чернігова і революційні насилля та злочини, ратуючи водночас за політичну амністію «борцям за свободу».

Партія октябристів, щоправда, теж не мала однозначного ставлення до влади. Оскільки значна частина її членів як на місцях, так і в центральних органах вийшла із земського руху, традиційно опозиційного до уряду, то само собою, що вони з оглядкою дивились на цілий ряд заходів адміністрації і поліції. Неодноразово траплялись випадки, коли члени партії октябристів вимагали від поліції покинути передвиборні зібрання, іноді навіть всупереч закону (під час перших виборів 1906 року далеко не всі представники поліцейських органів встигли детально ознайомитись із новими юридичними нормами). Так, зокрема, було у Глухові⁹⁰. Скептичне ставлення до представників бюрократії виражав член губкому октябристів М.Савицький: «у нас на самые ответственные посты назначаются никому не годные чиновники»⁹¹. І якщо дуже часто, зокрема у виборчих кампаніях, доводиться бачити взаємне сприяння влади та «Союзу 17 октября», то на той час це швидше було єднанням проти спільного ворога – революції. Симптоматично, що після оголошення ЦК октябристів і А.Гучковим восени 1906 року відкритої підтримки урядовому терору від Союзу відійшла Партія мирного оновлення. До неї перейшов і дехто з чернігівських октябристів, наприклад, М.Іскрицький, що увійшов до її фракції в II Думі.

Таким чином, проголошення громадянських прав і свобод у жовтні 1905 року викликало до життя на території північного Лівобережжя декілька партійних організацій, які дотримувались ідеології лібералізму. Від початку в найсприятливішому становищі з-поміж них опинилась організація конституційно-демократичної партії, яка з'явилась першою і опиралась на підготовлену організаційну основу і кадровий кістяк. Помітним, але короткочасним виявилось зростання партії правового порядку. Торгово-промислова партія заснувала свої структури у північних повітах краю, але не змогла широко розгорнути діяльність. Натомість поступово нарощував і чисельність, і присутність у політичному житті губернії «Союз 17 октября».

Партійні осередки ліберальних партій охопили майже всі повіти губернії, але навіть під час підйому своєї діяльності вони включали максимум 1-1,5 тис. осіб, що свідчить про слабку популярність ліберальних ідей серед населення. Аналіз соціальної бази цих партій, попри певну неповноту, показує, що прихильники лібералізму рекрутувались переважно з-поміж вищих і середніх прошарків населення, причому якщо до кадетів тяжіли в основному представники інтелектуальних вільних професій та службовці, то до праволіберальних організацій – чиновники, поміщики і частково представники традиційних соціальних верств (міщан, купців). Як для кадетів, так і для октябристів земські і частково міські установи (та їх співробітники) являлись організаційною базою у розбудові партійних структур. Це пояснює причини змагання за вплив на місцеве самоврядування, у ході якого домінування представників КДП та їх нечисленних союзників зліва протягом 1906-1907 рр. поступово змінилось перевагою їх праволіберальних суперників.

Фактично всі ліберальні партії не користувались особливою популярністю серед багатотисячної селянської маси. У той же час, на відміну від кадетів, праволіберальні партії досягли невеликих успіхів серед робітників (яких, однак,

в губернії було небагато). Верхівка ж кадетських і октябристських організацій мало відрзнялася за соціальним статусом як у Чернігові, так і на місцях.

Незважаючи на досить консолідовані дії партійної організації КДП, у ній можна помітити співіснування різних груп і точок зору, зокрема, на українське питання, як і щодо тактичної діяльності в краї. У цілому значна частина чернігівських кадетів підтримувала або лояльно ставилась до українських національних вимог, що уможливило підтримку їх організації з боку частини місцевої української інтелігенції, об'єднаної в УРДП.

Порівняно з кадетами, праволіберальні партії були менш активні в інформаційному полі, їхні організації не випустили жодної власної газети.

Незважаючи на подібні риси в ідеології, соціальній та організаційній основі чернігівських ліберальних об'єднань, вони різко розійшлися у питанні ставлення до революційного руху. Кадети від самого початку активно його підтримували, налагодили постійні й тісні контакти з найпоміркованішим крилом соціалістичних партій, що частково впливало з традиції співпраці в земських установах. Інші ліберальні організації навпаки активно протидіяли революції, хоча й до існуючої влади ставилися стримано, вважаючи необхідним її реформування.

Ця обставина була визначальною у ставленні адміністрації до ліберальних партій краю. Влада мала власну позицію і бачення ситуації в країні і, ясна річ, не могла змиритися з діяльністю кадетів, лідер яких, О.Муханов заявляв у кінці 1905 року, що «був революціонером усі минулі 12 місяців»⁹². Імперський уряд ясно усвідомлював, до здобуття влади прокадетською Думою означатиме продовження і поглиблення політичних і соціальних потрясінь у країні, повторний вихід на політичну арену радикальних революційних сил, повстання яких щойно вдалось придушити. Виходячи з цього, адміністрація краю вживала заходи до протидії кадетській пропаганді, у той час як праволіберальні партії користувались лояльним ставленням і свободою дій. Втім, хоча консолідація і партійні структури останніх зростали, результати виборів до II Думи показали, що октябристи все ще поступаються в умінні політичної боротьби своїм суперникам зліва.

Проте політичні технології виборних кампаній на Чернігівщині – тема для нового дослідження. Так само, як потребують подальшого вивчення і з'ясування питання соціальної бази праволіберальних партій, ставлення їхнього активу до національного і земельного питання. Досі мало уваги зверталось на проблеми взаємодії «Союзу 17 октября» з промонархічними організаціями, що діяли в губернії. Варті висвітлення також програмні дискусії кадетських провідників краю з приводу соціально-економічних реформ. Потребує доповнення і джерельна база для вивчення діяльності праволіберальних організацій Чернігівщини. Залишається актуальним дослідження «зворотної реакції» - ставлення широких мас населення краю до ліберальних партій лівого і правого крила. Думаємо, ці проблеми регіональної історії знайдуть свого дослідника.

Джерела та література:

1. Наумов Сергій Олександрович. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. - лютий 1917 р.) / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х. : ХНУ, 2006. – 344 с. : рис.

2. Общественное движение в России в начале XX века. – Т.3, Кн.5. – СПб,1914.

3. Белокопский И.П. Земство и конституция. – М.,1910. – 184 с.

4. Шацлло К.Ф. Русский либерализм накануне революции 1905-1907 рр. Организация, программы, тактика. – М.: Наука, 1985. – 347 с. ; Шелохаев В.В. Кадеты – главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905-1907 гг. – М.,1983.; Його ж. Партия октябристов в период первой русской революции. – М.,1987.; Його ж. Численность и состав кадетской партии // Политические партии России в период революции 1905-1907 гг. Количественный анализ. Сб. ст. – М.: Институт истории АН СССР, 1987. – С. 96-142.; Його ж. Численность и состав партии октябристов // Политические партии России в период революции 1905-1907 гг. Количественный анализ. Сб. ст. – М.: Институт истории АН СССР, 1987. – С.143-183.

5. Киселев И.Н., Корелин А.П., Шелохаев В.В. Политические партии в России в 1905-1907

гг.: численность, состав, размещение (Количественный анализ) //История СССР. – 1990. - №4. – С.71-88.

6. Демченко Т, Рубіс І. Вибори до І та ІІ Державних дум Росії на Чернігівщині // Сіверянський літопис. – 1999. - №3.; Демченко Т.П., Онищенко В.І. Депутати Першої Державної думи Росії – посланці чернігівського селянства // Історія та культура Лівобережжя України: матеріали міжнародної конференції. – К.-Ніжин, 1997. – С.148-152.

7. Демченко Т.В., Онищенко В.І. Нариси з історії Чернігівщини. Від найдавніших часів до наших днів: Випуск 3. Чернігівщина на початку ХХ століття. 1900 – 1917 рр. – Чернігів, Чернігівський обласний інститут підвищення кваліфікації та перепідготовки працівників освіти, 1998. – 66с.

8. Білоус А.О. Діяльність конституційно-демократичної партії в Україні під час першої російської революції (1905-1907 рр.) – Дис. на здоб. наук. ступ. к.і.н. – К.,1993. – 217с.

9. Старинець О.Г. Виникнення організацій конституційно-демократичної партії (партії народної свободи) в Україні (жовтень 1905 – лютий 1906 рр.) // Український історичний журнал. – 1995. - №6. - С. 37-46.

10. Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX-XX ст.) /Малик Я.Й., Вол Б.Д, Гелей С.Д. та ін.: Навч. посіб. - Львів: Світ, 2001. - 296 с.; Політична історія України. В 6-ти тт./ Редкол.: І.Ф.Курас та ін. – Т.1. На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 рік). – К.: Генеза, 2002. – 424 с.

11. Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні кінця ХІХ ст. – початок ХХ століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. – К.1999. – 247 с.

12. Ветров Р.І., Донченко С.П. Політичні партії України в першій чверті ХХ століття (1900-1925 рр.) – Дніпропетровськ-Дніпродзержинськ: вид-во «Поліграфіст», 2001. – 245 с.

13. Напр., Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – М.: РОССПЭН, 1996. – 872 с., илл.

14. Локоть Т.В. Первая Дума. Статьи, заметки и впечатления бывшего члена Государственной думы. – М.: Польза, 1906. – 368 с.; Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля. – Пг.: Огни, 1916. – 251 с.

15. І.Л.Шраг. Документи і матеріали. – Чернігів, 1997. – 163 с.

16. Конституційно-демократическа партія. Съезд 12-18 октября 1905 г. – Спб, 1905. – 14 с.

17. Либеральное движение в России. 1902-1905 гг. – М.: РОССПЭН, 2001. – 648с.; Партия Союз 17 октября. Протоколы съездов, конференций и заседаний ЦК. В 2-х томах. / Т. 1. Протоколы съездов и заседаний ЦК. 1905 -1907 гг. - М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1996. - 408 с.

18. Конституційно-демократическа партія. Съезд 12-18 октября... - С. 5,12

19. Старинець О. Виникнення організацій ... - С.37.

20. Либеральное движение в России... - С. 444-445, 471.

21. Там само. – С. 452, 463.

22. Білоус А.О. Діяльність ... - С. 80.

23. Старинець О.Г. Виникнення організацій ... - С. 43.

24. Конституційно-демократическа партія. Съезд ... - С. 13-14.

25. Общественное движение в России в начале XX века. – Т.3, Кн.5. – СПб, 1914. – С. 167-168.

26. Там само. – С.169; Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – М.: РОССПЭН, 1996. – С. 428.

27. Партия «Союз 17 октября» ...Т. 1. - С. 6,8.

28. Цит. за Общественное движение в России ... - С. 200.

29. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДАУК). – Ф.1439. – Оп.1. – Од. зб. 579. – Арк. 287 і зв.

30. Там само. – Арк. 291.

31. Там само. – Од. зб. 1124. – Арк. 371. Всього на станції працювало близько 400 осіб.

32. Там само. – Арк. 263-265.

33. Хижняков В.М. Воспоминания... - С. 235-236.

34. Є всі підстави припустити, що утворені восени комітети для виборів до думи не розпалися протягом зими, а перейшли фактично під контроль кадетів, прихильники яких на той час склали більшість у земстві. Про це опосередковано свідчить В.М.Хижняков, стверджуючи, що комітети уже створювались із метою підготувати обрання в думу осіб, які б проводили в думі постанови з'їзду 15 вересня 1905 року; а далі у спогадах він говорить: «Состав депутатов от черниговской губернии в первой Государственной Думе показывает, что эти комитеты сделали свое дело» - Див. Хижняков В.М. Воспоминания ... - С. 237.

35. ЦДАУК. – Ф.1439. – Оп.1. – Од.зб. 892. – Арк. 2.

36. Шелохаев В.В. Идеология и политическая организация российской либеральной буржуазии 1907-1914 гг. – М.: Наука, 1991. – С. 20.; Журавльова Т. Діячі чернігівського земства поч. ХХ ст. (за спогадами М.М.Могиланського) // Сіверянський літопис. – 1999. - №4. – С. 137.

37. Десна. – 1906. - №1. – С. 3; №5. – С. 3.
38. Шелохаев В.В. Численность и состав партии октябристов... - С. 169.
39. Десна. – 1906. – №5. – С. 3-4; № 7. – С. 3; №16. – С. 3.
40. Десна. – 1906. - № 4. – С. 4.
41. Шелохаев В.В, Численность и состав кадетской партии... - С. 129.
42. Там само. - № 5. – С. 3.
43. Десна. – 1906. - № 11. – С. 2.
44. Десна. – 1906. - № 6. – С. 3.
45. Десна. – 1906. - № 13. – С. 2.
46. Десна. – 1906. - № 11. – С. 2.
47. Там само.
48. Шелохаев В.В. Численность и состав партии октябристов... - С. 169.
49. ЦДІАУК. – Ф.1439. – Оп.1. – Од.зб.482. – Арк. 77.
50. Десна. – 1906. - №8. – С. 3.
51. Свод постановлений Черниговского Губернского Земского Собрания 1900-1909 годов. – Т.1./Сост. .М.Хижняков. – Чернигов: Типография губернского земства, 1912. – С. 25-26.
52. Там само. – С. 28.
53. Там само. – С. 84-85.
54. Там само. – С. 87.
55. Десна. – 1906. - № 55. – С. 4.
56. Десна. – 1906. - № 31. – С. 3.
57. Утренняя заря. – 1906. - № 14. – С. 4.
58. Черниговское слово. – 1906. - №3. – С. 3.
59. Десна. - № 50. – С. 2.
60. Десна. - № 31. – С. 4; Журавльова Т. Діячі чернігівського земства... – С.137.
61. Утренняя заря. – 1906. - №13. – С. 1.
62. Десна. - № 36. – С. 4.
63. Утренняя заря. -1906. - № 24. – С. 1-2.
64. Десна. – 1906. - № 51. – С. 2.
65. Утренняя заря. -1906. - № 24. – С. 2.
66. Утренняя заря. – 1906. - №26. – С. 2.
67. ЦДІАУК. – Ф.1439. – Оп.1. – Од. зб. 560. – Арк. 136.
68. Там само. – Од.зб.557. – Арк. 226-227.
69. Утренняя заря. – 1906. - №35. – С. 3.
70. Утренняя заря. – 1906. - №27. – С. 2.
71. ЦДІАУК. – Ф.275. – Оп.1. – Од.зб.1161. – Арк. 40.
72. Там само. – Ф.1439. – Оп.1. – Од.зб.780. – Арк. 1-2.
73. Напр., ЦДІАУК. – Ф.1439. – Оп.1. – Од.зб.385. – Арк. 4.
74. Киселев И.Н., Корелин А.П., Шелохаев В.В. Политические партии в России... - С. 78.
75. Ветров Р.І., Донченко С.П. Політичні партії України ... – С. 35.
76. Шелохаев В. Численность и состав кадетской партии ... - С. 129.
77. Демченко Т. В., Онищенко В.І. Нариси з історії Чернігівщини... - С. 22.
78. ЦДІАУК. – Ф. 1439. – Оп.1. – Од.зб.892. – Арк. 3.
79. Старинець О.Г. Виникнення організацій ... - С. 44.
80. Список складено на основі наступних матеріалів: Десна. – 1906. - №№ 1-16,20; Черниговские губернские ведомости. – 1906. – 13 апреля; ЦДІАУК. – Ф.1439. – Оп.1. – Од. зб. 482.
81. Білоус А.О. Діяльність конституційно-демократичної партії. – С. 90-91.
82. Локоть Т.В. Первая Дума... - С. 34.
83. Білоус А.О. Діяльність конституційно-демократичної партії. – С. 92-93; Старинець О.Г. Виникнення організацій конституційно-демократичної партії ... - С. 44.
84. ЦДІАУК. – Ф.1439. – Оп.1. – Од.зб.574. – Арк. 24; Од.зб. 1328. – Арк. 179 зв.
85. ЦДІАУК. – Ф.1439. – Оп.1. – Од.зб.369. – Арк. 14.
86. Там само – Од.зб.574. – Арк. 24.
87. Там само. – Од.зб.655. – Арк. 17.
88. Там само. – Арк.14.
89. Там само. – Од.зб.1328. – Арк. 179.
90. Десна. – 1906. - №5. – С. 4.
91. Партия «Союз 17 октября» ...Т. 1. - С. 131.
92. Цит. за Старинець О. Виникнення організацій ... - С. 43.

В.Є. ВАРЗАР – ОСНОВОПОЛОЖНИК ПРОМИСЛОВОЇ СТАТИСТИКИ

Народився Василь Єгорович Варзар 29 (16 ст. ст.) грудня 1851 року у родині військовослужбовця. Походив з дворянського молдавського роду Єгора Олексійовича Варзара. Матір звали Єлизавета Петрівна. На той час батько був підпоручиком Одеського єгерського полку, який розташовувався в м. Любліні (Польща). Згодом родина переїхала до м. Чернігова, де й відбулося формування В.Є. Варзара як громадянина, вченого, громадського діяча.

Навчаючись у Чернігівській гімназії, В.Є. Варзар входив до напівлегального «гуртка самоосвіти», очолюваного його другом дитинства Л. Гінзбургом, в майбутньому відомим громадським діячем і знаменитим хірургом. Тут В.Є. Варзар пройнявся революційними ідеями того часу. Закінчивши у 1869 році гімназію, він вступає до Київського університету, а згодом переводиться до Петербурзького технологічного інституту. Під час навчання Василь Єгорович не задовольняється офіційними лекціями, його цікавлять нова історія, політична економія, суспільствознавство. На Віденській всесвітній виставці, куди його було направлено від технологічного інституту, В.Є. Варзар встановлює зв'язки з російськими політичними емігрантами та колонією французьких емігрантів – паризьких комунарів. Разом з Л.С. Гінзбургом створює в інституті революційний гурток «лавристів», який мав зв'язок з багатьма містами Росії. Революційні ідеї В.Є. Варзара втілились у його першій праці – «Хитра механіка», яка вперше була надрукована у 1874 році журналом революційних народників «Вперед», що видавався П.Л. Лавровим у м. Женеві. Праця мала великий успіх і до 1917 року витримала декілька нелегальних перевидань як у Росії, так і за кордоном. У ній автор показав антинародну суть податкової політики царизму. Як наслідок, В.Є. Варзар потрапив до списку неблагонадійних осіб, а з 1874 року перебував під негласним наглядом поліції.

Після закінчення у 1874 році інституту В.Є. Варзару за сімейними обставинами довелося поїхати «на батьківщину в Чернігів».¹ Знайомі працівники губернського земства запрошують його на роботу, де Василя Єгоровича «дуже зацікавила робота по економічному вивченню краю, що включала в себе необхідні земству обстеження сільського господарства і промисловості».² Саме у цей час земства зіткнулися з проблемою справедливого і рівномірного оподаткування населення. Не була винятком і Чернігівська губернія, яка до того ж періодично зазнавала неврожаїв і потребувала продовольчої допомоги. Необхідні були достовірні матеріали для належного розкладу земських повинностей та визначення потреб населення у продовольстві. З цією метою у 1874 році Чернігівське губернське зібрання постановило створити спеціальну комісію. Члени комісії, ознайомившись зі станом справ у цій галузі як у Чернігівській, так і в інших губерніях, дійшли висновку, що «без збирання нових, більш точних статистичних відомостей про землеволодіння та прибутковість земель і міського майна, а особливо про цінність і прибутковість фабрик і заводів, правильна розкладка земських податків не може бути зовсім зроблена».³ Збирання таких відомостей комісія рекомендувала доручити «не випадковим збирачам, а особам, які спеціально поставили себе для цієї мети», створивши при губернській управі статистичне відділення.⁴ Членами комісії були розроблені «Основания устройства земской статистики в Черниговской губернии», якими передбачалося, що статистичне відділення буде складатися з головуючого, члена управи та двох спеціально запрошених для цього співробітників «переважно з осіб, що отримали вищу освіту».⁵ 21 листопада 1875 р. губернська

управа ухвалила створити статистичне відділення. Рішення управи підтримало земське зібрання і 12 грудня того ж року виділило на потреби статистичного відділення 4.200 крб. Водночас відділенню було доручено підготувати детальну програму майбутніх статистичних досліджень.⁶

7 лютого 1876 року при губернській земській управі було відкрито статистичне відділення, до складу якого увійшли В.Є. Варзар, П.П. Червінський, а згодом і О.О. Русов. В.Є. Варзар був у цій справі людиною не випадковою, адже мав вищу технічну освіту і був автором уже згадуваної вище праці у галузі політекономії «Хитрая механика».

Не випадково людиною був і П.П. Червінський (1849-1931). Закінчив Петро Петрович Петербурзький інститут землеробства. У 1875-1876 рр. на сторінках ліберальної газети «Неделя» з'явився ряд його статей, в яких автор намагався обґрунтувати ідею самобутнього шляху економічного розвитку Росії і виявив себе «як типовий ліберальний народник-теоретик».⁷

Що ж стосується О.О. Русова (1847-1915), то він мав певний досвід статистичних робіт. Відомо, що Олександр Олександрович, працюючи у Південно-Західному відділі Російського географічного товариства, разом з відомим етнографом П.П. Чубинським у 1873 році брав участь у розробці «Программы для собирания этнографических и статистических данных».⁸

Розпочинаючи свою діяльність у лютому 1876 року, члени статистичного відділення не мали точного уявлення про засоби і можливі межі своїх досліджень, адже «губернське зібрання, прийнявши постанову про влаштування відділення, не дало йому певної програми або інструкції, якою б можна було керуватися».⁹ Таким чином, чернігівським статистикам необхідно було у першу чергу визначити спосіб своїх дій і скласти програму для збирання статистичних відомостей. З цією метою вони детально ознайомилися з матеріалами журналів, справ і окремих видань Чернігівського земства, а також зі способами і прийомами, які застосовувались для збирання статистичних відомостей у різних губерніях. Статистичне відділення також «увійшло в безпосередні зв'язки з Імператорським Російським географічним товариством, Південно-Західним відділенням географічного товариства, з центральним статистичним комітетом, з статистичними комітетами Чернігівським і губерній, прикордонних з Чернігівською, з статистичними комітетами, відомими своїми працями з провінційної статистики Росії (Нижегородським, Вітебським, Самарським), зі статистичними бюро при Херсонській губернській земській управі, з губернськими управами: Тверською і Рязанською».¹⁰

Для написання програми оціночно-статистичних робіт по Чернігівській губернії також були використані «окремі статистичні дослідження різних приватних осіб, що проводилися в Південній Росії в XVIII і XIX віках з часів Рум'янцевського опису Малоросії, порівняння даних якої з тими, які будуть добуті в XIX столітті, чернігівські статистики ставили собі як певне завдання історико-статистичного порівняння». Крім Рум'янцевського опису Малоросії, чернігівським статистикам були відомі «Краткое описание о малороссийском народе и военных его делах» Петра Симоновського (1765), «Землеписание Малої России, изъясляющее города, местечки, реки, число монастырей и церквей и сколько где выборных козаков, подпомощников и посполитых по ревизии 1764 года находилось» Василя Рубана (1777), «Черниговского наместничества топографическое описание 1786 г.» Опанаса Шафонського (1851), «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях» Якова Марковича (1793) та багато інших.¹¹

Отже, в плани чернігівських статистиків входило збирання не тільки матеріалу, необхідного для практичних потреб земства, а й даних з історії, географії, топографії та етнографії Чернігівської губернії.

Статистики розробили такі програми майбутніх досліджень: В.Є. Варзар – із статистики промисловості та нерухомих маєтностей, П.П. Червінський – із сільськогосподарської статистики, М.О. Константинович (голова статистичного

відділення) – із статистики народної освіти, медицини, страхування і торгівлі.¹² У липні 1876 року програми були розглянуті відділенням і наприкінці серпня віддруковані. Маючі на меті збирання «надійних даних для правильної і зрівняльної розкладки земського податку», а також завдання «якомога повнішого вивчення губернії в статистико-економічному відношенні»,¹³ «Программа для статистико-экономического изучения Черниговской губернии» виходила з необхідності вивчення «становища землеробства і залежний від нього ступінь прибутковості земель».¹⁴ Відділення визначилось також і з методикою статистичного дослідження, обравши так званий «географічний або описовий метод», за яким статистичні дані обробляються не тільки за складовими групами населення, а й за географічними районами. Водночас було прийнято експедиційний метод роз'їздів із збиранням даних на місцях за допомогою опитування представників різних прошарків населення.¹⁵

Визначившись з методикою та програмами і отримавши дозвіл губернатора на проведення попередніх статистичних робіт, чернігівські статистики 5 жовтня 1876 року почали обстеження окремих місцевостей Чернігівського повіту. В.Є. Варзару дісталась «найбідніша і безплідна піщана волость Чернігівського повіту (Редьківська)».¹⁶ Програма та наслідки пробного обстеження волостей були опубліковані в «Трудах статистического отделения при Черниговской губернской земской управе».¹⁷ До цього збірника увійшли лише ті дослідження, які, на думку членів статистичного відділення, «являли інтерес і цільність самі по собі». За його межами залишилися практично всі цифрові дані про врожайність, про орендні та продажні ціни на землю і таке інше. Їх друкування у вигляді карт і таблиць було відкладене до закінчення оціночно-статистичних робіт по всьому Чернігівському повіту.¹⁸

В.Є. Варзар, крім того, що брав найактивнішу участь у впорядкуванні «Программы для статистико-экономического изучения Черниговской губернии» і «Трудов статистического отделения при черниговской губернской земской управе», підготував науково-теоретичну статтю «О способах и приемах оценки городских недвижимых имуществ», яка була надрукована в «Земском сборнике Черниговской губернии». Він визначив теоретичні принципи та практичні засоби оцінки міського майна. Проаналізувавши досвід оціночних робіт у В'ятському та Херсонському земствах, автор статті запропонував обкладати земським податком продажну вартість будинку, яка визначалась його прибутковістю, а не «природну вартість, яка визначається витратами на будівництво».¹⁹

Під керівництвом Василя Єгоровича Варзара чернігівськими статистиками у 70-х роках XIX ст. були проведені перші промислові переписи. Перед статистиками стояли такі теоретичні питання: про одиниці спостереження у промисловості, про принципи класифікації виробництва та про ознаки, які повинні бути включеними до програми переписів. На протигагу західноєвропейській статистиці, яка брала за одиницю обліку виробництво окремо від інших функцій підприємства, чернігівські статистики вперше прийняли за облікову одиницю підприємство як єдине господарське ціле. В основу свого дослідження В.Є. Варзар поклав програму, прийняту у 1870 році з'їздом секретарів губернських статистичних комітетів, проте його програма мала ряд особливостей: із 20 питань, які він додав до програми центрального статистичного управління, більше половини стосувалися становища робітників. Це були питання про заробітну плату різних категорій персоналу; кількість постійних і тимчасових працівників, жінок, дітей; оплату натурою та якість продуктів, що видавались у рахунок заробітної плати; тривалість робочого дня, нічні роботи; факти втрати працездатності через нещасні випадки на підприємствах та ін. При цьому передбачалось отримання відомостей не від власника підприємства, а шляхом безпосереднього опитування робітників.

В.Є. Варзар займався також аналізом розвитку кустарної промисловості Чернігівської губернії. Він вважав, що «подвірний перепис господарств і

групування їх у відому кількість середніх типів господарств з усіх їх господарським обладнанням – єдиний спосіб уявити картину економічного побуту кустарів з усією повнотою». ²⁰ Так, описуючи шкіряний промисел у Чернігівському повіті, В.Є. Варзар показував, що промислові господарства різняться між собою розмірами доходу: з одного боку, є родини з доходом 500-800 руб., а з іншого – майже старці. При обробці статистичних даних чернігівські земські статистики ділили кустарів на дві групи: ті, що мали землеробське господарство, і ті, що його не мали. В кожній групі виділялось три підгрупи: кустарі, які працювали для вільного продажу, кустарі, які працювали для замовників, та кустарі, які працювали для скупників. Ця класифікація статистичного матеріалу по кустарній промисловості пізніше використовувалася більшістю земських статистичних відділів.

В.Є. Варзар, працюючи у земстві, брав активну участь у статистичному обстеженні повітів і розробці методів оціночної статистики. У 1877 році за результатами обстеження Чернігівського та Борзенського повітів були видані два томи «Материалов для оценки земельных угодий», в яких визначився особливий тип земських статистичних робіт, що одержав назву «чернігівського». Публікацією зазначених праць закінчився період співробітництва В.Є. Варзара, П.П. Червінського та О.О. Русова.

Діяльність земського статистичного відділу видалась місцевій адміністрації «чимось підозрілим, великі пани занепокоїлися розслідами власності і селян і панів». ²¹ Їх лякало те, що подальше вивчення розмірів землеволодіння, умов оренди землі, умов найму та багатьох інших питань виявить реальне становище селянського господарства, його відносини з поміщицьким господарством. Поміщики не тільки оскаржували діяльність чернігівських статистиків у своїх дописах на ім'я губернатора, а й намагалися дискредитувати їх на губернських земських зборах. ²² В.Є. Варзар писав, що «час був глухий і підозрілий. Всяке розпитування населення про землю вважалось небезпечним... Доля наша була вирішена – Статистичне Бюро було закрито». ²³ 18 січня 1878 року Чернігівське губернське зібрання постановило припинити діяльність статистичного відділення. Таке рішення мотивувалось тим, що роботи відділення могли бути корисними лише як науковий матеріал. «Інтереси науки це одне, а інтереси земського оподаткування інше. Земство, - наголошували противники статистики, - має право і зобов'язане переслідувати лише практичні цілі даної хвилини». У той же час, вони визнавали, що якби «Программа для статистико-экономического изучения Черниговской губернии» «була виконана не по всій губернії, але хоча б по одному повіту, то ми отримали б один з найкращих етнографічних творів». ²⁴

У цей час особисто до В.Є. Варзара звернулися спочатку Новозибківське, а потім й Остерське земства з проханням зробити оціночний опис їх повітів. Наслідком цієї роботи стали ще два томи «Материалов для оценки земельных угодий». Особливістю роботи В.Є. Варзара є оцінка якості ґрунтів, що дозволяло розраховувати врожайність і доходність земель. Після відновлення у 1880 році роботи Чернігівського земського статистичного бюро В.Є. Варзар у ролі постійного консультанта брав участь у складанні карти ґрунтів губернії. «На цьому закінчилась моя діяльність як земського статистика, - писав В.Є. Варзар у «Воспоминаниях старого статистика». – Настав час самої глухої реакції, і я занурився цілковито в земську діяльність як гласний повітових і губернських Земських Зборів і Чернігівської міської Думи. Майже 14 років (з 1878 до 1892 року) був робочою земською конякою, брав участь в усіх зборах, комісіях і роботах місцевих громадських установ... У вільні дні від участі у всіляких громадських засіданнях, комісіях і поточної земської роботи я не забував і статистику. Поступово я розробляв зібрані мною при роз'їзних обстеженнях матеріали і друкував дрібні замітки і статейки в газетах і журналах. Серйознішою роботою був опис кустарних промислів Новозибківського та Чернігівського повітів...» Підсумки вивчення ним кустарних промислів Чернігівської губернії

були опубліковані у п'ятому випуску «Трудов комиссии по исследованию кустарных промыслов»(Спб.,1887).

Діяльність В.Є. Варзара у Чернігові проходила у несприятливих умовах. Ще у 1874 році він був взятий під негласний нагляд поліції, а у 1879 році в квартирі Варзарів було вчинено обшук, оскільки Василь Єгорович товаришував з «неблагонадійними» та «явно злочинними особами» – Лизогубом, Мокиєвським-Зубком, Коваликом та іншими старшими товаришами і членами гуртка «Вперед». До того ж у 1890 році загострились особисті стосунки з губернатором. Перед В.Є. Варзаром були зачинені всі двері: був обраний міським головою – не затвердили, головою земської управи – не затвердили і т. д. Нарешті, йому заявили, що «по неблагонадежности и вредному направлению и влиянию на общественные круги» він не може займати в Чернігівській губернії жодної виборної посади. Василю Єгоровичу довелося залишити земську роботу і виїхати з Чернігова.²⁵

Спочатку він їде до Петербурга, а пізніше до Риги, Ревеля. Василь Єгорович працює фабричним ревизором міністерства фінансів, потім міністерства торгівлі і промисловості. В Петербурзі він очолює роботи по організації російської державної промислової статистики. Під його керівництвом і за розробленими ним програмами у 1900 та 1908 роках проведено переписи крупної фабрично-заводської промисловості Росії, які вважаються видатними досягненнями промислової статистики. При організації переписів 1900 та 1908 років відбулося уточнення класифікації галузей промисловості. Ознакою для класифікації підприємств за галузями стали: споживче призначення продукції, характер сировини, схожість технологічного процесу. Класифікація виробництва, розроблена В.Є. Варзаром, була визнана не тільки у своїй країні, а й за кордоном.

Програми промислових переписів 1900 та 1908 років передбачали показники загальної вартості продукції, випуску основної продукції в натуральному і вартісному вираженні, кількості і потужності двигунів, кількість спожитого палива і сировини, складу і вартості обладнання, кількості робітників та їх розподіл за віком і статтю та інші. Найбільшою ж перевагою промислових переписів 1900 і 1908 років стала продуманість програми і широке охоплення досліджуваних питань. Матеріали переписів дозволили побачити соціально-економічні зміни в економіці країни. Так, за підрахунками В.Є. Варзара, кожне п'яте підприємство оброблюваної промисловості, яке існувало у 1900 році, у 1908-ому ліквідувалося, не витримавши конкуренції. При цьому середні розміри діючих у 1908 році стали удвічі більшими, ніж ліквідовані, що свідчить про процес концентрації і централізації капіталів.

Великою роботою В.Є.Варзара того часу було тритомне дослідження по статистиці страйків.²⁶

У перші роки радянської влади Василь Єгорович працює в Центральному відділі статистики Всесоюзної Ради народного господарства і Центральному статистичному управлінні, читає лекції з проблем статистики у вузах Москви і Ростова-на-Дону. З наукових праць цього періоду на особливу увагу заслуговують такі: «Динаміка промисловості Південно-Східного краю», «Статистичний огляд промисловості Південно-Східного краю 1900-1920 рр.», «Про зниження продуктивності праці в промисловості», «Нариси основ промислової статистики».

Узимку 1931 року Василь Єгорович переїхав до родини старшого сина в Ленінград, де й провів останній десятирічний період свого життя. Там він продовжив роботу над двома неопублікованими працями: «Промышленность России за последние 25 лет» (написана у 1914 році) та «Индекс физического объема потребления СССР за сорок лет (1887-1926)».

Помер В.Є. Варзар 27 вересня 1940 року. Поховали його у Ленінграді на Богословському кладовищі. Ім'я видатного представника земської статистики і основоположника російської промислової статистики, визначного дослідника посіло належне місце в історії економічної думки.

Джерела та література:

1. Варзар В.Е. Воспоминания старого статистика. Ростов-на-Дону, 1924.-С. 7.
2. Там само. – С. 7.
3. О необходимости собиранія статистических сведений о губернии // Земский сборник Черниговской губернии. - 1875. - № 9 – 10. – С. 105.
4. Там само. – С. 104 – 108.
5. Там само. – С. 111, 109.
6. Журналы очередного губернского земского собрания 1875 г. // Земский сборник Черниговской губернии. - 1875. - № 11 – 12 . – Приложение. – С. 172, 177.
7. Корнійчук Л.Я. «Капітал» К. Маркса і ідеологія народництва (70-ті – початок 80-х років XIX ст.) // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР . – Вип. 14. – К., 1980. – С. 91 – 93.
8. Програма для собиранія етнографических и статистических данных, составленная Действительными членами Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества, гг. Чубинским и Руссовым. К.,1873.
9. Доклад Статистического Отделения Губернской Земской Управе // Земский сборник Черниговской губернии. - 1876. - № 9 – 12 . – С. 190.
10. О первоначальных действиях статистического отделения при Губернской Земской Управе. (Доклад члена Управы П.А. Константиновича) // Земский сборник Черниговской губернии. - 1876. - № 1 – 4 . – С. 16 - 17.
11. Руссов А. Краткий обзор развития русской оценочной статистики. – К., 1909. – С. 17 – 18.
12. Отчет Статистического Отделения при Черниговской губернской земской управе за 1876 год // Земский сборник Черниговской губернии. - 1876. - № 9 – 12 . – Приложение. – С. 396 - 397.
13. Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом статистическим отделением при Черниговской губернской земской управе. – Т. 1, - Черниговский уезд. – К., 1877. – С. 11.
14. Руссов А. Краткий обзор развития русской оценочной статистики. – К., 1909. – С. 27.
15. Отчет Статистического Отделения при Черниговской губернской земской управе за 1876 год // Земский сборник Черниговской губернии. - 1876. - № 9 – 12 . – Приложение. – С. 398.
16. Варзар В.Е. Воспоминания старого статистика. Ростов-на-Дону, 1924.-С. 8.
17. Труды статистического отделения при черниговской губернской земской управе. – Вип. I. – Чернигов, 1876.
18. Там само. – С. 3.
19. Див.: О способах и приемах оценки городских недвижимых имуществ. (Доклад члена статистического отделения В. Е. Варзара) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1876. - № 1-4. – С. 120-162.
20. Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов. - Спб.,1887. – Вип. 5. – С. 354.
21. Русова С. Життя українського ідеаліста кінця XIX в. Ол. Ол. Русова. – Львів, 1938. – С. 5.
22. Журналы заседаний очередного черниговского губернского земского собрания сессии 1876 г., состоявшейся в январе 1877 г. – Чернигов,1877. – С. 215.
23. Варзар В.Е. Воспоминания старого статистика. Ростов-на-Дону, 1924.-С. 8.
24. Журналы заседаний очередного черниговского губернского земского собрания сессии 1877 г., состоявшейся в январе 1878 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1878. - № 1-4. – С. 515.
25. Варзар В.Е. Воспоминания старого статистика. Ростов-на-Дону, 1924.-С. 12.
26. Варзар В.Е. Статистика стачек рабочих на фабриках и заводах (за 1905 год – Спб., 1908; за 1906-1908 годы – Спб., 1910).

Валентин Панченко

І.П. БІЛОКОНСЬКИЙ: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ (1864 – 1879 рр.)

Іван Петрович Білоконський народився у м. Новозибкові Чернігівської губернії, в сім'ї збіднілого дворянського лікаря. Першим навчальним закладом, до якого він вступив, було Новозибківське повітове училище. Учителем історії і географії там був Е.В. Чарторийський, людина прогресивних поглядів та аналітичного розуму, до якого І.П. Білоконський проникся великою повагою, часто бував у нього вдома і під впливом свого вчителя перетворився, як писав про це сам, на "крайнього нігіліста". Його ідеалом став Базаров І.С. Тургенєва, а улюбленим критиком – Д. Писарев. Наслідуючи свого улюбленого героя, Іван Петрович уже

тоді відпустив довге волосся, носив сині окуляри, ловив жаб і таємно займався їх “анатомією”. З такими переконаннями він вступив до третього класу Чернігівської гімназії, де на той час “панував ще вільний дух”. Особливою популярністю серед гімназистів користувався учитель літератури М.А. Вербицький. Вони часто бували у нього вдома на Лісковичі, де їх радо зустрічала мати вчителя. Микола Андрійович заохочував своїх учнів читати твори російських та іноземних класиків. Запрошував на риболовлю на Десну і її плавні, вів бесіди на суспільно-політичні теми. Його вірші друкувались у “Неделе”, “Природе и охоте”, українському часописі “Основа” [2, с. 66].

За допомогою М. Вербицького Іван Петрович познайомився з представниками чернігівського суспільного руху, який уже тоді охопив провідні кола інтелігенції. Одним із перших таких знайомих гімназиста Білоконського став І.Л. Шраг. Його політична біографія приваблювала тим, що була пов'язана з революційним рухом серед молоді. Гімназисти переповідали, що Ілля Людвигович був студентом медико-хірургічної академії, належав до радикалів, пропагандистів гуртка студентів, який у 1868 р. став винуватцем хвилювань і сходок на противагу реакції, що виникла в урядових колах після замаху студента юридичного факультету Московського університету Д. Каракозова на життя імператора Олександра II 4 квітня 1866 р. По цій справі було залучено 36 осіб, які за обвинувальним актом належали до таємного (в Москві) товариства “Ад”, створеного виключно для царубиства. Крім Д. Каракозова, винним визнали також його двоюрідного брата М. Ішутіна. Обидва були засуджені до смертної кари, але останній подав прохання на помилування і був висланий на довічну каторгу. Як з'ясувалося, штовхнув руку Д. Каракозова картузник О. Комісаров, якому надали потім звання спадкоємного дворянина. Після зазначених подій поліція розпочала каральні заходи, проти яких виступали студенти, в тому числі і студенти медико-хірургічної академії. Академію закрили, організаторів заарештували. “За бунт” І.Л. Шрага було заарештовано і доставлено під нагляд поліції в Чернігів. Такі чутки поширювалися серед гімназистів і сприяли формуванню відповідних суспільно-політичних поглядів [2, с. 68].

Запам'яталася гімназія Івану Петровичу літературними вечорами, які проводив М.А. Вербицький. На обговорення загалу він виносив твори Лаврова, Герцена, Чернишевського, Лассаля, В. Гюго, Діккенса, Теккерея та ін. Окремим гімназистам рекомендував навіть праці Фейєрбаха і Дарвіна. “Така маса наукової літератури і публіцистики погано переварювалася в головах гімназистів, але, звичайно, вона наштовхувалась на шляхи пошуку відповіді на питання про краще життя. Саме на цій основі з'явилася проблема взаємовідносин між поколіннями батьків і дітей та геніально відтворена І. Тургенєвим в “Отцах и детях” [2, с. 71]. На особистому прикладі І.П. Білоконський показує, які труднощі довелося пережити його батькам, коли вони намагалися знайти спільну мову з сином у поглядах на суспільно-політичне життя та майбутню професію. Після таких розмов “з великими труднощами, – писав Іван Петрович, – дотягував я літні канікули, по закінченні яких з гарячковим трепетом мчався у Чернігів, щоб скоріше прилучитися до тамошнього, повного для мого інтересу, життя” [2, с. 71].

На той час до гімназії долинали чутки про “пропагандистів”, які ходили в народ, щоб своїми роз'ясненнями показувати йому шлях досягнення свободи. Першими серед них були Левенталь і Аксельрод. Гімназисти уявляли їх як діячів революції: в червоних сорочках, ботфортах і синіх окулярах. Незабаром після цього в окремих гімназистів з'явилися “нелегальні брошури” і часопис “Вперед”, що видавався за кордоном Лавровим. Молодь жадібно читала усе заборонене, після чого приєднувалася до ідеї про те, що усім, хто любить свій народ і бажає йому свободи, необхідно все кидати, включно і навчання, і йти в народ для “пропаганди”.

Віра в пропаганду доходила в той час до абсурду. Арифметично визначали, через який саме час можна “розпропагувати” усю Росію. Якщо кожен пропагандист переконає за місяць лише три особи, а потім кожен з них щомісяця по три, то

вийде карколомна цифра. Така робота одного пропагандиста мала дати понад 700 тисяч послідовників. Якщо підготувати сто пропагандистів, то за рік вони мають залучити понад 70 млн. прихильників, що й потрібно було, на думку І.П. Білоконського, довести [2, с. 72].

Для здійснення своїх задумів Іван Петрович вступив до “комуни” Лизогуба. Він знав, що Лизогуби багаті і знатні поміщики Чернігівської губернії, проживали у м. Седнів, за 25 верст від Чернігова, над річкою Снов. Тут мешкала бабуся І.П. Білоконського, і проїздом із Новозибкова в Чернігів вони з батьком завжди там зупинялися. Після смерті старих Лизогубів залишилися три сини: Ілля, Дмитро і Федір Андрійовичі. Чернігівський маєток дістався Дмитру, який і влаштував там “комуну”. На чолі “комуни” стояв товариш Дмитра, колишній студент медико-хірургічної академії Василь Штильке. Він був вихователем молодшого брата Дмитра – Федора та Поля Гефштеттера, ровесника Федора, рідні якого – мати, старший брат і дві молодші дочки – теж проживали в “комуні” [2, с. 73].

22-річний Василь Костянтинович Штильке “не тільки був демократом у широкому значенні цього слова, але й аскетом, який намагався виховати із себе діяча типу Рахметова із роману Чернишевського “Что делать?”, здатного перенести усі прикросі як політичного режиму, так і властиві життю народу. Цього він вимагав і від усіх “комунарів”, включаючи Поля і Федю. В особі останнього Штильке бачив дуже багатого спадкоємця, який, якщо витратити з нього поміщицьке походження, може багато зробити для народу, і Василь Костянтинович не шкодував часу і сил, щоб виховати із хлопчаків майбутніх народних діячів. Безумовно, робив він так за погодженням з Дмитром Андрійовичем” [2, с. 74]. Це відбувалося у 1871-1872 рр., коли І.П. Білоконському виповнилося 16 років і коли В. Штильке був для нього старшим товаришем і прикладом для наслідування. Для Василя Штильке у свою чергу ідеалом народного діяча був пропагандист, який заглибився у народне середовище, злився з ним і все своє життя поклав на благо народу, котрий сам повинен улаштувати свою долю. Прояснення народної думки, боротьба з селянською темнотою і неучтвом, вказівка на істинні причини народного лиха – ось та робота, яку повинен вести занурений в народне середовище пропагандист. Таким Василь Костянтинович залишався до кінця свого життя. Як згадував І.П. Білоконський, через 35 років після “комуни” Лизогуба він прочитав у газеті “Сибирский листок” про смерть депутата III Державної думи від Томської губернії Василя Костянтиновича Штильке [2, с. 76].

Щодо самого Дмитра Андрійовича, то зазначимо, що народився він у 1850 році, був одним із засновників народницької організації “Земля і воля”, навчався в Петербурзькому університеті, з якого виключений за участь у революційному русі. Після смерті батьків майже всю спадщину продав і витратив на потреби народницької організації. У 1878 році був заарештований, обвинувачений у підготовці замаху на Олександра II. 1879 р. – засуджений Одеським військовим окружним судом до смертної кари. Просити помилування відмовився, і 10 серпня 1879 р. страчений в Одесі [12, 400 с.].

І.П. Білоконський згадував, що в “комуні” про Дмитра Андрійовича говорили, що він був народником-пропагандистом, через м. Броди Волинської губернії одержував нелегальну літературу з-за кордону. Такі нелегальні брошури були в “комуні”. У Седневі розповідали, що Дмитро, одягнутий селянином, часто їздив по селах на возі, роздавав книги, вів заборонені розмови з селянами. Свої особисті потреби він звів до мінімуму, а всі свої кошти передав на пропаганду кращого життя серед народу. Пізніше у хроніці „Соціального движения в России за десятилетие (1878 – 1888 гг.)” Іван Петрович прочитав про Д. Лизогуба: „То був один із найбільш характерних типів південних терористів. Його фанатизм в революційній справі був таким сильним, що він продав своє майно у Малоросії, реалізував капітал понад 100000 руб. і хотів навіть з цією метою ліквідувати інші маєтки” [2, с. 78].

У 1893 р. із „Матеріалов для истории русского социально-революционного движения” І.П. Білоконський дізнався, що Д. Лизогуба видав жандармам колишній студент Харківського ветеринарного інституту Федір Курицин, („Федька”), якого утримували в одній камері з Д. Лизогубом. Крім того, були свідчення народного вчителя, дворянина Володимира Дриги, якого Д. Лизогуб зробив довіреною особою і розпорядником свого майна та капіталу, побоюючись, що при арешті усе те буде конфісковано. Після арешту Д. Лизогуба, В. Дрига, бажаючи заволодіти багатством Д. Лизогуба, приховав значну суму, зробивши при цьому заяву, що в Чернігівській губернії існує революційна організація, створена Дмитром Андрійовичем.

Згадуючи про це в своїх спогадах, І.П. Білоконський писав: „Особисто на мене „комуна” мала великий і, безумовно, благотворний вплив. За чаєм, обідом, вечорами у нас відбувалися розмови про майбутній устрій, краще життя, критикувався існуючий державний і суспільний порядок, обговорювалися прогресивні твори російської і зарубіжної літератури, співалися революційні пісні. Життя в „комуні” здійснило переворот у моїй психіці, і поза цим життям я вже не знаходив собі нічого іншого” [2, с. 80].

„Комуна” закінчилася для Івана Петровича дуже просто і несподівано. Одного дня приїхав батько і, посилаючись на хворобу матері, забрав його у Новозибків. Невдовзі батьки помітили пригнічений настрій сина і вирішили відправити його в Казань, де старший син працював товаришем міського прокурора. Не знайшовши спільної мови з братом і не бажаючи його скомпрометувати своїми поглядами, І.П. Білоконський залишив Казань і переїхав до Києва, котрий на тривалий час став для нього джерелом духовного життя.

У чому полягала суть цього джерела і як воно впливало на формування суспільно-політичних поглядів та участь у громадському житті, Іван Петрович розповів у своїх спогадах „Дань времени”. „Окрім українофілів, як і раніше найбільш солідного, культурного і освіченого елемента, який був постійним збудником суспільного руху, Київ заповняли представники різноманітних, тоді туманних, революційних течій” [2, с. 81].

Серед молоді були свідомі чи несвідомі послідовники М. Бакуніна і П. Ткачова, С. Нечаєва і М. Драгоманова, П. Прудона і П. Лаврова. Усіх їх можна було розділити на дві групи: чистих пропагандистів, які вірили у значимість книги і слова, та бунтарів, котрі вважали за потрібне піднімати маси на боротьбу силою. Чисті пропагандисти своїми поглядами стояли ближче до П. Лаврова і М. Драгоманова. Закликаючи „йти в народ”, вони вважали, що спочатку потрібно самому бути освіченою і вихованою людиною. М. Бакунін і С. Нечаєв, навпаки, звертаючись до молоді, вимагали „кидати все” і йти в народ, бо наука, збільшуючи прірву між освіченими і неосвіченими, шкодить революції. Менше серед молоді було прихильників П. Ткачова і П. Прудона, погляди яких були не завжди зрозумілими загальній масі.

І.П. Білоконський приєднався до однієї з груп, на чолі якої стояла Л. Волкенштейн, дружина відомого тоді лікаря О.О. Волкенштейна. Ця група збиралася на квартирі Ф.К. Волкова і була названа ним „жовтим інтернаціоналом”. Ярлик цей свідчив, що сам Ф.К. Волков вважав групу „жовторотою молоддю” і не надавав їй особливого політичного значення. Однак скоро жандарми звинуватили Ф. Волкова у створенні „жовтого інтернаціоналу”. Приводом для обвинувачення був донос чиновника контрольної палати Веледницького, в якій служив Ф. Волков. Підтвердив це і семінарист Богословський – один із учасників цієї групи. Жандармам Ф. Волков був охарактеризований як керівник українофілів ще з 1873 р., секретар „Громади”, який вів переписку з іншими революційними організаціями та емігрантами. Крім того, він улаштував у Женеві друкарню для М. Драгоманова і, нарешті, з 1874 р. по 1876 р. утримував „комуністичну квартиру” для молоді, яку називав „жовтими радикалами”.

Жандарми сприйняли донос як інформацію про небезпечний „розсадник

нігілізму”, в якому під час зібрання молоді Ф. Волков читав „складений ним курс нігілістичної історії по Фохту, Бюхнеру, Фейербаху”, де проходила думка, що „бога нема, заперечувалася святість віри і сім’ї”. Стверджувалося, що цю квартиру відвідував професор М. Зібер і читав там „соціалістичний курс політичної економії по Карлу Марксу”. Зазначеного було достатньо, щоб Ф. Волкову не минути „вельми віддалених місць”, але він вчасно виїхав за кордон. За відсутності чоловіка у В’ятську губернію була вислана ні в чому не винна його дружина, а Ф. Волкову довелося прожити за кордоном до 1905 р. і повернутися в Росію майже в 60-річному віці [2, с. 85-86].

Згаданий семінарист Богословський обмовив і І.П. Білоконського, якому довелося виїхати з Києва в село, де він вирішив здійснити свою заповітну мрію – „піти в народ”. Таким селом для нього став хутір у Чернігівській губернії, де проживала на той час сім’я визначного українського діяча, одного з перших земських статистиків О.О. Русова. Там Олександр Олександрович під наглядом поліції займався землеробською працею, а його дружина, Софія Федорівна, виконувала роль кухарки і робітниці. Направили І.П. Білоконського до них за рекомендацією, бо він особисто мріяв зайнятися селянською працею і „бути серед народу”. Через деякий час з’ясувалася повна і безнадійна нездатність молодій людині до праці на землі. „Ідучи за плугом, - згадував Іван Петрович, - я на кожному кроці падав, доставляючи велику розвагу для працюючих поряд селян, тим більше, що не слухаючи моїх тривожних вигуків, кінь продовжував тягнути мене разом з плугом, поки я не кидав останнього. Піднявшись на ноги і обтрисившись від землі, я гнався за ним, хапався за плуг, але, бажаючи поставити його так, щоб він орав землю, знову падав і т.д.” [2, с. 86]. Спостерігаючи за такою „роботою”, О.О. Русов делікатно дав зрозуміти молодій людині, що обробляти землю для неї не зовсім посильна справа і запропонував перейти у млин. Там уже працював студент першого курсу Київського університету І. Ляшенко. Робота була важкою, про якісь там розумові вправи не могло бути і мови, ніколи було прочитати жодної книжки. Після цього І.П. Білоконський прийшов до висновку, що землеробська праця не відповідає його фізичним можливостям, і залишив хутір.

За допомогою знайомих він переїхав у село Ольшаницю Васильківського повіту Київської губернії, де отримав посаду народного вчителя. Незважаючи на бідність і напівголодне існування, І.П. Білоконський з молодечим завзяттям взявся до роботи і вже невдовзі звернув на себе увагу старшого вчителя М.О. Шпаченка із сусідньої п’ятикласної школи на цукровому заводі багатій фірми Яхненка-Смиренка. Не без суму залишав ольшанських діток і селян, серед яких „вів пропаганду”, молодий учитель. „Ольшанці любили мене як учителя, – згадував Іван Петрович, – але в ролі пропагандиста я, 18-річний юнак, здавався їм, певно, смішним. В крайньому випадку я не помічав ніяких наслідків моєї пропаганди, і в цей час у мене зародилися сумніви в значенні такої діяльності серед народу” [2, с. 89].

На початку 1875-1876 н.р. І.П. Білоконський був призначений учителем Городищенського початкового училища при цукровому заводі Яхненка і Смиренка. Тут неодноразово бував Т.Г. Шевченко, а Платон Федорович Смиренко став першим видавцем віршів поета. На час приїзду Івана Петровича в Городище П.Ф. Смиренка вже не було серед живих, не служив там і знаменитий етнограф П.Л. Чубинський, якого жандарми вважали революціонером і котрий допомагав у Женеві влаштувати друкарню для М. Драгоманова. Українофільський відбиток разом з тим був помітний тут на всьому життєвому устрої. Великим покровителем української культури був голова управління заводу, брат покійного Платона Федоровича, Василь Федорович Смиренко. Цього було достатньо, щоб на заводі повним правом користувалися українська мова, українська пісня та українська музика. Що стосується школи, то офіційною мовою викладання була російська, але вчителі, особливо І. Шпаченко і В. Павлов, були фанатами всього

україномовного і з великою гордістю говорили про героїчне минуле України, козацькі часи, славних гетьманів і кошових отаманів.

Узагальнюючи вивчені джерела, зазначимо, що саме в цей період відбулися різкі зміни у житті Івана Петровича. Вони пов'язані із знайомством з Левком Платоновичем Смиренком, студентом Київського університету, сином П.Ф. Смиренка. „Уже на другий день по приїзду, - згадував І.П. Білоконський, - він запросто прийшов до нашої учительської квартири і справив на мене чарівне враження як зовнішнім виглядом, так і духовним змістом” [2, с. 91]. Через деякий час відбулося, за наполяганням Левка, знайомство з сім'єю Смиренків. Складалася вона з матері – Тетяни Іванівни, дочки Маші і чотирьох синів – Левка, Миколи, Платона та Олексія. Будинок Смиренків був тоді, на думку І.П. Білоконського, центром місцевої культури. Окрім великої бібліотеки, передплачувалися усі кращі на той час часописи, проводилися літературні вечори, влаштовувалося обговорення творів Л. Толстого, І. Тургенєва, М. Салтикова-Щедріна, М. Некрасова, критичної публіцистики М. Михайловського.

Особливо оживав будинок Смиренків влітку, коли на канікули приїздив старший син Левко, який завжди привозив нелегальну літературу. Зберігала і приховувала її від сторонніх очей економка Анастасія Михайлівна. Часто тут бували студенти – друзі Левка, місцева інтелігенція. Вечори відпочинку чергувалися з палкими дискусіями про існуючі порядки в суспільстві, шляхи позбавлення народу поліцейської сваволі і далеко ще не ліквідованого кріпацтва. Як правило, учасники дискусії розділялися на дві групи: одна вважала основним завданням „пропаганду в масах”, інша - переконувала, що необхідні активніші і радикальніші заходи. Так поступово на Городищенському заводі з'явилися „бунтарі”. Учительська квартира стала для них надійним притулком. Політична благонадійність учителів засвідчувалася на той час Києвом, і нелегали були спокійні за себе і своїх господарів.

„Що стосується мене, - згадував І.П. Білоконський, - то я з побожністю зустрічав цих утаємничених діячів, які несподівано з'являлися і так же несподівано зникали і називалися лише іменами – Володимир, Федір, Левко, Яків і т.д. У дні їх перебування ми дотримувалися пильної конспірації, і за весь час мого перебування в Городищі ні разу не було випадку, щоб виявили у нас проживання нелегалів. Тільки згодом ми дізналися, що зупинялися у нас такі видатні революціонери, як В. Дебагорій Мокрієвич, Стефанович, Дейч, Бохановський та інші, які готували основу для так званого здійсненого лише в 1879 р. „чигиринського бунту”. Городище лежало якраз на шляху між Києвом і Чигирином, і наша школа справді була зручним пунктом” [2, с. 93].

Таємничі гості повідомляли місцевих вчителів про різні політичні новини і постачали новою нелегальною літературою. Іван Петрович, як і його товариші, розповсюджував цю літературу серед місцевого населення. З цього часу розпочалася літературна діяльність І.П. Білоконського. Першою пробою пера стала стаття, опублікована 1 червня 1875 р. в „Киевском Телеграфі”, яка називалася „Боротьба за існування у сфері народної освіти”. У цьому ж році з'явилося друком оповідання „Оля”. Літературна діяльність захопила молодого вчителя, але несподівано настали тяжкі часи, завод розорився, школу закрили, і вчителям довелося залишити Городище [2, с. 95].

І.П. Білоконський переїхав до Києва і почав слухати лекції в університеті, беручи активну участь у суспільно-політичному житті як серед студентів, так і поза стінами ВНЗ. У той час університет ще не був позбавлений своїх вольностей, отриманих з приходом на престол Олександра II. Не був обмежений прийом студентів, дозволений доступ осіб з домашньою освітою, не вводилася форма одягу, що давало можливість студентам ходити в національному одязі. Українці ходили на лекції в національних костюмах: вишитих сорочках, заправлених у широкі шаровари, кольорових поясах. Більшість студентів носили широкі капелюхи, баранячі шапки, на плечах - плед або ковдру, які заміняли пальто чи

шубу. Іван Петрович згадував, що коли одного разу університет відвідав міністр народної освіти граф Толстой, то не повірив, що там були студенти і наказав перевірити посвідчення. Відсутність форми сприяла тому, що університет могли відвідувати усі бажаючі. За це університетський статут від 19 червня 1863 р. в середині 70-их років було піддано жорсткій критиці з боку консервативних сил.

На цей час уряд, керуючись настановами представників наступальної реакції, достатньою мірою налаштував проти себе навіть поміркованіших людей у суспільстві. У Києві, завдяки доносу таких осіб, як М. Юзефович, В. Шульгін, С. Гогоцький, уряд розпочав переслідувати українську „Стару громаду”, членами якої були представники науки та літератури. Репресивні заходи уряду вибили українофілів із колії суто культурних інтересів та конституційних пропозицій і спрямували їх на нелегальний шлях боротьби, причому деякі з них, особливо молодь, приєдналися до радикальних груп. У 1875 р. із Київського університету був звільнений популярний історик М.П. Драгоманов, який негайно виїхав за кордон, звідки вже не повертався. Протестуючи проти існуючої сваволі, подав у відставку інший професор університету відомий економіст М.І. Зібер, котрий теж слідом за М. Драгомановим виїхав до Швейцарії. Жандарми намагалися встановити зв'язок між крайніми партіями та українофілами. Із Києва були виселені П. Житецький, П. Чубинський, В. Бернштам. Українська література зазнавала жорстокого переслідування. М.П. Драгоманов почав видавати „Громаду”. Серед українців виникла організація для постачання з-за кордону і розповсюдження названого часопису.

Іван Петрович був близько знайомий з прихильниками українського національного руху, до якого належали „В.Б. Антонович, М.В. Ковалевський, Ф.К. Волков, В.Л. Берштам, Ф. Винниченко, О.О. і С.Ф. Русови... Крім того, я був добре знайомий з Житецьким, доктором Михайловичем, учителем Антиповичем, присяжним повіреним Троїцьким, драматургом Старицьким, поміщиками Подолинським, Щетинським і Домонтовичем, доктором Тессеном...” [2, с. 97]. І.П. Білоконський разом з Левком Смиринком наймали кімнату на вулиці Тарасівській у сімейства Дебагорій-Мокрієвичів, які були вихідцями із поміщиків Кам'янець-Подільської губернії. Сімейство складалося із вдови, Рози Петрівни, і трьох її синів. Двох із них, Володимира та Івана Карповичів, І.П. Білоконський добре знав. Один із них, Іван, зовсім не вірив у революцію, а другий, Володимир, залишив університет, виїхав за кордон, зблизився з М. Бакуніним і повернувся у Київ активним „бунтарем”. У ті дні, коли Володимир, конспіративно – „Володька”, з'являвся у кімнаті І.П. Білоконського і Л.П. Смириненка, виникали гарячі і принципові суперечки, але вони ніколи не закінчувалися різкістю чи прохолодою у стосунках.

У суспільстві настав період, який Іван Петрович назвав „переходом від пропаганди до терору” і вважав, що виною тому був уряд. На власному досвіді він переконався, що „чиста пропаганда” була заняттям мирним і абсолютно нешкідливим, тому що неграмотне населення не вміло читати ні брошур, ні прокламацій, а постійне проживання пропагандистів у селі було просто неможливе. Влада почала успішно „відловлювати” пропагандистів уже з 1874 року, тобто з перших же кроків їх діяльності. Упродовж двох років до відповідальності було притягнуто близько двох тисяч осіб – так активно попрацювало третє жандармське управління. Згодом з'ясувалося, що 2100 чоловік довелося відпустити і зупинитися на 900 особах. Одночасно з'ясувалося, що народ в цілому до пропагандистів ставився індиферентно і навіть вороже, коли мова йшла про заможних селян і ліквідацію земельної власності. Коли б влада не поспішала з арештами, то пропагандисти, на думку І.П. Білоконського, самі б змушені були залишити село, але уряд роздмухав іскру пропаганди у велику пожежу. У секретній записці, під заголовком „Успіх революційної пропаганди в Росії” міністр юстиції граф Пален доповідав: „На кінець 1874 року пропагандисти встигають покрити мережею революційних гуртків та окремих агентів більше половини Росії.

Дізнанням розкрита пропаганда в 37 губерніях, притягнуто до відповідальності у зазначених регіонах 770 осіб” [2, с. 99].

Як зазначав І.П. Білоконський, цифра ця не така вже й велика, якщо на одну губернію припадало менше 20 чоловік. Разом з тим у записці міністра більше всього турбувало те, що серед зазначеної категорії затриманих була молодь високопоставлених батьків. Для 70-их років розповсюдженим явищем було прагнення дівчат-дворянок до науки, рівноправності з чоловіками і „ходіння в народ”. Нерідко, щоб вирватися із-під опіки батьків, дівчата укладали фіктивний шлюб, вінчалися в церкві, міняли прізвища, ховаючись від переслідування.

Революційний терор розпочався після того, як у червні 1877 р. у будинку попереднього ув'язнення петербурзький градоначальник Трепов піддав тілесному покаранню революціонера Ємельянова (нелегальне прізвище Боголюбов), звинуваченого в державному злочині. У відповідь на це в 1878 р. відбувся замах на життя Трепова з боку Віри Засулич, виправданої судом, яка негайно виїхала за кордон. „Наступний прояв терору, - згадує Іван Петрович, - був на початку 1878 р. в Києві: спершу замах на товариша прокурора Котляревського, а потім вбивство жандармського капітана барона Гейкінга. Ця подія врзалася мені в пам'ять, тому що відбулася напередодні моїх іменин, саме в ніч з 24 на 25 травня” [2, с. 101]. Капітан давно проживав у Києві, відзначався товариським характером, мав широкі зв'язки, які використовував для своїх жандармських цілей. З його убивством пов'язували втечу з київської тюрми відомих „чигиринців” – Барановського, Стефановича і Дейча.

Утікачів звільнив досвідчений революціонер Фроленко (нелегальне прізвище Фомін), який напередодні влаштувався наглядачем у тюрмі. Смілива втеча арештантів була тоді в центрі уваги київської громадськості.

У другій половині 1878 р. Левко Смиринко перевівся до Новоросійського університету, а І.П. Білоконський залишився в Києві, активно занурившись у громадське життя. Настав час, коли запанувала думка про об'єднання ліберальних і радикальних груп. Тепер він остаточно зрозумів, що без політичної свободи, тільки завдяки пропаганді та учительству неможливо „культивувати” село, що якийсь там окремих бунт чи розгром кількох поміщицьких садиб не стане переворотом у суспільстві, не приведе до радикального поліпшення життя народу. Для досягнення політичних цілей студенти утворили конституційний гурток на чолі з талановитим кандидатом математичних наук І.П. Ювеналієвим, залишеним при університеті для підготовки до професури на кафедрі фізики, найняли велику квартиру, де можна було б збиратися для вироблення спільної програми дій. Поселили в неї І.П. Білоконського та лікаря Михалевича, який погодився взяти на себе фінансові витрати по утриманню квартири.

Для конспірації у великому залі порожньої квартири поставили рояль, а Іван Карпович Дебагорій-Мокрієвич пообіцяв приходити на всі збори і грати, коли з'явиться поліція, щоб справити враження музичного вечора. З того часу на квартирі розпочалися майже щоденні збори, на які приходили представники різних політичних течій, інколи так багато, згадує І.П. Білоконський, що навіть лампа гасла, після чого припиняли дискусію і відчиняли кватирки. На одному із таких зібрань було вирішено для об'єднання з конституціоналістами направити в Санкт-Петербург І.П. Білоконського. Він негайно і вирушив до столиці. По дорозі зупинився в Москві, у тодішньому осередку революційної молоді – Петровсько-Розумовській академії та технічному училищі, де навчались товариші по гімназії – Гартинський і Савич, а також брат Левка, Микола Смиринко. У Санкт-Петербурзі І.П. Білоконський зустрівся з рекомендованими ще з Києва людьми, провів необхідні переговори і отримав згоду на спільні дії.

Задоволений наслідками своєї місії Іван Петрович, прибувши до Києва, зібрав однодумців і почав доповідати про поїздку. Несподівано для нього проти об'єднання виступив Валеріан Осинський, відомий радикал і прихильник терористичних актів. Він як досвідчений оратор розгромив конституціоналістів, звинувативши

їх у пасивності, і закінчив тим, що вони не згодні на пропозиції про об'єднання і що „я, як прихильник об'єднання, - згадував І.П. Білоконський, - доповідаю так, як мені бажано”[2, с. 115]. На захист піднявся технолог О.І. Венцековський, активний учасник таких зібрань, але враження від виступу В. Осинського було таким несподіваним і сильним, що, зрештою, питання про об'єднання залишилося відкритим.

Тривалий час квартира, в якій мешкав Іван Петрович, не привертала уваги поліції, але їй довелося залишити після студентських виступів навесні 1878 р. Усе почалося з того, що під час одного із зібрань до квартири увірвався закривавлений студент і сповістив, що на Театральній площі поліція б'є студентів. Усі кинулись на вулицю, згадував І.П. Білоконський, і приєдналися до загального натовпу. Як з'ясувалося пізніше, причиною стало одне із розпоряджень поліцмейстера Гюббенета, який для боротьби з українським національним рухом наказав усім пов'язаним у місті одягатися в український національний одяг, а поліцейським агентам – „приставати” до усіх жінок в українському одязі, серед яких були гімназистки, курсистки та інші представниці інтелігенції. Наступне розпорядження, що призвело до кровопролиття, стосувалося театру. Поліцмейстер заборонив викликати артистів „на біс” більше трьох разів. Негативно налаштоване до нього студентство не виконало вимоги Гюббенета. Тоді він наказав виставити „крикунів” із галерки. Зав'язалася потасовка, яка переросла у розправу поліції над студентами. Вона збіглася у часі з пострілами в прокурора міста Котляревського, які зробила група В. Осинського.

Адміністрація пов'язала усі події з виступами студентів. Розпочалися обшуки та арешти. Заарештували і сусіда І.П. Білоконського Михалевича. Потреба у великій квартирі відпала, про збори молоді нічого було і думати. Заарештованих студентів почали відправляти у супроводі поліції по домівках, організатори потрапляли на заслання. Перебування у Києві ставало не тільки неможливим, але й небезпечним. Тоді і з'явилася думка перебраться в Одесу вслід за Левком Смиренком.

В Одесі Іван Петрович поселився в одній квартирі з Левком Смиренком у будинку, де розміщлася і редакція „Одесского вестника”. Редактором там був видатний земський діяч П.А. Зелений, який на пропозицію І.П. Білоконського влаштуватися співробітником однієї з найстаріших провінційних газет Росії, відповів, що цензура дуже прискіпливо ставиться до осіб такого, як він, віку і поглядів. З 1879 р. Іван Петрович почав відвідувати заняття в Новоросійському університеті. У 70-их-на початку 80-их рр. університет славився своїми викладачами, серед них були знаменитий фізіолог І.М. Сеченов, праця якого „Рефлекс головного мозку” користувалася великою популярністю серед молоді, два знаменитих професори – зоолог і патолог І.І. Мечников та економіст О.С. Посников. Лекції останнього були особливо популярні і читалися при заповненій щерть аудиторії. „Докторська дисертація О.С. Посникова – другий том „Общественного земледелия”, - мала видатний успіх не тільки завдяки її високій науковості, але й тому, що вона стосувалася животрепетного питання. Професор завжди захоплював слухачів і цікавістю предмета, і незвичайно живим, натхненним талантом викладу. Я багато чим зобов'язаний цим лекціям”[2, с. 116].

Значний вплив на участь у суспільно-політичному житті І.П. Білоконського в Одесі мала Наталія Семенівна Яхненко-родичка Смиренків, до яких вона неодноразово приїздила в Городище і з якою він познайомився, коли ще працював там у школі. Проживала вона у знаменитому домі Новикова біля Строганівського мосту, а „знаменитому” тому, що було в ньому дві вежі – одне із улюблених місць революціонерів і співчуваючих їм. Там Іван Петрович познайомився з Анною Алексеєвою („чорною галкою”); революціонером-терористом М. Попком (котрий вбив київського начальника жандармів Гейкінга), революціонером І. Ковальським, через якого познайомився з новими нелегалами, які обслуговували Чорноморське узбережжя. Серед них були Златопольський, Франжоли, Янковський, Костюрин,

Лепешинський, Желтоновський, Лангас, Дигескуло, Макаревич та інші [2, с. 109].

Усі вони займалися конспіративними справами і як нелегали, не маючи можливості заробляти собі на існування, проживали на громадські кошти, а тому, щоб не тратити зайвого, зводили свої потреби до мінімуму. І. Ковальський, крім того, вивчав релігійний розкол і опублікував в „Отечественных записках” велику статтю „Раціоналізм на півдні Росії”. І.П. Білоконський тоді цікавився штундистами і часто бував у І. Ковальського, який займався духовними і політичними дослідженнями, зовсім не звертав уваги на свій побут та повсякденне життя.

Восени 1878 р. в Одесі Іван Петрович познайомився з революціонером - народником Андрієм Івановичем Желябовим (1850–1881), одним з організаторів „Народної волі” (1879). Андрій Іванович мав великий вплив на І.П. Білоконського. „З першого разу Андрій Іванович справив на мене сильне враження і глибоко врізався в мої пам’яті. Як зараз бачу його зовнішній вигляд: ясні голубі очі, відкритий лоб, невелика густа борода, коренаста, вище середнього зросту, фігура, горда осанка, поривчаста нервова хода” [2, с. 111]. Широко освічений і начитаний, він був прекрасним оратором, говорив з натхненням і переконаністю у справедливості тих поглядів, які він захищав, що завжди справляло враження на присутніх. Андрій Іванович користувався повагою і великою популярністю в місті, енергійно вів пропаганду своїх ідей і намагався здійснювати їх з упертістю і настирливістю, які відповідали його надзвичайно твердому характеру.

За увесь час перебування в Одесі А.І. Желябов майже щоденно відвідував студентську квартиру І.П. Білоконського та Л.П. Смирненка. Під час таких зустрічей велися гарячі суперечки про благо народу, його майбутнє, суспільний устрій та роль інтелігенції як провідника прогресивних ідей. Уже тоді Іван Петрович зрозумів, що для А.І. Желябова головною метою в житті було благо народу, саме таким, яким його розумів Андрій Іванович. Навіть сім’я – дружина, Ольга Семенівна, дочка одеського голови С.О. Яхненка, син, теж Андрій – були для нього на другому плані. У його житті період „юності рожевої і мрійливої” під впливом арештів, переслідувань і заслань, особливо на півдні Росії, змінився відчайдушною боротьбою з поліцейсько-бюрократичним режимом, яка і привела його до страти. З квітня 1881 р. о 9 год. 50 хв. ранку в Санкт-Петербурзі на Семенівському плацу А.І. Желябов, 30-річного віку, був повішений за організацію ряду замахів на Олександра II, які закінчилися убивством царя 1 березня 1881 р. [2, с. 114].

Не краще складалася доля й інших знайомих Івана Петровича, серед яких був Іван Мартинович Ковальський, котрого застали при одному з обшуків з нелегальною літературою. Коли жандармський офіцер вирішив обшукати його, він вихопив із кишені револьвер, однак сталася осічка. І. Ковальського разом з іншими сімома його однодумцями засудили військовим трибуналом до смертної кари. Розстріл І. Ковальського поклав початок масовим смертним карам. Тоді ж були заарештовані і кинуті в тюрму Д.А. Лизогуб, В.Х. Кравцов, В. Дебагорій-Мокрієвич, В. Косинський та інші, яких теж спіткала участь І. Ковальського. Останні події, що відбувалися в Одесі і за її межами, змусили І.П. Білоконського задуматися над необхідністю виїзду за кордон. Про це він поділився з редактором „Одесского вестника”, і турботливий земський діяч П.А. Зелений прийшов на допомогу.

Олешинський предводитель дворянства пан Неустроєв шукав особу, яка могла б привезти його дітей із-за кордону. П.А. Зелений, добрий знайомий предводителя, порекомендував І.П. Білоконського. Отримавши паспорт, Іван Петрович виїхав уперше в Європу. З великим задоволенням він переїздив з одного міста в інше, відвідував театри, музеї, народні вечори, мітинги, після чого вирушив за дітьми Неустроєвих. З’ясувалося, що вони добре знали Європу і виявили бажання наостанок пожити „у своє задоволення” у Відні. З того часу вони почали відвідувати усі місця, достойні уваги. І ось в один із таких днів, коли менше всього думалося

про повернення додому, Іван Петрович одержав листа, в якому повідомлялося, що його „розшукує поліція”. Першим було бажання відправити дітей, а самому залишитися в Європі, але чим більше він задумувався над своїм майбутнім, тим більше переконувався, що потрібно повертатися. Забравши дітей, І.П. Білоконський прибув в Одесу, щоб бути заарештованим. Зустрівшись з паном Неустроєвим і відзвітувавши про перебування за кордоном, Іван Петрович відбув до Новозібова, де не з'являвся з часу закінчення гімназії. На жаль, відпочивати прийшлося недовго. На 9-ий день після страти Д. Лизогуба, 18 серпня 1879 р., нагрянули жандарми, зробили ретельний обшук, вилучили власні речі та нелегальну літературу і відправили у Чернігівську в'язницю, де Іван Петрович перебував 9 місяців під слідством [2, с. 45].

Отже, новозібківським арештом закінчився перший етап суспільно-політичної діяльності І.П. Білоконського, який розпочався під час навчання в Чернігівській гімназії і тривав упродовж 15 років. Це був період у житті Івана Петровича, коли він мав причетність до накопичення духовних, інтелектуальних сил і практичного досвіду у боротьбі революціонерів - народників проти урядової царської політики.

Джерела та література:

1. Білоконський І.П. В годы безправия. – М., 1930. – 160 с.
2. Білоконський І.П. Дань времени. Воспоминания. – М., 1928. – С. 66.
3. Білоконський І.П. От деревни до парламента. – Ростов-на-Дону, 1904. – 47 с.
4. Катренко А.М., Катренко Я.А. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60-90-ті роки XIX ст.). – К., 2003. – 180 с.
5. Катренко А.М. У пошуках шляхів побудови справедливого суспільства (Діяльність народовольців і чорнопредільців в Україні у 80-х роках XIX ст.). – К., 2001. – 322 с.
6. Катренко А.М. Український національний рух XIX ст. Навчальний посібник Ч. II. – К., 1999. – 190 с.
7. Катренко А.М. Український національний рух XIX ст. Навчальний посібник Ч. I. – К., 1998. – 90 с.
8. Литвин В. Піднесення і політизація національного руху в Україні // Історія України. – К., 2006. – С. 334-336.
9. Світленко С.І. Народництво в Україні 60-80-х років XIX ст.: Аналіз публікацій документальних джерел. – Дніпропетровськ, 1995 – 240 с.
10. Світленко С.І. Народницький рух в Україні 1860-1880-х років: Аналіз джерел архівних фондів Росії. – Дніпропетровськ, 1996 – 128 с.
11. Сосновчик С.О. Революційна пропаганда народників серед селянства України в 70-х – на початку 80-х рр. XIX ст.// УІЖ – 1972. - № 7. – С. 69-76.
12. Чернігівщина. Енциклопедичний словник. – К., 1990. – С. 400.

Олексій Колеватов

РОЗВИТОК ТВАРИННИЦТВА В СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕННЯХ У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XIX ст.

Історія військових поселень у Росії – одна з утаємничених, спірних та недостатньо вивчених сторінок політичного та соціально-економічного розвитку країни першої половини XIX ст. В останні роки дослідники почали активніше аналізувати історію військових поселень [1], проте до останнього часу майже відсутні роботи, присвячені дослідженню тваринництва в слобідсько-українських військових поселеннях. Тому вважаємо за необхідне ліквідувати цю лакуну і проаналізувати розвиток тваринництва в цих поселеннях до їх реорганізації на початку 30-х рр. XIX ст.

Під час утворення військових поселень у Слобідсько-Українській губернії головним критерієм формування поселенського господарства була наявна кількість робочої худоби, тому в розряд поселенців-хазяїв потрапляли лише ті селяни, які мали не менше двох пар волів та 5-7 корів, а решта „переводилась” до розряду їхніх помічників. Але відсутність достатнього запасу кормів, розподіл сінокосів на рівні ділянки незалежно від кількості худоби в господарстві поселенця, використання робочої худоби в осінньо-зимовий період на різних громадських роботах викликали масовий падіж худоби. Всі ці причини стали перешкодою для стабільного розвитку тваринництва в слобідсько-українських військових поселеннях.

Динаміку розвитку тваринництва детальніше ілюструють не абсолютні (див. табл. 1), а відносні (на 100 душ чоловічої статі) показники поголів'я худоби (див. табл. 2). У слобідсько-українських військових поселеннях в 1817-1832 рр. відмічається коливання поголів'я як робочої, так і продуктивної худоби. Особливо це характерно для округів 2-ої уланської дивізії. Так, хоча кількість коней (на 100 ревільких душ) у поселених округах 2-ої уланської дивізії в 1817-1832 рр. і зросла удвічі, але за останні 10 років збільшення відбулося лише на 18,7 %; в округах 2-ої кірасирської дивізії ці показники в 1825-1832 рр. зросли в 1,8 разу. Говорячи про відносні показники поголів'я волів, корів та овець у округах 2-ої уланської дивізії в 1817-1832 рр., треба відмітити, що тут спочатку простежується тенденція до зростання цих показників до 1827 р., а потім йде значне їх зменшення. Так, якщо в 1817-1827 рр. відносні показники цих видів тваринництва зросли на 43,2 %, 66,4 % і 85,4 % відповідно, то до 1832 р. вони знизилися на 16,3 %, 14,5 % і 29,7 %.

У поселених округах 2-ої кірасирської дивізії в 1825-1832 рр. простежується зовсім інша динаміка розвитку тваринництва, ніж у 2-ій уланській дивізії (див. табл. 1, 2). З влаштування округів 2-ої кірасирської дивізії до 1832 р. відбувається поступове збільшення показників худоби на 100 душ чоловічої статі: коней – на 44,2 %, волів – у 2 рази, корів – на 39,3 % та овець – на 12,8 %. Лише в перші роки функціонування цих поселених округів простежується деяке зменшення цих показників: корів – на 3,5 % та овець – на 27,6 %.

Значне збільшення худоби в слобідсько-українських військових поселеннях відбулося 1829 р. Якщо в 1825-1828 рр. щорічний приріст худоби в поселених округах в середньому становив: коней – 348 (4,78 %), волів – 2073 (6,21 %), корів – 1797 (3,85 %) та овець – 5112 (4,95 %) голів, то 1829 р. цей показник становив: коней – 6494 (81,11 %), волів – 19.246 (50,94 %), корів – 20.590 (40,43 %) та овець – 35.699 (31,28 %) голів (див. табл. 3). Проте це було викликано не природним приростом худоби в поселених округах, а головним чином перетворенням округів обох дивізій та приєднанням із цивільного відомства нових сіл і хуторів до слобідсько-українських військових поселень. 1829 р. тільки в Серпухівському уланському полку спостерігається зменшення поголів'я худоби. Так, наприклад, з 1828 по 1829 рр. зменшилась кількість волів на 1065 (23,5 %), корів на 2676 (43,43 %), овець на 7909 (37,6 %) голів, і тільки кількість коней збільшилась на 2239 голів, або в 5,3 разу. Це, безумовно, пов'язано з утворенням округу на нових землях, оскільки колишні території Серпухівського полку увійшли до складу трьох інших полків 2-ої уланської дивізії.

У 1830-1832 рр. також простежується збільшення худоби поселених округів Слобідсько-Української губернії, але вже не такими темпами. Так, за цей період щорічний приріст в середньому становив: коней – 760 (5 %), волів – 4928 (8,02 %), корів – 5120 (6,72 %) та овець – 8973 (5,67 %). Взагалі, в 1817-1832 рр. у слобідсько-українських військових поселеннях кількість худоби збільшилася: коней – в 6,1 разу (у 2-ій уланській дивізії – в 3 рази, а у 2-ій кірасирській – в 3,6 разу), волів – в 5,6 разу (в 1,75 і 3,3 разу), корів – в 4,6 разу (в 2,1 і 2,7 разу) та овець – в 4,2 разу (в 1,9 і 3,35 разу) (див. табл. 1). Але якщо говорити про збільшення відносних показників за цей період, то вони зросли лише: коней – в 1,9 разу, волів – в 1,6 разу, корів – в 1,4 разу та овець – в 1,2 разу.

Якщо проаналізувати динаміку тваринництва у поселених округах слобідсько-українських військових поселень, то треба відзначити, що на відміну від розвитку землеробства, стабільніше тваринництво розвивалось у полкових округах 2-ої кірасирської дивізії, а менш стабільними були показники округів 2-ої уланської дивізії, головним чином Серпухівського округу.

Дані про наявність худоби в господарствах військових поселенців свідчать про її нерівномірний розподіл по поселених округах. А саме відсутність систематичних даних про майнове становище поселенців не дозволяє провести детальний аналіз процесу диференціації в їх середовищі. В нашому розпорядженні мають лише матеріали про насиченість полярних груп поселенських господарств робочою і продуктивною худобою. Аналіз цих даних свідчить, що під час створення округів слобідсько-українських військових поселень найбагатші поселенці мали 50-70 голів великої рогатої худоби і від декількох сотень до 1500 овець, а найбідніші – 2-3 пари великої рогатої худоби та 5-10 овець [2].

На початку 1830-х рр. в поселених округах Слобідсько-Української губернії багаті поселенці мали на одне господарство в середньому по 4 коней, 14 волів і до 60 корів. У бідних господарствах було не більше пари волів і однієї корови [3]. Але слід зазначити, що уряд і командування військових поселень робили ставку не на полярні групи, а на середнє по заможності господарство, яке і повинне було відігравати головну роль у здійсненні основних завдань військових поселень. Так, наприклад, у поселених полках 2-ої уланської дивізії господарство поселенця-хазяїна мало в середньому 4 пари робочої та 12 голів продуктивної худоби, 25 овець; у 2-ій кірасирській – 5 пар робочої і 9 голів продуктивної худоби, 20 овець [4]. Разом з показниками рівня хліборобства наведені дані дозволяють віднести середньостатистичного військового поселенця 2-го резервного поселеного кавалерійського корпусу до групи заможного селянства Слобідсько-Української губернії [5].

Крім вказаних видів худоби, в господарствах військових поселенців були й інші види тварин і птахів. На подвір'ї поселенців зустрічалися кози, свині, різні птахи (кури, качки, гуси та ін.). Якщо 1817 р. в господарствах військових поселенців 2-ої уланської дивізії нараховувалось 20.793 свиней [6], то 1832 р. їх вже було 35.061; при створенні округів 2-ої кірасирської дивізії в господарствах поселенців було 16.254 [7], а 1832 р. – 39.252 свині. Всього ж 1832 р. у слобідсько-українських військових поселеннях нараховувалось 74.313 свиней [8]. Контроль керівництва військових поселень за цією стороною поселенського господарства не був таким сильним, як за станом робочої і продуктивної худоби. Але, незважаючи на це, неодноразово в рапортах начальників поселених округів та під час інспекторських оглядів вказувалось, що „хазяї, які мають по одній та по дві корови, мають протягом двох третин року стіл псний, тобто харчуються хлібом, картоплею, капустою та іншими рослинами, тому що дві корови, яких вони більше половини зими, за нестачею сіна, годують житньою соломою, дають удій досить убогий. М'ясо ж вони мають за своїм столом дуже рідко. Таке убоге продовольство в особливості шкідливе для дітей, яким молочна їжа необхідна, тому що вони, харчуючись одними рослинними і борошністими речовинами, а саме хлібом, картоплею та кашею, піддаються золотусі і бувають взагалі слабкі, що має шкідливий вплив на їхнє здоров'я і у старшому віці” [9].

Необхідно також відзначити, що навіть такий відносно високий ступінь забезпеченості господарств військових поселенців худобою не може бути визнаний достатнім для стабільного розвитку зернового виробництва слобідсько-українських військових поселень. При цьому слід також враховувати, що робоча худоба в господарствах поселенців-хазяїв використовувалася набагато інтенсивніше, ніж в господарствах державних та поміщицьких селян. Простий підрахунок зайнятої на громадських роботах робочої худоби свідчить про обтяжливість цих робіт для господарств військових поселенців. Так, наприклад, в окрузі 2-ої уланської дивізії на початку 1820-х рр. нараховувалось у середньому

майже 5 тис. волів. Використовувалось же в середньому за рік більше 76 тис. волів, тобто протягом 300 днів (за винятком вихідних) на громадські роботи відправлялось по 250 волів [10]. Падіж худоби через тяжку роботу і хвороби був дуже великим у поселених округах. Так, наприклад, тільки для поселенців-хазяїв 2-ої кірасирської дивізії в жовтні 1828 р. було куплено 2 коней і 78 волів, „замість померлої робочої худоби під час перевезення лісових матеріалів” [11]. Тому на початку 1820-х рр. керівництво військових поселень вирішило створити спеціальні волові парки в округах поселення кавалерії, щоб зменшити ступінь зuboжіння поселенців. На це були виділені кошти для кожного окремого округу. Вирішено було в кожному поселеному окрузі створити воловий парк на 120 пар волів, але забезпечення волів фуражем було покладено на військових поселенців [12]. Крім цього, командування поселених округів вживало заходів по забезпеченню поселенців мінімальною ветеринарною допомогою, покращенню породи худоби через організацію кінних заводів та видачу безповоротних позичок з позикового капіталу військових поселень.

Таким чином, говорячи про розвиток тваринництва в слобідсько-українських військових поселеннях у першій третині XIX ст., треба відмітити, що він йшов головним чином за рахунок збільшення кількості поголів'я худоби шляхом приєднання до поселених округів нових державних селищ, тобто екстенсивним шляхом. У той же час треба відзначити, що розвиток тваринництва відбувався з різною швидкістю та динамікою у поселених округах. Так, якщо у поселених округах 2-ої кірасирської дивізії тваринництво розвивалося стабільніше, то в округах 2-ої уланської дивізії відмічається коливання поголів'я худоби. Але керівництво військових поселень вживало ряд заходів для покращення породи великої рогатої худоби, коней та овець поселенців.

Таблиця 1.

Динаміка розвитку тваринництва в слобідсько-українських військових поселеннях

Рік	Коней			Волів			Гулящої худоби			Овець		
	2УД	2КД	всього	2УД	2КД	всього	2УД	2КД	всього	2УД	2КД	всього
При створенні	2751	-	2751	12891	-	12891	18944	-	18944	42147	-	42147
1821	5023	-	5023	15956	-	15956	24817	-	24817	67795	-	67795
1822	4580	-	4580	16243	-	16243	24418	-	24418	66581	-	66581
1823	4712	-	4712	16728	-	16728	28579	-	28579	76777	-	76777
1824	4706	-	4706	16668	-	16668	28512	-	28512	75087	-	75087
1825	4615	2346	6961	16658	14908	31566	27948	17587	45535	70051	28749	98800
1826	4540	2861	7401	16446	16032	32478	28555	19642	48197	68911	36649	105560
1827	4514	3277	7791	15964	19522	35486	26928	20794	47722	67737	41351	109088
1828	4552	3454	8006	16179	21606	37785	27892	23034	50926	66668	47469	114137
1829	7395	7105	14500	20166	36865	57031	32460	39056	71516	73393	76443	149836
1830	7526	7460	14986	20407	43413	63820	34188	43976	78164	70327	88929	159256
1831	7725	7882	15607	20991	46449	67440	36207	45750	81957	73481	92442	165923
1832	8240	8540	16780	22452	49362	71814	39517	47358	86875	80547	96209	176756

Підраховано за: Російський державний військово-історичний архів (далі: РДВІА). – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 9, 140, 300, 328, 339, 407; Оп. 2. – Спр. 1, 155, 771, 1469, 1960, 3636, 3643, 6933, 6970, 12984; Оп. 10. – Спр. 917; Оп. 11. – Спр. 910; Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі: ЦДІАК України). – Ф. 1352. – Оп. 1. – Спр. 1; Оп. 2. – Спр. 40; Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 31, 252.

Таблиця 2.

**Динаміка тваринництва (на 100 ревільських душ)
в слобідсько-українських військових поселеннях**

Періоди	Коней		Волів		Гулящої худоби		Овець	
	2-а УД	2-а КД	2-а УД	2-а КД	2-а УД	2-а КД	2-а УД	2-а КД
При створенні	9,1	8,6	41,9	44,8	61,4	64,4	136,3	157,7
1819 – 1821	12,4	-	46,1	-	69,6	-	174,5	-
1822 – 1824	15,5	-	54,9	-	88,7	-	237	-
1825 – 1827	16,7	9	60	49,6	102,2	62,1	252,7	114,2
1828 – 1830	16,9	13,3	47,3	71,7	79,3	74,8	176,9	150,5
1831 – 1833	18,4	15,4	50,2	89,4	87,4	89,7	177,7	177,9

Підраховано за: див. джерела до табл. 1.

Таблиця 3.

**Приріст худоби в слобідсько-українських
військових поселеннях в 1825 – 1832 рр.**

Рік	Коней		Волів		Гулящої худоби		Овець	
	приріст	%	приріст	%	приріст	%	приріст	%
1826	440	6,32	912	2,9	2662	5,85	6760	6,84
1827	390	5,27	3008	9,26	-475	-1	3528	3,34
1828	215	2,76	2299	6,48	3204	6,71	5049	4,63
1829	6494	81,11	19246	50,94	20590	40,43	35699	31,28
1830	486	3,35	6789	11,9	6648	9,3	9420	6,3
1831	621	4,14	3620	5,67	3793	4,85	6667	4,19
1832	1173	7,52	4374	6,5	4918	6	10833	6,53

Підраховано за: РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 339, 407; Оп. 2. – Спр. 1, 155, 771, 1469, 1960, 3636, 3643, 6933, 6970, 12984; Оп. 10. – Спр. 917; Оп. 11. – Спр. 910; ЦДІАК України. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 252.

Джерела та література:

1. Ячменихин К.М. Экономический потенциал военных поселений в России // Вопросы истории. – 1997. – №2. – С.34-48; Кандаурова Т.Н. Экономическая система округов военных поселений кавалерии (статистический анализ массовых источников) // Круг идей: традиции и тенденции исторической информатики. – М., 1997. – С.175-182; Вона ж. Военные поселения в России: аспекты экономической истории // Экономическая история. Ежегодник. 2000. – М., 2001. – С.559-595; Ячменихин К.М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия. – Чернигов, 2006.
2. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 20-95.
3. Там само. – Оп. 2. – Спр. 3643. – Арк. 62-62 зв.; Спр. 6933. – Арк. 35-36.
4. Там само. – Спр. 3643. – Арк. 63.
5. Ковальченко И.Д. Динамика уровня сельскохозяйственного производства России в первой половине XIX в. // История СССР. – 1959. – № 1. – С. 63, 81-83.
6. ЦДІАК України. – Ф. 1352. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 251-254.

7. Там само. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 252. – Арк. 3-12.
 8. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 6970. – Арк. 213-213 зв.
 9. Ячменихин К.М. Экономический потенциал военных поселений в России // Вопросы истории. – 1997. – № 2. – С. 46.
 10. Липовская Т.Д. Социально-экономическое положение военных поселен на Украине 1817-1857 гг. – Днепропетровск, 1982. – С. 26.
 11. ЦДІАК України. – Ф. 1352. – Оп. 2. – Спр. 40. – Арк. 139-140.
 12. Там само. – Оп. 1. – Спр. 221. – Арк. 46-59 зв., 69-79; Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 253. – Арк. 1-1 зв.
-

Тетяна Дзюба

ЗНАКОВА ПОСТАТЬ В УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ (ШТРИХИ ДО НАУКОВОЇ БІОГРАФІЇ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА)

На перший погляд може видатися, що найдокладніша характеристика життя і творчої діяльності Михайла Драгоманова повинна б уже бути укладена. Сприятливими обставинами для цього слугують написана особисто М.Драгомановим на прохання німецького економіста Альфонса Туна 22 березня (3 квітня) 1883 р. „Автобіографічна замітка”, пізніший, датований початком лютого 1889 р., додаток до неї, створений на замовлення фольклориста Леона Сіхлера, та детальні „Спогади про Михайла Драгоманова” рідної сестри вченого – української письменниці Олени Пчілки, підготовлені для часопису „Україна” не пізніше березня 1926 р.

А ще ж були численні статті до 30-літнього ювілею наукової, громадсько-літературної діяльності М.Драгоманова, публікації у рік смерті та з приводу різноманітних річниць. Серед найпомітніших авторів тут варто згадати М.Павлика, І.Франка, М.Грушевського, Б.Кістяківського. Висвітленню біографії та творчості видатного мислителя другої половини ХІХ ст. присвячено праці радянських драгоманознавців, зокрема І.Романченка, П.Федченка та ін. І попри це неточності та плутанина виявились наявними навіть у датах народження та смерті М.Драгоманова (про що йдеться у статті П.Одарченка, вміщеній у журналі „СіЧ” за 2003 р. – № 2. – С. 75-76).

Точна дата народження вченого (в автобіографії, писаній власноруч, він чомусь її не зазначив) вказана у його свідоцтві про народження, яке зберігається у Державному архіві м.Києва, молитовнику батька – Петра Драгоманова, а дата смерті – серед інших документів і в епістолярії небоги – Лесі Українки, яка була на той час поряд. (Див. Косач-Кривинюк О.П. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. – Нью-Йорк, 1970. – С. 324).

Вилучення з життєпису „незручних” фактів, приміром про те, що, незважаючи на успіхи у вивченні багатьох дисциплін, М.Драгоманов був залишений у п'ятому класі Полтавської губернської гімназії на другий рік, виключений із випускного сьомого класу внаслідок конфлікту з вихователем О.Казначеевим (завдяки клопотанню куратора Київського навчального округу М.Пирогова екс-гімназисту дозволили скласти іспити екстерном), призвело у деяких дослідженнях до зміщення хронологічних рамок навчання у гімназії. (До речі, М.І.Пирогов, який заступився за М.Драгоманова, – це той видатний хірург, анатом, педагог і громадський діяч, котрий за щасливим для юнака збігом обставин у 1858-1861 роках здійснював опіку над Київським навчальним округом. Ставлення М.Драгоманова до славетного вченого засвідчує випадок, пригаданий Оленою Пчілкою, – юний спудей у дарунок рідним привіз два портрети, спочатку улюбленого письменника Миколи Гоголя, згодом – Миколи Пирогова. Лібералізм М.Пирогова, прагнення реформувати освітню систему, у якій ще зберігався такий рудимент, як покарання різками, інспірували його усунення з посади.

М. Драгоманов від імені студентства, яке шанобливо йшло пішки до межі Києва за бричкою колишнього керівника навчального округу, виголосив проникливу вдячну прощальну промову (текст її вміщений у збірнику під ред. проф. В. Шульгина „Прощание Киевского учебного округа с Н. Пироговым” (К., 1861. – С. 14-16). Ймовірно, і на первісний намір М. Драгоманова обрати медичний факультет, певною мірою наклало відбиток захоплення постаттю видатного лікаря-науковця).

Чимало розбіжностей можна віднайти у розвідках про М. Драгоманова, коли зазначаються час та обставини знайомства його з тим або іншим політичним чи громадським діячем, літератором тощо. Відкритість проблеми створення наукової біографії М. Драгоманова і стала спонукою до написання цього дослідження.

М. Драгоманов – неординарна та могутня постать в українській культурі. Недарма серед характеристик, які прикладалися до нього, є і та, що він, найбільше після Т. Г. Шевченка, «зробив для свідомості національної»¹ (акцентували на цьому зокрема І. Франко, в духовній ієрархії котрого Шевченко та Драгоманов – «два чільних сини України», М. Павлик, Є. Чикаленко).

Сергій Єфремов, з огляду на універсальність та реформаторське спрямування праці М. Драгоманова, писав: «Для України Драгоманов справді був тим «апостолом правди і науки», що його з такою тугою виглядав перед смертю Шевченко».²

Про масштаб особистості мислителя можна судити з цілокупності його іпостасей: вченого зі світовим ім'ям – спеціаліста зі всесвітньої та української історії, фольклориста, історика літератури та культури, філософа, соціолога, літературного критика, публіциста, видавця, громадського діяча, політика, народного дипломата.

Йому судилося стати «першим аташе українським при дворі європейської культури»,³ «першим народнім амбасадором, – як казав Франко, – «Молодої України», себто новітньої України, з політичними тенденціями, України, що визволювалася з пут етнографізму й виключно культурницького українофільства. Від часів помазепинської еміграції, від часів дипломатичної діяльності невтомного Пилипа Орлика, що не проминав ніякої нагоди, щоб не піднести перед європейськими дворами прав поневоленої «козацької нації», Драгоманов був перший, що на європейському форумі боронив непередаваних прав й інформував про емансипаційні змагання української нації. Він звертався не до династій, не до дворів і їхніх міністрів, а до народів, до представників демократії. А діялося це в найглухішу ніч життя українського народу»...⁴

До української інтелектуальної історії М. Драгоманов увійшов як стратег, прозорливий мислитель. У певні періоди, особливо гостро відчуваючи непопулярність, «немодність» своїх ідей, він покликувався на думку відомого французького історика Ж. Е. Ренана: «Для того, щоб мати слушність у майбутньому, треба в певний момент вміти бути немодним».⁵

Його програма праці під чужими урядами, яка «була тоді може єдино можливою»,⁶ переслідувала далекоглядне завдання підготувати «грунт для свідомого українства».⁷ У відомій праці «Чудацькі думки про українську національну справу» М. Драгоманов виголошує одну з провідних ідей своєї творчості про те, що «поступ цивілізації на Україні навіть і в чужій формі»,⁸ є кращим, аніж бездіяльність.⁹

Водночас він невтомно обстоює духовну єдність, соборність українського народу (попри реально існуючі кордони), відновлення у майбутньому «національно-географічних» меж України, іншими словами – повернення українських етнічних територій.

У Драгоманова – «дослідача історії і ділателя історії»,¹⁰ за влучним висловом М. Павлика, модель української історії концептуально відмінна від народницької. Прагнучи «ухопити кінець нитки, що ввірвалася в нашої історії в XVIII ст.»,¹¹ сповнити український національний проект, М. Драгоманов насамперед окреслює

європейський вектор розвитку України. Непримиренно ставлячись до всього, що стоїть на заваді цьому прямуванню, він полемічно (і практично — шляхом впровадження культурних програм) побороє етнографічний загумінковий націоналізм українофілів, провінціалізм, неосвіченість.

«Він і в політику вводив етику», оскільки «ідеальний громадянин та ідеальна людина» таким мусить бути в усьому.¹²

Важко переоцінити вплив М. Драгоманова на формування галицької інтелігенції.¹³ Його незаперечною заслугою є викшталтування нового політично свідомого українства краю. «Провідником по українству» М. Драгоманов став для І. Франка, наставником М. Павлику, О. Терлецькому, радником Н. Кобринській, М. Черемшині, В. Стефанику та багатьом іншим культурним і політичним діячам українського П'ємонту. Київські товариші за опікування Галичиною прозвали Драгоманова Михайлом Галицьким.¹⁴ А він сам зізнався: «З усіх частин нашої батьківщини, Русі-України, Галичина стала мені може не менш рідною, як і Полтавщина, духовою родиною».¹⁵

Незаперечним інтелектуальним авторитетом М. Драгоманов був і для своєї небоги — Лесі Українки, за висловом Лідії Шишманової, «духовної дочки»¹⁶ вченого.

Під впливом «любого дядька» — так незмінно зверталася Леся Українка в листах до М. Драгоманова, — формувався її європеїзм. Антинародницьким дискурсом, який найпоспідовніше виявився в епістолярії та драматургії письменниці¹⁷, її інтелектуальними уподобаннями, зокрема й обранням для критичних рефлексій саме тогочасного західноєвропейського письменства, мусимо завдячувати також йому.

Попри пієтет до вчителя, спілкування з ним славетної учениці відбувалося все ж на рівних і взаємозбагачення виявилось обопільним. У деяких статтях М. Драгоманова (хоча й не означені) зустрічаються рецитації епістолярних суджень Л. Українки (приміром, у критичній розправі М. Драгоманова над повістю І. Нечуя-Левицького «Над чорним морем»)¹⁸. Солідаризується вона і з драгоманівськими жорсткими оцінками творчості О. Кониського, В. Чайченка (Б. Грінченка), П. Мирного. Обстоєє переконання М. Драгоманова під час полеміки з приводу його статті «Чудацькі думки про українську національну справу».

Хоча духовна переємність між М. Драгомановим та Л. Українкою не вичерпувалася продовженням культурної лінії і мала вимір значно глибший та об'ємніший, аніж просто духовне навчительство, оскільки доповнювалася кровною спадкоємністю, спільним корінням, традиціями роду, генетичним чинником, який є корелятом підсвідомого.

Літературне ім'я Леся Косач обрала також переємно-родинне. З часу співробітництва з галицькою періодикою Українцем підписував свої статті М. Драгоманов. А тридцятьма роками раніше підкреслював цим псевдонімом свою українську ідентичність письменник, котрий в літературному каноні М. Драгоманова посідав центральне місце — Микола Гоголь.¹⁹

М. Драгоманов завжди обстоював власну позицію у суспільно-громадських, ідеологічних, культурних питаннях. Неординарність його натури, волелюбність і незалежний характер виявилися ще у юнацькі роки.

Отож вченому доводилося полемізувати з численними опонентами: російськими революціонерами-демократами, псевдоукраїнолюбцями, галицькими консерваторами.²⁰

Упереджені звинувачення, що лунали на його адресу, нерідко суперечили одне одному, йому закидали водночас сепаратизм і русофільство, радикалізм і поміркованість. «Мене критикували з семи сторін горизонту»²¹, — зізнався сам політик. Причини такого становища один з найближчих учнів і послідовників мислителя — М. Павлик вбачав у тому, що «Драгоманов був для нашої суспільности заоригінальний, завеликий, завсесторонній, задалекоглядний, занадто мало шаблонний, заідейний і законсеквентний. Він забагато давав нашій суспільности,

але забагато їй домагався від неї, занадто критикував її, занадто нагонив її до мислення, праці та чесної поведінки, через що їй нажив собі чимало ворогів серед земляків і... серед чужинців»²². Перші дослідження творчої спадщини М. Драгоманова з'являються відразу по його смерті, зокрема у 1896 р. той же Павлик видрукував на добровільні пожертви збірник «Михайло Петрович Драгоманов 1841-1895. Єго юбилей,²³ смерть, автобіографія і спис творів». До критичної рецепції М. Драгоманова вдаються І. Франко, М. Павлик, Б. Кістяківський, М. Грушевський, С. Єфремов, С. Русова, Д. Дорошенко, О. Білецький та ін.

Зрозуміло, М. Драгоманов жодним чином не вписувався у рамки радянського, соціалістичного дискурсу, хоча інтерес до його постаті посилювався у певні періоди української історії, зокрема у 20-і, 60-і роки минулого століття – в час нетривалого ідеологічного потепління, відпруження. Але і тоді дослідники змушені були абсолютизувати якусь одну ідею мислителя – федералізм чи зацікавлення соціалістичними вченнями, не враховуючи складної еволюції його світогляду, цілісної системи поглядів²⁴, а поза цим важко відчитними виявляться і літературно-естетичні та літературно-критичні уявлення митця. Утім, якщо розглянути у комплексі художні погляди і принципи, що їх послідовно відстоював М. Драгоманов (європеїзм, космополітизм, інтелектуалізм, відкритість культури, демократизм, естетизм, зображення життя інтелігенції)²⁵, то унаочниться система концептів, які складають теоретичне підґрунтя модернізму. Водночас М. Драгоманов не сприймав народницьку естетику і докладав зусиль як критик та теоретик літератури до подолання пов'язаних з нею популізму, хуторянства, консервативності, закритості культури, українськості як самоцілі, демонстративного патріотизму, орієнтації виключно на зображення народного життя.

Михайло Петрович Драгоманов народився 6 (18) вересня 1841 р. у м. Гадячі Полтавської губернії. Батько – Петро Якимович походив з козацької старшини, за переказом, один із його пращурів служив при гетьманському уряді за Б. Хмельницького перекладачем (драгоманом) у Чигирині. Петро Драгоманов, спадковий дворянин з освітою юриста, перебував на службі у військовому міністерстві в Петербурзі, обирався земським суддею у Гадячі. Одружився з донькою сусідського поміщика середнього достатку Івана Цяцьки – Єлисаветою, разом з якою виростили шестеро дітей. Троє синів і три доньки (серед них і Ольга – відома в українській літературі під псевдонімом Олени Пчілки) зростали в демократичному середовищі, добре знали народні звичаї та обряди, українську народну словесність. Вихованням дітей опікувався батько, високоосвічена, за мірками того часу, людина. Петро Якимович володів кількома іноземними мовами, до кола його зацікавлень належали правничі науки, історія, географія, література. Підбір книг для читання та домашньої книгозбірні свідчив про його неабиякий смак, спробував він і власні сили у написанні поезії та прози. Разом із свояком Амвросієм Метлинським та близьким сусідом Михайлом Макаровським (обидва поети-романтики, етнографи) батько Михайла Драгоманова збирав і записував фольклор Гадяцького повіту. У світогляді старшого Драгоманова синкретично злилися християнські ідеї з ідеями гуманізму, поваги до прав людини, виснуваними з філософії XVIII ст.

Власне на цьому будувався його етичний кодекс, правила поведінки у повсякденному житті, а також своєрідна педагогічна система, яка виключала покарання дітей, застосування будь-якого насильства щодо них. «Я дуже зобов'язаний моєму батькові, який розвинув у мені інтелектуальні зацікавлення і з яким у мене не було моральних незгод і боротьби, – річ, дуже рідка в Росії й тепер, а раніше тим більше»,²⁶ – зазначав письменник 1883 р. в «Автобіографічній замітці».

(Чуттєву атмосферу, життєвий уклад дому Драгоманових, аристократичну, кровну і духовну вісь родини, літературну «спадкоємність» пізніше відтворить

Олена Пчілка у своїх «Спогадах про Михайла Драгоманова», детально виписавши при тому різні стани, відреставрувавши діахронічно, углиб майже на століття, культурно-побутовий контекст).²⁷

З 1849 до 1853 р. Михайло навчався в Гадяцькому повітовому училищі, а успішно закінчивши його, того ж року вступив до Полтавської чоловічої гімназії. Ще в гімназії він глибоко засвоює «позитивні» (точні та природничі) науки, вчиться мислити раціоналістично, водночас виявляє гуманітарні нахили: захоплюється європейською літературою, творчістю Ч.Діккенса, У. Теккерея, Вальтера Скотта, самотужки опановує німецьку мову, редагує рукописний гімназійний часопис. Чималий вплив на формування юнака як особистості мав учитель історії Олександр Стронін (обвинувачений згодом у прагненні усунути царське самодержавство і засуджений як поселенець до Сибіру). Саме він заохочує гімназиста до читання праць зарубіжних істориків — Фрідріха Шлессера, Маколея Бабінгтона, Вільяма Прескотта, Франсуа Гізо, знайомить з філософськими творами західноєвропейських просвітників, прозою Марка Вовчка, що акумулювала у собі тодішні суспільні, антикріпосницькі настрої, виданнями О. Герцена. Усе це резонувало із давніми родинними подіями — участю рідного дядька Михайла по батькові — Якова — у Товаристві об'єднаних слов'ян, таємній організації декабристів в Україні.

У духовний спадок своєму племіннику загиблий на засланні прапорщик Полтавського полку Яків Драгоманов залишив волелюбні інтенції, які у декабристів полягали насамперед в обмеженні абсолютної влади монарха, обстоюванні виборних інституцій (не стільки запозичених на Заході, як закорінених у давню козацьку традицію²⁸), федерації слов'янських народів, емансипації селян.

Під час навчання у Полтавській гімназії розпочинається перехід молодого Драгоманова від українства стихійного, набутого під впливом домашнього виховання в ріднонаціональному середовищі, до українства усвідомленого.

У гімназійні роки він захоплюється творчістю українських письменників. Як пригадує Олена Пчілка, уривки з Котляревського напам'ять у сім'ї знав не лише Михайло, а й мати — Єлисавета Іванівна, котра хоча й була неписьменною, однак вміла і любила декламувати. Сам же Михайло охоче інсценізував для домашніх «Наталку Полтавку».²⁹

Окрім І.Котляревського, читав Г.Квітку-Основ'яненка, П.Куліша, Т.Шевченка... До речі, Шевченкові «Сон» і «Кавказ» М.Драгоманов уперше роздобув у гуртку Капністів, серед представників тієї гілки полтавської шляхти, що становила місток у розвитку таємних товариств в Україні від декабристів до кирило-мефодіївців, серед «лібералів і аболіціоністів», про яких згодом пристрасно відгукувався у «Листах на Наддніпрянську Україну». Позаяк прагнув, щоб за поверховим хлопоманством, про яке Шевченко писав: «У світі ходить між панамі і п'є горілку з мужиками, та вільнодумствує в шинку», не залишилися не поміченими освіченість, «українокозакофільство» та традиція народолюбства, яку ще у 1818 році закладав своєю промовою на офіційному відкритті дворянських зборів у Полтаві і Чернігові М.Г.Репнін. Ці «ліпші» пани, до яких належали де Бальмен, Капністи, Репніни, з середовища яких з'явилася «История русов», мали, безперечно, вплив і на Шевченка, за якого «були старші й освіченіші», і на юного М.Драгоманова: «Звісно, що Шевченка привіз уперше до кн. Репніна Олексій Вас. Капніст, син автора «Оды на рабство». Той Капніст, вкупі з родичем своїм Іл. Петр. Капністом, звісні були серед полтавських панів своєю освітою і «англоманією» і записками про емансипацію крестян. Я сам, у хлоп'ячі часи свої, перед емансипацією (1856-1857) мав пригоду замічати вплив їх обох на краєвих панів і різночинців (попів, лікарів і т.ін.) В обох Капністів були добрі бібліотеки, а ще більша в Репніна, де були збори найліпших письменників європейських XVIII-XIX ст.»³⁰

А ще ж полтавські гімназисти, як свідчить Олена Пчілка, наприкінці 50-х років

минулого століття перебували «під надихом українського націоналістичного руху, що доходив до них від кола загарливих старших патріотів українських, таких, як Пильчиков, Кониський, Милорадовичка та інших».³¹

(Кожна із згаданих постатей є знаковою для українського руху. Дмитро Пильчиков, якого М.Драгоманов називає «звісним на Україні пропагандистом українофільства»,³² — кирило-мефодієвець, а згодом громадівець. Саме він у 1873 році разом із Драгомановим їздив до Львова закладати Товариство імені Шевченка, що стало основою майбутньої Української Академії Наук, розробляв і підписував статут Товариства, так само, як і О.Кониський та Є.Милорадович, на гроші котрої і було засновано НТШ, а ще — українську друкарню у Львові³³).

Проте українство Драгоманова того періоду, за його ж власним зізнанням, було культурно-гуманітарним, а не «націоналістичним», взорованим на практичні справи і ближчим за своєю суттю до «прогресивних западників», ніж до тодішніх ідейних настроїв полтавських українофілів.³⁴

Конфлікт випускника Драгоманова з вихователем призводить до складання іспитів за курс гімназії екстерном. Відразу після цього, у 1859 році, він вступає на історико-філологічний факультет Київського університету, хоча мріяв про медичний. На початку навчання вливається у гурток студентів-засновників перших безкоштовних недільних шкіл у Києві. Задум вести у них політичну пропаганду виявився нездійсненим, зате відкривався широкий простір для педагогічної діяльності. Свою участь у справі народної освіти М.Драгоманов описав у брошурі: «Народні школи на Україні». А коли у 1862 р. уряд закрив недільні школи, він ще протягом року працював у Тимчасовій педагогічній школі, заснованій для підготовки сільських вчителів, редагував популярні книги для народу рідною мовою.

Скасування кріпацтва, польський рух і спроба польського постання 1863 р. активізували соціальні і національно-визвольні устремління молоді. Але у цей період Драгоманову беззастережно не імпонує жодне із студентських товариств та об'єднань. Він частково солідаризується з прагненнями українських націоналістів, проте не поділяє їхньої зневаги до російської літератури, на його думку, розвиненішої від української і повнішої загальноєвропейських інтересів, що для нього наразі і є найголовнішим; з того ж огляду в сенсі політичного виховання значно вище ставить «Колокол» і «Современник», аніж «Основу».

У 1863 р. М.Драгоманов завершує університетські студії, наступного року захищає дисертацію, а ще через рік розпочинає свою викладацьку кар'єру в Київському університеті в статусі приват-доцента, водночас жваво співробітничав з редакціями газет та журналів.

Саме тоді відбувається неординарна подія в його особистому житті — одруження з Людмилою Кучинською, з якою приятелював змалечку, оскільки Михайлова сестра Ольга — похресниця матері нареченої.³⁵

Задля наукового та педагогічного вдосконалення у найважливіших центрах європейської освітньої думки та щоб ознайомитися з історичними пам'ятками, молодий вчений вирушає в довгоочікуване закордонне відрядження (1870-1873), під час якого виявляє діяльний інтерес до громадсько-політичних рухів, партійної періодики. Окрім проживання в Німеччині, Італії, Австрії, Чехії, Польщі, М.Драгоманов проїздом двічі спинявся у Львові, де заприятелював зі студентською молоддю.

Подорож до Європи мала великий вплив на формування політичних та літературних ідей М.Драгоманова, його своєрідної стратегії поширення українського спрямування в Галичині, давала можливість відсторонено оцінити діяльність київських українофілів.

Повернувшись до Києва, Михайло Драгоманов долучається до роботи у новоствореному відділі Російського географічного товариства, стає учасником третього археологічного з'їзду, зближується з діячами лівого крила «Громади», фактично очолює редакцію газети «Киевский телеграф». «Сміло скажу, —

характеризував часопис М. Драгоманов згодом, — що на Україні не було ніколи видання, котре так би підходило по своєму напрямку до програми Кирило-Мефодіївського братства року 1847, звісно, з відповідними часу змінами, як наш «Киевский телеграф» 1875 р.»³⁶ Попри надану жандармерії підписку про непричетність до масонських лож, таємних товариств, а фактично до будь-яких політичних організацій, вченого звинувачують в українофільських настроях та сепаратизмі й у 1875 р. звільняють з посади доцента Київського університету. Донос на нього, як свого часу і на М. Костомарова, написав серед інших М. Юзефович, котрий сприяв появі так званого Емського указу 1876 р., а у відстоюванні безперешкодного розвитку української національної культури вбачав, за спостереженням того ж М. Костомарова, «замаскований соціалізм». Услід за позбавленням викладацької праці М. Драгоманову заборонено проживати в Україні. У 1876 р. він змушений емігрувати, спочатку до Відня, далі до Женеви.

Політичний вигнанець, представник «Старої громади», відряджений заснувати спеціальне друковане видання за кордоном, європейський кореспондент російських видань, вчений зі світовим ім'ям, координатор культурного й політичного руху в Галичині — таким був тодішній статус Михайла Драгоманова. Єдине, чого він не міг передбачити, це того, що виєлімінований із батьківщини назавжди.

У Женеві Драгоманов протягом 1876-1877 рр. закладає українську друкарню, яка має на меті видання не лише періодики, але й публіцистичних, художніх, наукових брошур та книг.

Водночас він ініціює видання у Львові загальноукраїнського літературно-політичного журналу «Громадський друг», концептуального наступника збірників женецької «Громади» та львівського журналу «Друг» (1874-1877), другого періоду існування, коли до його редколегії влилися І. Франко та М. Павлик. У 1878 р. за редакцією М. Павлика з'явилося лише два числа часопису, але і ті конфісковані поліцією. Серед авторів «Громадського друга» — І. Франко, М. Драгоманов, М. Павлик, О. Кониський, Ф. Вовк, О. Терлецький.

Чи не найбільше амбівалентних оцінок висловлено з приводу праці М. Драгоманова у щотижневику «Вольное слово», яке друкувалося у Женеві з серпня 1881 року по травень 1883 р., спочатку під редакцією А. Мальчинського та за активного співробітництва М. Драгоманова, а з 1 січня 1883 р. під орудою самого М. Драгоманова.

Наприкінці 80-х відбувається остаточний розрив М. Драгоманова зі «Старою громадою», інтереси якої він репрезентував за кордоном, вкрай ускладнюються стосунки з представниками інших політичних сил. Інтонації розпачу звучать у сповідальних листах емігранта до побратима І. Франка, з-поміж яких рефреном: «без служби для України я в Європі і без того або з ума зйду, або втоплюсь...»³⁷. Стримували від крайнього кроку «моральні обов'язки видання «Політичних пісень» і «Кобзаря»³⁸.

Виходом із скрути для М. Драгоманова стало отримане у 1889 р. запрошення від вченого Івана Шишманова (чоловіка доньки Лідії) попрацювати на кафедрі загальної історії Софійської Вищої Школи, яка у той час реформувалася у перший болгарський університет.

У цей період М. Драгоманов плідно працює як науковець,³⁹ особливо у сфері фольклористики, водночас опікується діяльністю Русько-української радикальної партії, співробітничав із журналом «Народ» — в подальшому її друкованим органом. На сторінках видання виступали найавторитетніші українські письменники: І. Франко, М. Павлик, Леся Українка, В. Стефаник, П. Куліш, О. Кобилянська, А. Кримський та інші. У часописі вміщені найпомітніші літературознавчі та літературно-критичні розвідки М. Драгоманова, створені на еміграції, синтетична фундаментальна праця «Чудацькі думки про українську національну справу».

Масштабною подією у суспільно-культурному житті української та зарубіжної громадськості став 30-річний ювілей багатогранної (просвітньо-політичної, публіцистичної, видавничої, літературно-наукової) діяльності М. Драгоманова у

1894 р. «Народ, що не шанує своїх великих людей, не варт зватися освіченим народом... Драгоманов для нас є чимсь більше, як заслуженим чоловіком»,⁴⁰ — виголосив І.Франко на урочистому зібранні, прижиттєвому форумі визнання заслуг перед духовною батьківщиною видатного громадсько-політичного діяча та вченого. Леся Українка точно атестувала цей захід, назвавши його «святом свідомої себе України».

Помер М.П.Драгоманов 8 (20) червня 1895 р. у Софії, де і похований. «Він поліг на полі чести, в останній день читав свою останню лекцію»,⁴¹ — відгукнулася, знову ж непомилно, про виконану М.Драгомановим місію його славетна небога.

Джерела та література, примітки:

1. Є. Чикаленко записував у своєму щоденнику: «громадянство зовсім не знає цього письменника, який після Шевченка більше зробив для свідомості національної, як хто інший».

Зі щоденника Є.Чикаленка про М. Драгоманова // «Щоденник» Львів, 1931, вид. Черв. Калини Степан Ріпецький. Михайло Драгоманів в opinii визначних українських громадян. — Нью-Йорк. Дітройт. — 1967. — С. 22-23.

Слід зазначити, Чикаленко мав однодумців-попередників, серед найбільш звісних з яких І. Франко та М. Павлик. Хоча порівнювати М.Драгоманова все ж доречніше було б з іншим видатним українцем XIX століття — П. Кулішем.

Цю різноплановість (символічно-монументальну) Шевченкову та (інтелектуально-провіденціалістичну) М. Драгоманова, хоча ці постаті не зіставні не лише у цьому вимірі, інтуїтивно вловила донька вченого Лідія Шишманова, котра в листі до М. Павлика зауважувала:

«Мислителі, політики не нуждаються в культурі — його не може бути такого, як його мають поети, котрі свої пісні вливають в серця даже малих дітей. Царство політичних діячів в голові, а не в серці, і тому я не согласна з Вашою паралеллю між батьком і Шевченком. Всякий із них сам по собі!».

Див. Лист Л.Шишманової з Чам-Кортії біля Самокова до М. Павлика у Львові з подякою за видання брошури про М. Драгоманова // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали 1841-1994. — Л.: 2001, — Док. № 263. — С. 378.

2. Єфремов С. Історія українського письменства. — К.: Феміна, 1995. — С. 470.

3. Єфремов С. Стаття, присвячена 15-річчю від дня смерті М. Драгоманова. 8 червня 1910 р. // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали 1841-1994. — Львів, 2001. — Док. № 280. — С. 431.

4. Стаття в газеті «Діло» від 26 червня 1925 р. «Людина української нації» про М.Драгоманова // Там само. — Док. № 302. — С. 481.

5. Драгоманов М. Додаток до автобіографічної замітки, написаної для п. Leon Sichler на початку лютого 1889 // Там само. — Док. № 133. — С. 177.

6. Донцов Д. Реферат «Сучасні політичні положення нації і наші завдання» про М. Драгоманова, липень 1913 р. // Там само. — Док. № 289. — С. 449.

7, 8. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. — Т.2. — К.: Наукова думка, 1970. — С. 349.

9. Власне це була відповідь М. Драгоманова тим діячам українського руху, які, зайнявши оборонну позицію, пропонували перетривати, «переспати» — за висловом П. Житецького (див. Колесник П. Драгоманов і українська література (до виходу двотомника літературно-критичних праць М. Драгоманова) // Літ. Україна, 22 вересня, 1970. — № 75. — С. 2) несприятливі для національної справи часи. Будучи реалістом в політиці, М.Драгоманов рішуче не приймав бездіяльної позиції «чистих українських сепаратистів, які абсолютно нічого не роблять 10 років і ждуть, що якимось Аллахом заведе їм Україну самостійну» (Драгоманов М. До В. Навроцького, 26 серпня 1873 // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. — Т.2. — К.: Наукова думка. 1970 — С. 462).

10. Павлик М. Смерть і похорони М.П. Драгоманова 15 (27) 1895 р. // Народ (Львів). — 1895. — № 12. — С.179.

11. Драгоманов М. Переднє слово [до «Громади» 1878 р.] // Драгоманов М.П. Вибране. К.: Либідь, 1991. — С. 289.

12. Павлик М. Смерть і похорони М.П. Драгоманова 15 (27) 1895 р. // Народ (Львів). — 1895. — № 12. — С.179.

13. В. Стефаник свою несхвальну оцінку «руської інтелігенції» Галичини висловив 1898 р. у епістолярії до О. Кобилянської: «Не можна любити те, що вродилося тому п'ятдесят років і є маленьке та до того миршаве». (Стефаник В. Публіцистика. К.: Держ. вид-во худ. літ-ри, 1953. — С. 84). Стара українська шляхта в Галичині зазнала безповоротної колонізації, нова ж інтелігенція, що з'явилася у висліді національного романтичного відродження, відтворювалася не по-європейському, а по-російському «різничинському» типу і була «інтелігенцією розриву», безгрунтянства в термінах О. Забужко (Див. про це Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка

в конфлікті міфологій. — 2-е вид., виправл. К.: Факт, 2007. — С. 522. Відмінність між інтелігенцією галицькою та інтелігенцією підросійської України точно спостеріг ще Б. Кістяківський (який опріч того висловив і цікаві міркування з приводу тлумачення асиміляції провідної верстви як національної зради): «...Є велика різниця між російською Україною тепер і галицькою перед п'ятдесятьма роками. Галичина мусила чекати, поки українська інтелігенція народиться в пошівських та селянських родинях; з спольщеної колись української шляхти майже ніхто не повернувся до українства. Усе ще зовсім інакше на Україні. Ви знаєте, що більшість українських письменників і учених походять з зрущеної шляхти, що повернулася до українства [...] Українська інтелігенція також набирається з зрущеної через пробудження демократизму і національного самопізнання». (Див. Лист Б. Кістяківського з Берліна до М. Павлика у Львові, від 3 (16) серпня 1912 р. // *Леся Українка. Документи і матеріали*. Київ, 1971. С. 220-225.)

14. Див. Промова М. Павлика на народному вічу у Львові з нагоди 30-річчя літературно-наукової праці М. Драгоманова 4 (16) грудня 1894 р. // Михайло Петрович Драгоманов 1841-1895. Його юбилей, смерть, автобіографія і спис творів. Здавив і видав М. Павлик. Львів, 1896. — С. 36-43.

15. Відповідь М. Драгоманова на привітання з нагоди 30-річчя його літературно-наукової діяльності, після 4 (16) грудня 1894 р. // Там само. С. 105-112.

16. Українка Леся. Збір. тв.: У 12 т. — Т.10. — К.: Наукова думка, 1978. — С.340.

17. Однією з перших у вітчизняному літературознавстві звернула на це увагу С. Павличко: «Леся Українка її поезії і навіть драм і Леся Українка її листів і статей — дві різні особи. Лесина поетеса, переповнена гаслами боротьби, сили, мотивом «слова-зброї» й майже марксистськими «досвітніми огнями» ненависті до гнобителів, імпонувала народникам з їхніми ідеями про роль і покликання літератури. Її листи — скептична критика народництва, пошук альтернативи до нього, а по суті до самої себе, були близькі тільки таким кореспондентам, як Кобилянська або Драгоманов. Те ж саме виявилось в статтях, хоча в дещо обережнішій формі». (Див. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. — К.: Либідь, 1999. — С. 52).

18. Леся Українка просила у листі М. Драгоманова: «Бога ради, не судіть нас по романах Нечуя, бо прийдеться засудити нас навки безневинно. Принаймні я не знаю ні одної розумної людини в Нечуєвих романах, якби вірити йому, то вся Україна здалась би дурною. У нас тільки сміються з того «Чорного моря», а прочитавши його, можна тільки подумати, чи не час би вже Нечуєві залишити писати романи, бо вже як такі романи писати, то краще пір'я дерти. А пожалось Боже того пера й чорнила!» (Українка Леся. Збір. тв.: У 12 т. — К., 1979. — Т.10. — С.113).

М. Драгоманов відтворює суження небоги майже дослівно, замінивши лише закінчення: «Ось що пише нам про повість д. Левицького з України одна особа, котра дала безспорні докази активної прихильності до української нації (вечерня характеристика адресантки. — Т.Д.): «Бога ради, не судіть нас по романах Нечуя[...] У нас тільки сміються з того «Чорного моря»... Мені тільки жаль, що наша бідна українська література так поневіряється через різних... корифеїв». // Драгоманов М. «Над Чорним морем». Повість Івана Левицького // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. — Т. 2. — К.: Наукова думка, 1970. — С. 310-311.

19. У частині лесезнавчих та драгоманознавчих студій розтиражована хибна думка про те, що підписуватись Українець М. Драгоманов почав, опинившись на еміграції. Не уникла її й О. Забужко, котра пише про Драгоманова, що він «першим (від 1876 р., тобто відколи емігрував із Росії) став уживати в своїх писаннях того самого «етнічного» псевдоніма, що відтак перейшов і до неї (Лесі Українки. — Т.Д.) — «Українець» (NB: а ще тридцятьма роками раніше так підписався — правда, не по-українськи, а по-французьки, але також мандруючи Європою й почувуючись вигнанцем, — інший автор, якого в родині Драгоманових без вагань зараховували до українських, — Mr. Nicolas de Gogol, Ukrainien), згідно з «Almanach de Carlsbad» за 1846 р., — збіг, що його навряд чи можна вважати за випадковий!» (Див. Забужко О. Notre Dame d' Ukraine: Українка в конфлікті міфологій. — 2-е вид. виправл. — К.: Факт, 2007. — С. 343-344). Річ у тім, що вживати псевдонім Українець М. Драгоманов почав, співпрацюючи з часописами Галичини. За таким підписом у «Правді», починаючи з 1873 року, друкувалася його стаття «Література російська, великоруська, українська і галицька». Прибраним ім'ям Українець завершується і видрукований до еміграції, у 1875 р., «Перший лист до редакції «Друга», в оригіналі написаний між іншим російською, редакцією перелицьований на рутенщину, а сучасному читачеві відомий у перекладі І. Франка, котрий вмістив його до свого видання «М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка і інших (1887-1895). Видав Іван Франко. Львів. 1908».

20. «...мені все мое життя доведеться полемізувати з багатьма різними партіями водночас. Не минає майже тижня, щоб я не зустрівся з спрямованою проти мене статтею, що вийшла з табору національного: московського, польського, німецького, консервативного, як і революційного; мені дістається навіть від українофілів (особливо галицьких)». У примітці М. Драгоманов додає: «Вони мене називали спочатку «обрусителем», а потім навіть агентом російського уряду, який посланий за кордон, щоб скомпрометувати українську справу соціалізмом. (Див. Автобіографічна замітка М. Драгоманова. 22 березня (3 квітня) 1883 р. Женева // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали 1841-1994. — Львів, 2001. — Док. № 119. — С. 163).

21. Цит. за Колесник П. Драгоманов і українська література (до виходу двотомника літературно-критичних праць М. Драгоманова) // Літературна Україна, 22 вересня 1970. — № 75. — С.2.

22. Павлик М. Михайло Драгоманов і його роль в розвою України. — Львів, 1907. — С. 35-36.
23. Йдеться про 30-річний ювілей літературно-наукової діяльності М. Драгоманова, який святкувався у грудні 1894 р., помер М. Драгоманов наступного року.
24. На оригінальність, переснованість, взаємообумовленість ідей М. Драгоманова, — «кожна з яких пов'язана з іншими, доповнює їх і може бути зрозумілою лише через ціле», — вказував І. Лисяк-Рудницький. Див. Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2 т. — Т. 1 (Пер. з англ.) — К.: Основи, 1994. — С. 300-301.
25. Першою у вітчизняному літературознавстві чітко віддиференціювати критерії модернізму та народництва через їх бінарну опозицію спробувала Соломія Павличко. (Див. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. К.: Либідь, 1999. — С. 68).
26. 1883 р., 22 березня (3 квітня). Женева. Автобіографічна замітка М. Драгоманова // У кн.: Михайло Драгоманов. Документи і матеріали 1841-1994. — Львів, 2001. — Док. № 119. — С. 144.
27. Олена Пчілка. Спогади про Михайла Драгоманова. — Україна (Київ). — 1926. — Кн. 2-3. — С. 38-64.
28. Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій. — 2-е вид., виправл. — К.: Факт, 2007 — С.308.
29. Олена Пчілка. Спогади про Михайла Драгоманова. — Україна (Київ). — 1926. — Кн. 2-3. — С. 38-64.
30. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. — Т.1. — К.: Наукова думка, 1970. — С.450-451.
31. Олена Пчілка. Спогади про Михайла Драгоманова. — Україна (Київ). — 1926. — Кн. 2-3 — С. 38-64.
32. Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867-1877) // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. — Т.2. — К.: Наукова думка, 1970. — С. 154-155.
33. Тема меценатства — підтримки «української течії», культурно-мистецьких та освітніх проєктів заслуговує на окреме дослідження. Про інвестиції української шляхти в літературу див.: Петров В. Романи Куліша. — Х.: Рух, 1930. — С. 210. Слабошицький М. Українські меценати. Нариси з історії української культури. — К., 2001. — С. 325.
34. Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867-1877) // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. — Т.2. — К.: Наукова думка, 1970. — С. 154-155.
35. В особі Людмили Михайлівни Кучинської поєдналися іпостасі талановитої акторки, перекладача українських авторів для російських видавництв, ревної помічниці чоловіка: у Женеві вона завідувала експедицією «Громади», переписувала статті М. Драгоманова і надсилала до Росії та на Україну (оскільки усе, написане його почерком, не приймалося до друку навіть під псевдонімом), громадської діячки — вона виступила ініціаторкою організації дитячих притулків за швейцарською моделлю.
36. Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867-1877) // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. У 2-х т. — Т.2. — К.: «Наукова думка», 1970. — С. 246.
37. Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших. 1881-1886. — Львів, 1906. — С. 173-174.
38. Там само.
39. Про популярність вченого у Болгарії пригадував його давній галицький кореспондент Ярослав Окуневський, який, перевідуючи хворого М. Драгоманова, довідався від нього таке: «А раз на балю підійшов князь до мене, стиснув руку (Болгари цілують Єго зараз у руку за таку честь) та сказав, що жалусь, що різнірідні обов'язки не позволяють ему слухати моїх лекцій. Він — каже — чув, що мої лекції дуже інтересні». Окуневський Я. Михайло Драгоманов // Діло (Львів). — 1895. — 1 (13) липня.
40. Франко І. Доповідь на народному вічу у Львові з нагоди 30-річчя літературно-наукової праці М. Драгоманова // Михайло Петрович Драгоманов. 1841-1845. Єго юбилей, смерть, автобіографія і спис творів. Зладив і видав М.Павлик. — Львів, 1895. — С. 27.
41. Українка Леся. Лист до Олени Пчілки від 19 липня 1895 // Українка Леся. Зібр. тв.: У 12 т. — Т. 10. — К.: Наукова думка, 1978. — С. 310.

ФІЛОСОФСЬКА СКАРБНИЦЯ

Ірина Мащенко, Станіслав Мащенко

●

ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ОСВІТИ У ТВОРЧОСТІ М.П.МАРКОВА

Вирішуючи проблеми філософії освіти ХХІ ст., дослідники нерідко звертаються до витоків цієї галузі знань, прагнучи осмислити актуальність ідей наших розумних предків. Справедливо вважається, що вітчизняна філософсько-освітня думка започаткована П.Кулішем, П.Юркевичем, К.Ушинським, С.Русовою [16, 43-50]. Серед тих, хто стояв біля підніжжя формування основних засад української філософії освіти у другій половині ХІХ ст., відзначимо й Миколу Петровича Маркова (1834-1895). Його творчий доробок ще мало відомий не тільки широкому загалу, але й фаховим філософам та педагогам. Є перша спроба аналізу загальнофілософських поглядів цього непересічного мислителя [13], випускника Київської духовної академії, учня П.Юркевича [7, 708]. Але ідей філософії освіти, які були притаманні М.П.Маркову, дослідники ще не торкалися.

Хоч М.П.Марков росіянин за походженням, певний час працював у навчальних закладах Воронежа, проте його філософський та педагогічний талант широко розкрився якраз у період, коли він очолював Чернігівську духовну семінарію (1882-1892). У його творах втілюються концепції Київської школи філософського теїзму, зокрема методологія „історичного направлення” та екзистенціально-ордоцентричні погляди на сутність людини. Такий підхід характерний уже для першої монографії М.П.Маркова „Обзор философских учений” (1881), у якій критерієм істинності сучасної філософії виступає історико-філософський аспект. Не випадково ця книга була нагороджена Св. Синодом першою премією (1000 руб. сріблом) і рекомендована як підручник з філософії для всіх духовних семінарій імперії, використовувалася й у вищих духовних та світських навчальних закладах [13, 6].

У чернігівський період діяльності М.П.Маркова були написані й вийшли з друку дві книги: „Педагог древнего классического мира – философ Сократ” (1884), „Педагог нового христианского мира – славянин Амос Коменский” (1885). Крім того, у різних періодичних виданнях Росії побачив світ ряд його статей; 20 релігійно-етичних проповідей було видруковано у „Черниговских епархиальных известиях”. У цих творах поєднуються історичний і логічний методи. Людина все більше розкривається як духовно-екзистенційна істота, а філософське її осмислення авторові потрібне для визначення шляхів прогресу в галузі освітньої ниви.

Констатуючи кризові явища в освіті останньої чверті ХІХ ст., які проявлялися у пануванні репродуктивного методу навчання, у поширенні утилітаристської

моралі, у падінні інтересу до філософії та релігії, М.Марков у пошуках виходу з такого становища не випадково звертається до філософсько-педагогічної спадщини Сократа і Я.А.Коменського. Ці видатні особистості органічно поєднали у своїй діяльності філософську та педагогічну сфери. Філософія для них виступала як методологія педагогіки. Сократ і Я.А.Коменський жили і працювали хоч і в різні, але переломні історичні епохи європейської цивілізації, коли з особливою силою поставала проблема особистості, пошуки шляхів її формування у нових якісних умовах. М.Марков уже раніше звертався до дослідження ролі Сократа у створенні науки про формування характеру (іфології), написавши про це статтю [11]. Як і його учитель П.Юркевич, М.Марков відавав перевагу платонізму перед кантіанством, а також був високої думки про філософсько-педагогічні ідеї А.Я.Коменського, які слугували подоланню схоластичного навчання й виховання у школі XVI-XVII ст.

Отже, осмислюючи доленосний вплив філософсько-освітніх концепцій Сократа та Я.А.Коменського на поступ людства в минулі епохи, М.П.Марков прагне в контексті аналізу вічних метафізичних питань знайти філософську основу для корінного покращання сучасної йому педагогічної теорії і практики. У його творах знаходимо елементи всіх трьох основних груп проблем, які відносяться до змісту сучасної філософії освіти: філософсько-антропологічні, антропономічні та антропотехнічні.

М.Марков вважав, що для педагогіки особливе значення має опора на філософську антропологію, бо вона „уясняет человеку его собственную духовную природу, её законы, силы и потребности в их взаимных отношениях. Через сознательное определение законов духовной деятельности, условий и целей её человек убеждается в достоинстве своей нравственной природы и в святости своего назначения” [8,7]. Тому не випадково Сократ звернувся у своїх філософських змаганнях саме до пізнання людини, ставши родоначальником філософської антропології. Досократики прагнули віднайти первоначала природного буття, але це не вказувало вектор для вдосконалення методів навчання і виховання людини. Сократ же акцентував на пізнанні людської сутності. „Самый важный и вполне достойный предмет человеческого познания есть сам человек”, – стверджував він [9, 30].

Такий хід думок Сократу нав'язав напис на Дельфійському храмі: „Пізнай самого себе”, що став лейтмотивом філософії знаменитого афінянина. М.Марков вважав, що мова у цьому вислові йде не тільки про необхідність для конкретного індивіда пізнати себе, а про нагальну потребу всього людства як суб'єкта пізнання відтворити у суспільній свідомості свою родову сутність. Це необхідно для того, щоб людство не втратило самого себе в бурхливому потоці історичних змін, навчившись зберігати в людині людське, відкинувши все антигуманне. Так М.Марков пояснює, чому кредо „пізнай самого себе” стало не тільки настановою Сократа учням, а „ядром, вокруг которого сосредотачивалось все педагогическое дело Сократа”, чому дане положення варто сприймати не просто як одне з оригінальних у історії філософії та педагогіки, але саме таким, яке „составляет новую эпоху в истории человеческого образования” [9,30].

М.Марков намагається визначити родову сутність людини, щоб сформулювати на цій основі глибинні засади педагогічної думки. Перш за все у його роздумах впадає у вічі вірність догматам християнства та концепції Київської школи філософії тейзму. Бог як найвище особове начало, як абсолют створює людину відповідно до свого образу і подоби. Творець наділяє людину, на відміну від інших істот, двома особливими рисами – розумом і моральними якостями, які визначають її богоподібність. Тому людина є не просто часточкою космосу, як інші предмети, явища чи живі істоти, а мікрокосмом, окремим малим світом у великому. Макрокосм і мікрокосм співвідносяться не як ціле і частина, а як два окремі цілісні світи, різні і в той же час діалектично взаємопов'язані. Людина як мікрокосм вміщує в собі риси макрокосму, бо здатна розумом охопити Всесвіт.

У таких роздумах М.Маркова не можна не побачити контури лінії української філософії, яка з часів Київської Русі запозичила давньогрецьку ідею про людину як мікрокосм, утримуючи її протягом наступних віків. Як відомо, ця ідея притаманна філософській думці професорів Києво-Могилянської академії, концептуально розроблена Г.Сковородою, не зникає і в академічній філософії України XIX ст.

М.Марков підкреслює, що саме Сократу належить першість у визначенні людини як мікросвіту, який поєднує у собі розумово-моральні начала. Велич Сократа чернігівський мислитель убачає у тому, що цей давньогрецький філософ “исследовал дух и совесть человека с целью открыть таким самоиспытанием основные законы и последние конечные цели разумно-нравственной человеческой природы, или того типа разумно-нравственных качеств человеческой личности, который обуславливает личное счастье каждого человека в гармоническом сочетании с общим благом человечества” [9,30]. Як бачимо, сенс існування людини як морально-розумної істоти М.Марков, подібно до Г.Сковороди, вбачав у досягненні щастя, а Г.Сковорода теж спирався на сократичне мислення.

Чернігівському мислителю-педагогу явно імпонує визначення людини як розумно-моральної істоти ще й тому, що така дефініція спонукає розглядати освітній процес як навчально-виховний, комплексний, у якому органічно поєднуються засвоєння нових знань і набуття моральних якостей. У зв'язку з цим він детально аналізує філософську концепцію Сократа про формування моральних засад на основі знання. Геніальність Сократа як філософа-етика М.Марков убачає в тому, що “он был проникнут весь тою великою идеей, что сила твердой нравственной жизни зависит от понятий разума, от знания конечных нравственных целей” [9, 40].

При цьому М.Марков застерігає від спрощеного розуміння Сократового твердження про зумовленість морального рівня особи її знаннями, дискутуючи з М.Гротом, якого, до речі, вважав одним із кращих вітчизняних знатоків філософії Сократа. М.Грот прагнув довести, що Сократ логічно поєднує знання і добродичність як причину і наслідок. М.Марков, не погоджуючись з такою думкою, цитує висловлювання Сократа, у якому заперечується обов'язковість причинно-наслідкового зв'язку між знаннями і моральністю особи. Ранній біограф Сократа Ксенофонт теж свідчив, що “Сократ считал добродетель частью предметом теоретического знания, частью естественного расположения каждого лица” [9, 46]. На думку М.Маркова зв'язок знання і моралі античний мудрець уявляє у плані поєднання і практичної реалізації категорій „можливість-дійсність”. Адже Сократ говорив так: “Тот, кто знает правописание или арифметику, может, конечно, и с намерением написать неправильно, или сложить неверно; но он зато может верно сделать это, если захочет; тогда как тот, кто не умеет писать или не знает арифметики, не может сделать этого, если бы и хотел. Так и тот, кто знает, что справедливо, что достойно почитания, что хорошо, но делает напротив, гораздо ближе к тому, чтобы сделаться справедливым, чем тот, кто не знает, что такое справедливые поступки” [9, 47].

Аналізуючи погляди Сократа, М.Марков робить висновок, що він розглядав знання про добродичність, справедливість та інші моральні якості лише як можливість виникнення у людини прагнення практично їх втілювати. Сократ веде мову про зростання ступеня можливості діяти високоморально, коли індивід пізнав сутність етичних категорій. А відсутність таких знань перетворює людину в подобу раба, який не здатен діяти як розумно-вільна особистість. Тобто М.Марков помічає у Сократовій мудрості певні початки розуміння свободи як пізнаної необхідності, до чого людство дійшло лише у Новий час, дякуючи мисленню Б.Спінози.

Завершуючи роздуми про зв'язок розуму і моральності у змісті людської сутності, чернігівський любомудр робить висновок, “что знание добродетели имеет стремление, способность производить добродетель, а не то, что оно есть добродетель” [9, 47]. Добродичності, як і інших моральних якостей, навчити не

можна. Але знання добротності спонукає до формування цієї риси в особистості у процесі її спілкування, практики, цілеспрямованої роботи школи, сім'ї, аж поки відбудеться “внутреннее соприкосновение идеи моральной с идеей научной” [9, 38].

Прослідковуючи, як змінювалося розуміння людини в Новий час, М.Марков аналізує творчість Я.А.Коменського. XVII ст. ознаменувалось вступом Європи до процесу товарно-грошових відносин. Вони вимагали розвитку промисловості на машинній основі, що у свою чергу ставило перед людством завдання наукового пізнання природних явищ і законів. Конкретні науки відокремлюються від своєї матері-філософії, досліджуючи певні сфери природи. А філософія починає наслідувати природознавство як за змістом, так і за формою, що, зрештою, породжує натуралізм та матеріалізм у метафізиці.

Предтечею переходу філософії на натуралістично-матеріалістичні рейки був М.Монтень, у творі якого „Досвіди” М.Марков знаходить відчутні натуралістичні акценти. Богоподібність людини, ренесансне прагнення зобразити її як найдосконалішу земну істоту, що гідна піднесення до рівня Бога, у М.Монтеня як останнього гуманіста XVI ст. ще не зникають, але є потяг розглядати людину як частину природного буття. М.Монтень з його природно-божественним розумінням людини мав вплив на формування поглядів Я.А.Коменського. Не випадково чеський мислитель уже в назві першої глави „Великої дидактики” дає гуманістичну оцінку людини: „Человек есть самое высшее, самое совершенное, самое превосходное творение” [5, 194]. Водночас, як природна істота, людина у М.Монтеня є згустком чуттєвості. Відчуття – “наши господа”, писав він, а тому “знание начинается с них и ими же завершается” [14, 519]. Такі погляди М.Монтеня стали підставою для сенсуалізму А.Коменського.

Але вирішальну роль у формуванні філософських переконань Я.А.Коменського, на думку М.Маркова, відіграв Ф.Бекон, який проголосив основним завданням людини пізнання природи як істинно світової субстанції. Людина в матеріалістичній філософії Нового часу вже трактується як частина природного буття. Та Беконовій філософії ще притаманні ренесансно-гуманістичні традиції розуміння людини як духовної істоти, створеної Богом.

Я.А.Коменський узяв на озброєння матеріалістичну ідею про людину як часточку природи, що спонукало його до відкриття дидактичного закону природоподібності у процесі навчання. Але геній чеського мислителя, його християнські переконання запобігли механістично-матеріалістичному сходженню до визначення людини як найскладнішої машини, що було притаманне матеріалістам Нового часу. М.Марков знаходить у творах А.Коменського розуміння людини як істоти, що має три батьківщини: материнське лоно, землю і небо. З утроби матері новонароджений виносить свої тілесні та духовні природжені якості, що визначають можливості його земного способу діяльності. Але ці природні дані треба реалізувати шляхом розвитку в процесі навчання та праці, здобуваючи освіченість, формуючи високоморальність душі, міцність тіла. Коли це відбувається, то людина добуває земне щастя, яке, зрештою, є підготовкою до вічного життя на тому світі [10, 28].

Такі антропологічні погляди Я.Коменського імпонують М.Маркову тому, що чеський педагог-філософ зберіг Сократове розуміння людини як розумно-моральної істоти, поєднавши його з християнським принципом Божого творення. Крім цього, чернігівський мислитель підкреслює, що А.Коменський у стилі мислення Б.Паскаля, не погоджуючись із засиллям картезіанства, виділяє у психіці людини ірраціональний елемент, іменує його серцем. Це, як відчувається, М.Маркову особливо є близьким, бо він же формувався під впливом кордоцентричних ідей П.Юркевича. “Но человек состоит не из одного ума, а образование имеет целью всестороннее развитие способностей человека. Он управляется не только рассудком, но находится под влиянием сердца...” [10, 34], – пише М.Марков, підкреслюючи вслід за своїм учителем, що серце є тим органом,

який здатен поєднати розум (науку), моральні й релігійні переконання та переживання.

Розуміючи, що людина формується в суспільному середовищі, М.Марков звертає увагу читача на початки розуміння А.Коменським соціальних якостей людини. Тільки в результаті спілкування з іншими людьми, здобуваючи від них знання, навички поведінки, способи діяльності, новонароджений поступово перетворюється в особу. А без такого процесу природна людина залишається “не чем иным, как только зверем” [5, 180]. Виходячи з того, що “человек на земле окружен множеством разнообразных условий жизни общественной, экономической” [10, 35], школа зобов'язана готувати людину до включення у соціальне самостійне життя, даючи відомості з політичної економії, політології, соціології та історії, робить висновок М.Марков.

Усе ж чернігівський любомудр не зрозумів цілісності соціального аспекта людини. Соціальні властивості людини він зводить в основному до її моральності. Тому, на його думку, соціологія “как наука о нравственно-общественной жизни должна быть основана ... преимущественно на законах умственного и нравственно-религиозного развития” [8, 77]. Закономірно, що в „Обзоре...” відсутній окремий розділ про людину. Автор переконаний, що читач дістане достатнє знання про природу й сутність людини, дізнавшись з інших розділів, як вона пізнає світ та в чому полягають моральні засади її існування, тобто як божественно-природна істота стає розумною і моральною.

Отже, антропологічним роздумам М.Маркова притаманні пошуки такого розуміння людини, яке було б найповнішим, давало б педагогам адекватні знання про людину як суб'єкт навчально-виховного процесу. Синтезуючи погляди Сократа та А.Коменського, спираючись на кордоцентризм П.Юркевича та на власні християнські переконання, філософ зображає людину як органічне поєднання божественних і природних начал у ній, як розумно-моральну істоту, у котрій знаходить втілення і соціум, хоч останній ним уявляється переважно як система моральних та релігійних відносин.

Виходячи з такого розуміння людини, М.Марков вважає, що педагогічний процес має бути комплексним, органічно поєднуючи розумове, морально-релігійне та фізичне виховання. Такий концептуальний підхід, на його переконання, треба втілювати в практику, щоб подолати освітньо-виховну кризу, яка охопила школу кінця XIX ст. Комплексний освітянський процес був притаманний зразковій початковій школі, яку М.Марков створив при Чернігівській духовній семінарії [11]. Педагогічний колектив семінарії працював над методичними записками, які розсилалися у школи Чернігівської губернії. В одній з них, зокрема, говориться, що школа, виконуючи своє громадянське покликання, “должна воспитывать молодое поколение, укрепляя его тело и дух, должна вооружать его достаточным запасом умственной и нравственной, а также физической силы, должна обогащать добрым знанием его ум, его сердце и волю” [3, 182].

У сучасній філософії освіти настійно проводиться думка про необхідність створення образу людини на основі синтезу різних парадигм історичного минулого і сьогодення. „У цій справі може допомогти лише всебічний підхід, інакше отримаємо знову урізаний, однобокий, схильний до саморозвалу образ людини, – застерігає відомий філософ Г.І.Волинка. – А для цього треба знати й розуміти всі можливі парадигми і вміти утримувати їх суперечливі взаємозв'язки в їх єдності” [1, 611]. Отож не зайвим буде для сучасних дослідників у галузі філософії освіти знайомство з антропологічними пошуками М.Маркова, з його методикою синтезу найважливіших, на його думку, поглядів філософів минулого на людину.

Антропоніміка як розділ людинознавства включає в себе різні точки зору з приводу номосу, тобто внутрішнього закону, або сутності формування людини. Ці точки зору, як правило, є суперечливими, і лише добре філософськи підготовлений розум здатен звести їх у цілісний ідеал, який би слугував педагогічній творчості. Найпоширенішими полярними антропологічними

концепціями є есенціалістська та екзистенціалістська. Згідно з першою, природа, суспільство, культура є поза індивідом і в процесі соціалізації інтегруються у його сутності, перетворюючи людину на особу. Есенціалістська антропоніміка прагне відповісти на головне питання про те, як зовнішня субстанція (природна, суспільна, культурна) перетворюється у внутрішню, особистісну. Екзистенціалістська концепція базується на автономності індивіда, який є від природи внутрішньою людиною, сам дає собі номос, виходячи з тотальної свободи та відповідальності за своє майбуття. Екзистенціалістська антропоніміка має вирішити питання, чим зумовлено саме творення особистості.

Обидві ці протилежні точки зору здавна пронизують історико-філософську думку. Вони добре відомі глибокому знавцеві історії філософії М.Маркову. Дослідимо ж, як він ставиться до них.

Чернігівський мислитель віддає данину есенціалістському погляду на формування особистості, оскільки, як ми констатували вище, у його світогляді знаходиться місце для елементів розуміння людини як соціальної істоти. Тому процес соціалізації індивіда він уявляє як процес, який “должен быть в миниатюре повторением развития общечеловеческого” [9, 112].

М.Марков розкриває вплив способу життя конкретного суспільства на формування підростаючого покоління. Так, він детально аналізує, як “самая жизнь Греции, особенно Афин, была живою школою для юношества” [9, 1]. На нього впливало середовище високої духовної античної культури: поезія, театр, архітектура портиків і храмів, політичне життя, яке повсякчас вирувало на площах, де оратори демонстрували своє мистецтво мислити, говорити і діяти, спортивні ігри, врешті, розвиток філософської думки – ось основні об'єктивні культурні чинники становлення світогляду давніх греків.

У різних суспільствах пануючими постають особливі способи впливу середовища на індивіда, створюється відповідна система виховання, відповідно до змісту якої формується конкретний тип особистості. Шукаючи найоптимальніший образ особи, який би служив взірцем для шкільного виховання, М.Марков констатує, що в літературі побутують три найпоширеніші типи особистості і відповідні їм напрямки виховання: романський, німецько-саксонський та слов'янський.

Романський тип особистості дістав назву „Телемак”. Він характеризується особливою розсудливістю і холодним усвідомленням обов'язку. Цей тип і метод його виховання авторами підноситься як ідеальний, бо він лежить в основі виховання царів, котрим прищеплюють моральну досконалість, здатність протидіяти особливим спокусам: підлабузництву, інтригам, честолюбству, розбещеності тощо.

Другий тип особистості відомий під назвою „Робінзон”. Йому притаманна розсудливість у повсякденних житейських справах, ситуаціях, що впливає з усвідомлення потреби забезпеченого існування, фізична розвиненість для здобування із природи засобів праці і матеріальних благ. Це образ бюргера, притаманний німецько-саксонській расі. У Новий час його особливо ідеалізував Ж.-Ж.Руссо. Хоч цей тип особистості дуже відрізняється від романського, обидва вони, на думку М.Маркова, мають спільне те, що “сотканы из резонансов”: перший – із моральних, другий – із житейсько-практичних. Розвиток цих обох типів особистості відбувається у процесі серії пригод і знаходить вияв у екстремальних ситуаціях.

Третій тип особистості – слов'янський – позбавлений однобічності двох попередніх, бо не замикається якоюсь вузькою сферою діяльності, а включає у себе, за висновком А.Коменського, “полный дух человечности” [10, 95]. Крім того, становлення такого індивіда відбувається, як “радостное светлое возрастание духа, питающегося созерцанием дел Божьих” [10, 95]. З А.Коменським, констатує М.Марков, цілком згоден П.Юркевич, який є противником резонерства у вихованні, вважаючи, що наріжним каменем величної будови моральної

особистості та її свободи є споглядання справ Божих, тобто всієї дійсності в її оригіналі, у всій її різноманітності. Недолік існуючої школи М.Марков убачає в тому, що в ній тільки вербально учать, як треба розуміти дійсність і ставитися до неї, ізолюючи дитину від самої цієї дійсності, не приділяючи уваги практичному включенню індивіда у різноманітну соціальну та культурно-практичну діяльність.

Саме слов'янський спосіб виховання започаткував А.Коменський, у педагогічній системі якого поєднане слово з опорою на практичний досвід учнів, на їх реальне спілкування з оточуючим природним і соціальним середовищем, на пізнання їх у цілісності, щоб запобігти однобічності особистості, яку формує вузька професійна діяльність. Уже Сократ свого часу, а потім А.Коменський вважали, що “всякое частное занятие надобно совершать в горизонте более обширном, чтобы достигь знания всеобщего, божественного” [9, 113]. У цьому М.Марков убачає переваги слов'янського типу особистості перед західними – романським та німецько-саксонським.

У загальносуспільні відносини індивід включається через малі групи людей, правильно міркує М.Марков. Надзвичайно велика роль у цьому процесі належить сім'ї та школі. У правилах участі викладачів у вихованні учнів Чернігівської духовної семінарії детально обґрунтовується вплив сім'ї як первісного соціального осередку, на початкове становлення особистості дитини. Згодом основний виховний тягар передається школі. Безпосереднє зовнішнє середовище, яким є шкільний колектив, може по-різному впливати на кожного з його членів відповідно до характеру міжособових відносин у класі, у школі в цілому. Високоморальні якості індивіда будуть формуватися лише за умови, якщо в шкільному колективі пануватимуть відносини любові, товариства, взаємодопомоги, не буде місця лицемірству, брехливості, підлабузництву, раболіпству тощо [15, 168].

Відавши належне впливу зовнішнього середовища на формування особистості, М.Марков звертає увагу на те, що, перебуваючи в одних і тих же колективах, належачи до ідентичних соціальних спільностей, конкретні люди володіють різними індивідуальними рисами. Для означення індивідуальності, як було вже сказано, педагог вживає услід за П.Юркевичем поняття „серце”, яке є виразом сутності „внутрішньої людини”, гуманістичним підґрунтям її розуму. Але як філософ-теїст М.Марков усе ж віддає перевагу не поняттю „серце”, а поняттю „душа”. Душа, за його визначенням, це той духовний орган, котрий зумовлює цілісність внутрішньої людини, її сталість як конкретної, індивідуальної системи – особистісного „Я”. Душа знаходить своє існування у різноманітних проявах психічних станів людини, але найповніше – у самопізнанні. Душа “сознает себя при всех своих переменах одним и тем же существом, которое называют своим “Я”, может даже делать предметом своего сознания.; то “Я” – единое тождественное, неизменное, самосознающее, личное и нематериальное существо, духовная субстанция, развивающаяся из себя, независимо от раздражения чувственных органов (нервов) и механического движения частиц (атомов) мозга, деятельность разумного мышления в познании и свободной самоопределенности в действиях” [8, 169-170].

Отже, як філософ-теїст М.Марков вважає за потрібне підкреслити субстанційність і незмінність душі, даної Богом, незалежної від чуттєвості і мислення. Навпаки, почуття і розум збуджуються цим глибинним підґрунтям психіки. Якщо відволіктися від релігійного трактування душі чернігівським любомудром, а зважити на те, що він був прихильний до ірраціональних учень А.Шопенгауера та Е.Гартмана [13, 43-44], то можна констатувати дефініцію душі, дану М.Марковим як вираз у психіці людини несвідомого, котрому відводиться неабияка роль. Крім цього, він чітко називає душу осередком особистісного „Я”, тобто індивідуальності. Якщо родову сутність людини можна визначити шляхом мислення, виділивши спільне у всіх людей, то душа є суто індивідуальне начало, яке не може бути пізнане розумом. А тим паче науково описане. Отож душа лише

може чуттєво самопізнати себе.

Такий поворот думки М.Маркова, безсумнівно, свідчить про його екзистенціальний підхід до особистості, розуміючи її в плані кращих кордоцентричних традицій. Іноді він схильний розкривати функцію душевного самопізнання як діяльність індивіда по досягненню свого глибинного ества – сутності „внутрішньої людини”. “Наша сущность – наша личность, – сознанием которой обладает каждый и существование которой для каждого факт достоверный, эта наша сущность не есть какая-то вне сознания пребывающая, но проявляется и познается непосредственно в фактах внутреннего опыта, в действительном хотении, в действительном мышлении и в постоянной связи обоих в нашем самосознании, в котором и познается, и состоит действительное наше “Я” [8, 49], – писав він.

Індивідуальним у особистості людини є також дух, котрий, як застерігає М.Марков, не слід ототожнювати з душею. Дух як самостійний елемент психічного життя не залежить від фізіологічних станів тіла. Так, навіть у період найжорстокіших фізичних мук дух може повелити любити ворога, радіючи у нещасті, що притаманне християнину. Дух пов'язаний з волею, бо “избрав цель и определив себя к действию, действует твердо, не взирая на препятствия” [8, 171].

Зовнішній світ, мислить далі екзистенціально чернігівський філософ, є чужим внутрішній людині, бо, впливаючи на неї у повсякденному житті, порушує індивідуальність, нівелює особистість. Цьому конформістському процесу на перешкоді може стати лише дух. А тому “внимательность к внутреннему состоянию духа, чтобы держать его в должном равновесии с влиянием внешних обстоятельств, заботливость о том, чтобы последние всегда зависели от первого, то есть от душевного состояния по отношению к чувству счастья, или сознание того, как мало нужно внешнего благополучия, если внутренний человек совершенен... - таковы главные черты человеческого счастья” [9, 51].

Оскільки особистість є синтезом родового та індивідуального, то в освітянському процесі треба завжди враховувати цю єдність протилежностей. М.Марков звертає увагу на те, що вже Сократ прагнув поєднувати загальні правила впливу на учнів з індивідуальним підходом. А.Коменський, відкривши закон загальнолюдського характеру навчання, одночасно звертає увагу на значення індивідуальних природних особливостей кожної дитини. Особистісний підхід чеський педагог-філософ розглядав як “необходимость индивидуализации воспитательных способов в деле образования” [10, 43].

М.Марков розмірковує подібно до Г.Сковороди, який сформулював концепцію “спорідненої праці”. У кожного з учнів є певні природні нахили, таланти, а до іншої роботи він не здатний: “Иной – орёл для умозрительных наук, для практических же занятий он пригоден столько же, сколько осёл для игры на лютне” [10, 42]. Отже, не можна примусом навчити учня того, до чого у нього не лежить душа. Якщо педагоги “хотят направить природу туда, куда она не влечется, значит хотят спорить с ней... Так как учитель есть служитель природы, а не господин, её ваятель, а не преобразователь, то пусть не принуждает он насильственно, когда видит, что кто-нибудь из учеников принимается за что-либо без всякой к тому способности” [10, 43].

М.Марков переконує, що якби учнів не примушували робити те, що не відповідає їх внутрішньому покликанию, то не було б негативного ставлення до навчання, “не существовало бы ничего, что возбуждало бы в ком-нибудь отвращение к занятиям и притупляло духовные силы” [10, 43].

Якщо талановитого учня примушувати займатися тим, до чого в нього не лежить душа, то він стає непокірним. Нерідко педагоги зараховують його до категорії “отпетых”. А саме з таких часто виходять великі люди, вважає М.Марков. Він звертається до думок А.Коменського, якому подобався вислів Фемістокла: “Дикие жеребцы бывают лучшими конями, если с ними поступают надлежащим образом”. Прикладом може служити знаменитий кінь Буцефал, якого цар Філіп визнав

непридатним, а Олександр зумів об'їздити. А.Коменський у зв'язку з цим наводить слова Плутарха: “Эта лошадь приходит к нам на память, что много хорошо одаренных голов пропадают от ошибок воспитателей, которые коней обращают в ослон, не умея управлять свободными и сознающими своё достоинство людьми” [10, 44].

Екзистенціальні роздуми М.Маркова про самоформування особистості спираються на розуміння людини як мікрокосму, котрий, подібно до макрокосму, притаманна вся внутрішня повнота змісту, здатного до саморозвитку. “Человек – микрокосм, совершающий в себе все, и необходимо только освещение этого малого мира. Для этого достаточно одного светового луча”, – пише він [9, 66]. Звідси випливає і роль учителя, який має, як Сонце променями свого світла і тепла, пробудити думку учня до самодіяльності, котра “есть корень и вместе с тем вершина всего интеллектуального развития человека: все из самостоятельности и все для самостоятельности – вот закон духовного развития” [9, 56].

Велич Сократа М.Марков убачає не в тому, що грецький мислитель розвінчував людські пороки і давав цінні моральні настанови, а в тому, що він практично показав, як можна й потрібно пробуджувати “в умах своих слушателей дух самостоятельного исследования”. Сократ допомагав юнакам самостворити такий інтелектуальний характер, склад і напрямок мислення, завдяки якому вони ставали здатними до свідомого, послідовного, вільного способу думання, змогли б шляхом самостійного діяння ума “выработать разумное убеждение как принципы искусства вести себя в обществе людей и учить других тому же великому искусству” [9, 66]. Геніальний грек відкрив закон “самобытного развития личности”, суть котрого полягає в тому, що учитель має бути схожим на повивальну бабку, яка допомагає народити дитину, а не народжує її замість породіллі. Дух учителя повинен впливати на дух учнів шляхом вільної взаємодії, щоб внаслідок любові до істини віднайти її [9, 103].

Самодіяльність „внутрішньої людини” веде до самостановлення особистості, впливаючи як на зростання її розумових можливостей, так і на якість моральності. Адже, якщо моральні поняття не нав'язані зовні, а “нормальным и самобытным порядком выработаны и усвоены разумом” [9, 100], то незрівнянно стійкішим стає спосіб дій людини. Особливо впевнено вона діє, коли самостійно доходить до “понятий о конечных целях бытия и жизни” [9, 110], тобто усвідомлює сенс свого власного існування. Погляд на людину як на істоту, що самоформується як особистість, за М.Марковим, має велике методологічне значення для педагогічної науки: “Педагогическое значение принципа саморазвития, результатом которого должна быть выработка в ученике самостоятельного образа мыслей и убеждений, ещё более возвышается влиянием на образование самостоятельного характера и на просветление вышних человеческих стремлений и чаяний” [9, 110].

З вищевикладених поглядів М.Маркова, у яких він осмислював ідеї Сократа та А.Коменського у світлі власного досвіду і сучасних йому філософсько-педагогічних думок про формування особистості, можна зробити висновок, що чернігівський мислитель-педагог прагнув діалектно поєднати есенціалістську та екзистенціалістську позиції. Він усіляко намагається показати і значення зовнішнього впливу (природи, суспільства, школи, сім'ї, учителя) на становлення особистості і водночас підкреслює процес самоформування, саморозвитку „внутрішньої людини”, відповідно до її природжених якостей, схильності до певного виду діяльності. Наголошуємо, що в М.Маркова поєднання двох протилежних антропономічних позицій є не механічним, а діалектичним: ставлення до людини як до родової істоти у педагогічному процесі має бути в органічному взаємозв'язку з індивідуальним підходом до кожної особистості; а зовнішній вплив колективу, учителя повинен так переломлюватися у „внутрішній людині”, щоб сприяти її саморозвитку, а не гальмувати його.

Антропотехніка або вчення про педагогічну техніку формування людини є нібито суто методичною галуззю, але вона сутнісно пов'язана з філософією, оскільки методологічно спирається на онтологію людини, на діалектику та

гносеологію. М.Марков розкриває методологічну функцію філософії відносно педагогіки, приділяючи, зокрема, велику увагу діалектиці в навчально-виховному процесі. Застосування діалектичного методу, на його думку, спричинило дві революційні епохи в дидактиці, пов'язані з іменами Сократа та А.Коменського.

Сократ здійснив дидактичний переворот, увівши діалогічний спосіб спілкування з учнями. Він шляхом запитань та відповідей добився такого стану, коли співрозмовники розуміли неповноту свого знання, необхідність і далі мислити, щоб досягти істини. Чернігівський педагог-філософ цілком згоден з оцінкою М.Грота сили впливу Сократового діалектичного методу навчання: “Сократова диалектика, рассеивающая облако воображаемого знания и обнажая действительное невежество, производила действие, подобное кораблекрушению. Возникающее её сознание невежества слушателей Сократа под влиянием его эленхоса, было, конечно, неожиданно, мучительно, было полно сомнения и тоски, но в то же время соединялось с внутренним деятельным желанием истины, до тех пор ещё никогда не испытанным” [9, 42].

Фактично, тут мова йде про зародження проблемного методу викладання, як його називають тепер у педагогіці. Звичайно, такого поняття у час життя М.Маркова не вживали, але, судячи із змісту його міркувань, він націлював саме на впровадження елементів проблемного навчання у школах. На жаль, констатує чернігівський педагог, діалогічна форма бесід, наповнена іронією, метод маєтки, який успішно застосовував Сократ, викликали скепсис у основної частини вчителів кінця ХІХ ст. Вони вважають “эту великую задачу воспитания педагогической утопией” [9, 105], продовжують “проповедовать, увещевать, сообщать готовые истины” [9, 90].

Як вихованець Київської духовної академії, М.Марков, звичайно ж, знав класичну німецьку діалектику, зокрема гегелівську, якій притаманний принцип єдності діалектики, логіки та теорії пізнання. Цікаво, що зародок цього принципу він знаходить у філософії Сократа. М.Марков полемізує з Льюїсом, який приписує винайдення індукції Ф.Бекону. Але ж і Сократ уже йшов у своїх бесідах від відомого до невідомого, учив узагальнювати часткове: “Разбирая частности, Сократ показывал, что данное определение или слишком широко, или слишком недостаточно в каком-либо существенном отношении” [9, 74]. Отож Сократ є батьком індукції, яку він поєднував з діалектикою. Шляхом розв'язання діалектичних протиріч, що виникали в процесі бесіди, він виводив слухачів до узагальнення, яке потім Платон назвав “созерцанием одного во многом и многого в едином” [9, 75]. Сократ демонстрував зріле діалектичне мистецтво, аналітичну проникливість і широке застосування індукції, як методу узагальнення фактів. Достатньо проаналізувати низку питань, які він ставив у бесіді, щоб переконатися, “как внутренне связаны у Сократа диалектика, логическая классификация и индукция” [9, 76].

Про те, що саме Сократ перший застосував індукцію у навчанні, свідчить і Аристотель. Але цей грецький філософ на протигагу індукції висунув дедукцію, розробивши закони формальної логіки у руслі даного способу мислення. Абсолютизація дедуктивного методу, поєданого з релігією, у середні віки привела до панування схоластики і в мисленні, і в навчанні, до відриву його від пізнання природи та від практики людської діяльності. Поставивши у Новий час завдання пізнавати природу, Ф.Бекон першим повернувся до методу індукції. М.Марков, зробивши такий історико-філософський екскурс у минуле, проводить паралелі між духом індуктивного методу Сократа та Ф.Бекона.

Він убачає і різницю між ними. Сократ займався вивченням самосвідомості, а Ф.Бекон – природи. Але спільне у них те, що “Сократ допрашивал индивидов, а Бекон – природу” [9, 70] з метою постановки й вирішення проблем, які виникали перед людством. Обидва філософи керувалися принципом: “Познай свое незнание прежде всего дабы твой ум был свободен от главного заблуждения, самообольщения, обмана в знании на самом деле, которое помрачает способности

и мешает людям быть истинно мудрыми, то есть стремиться к знанию действительному” [9, 13-14].

У XVII ст. поступово утверджується метафізичний метод, який особливо яскраво проявляється у механістичному матеріалізмі. Проте філософія Ф.Бекона, яка мала вирішальний вплив на А.Коменського, констатує М.Марков, ще зберігала елементи діалектики. Визнання бога-творця Ф.Беконем, вважає М.Марков, не дозволило йому скотитися на позиції механіцизму. Природа, матерія уявлялась англійському філософу як багатоякісна, сповнена життєвого Божого духу та внутрішньої суперечливої напруги, котра є причиною розвитку. Це стосується і людини, у якій поєднується розумна та чуттєва душа. Крім того, в онтології Ф.Бекона природа постає як цілісна система, що складається з первісних елементів – “простих природ”.

Діалектичні ідеї розвитку та всезагального зв'язку стали основою філософсько-світоглядних засад А.Коменського і були втілені ним у педагогічну теорію та практику. Геніальною є ідея загальної педагогічної енциклопедії, яка спиралася на принцип всезагального зв'язку: “Природа всё соединяет постоянной связью. И образование должно быть распределено так, чтобы представляло цельную энциклопедию, в которой всё вытекает из одного и того же корня, в которой всё занимает своё место” [10, 53].

Концепція природного розвитку учня у поєднанні з ідеєю педагогічної енциклопедії привели А.Коменського до створення унітарної або класної системи викладання. Ця ідея лише через 200 років, констатує М.Марков, стала цікавити педагогіку, але й тепер, на жаль, не визнається всіма [10, 64]. Але ж ідея педагогічної енциклопедії має велике практичне значення. По-перше, вона націлює на між- предметні зв'язки у процесі навчання. По-друге, зміст окремого уроку має бути пов'язаний центральною ідеєю, яка пронизує всю учбову дисципліну. По-третє, щоб урок був цікавим і жвавим, треба “занимать учащихся одновременно разнообразными занятиями, которые при этом составляли бы живое единство” [10, 64].

Оцінку М.Марковим педагогічної ідеї філософської енциклопедії А.Коменського доповнює сучасний чеський учений М.В.Кратохвил: “Так выстраивается перед Коменским прочно построенное здание общего образования – путь ведущий к завершающей цели: достигнуть гармонии в человеке и гармонии в отношениях между людьми” [6, 67].

М.Марков також показує, як чеський педагог методологічно використовує філософський принцип Ф.Бекона про „прості природи” або найзагальніші властивості речей. Оскільки “природа приготавливает для своего развития материал раньше, чем приступает к образованию его формы” [10, 51], то потрібно спочатку вивчати властивості речовини, щоб потім дитя “стремилось к усвоению формы”, тобто цілісного змісту предмета чи явища [10, 48]. У сучасних школах не дотримуються цього природного порядку. Чернігівський педагог обурений тим, що “классификация вещей предшествует повсюду в школьных книгах самим вещам, хотя и невозможно организовать порядок там, где ещё не всё, что приводится в порядок имеет налицо” [10, 51].

М.Марков також знаходить як у бесідах Сократа, так і в дидактиці А.Коменського поєднання методів індукції і дедукції та аналізу й синтезу. Зокрема, процес синтезу пов'язаний з індукцією, оскільки в ньому частини не просто механічно поєднуються в ціле, а знаходяться принципи взаємозв'язку між елементами, визначається ідея цілісності предмета, яка втілюється у понятті. Знання ж змісту поняття дає можливість для переходу до дедуктивного методу. М.Марков формулює значення такого шляху мислення як у науковій, так і в навчально-пізнавальній діяльності: “Если идея научного знания есть строго последовательный вывод из оснований, то усвоение умом фактов само собою становится основанием для наведений, а последнее – дальнейшими посылками для выводов или дедуктивных заключений” [9, 102]. Набуто таким чином знання спонукає особистість до наступних пошуків істини.

Чернігівський педагог також підкреслює необхідність поєднання у навчанні методів аналізу й синтезу. “Совершеннейшее обучение состоит из синтеза и анализа вместе, или из синкриза. Части всякого предмета познаются посредством разложения (анализа), сложения (синтеза) и соотношения одного с другим” [10, 60]. Якщо для А.Коменського це було педагогічною аксіомою, то, на жаль, констатує М.Марков, ця аксіома ще не стала надбанням багатьох сучасних учителів. Вони роблять помилку подаючи спочатку складні поняття, формули, які, на їх думку, спрощують пізнання “подробностей”, фактів. При цьому вони забувають, що засвоєння загального доступне лише тоді, коли більша частина окремих істин уже відома; без цього загальне поняття лишається таємницею для розуму.

У пізнанні окремих явищ і їх властивостей велику роль відіграє метод наочності, який А.Коменський застосував на ціле століття раніше, ніж Г.Песталоцці і блискуче втілював його у практику. М.Марков вважає, що цей метод А.Коменський теж обґрунтував на “глубоко философских, психологических и гносеологических началах” [10, 62]. При цьому він указує на сенсуалізм як підґрунтя методу наочності: пізнання йде від зовнішніх відчуттів, і нічого не може бути в інтелекті, чого б не було у відчуттях; істина засвоюється, тільки спираючись на зовнішні відчуття; відчуття є надійним керівником пам’яті.

Метод наочності, показує М.Марков, у А.Коменського пов’язаний із виявленням природи мови. Чеський мислитель у праці “Открытая дверь языков” розглядає слова як знаки речей. А тому “вещь и слово должны изучаться параллельно; но на первом месте вещь, именно как предмет для познания и речи” [10, 51]. Метод наочності, який прийшов на зміну застарілому абстрактно-буквенному методу викладання, констатує М.Марков, був революційним свого часу і не втрачає значення і тепер. Проте чернігівський мислитель з висоти наукових і філософських позицій кінця ХІХ ст. ясно бачив недоліки розуміння А.Коменським діалектики слова і предмета. А.Коменський обмежився сенсуалістичним ученням, яке сягало своїм корінням у середньовічний номіналізм. Звідси слова у нього є не чим іншим, як назвами або знаками предметів. Знадобилися століття, щоб працями інших великих мислителів теоретично довести, як відбувається опосередкований зв’язок між словами й предметами через поняття.

М.Марков чимало уваги приділяє дослідженню єдності мислення й мови. Він доходить до правильного висновку, що сутність речей знаходить вираз у поняттях, яким відповідає певне слово як матеріальна оболонка думки. У цьому плані чернігівський мислитель близький до основних ідей українського мовознавця-філософа О.Потебні, твори якого поширилися серед інтелігенції кінця ХІХ ст., були і в бібліотеках Чернігова.

Про значний вплив О.Потебні на М.Маркова свідчить і те, що він неодноразово підкреслює роль рідної мови у навчанні, особливо у початковому. Він писав: “...Общее элементарное образование должно совершаться на родном языке”, вбачаючи “путь усовершенствования в родном языке каждого народа” [10, 33]. За умов дії драконівських законів царського самодержавства щодо національних мов у Російській імперії таку позицію М.Маркова можна розглядати як солідарність із протестом О.Потебні проти гноблення української мови. Як педагог, учений і філософ М.Марков розумів, що мова є знаряддям національної самосвідомості, і в школах потрібно забезпечити розвиток мовних здібностей дітей. Паростки української національної ідеї в кінці ХІХ ст. уже проникли до навчальних закладів України, у тому числі й до семінарій [2, 291]. І ректор однієї з них – Чернігівської – не стояв осторонь цього віяння, виявивши прихильність до української мови.

Отже, М.Марков вважає, що тільки за умови вмілого застосування діалектики як учення про розвиток та загальний взаємозв’язок можливе позитивно-результативне вироблення й практичне застосування дидактичних методів навчання й виховання. Кризу в освітянському процесі можна подолати лише шляхом широкого втілення у практику діалогічного методу, який полягає у

постановці проблем перед учнями, спільних пошуків учителя й учнів суперечностей між знанням і незнанням, протиріч у певних учбових питаннях і шляхів їх вирішення. Подолання схоластичності тодішньої школи, вбачає чернігівський мислитель-педагог, має спиратися також на метод наочності, індуктивного мислення, поєданого з дедукцією, на розвиток взаємозв'язку аналітичного та синтетичного думання, на діалектичну взаємодію різноманітних навчальних дисциплін, які розкривають окремі сторони буття. Необхідно також давати освіту рідною мовою, бо це полегшує сприймання об'єкта пізнання, формує національну особистість.

Творчий доробок М.П.Маркова суттєво поєднує результати діяльності висококваліфікованого філософа й педагога, тому закономірно у ньому філософія не зводиться до рефлексії над освітою, а тонко і ненав'язливо виступає як методологічна підвалина створення педагогічної теорії та практичного втілення її у дидактичний процес. Чернігівський любомудр розуміє методологічну функцію філософії як гнучке, творче використання світоглядно-теоретичних принципів і категорій у процесі формування педагогічної науки. При цьому він наголошує, що у різні епохи освітньо-виховна галузь діяльності виконувала специфічні завдання, спираючись на відповідні до її часу філософські засади, а отже, зрозуміти зміст філософсько-освітніх проблем можна лише у широкому контексті результатів історико-філософського розвитку.

Філософсько-освітні питання з особливою необхідністю постають у революційні періоди суспільних змін, які вимагають докорінної перебудови навчально-виховної роботи з підростаючим поколінням, щоб дати йому можливість без потрясінь і трагедій увійти у якісно новий соціум. Для вирішення цієї проблеми, вважає М.Марков, треба побудувати образ людини, який би синтезував усе краще, взяте з попередніх філософських парадигм, увібравши новітнє, яке відповідає вимогам сьогодення. На рубежі XIX-XX ст., на думку чернігівського філософа-педагога, людина має посилити свої розумово-моральні якості, не втрачаючи релігійної віри, доповнюючи розумне пізнання світу й самого себе ірраціональними гносеологічними аспектами. Ця ідея залишається актуальною і в XXI ст. Не випадково на XXI Всесвітньому конгресі філософів лунали ідеї про необхідність обмеження прав розуму, необхідність звернутися до ірраціонального, якщо філософія хоче повернутися обличчям до вирішення глобальних проблем.

До цього часу трапляються спроби як у філософській, так і в педагогічній літературі кардинально розмежувати есенціалістську та екзистенціалістську точки зору на формування особистості. Як ми бачили, М.Марков робить вдалу спробу їх діалектично поєднати. Оскільки зовнішній вплив на особистість вивчений досить широко, то вітчизняний любомудр переважно звертає увагу на внутрішню, глибинну духовну самотворчість особистості, розглядаючи її у світлі українського кордоцентризму з врахуванням власного практичного досвіду.

Нарешті, заслугою М.Маркова є прагнення вирішити питання про те, як можна досягти такого стану учня, коли б він оволодівав знаннями з задоволенням, процес навчання для нього був би радісним, а результат приносив щастя.

Чернігівський мислитель звертається до діалектики, яка має лежати в основі навчально-виховних методів і прийомів. Найефективнішим він вважає діалогічний метод та проблемне викладання дисциплін. Це теж зберігає актуальність. „Ми розглядаємо діалог як основу процесів навчання й спілкування, а різноманітні його прояви й форми – як фундамент методики й технології активного навчання...”, - читаємо ми в новітній психолого-педагогічній літературі [4, 49].

М.Маркову притаманний ще ряд ідей, які були не розробленими у його час і залишаються важливими для сьогодення. Це і міркування про взаємодію освіти з культурою, наукою, релігією, мистецтвом, етикою, правом, думки про живий зв'язок між суб'єктами освітньої ниви – учителем та учнями, про неперервне

навчання та вільне виховання, про шляхи гуманізації школи тощо. Їх подальше глибоке дослідження стане у пригоді філософії освіти XXI ст.

Джерела та література:

1. Волинка Г.І., Гусев В.І., Огородник І.В., Федів Ю.О. Вступ до філософії. – К., 1999.
2. Власовський І. Нарис історії української православної церкви. В 4-х томах. Нью-Йорк – Київ, 1999. –Т.1.
3. Доброгаев М. Докладная записка правлению Черниговской духовной семинарии // Черниговские епархиальные известия. Неоф. часть. – 1892. - № 3.
4. Добрянський І.А. Особливості, способи і прийоми організації діалогового навчання // Педагогіка і психологія. – 2007. № 1.
5. Коменский Я.А. Великая дидактика // Я.А.Коменский. Избранные педагогические произведения. В 2-х т. – М., 1955. – Т.1.
6. Кратохвил М.В. Жизнь Я.Коменского. – М., 1991.
7. Лебедев И. Протоиерей Николай Марков. Некролог // Черниговские епархиальные известия. Неоф. часть. – 1895. – № 22.
8. Марков Н.П. Обзор философских учений. М., 1881.
9. Марков Н.П. Педагог древнего классического мира – философ Сократ. Чернигов, 1884.
10. Марков Н.П. Педагог нового христианского мира – славянин Амос Коменский. – Чернигов, 1885.
11. Марков Н.П. Сократ и его ифология // Журнал Министерства народного просвещения. – 1871, март.
12. Марков Н.П. Общие сведения о состоянии начальной образовательной школы при Черниговской духовной семинарии // Черниговские епархиальные известия. Неоф. часть. – 1888. № 5.
13. Мащенко С.Т. Філософський світ Миколи Маркова. – Чернігів, 2006.
14. Монтень М. Опыты. В 3-х кн. – СПб, 1998. – Кн. 1.
15. Правила участия преподавателя в воспитательной работе // Черниговские епархиальные известия. Часть офиц. – 1892. - № 3.
16. Шевченко В.І. Філософія освіти: проблеми самовизнання // Філософія освіти. – 2000. - № 3.

Микола Зайцев

**СУЧАСНА СОЦІОКУЛЬТУРНА СИТУАЦІЯ
ТА ПРОБЛЕМА ЗДІЙСНЕННЯ ЛЮДИНИ
ІНДИВІДУАЛЬНО-ОСОБИСТІСНИМ БУТТЯМ**

Двадцять століття явило світові не знаний раніше динамізм, осяяний вірою у необмежений прогрес цивілізації. Протягом одного покоління суспільні структури, які ще вчора вважалися стабільними та непорушними, розпадались, а з хаосу та руйнації виникали нові і, як здавалося, гідніші людини. Беззастережними дороговказами суспільного розвитку стали розум, наука, творча діяльність тощо, в прогресистські налаштованій свідомості вони сприймалися як запорука досягнення бажаного результату. Однак за оптимізмом цивілізаційного поступу спочатку не усвідомлювано для “калькуючого мисленням” (М. Вебер), але відчутного для особистісного людського буття, почали проступати й інші образи дійсності - осягнуті перш за все художньо образним мисленням. Символами такого «відкриття» стали: «Аварія», «Нудота», «Чума», «Абсурд» тощо. Соціокультурна ситуація з усією очевидністю продемонструвала свій кризовий характер і водночас засвідчила: визначальний для світового поступу європейський спосіб буття людини у світі має свої межі. Першою спробою рефлексії з приводу даної соціокультурної ситуації, котра мала світовий резонанс, стала книга Освальда Шпенглера «Занепад Європи». Вбачаючи причину кризи в європоцентризмі, панлогізмі та історизмі «лінійної» спрямованості європейського поступу, О. Шпенглер підводить до думки про необхідність переоцінки та перекомпонування

складників духовно-смыслового ядра культури у відповідності з новими смысловими орієнтирами. Дана ідея іманентно присутня у працях А.Вебера «Німеччина і криза європейської культури», Е.Гуссерля «Криза європейського людства та філософія» та інших. На глибоке переконання філософів, Європа постала перед історичною необхідністю усвідомлено змінювати культурну парадигму. За своєю значимістю це завдання не є вузькорегіональним, оскільки саме Європа багато в чому визначає загальний поступ людства. Як зазначав А. Вебер: «На Землі немає іншого такого історичного утворення, хоча б віддалено подібного до Європи за випромінюваною енергією та рівнем світового впливу, ... Європейський дух відіграє революціонізуючу роль у світовій історії...»[3, 282].

Аналіз соціокультурної ситуації, яка склалася протягом ХХ століття, переконує: вся сукупність кризових явищ тією чи іншою мірою замикається на людині. Саме вона опинилася в центрі соціокультурної кризи. Враховуючи, що ця криза свідчить не лише про вичерпність певного способу буття людини, але й окреслює орієнтири майбутнього, стає зрозумілим, що смыслова перспектива поступу людства висовує на перший план суспільного світу особистість та особистісну модальність ставлення людини до дійсності[2, 9]. Отже, подальший розвиток людства повинен отримати особистісний вимір, що зумовлено непорушним улаштуванням самого соціокультурного світопорядку, де будь-які історичні події завжди здійснюються через особистість. Остання - їх продукуюча і рушійна сила. «Саме в людині містяться джерела усіх наших проблем, - писав А. Печчеї, - в ній зосереджені всі наші прагнення та сподівання... і коли ми хочемо відчутти глобальність усього сущого у світі, то в центрі цього повинна стати цілісна людська особистість та її можливості...»[9, 184].

Починаючи з епохи Відродження, європейська людина вбачала за головну мету своєї діяльності підкорення та перетворення всього сущого. Нічим не обмежений оптимізм переупорядкування світу («Мало пояснити світ - необхідно змінити його», - К. Маркс) зрештою зумовив ситуацію, коли виробничі технології перевищили можливості культурних регуляторів, наслідком чого стали глобальні проблеми - виживання людства в умовах стихійного розвитку створюваного ним штучного середовища. Об'єктивно постало питання про відповідальність людини за наслідки своїх перетворювальних дій. У своїй екзистенційній значимості відповідальність - це підвалина здійснення людини буттям, і як така вона не існує поза межами людської індивідуальності. Прийняття рішень може носити і колективний характер, але відповідальність - акт завжди персоніфікований. Відповідальність - є модальною характеристикою людини. Отож, здійснення людини індивідуально-особистісним буттям набуває значення загальнолюдської цінності.

Водночас виявився і дещо парадоксальний для європейської культури факт ерозії індивідуально-особистісного буття. Соціокультурні умови індустріального суспільства звільнили людину від корпоративної залежності, трансформували відносини особистої залежності в обезособлені соціально-функціональні зв'язки. Сформований таким чином соціальний механізм сприймав людину в одному вимірі - функціональному; обезособлені соціальні структури почали домінувати над індивідуальною людською діяльністю. Машина перетворилася не лише у чинник соціального поступу, але й форму організації людського життя. «Омасовлення» та стандартизація життя і мислення отримали невідоме для попередніх епох значення. Індустріальне суспільство сформувало такі світоглядні настанови, в рамках яких природа і суспільство постали як об'єкти, що підлягають перевпорядкуванню з метою удосконалення. Тобто відповідно до цілей, які задає собі людина. Сама ж мета формується завдяки розумові, найповнішим втіленням якого є наука. За влучним виразом М.Вебера, вона сприймається як «техніка оволодіння життям...»[4, 718]. Переконана в абсолютній раціональності світу, людина вважає, що немає нічого такого, чим не можна було б оволодіти з допомогою «розрахунку». Така позиція, наголошував М. Вебер, позначилася на провідних

тенденціях розвитку європейської цивілізації. Якщо природа перетворювалась за допомогою техніки, то суспільство - соціальних інституцій, втіленням яких є бюрократія. Як наслідок, у конкретностях свого буття людина опинилася у подвійній залежності: від техніки та бюрократичної організації. Це зумовило втрату людиною своєї самостійності та перетворення на частку («деталь») індустріального чи соціального механізму. Вона не покладає власне буття, а приймає ті форми і способи існування, які нав'язує їй раціоналізована організація індустріального суспільства. Втрачаючи свою самість, людина постає в іпостасі «одномірної» (Маркузе), «людини натовпу» (Ортега-і-Гассет), «функції» (Ясперс). У своїй дійсності це соціокультурна безформність - позбавлений самості соціальний індивід, котрий тиражується індустріальним суспільством. Як такий, він забуває про конечність власного існування і діє з позицій колективних форм буття, часово не обмежених у своєму здійсненні. Колективність для такої людини - найвища екзистенційна цінність: її розум, її совість, її істина буття. Позбавлена самості, вона не мислить і не діє самостійно. Колективні ідеї та настанови стають для неї своїми. Здійснюючи з цих позицій свою буттєвість, людина не знає докорів сумління та почуття непевності, а такі поняття як, «відповідальність», «совість», «вина», «гріх», «покаяння», «смерть» тощо втрачають для неї смисложиттєве значення. Така людина зорієнтована не «з середини», не унікальним мисленням чи емоційними порухами душі, тобто - невласною суб'єктивністю (остання трансформувалась в суб'єктивність), а «індустрією свідомості». Як наслідок, людина живе ілюзією вибору; вона втрачає самість, стає об'єктом тотального маніпулювання.

Із трьох основних цінностей, що визначають спрямованість здійснення людини буттям - Людина, Влада, Багатство, - європейська людина зробила акцент на двох останніх. Історія Європи виявляє стійку тенденцію до зміщення акцентів у соціокультурній орієнтації з Людина на Владу і Багатство. Так, якщо для Античності, Середньовіччя, Відродження та Просвітництва визначальною була ідея самопродукуючої особистості, то в індустріальному суспільстві на перше місце виходять Влада і Багатство, та й то не в їх людинотворчій сутності, а лише в зовнішніх виявах. Так, Влада усвідомлюється тільки в її політичному вияві - як панування певних соціальних сил, а не як внесення порядку в систему соціального буття. Прагнення до влади стало джерелом соціальних катаклізмів, війн, насилля і жорстокості. У свою чергу, Багатство сприймається переважно лише в матеріальному (гроші, речі тощо) вимірі. [7, 7-10]. Його безпосереднім виявом стало споживацтво. В тому, що найрозвиненіші в економічному плані країни, а отже, і багатші в зазначеному сенсі, охоплюються поняттям «суспільного споживання» глибокий соціокультурний смисл. Бажання споживати і мати тут домінує над бажанням творити і бути. Усі аспекти подібної зміни акцентів детально проаналізував Е.Фромм у відомій праці «Мати і бути». Особливість протиставлення «мати» і «бути» полягає в тому, що в ньому знаходиться відображення не стільки ставлення людини до матеріальних благ, з одного боку, і до самої себе - з іншого, скільки зміна в онтологічних структурах людського існування.

Проте протиріччя «мати» і «бути» має ще один аспект, що проявляється в «напруженій» суперечливості індивідуальної екзистенції. Існування в суспільстві вимагає від індивіда або упорядкувати буття, покладаючи в ньому свою самість, або віддатися «володінню» соціальних структур і пожертвувати нею. Світ сучасної людини є не що інше, як розгортання цього постійного і до краю загостреного онтологічного конфлікту. Ось лише деякі приклади. Людина та ідеологія: породжена і об'єктивована в текстах, лозунгах, інститутах та предметах ідея підпорядковує людину як незалежна від неї реальність. Людина і людина: перетворюючи свого партнера в предмет «володіння», ми знищуємо власно людське, індивідуально-особисте відношення «Я - Ти» і перетворюємо його в обезособлене «Я - Воно». Екологічна криза: прагнучи до оволодіння природою

ми руйнуємо умови свого існування і, як наслідок, потрапляємо в залежність від результатів свого «володарювання». Своєрідним апофеозом домінанти «володарювання» над буттям став винахід «Гуманної бомби», що знищує людей, але зберігає матеріальні об'єкти.

Гіпертрофія споживання як і прагнення до необмеженого володарювання кардинально змінили відношення до людини. В ній більше цінується не її людськість, не її індивідуально-особистісні якості, а функціональність, а сама вона сприймається як об'єкт, яким можна маніпулювати. Усе це знаходить вияв у термінах, запозичених зі сфери промислового виробництва і які уже «збагатили» нашу мову: «технології навчання», «технології виховання», «виборчі технології» тощо. Але ж людина не бездушний об'єкт, який можна «обробляти» і яким можна маніпулювати. Проте такою вона є лише в ситуаціях індивідуально-особистісного здійснення буттям, коли індивід самоздійснюється, а не втискує себе (чи його під когось «чистять») в зовні задані стандарти.

XX століття перетворило споживання в соціокультурну цінність, кількісні характеристики якої стали візитною картою нашого часу. Нічим не обмежене споживання зумовило таку характерну рису нашої епохи, як динамізм в зовнішніх виявах. Незнаний раніше темп життя, вражаючі швидкості пересування та поширення інформації, сприймаються як переконлива ознака прогресу і якість забувається, що швидкість це лише кількісний показник, за зовнішньою стороною якого може бути душевна порожнеча та моральна незворушність. Прагнення зовнішньої динаміки є спробою втечі від внутрішньої порожнечі, спробою замінити внутрішні глибини зовнішнім простором. Усе це є виявом втрати нашим сучасником цілісності буття, внутрішні і зовнішні аспекти якого все більше розходяться. Християнська проблема душі і тіла у своїй суті заявляє про себе знову хоч і дещо у зміненій формі. Тіло стало цивілізацією, а душа замінена інформацією. Проте від себе не втечеш. Втрата внутрішнього, якісного розмаїття неминуче виявляється зовні: відносини спрощуються до банального утилітаризму, емоції – до алкогольних на наркотичних переживань, музика – до примітивних одноманітних ритмів, живопис – до набору штампів, жива природа – до штучних нестійких екосистем. Усе це наслідки і свідчення зменшення якісного розмаїття життя.

Піднесення кількісного за рахунок якісного, абстрактного за рахунок конкретного, загального за рахунок унікального, розщепленого за рахунок цілісного – причина сучасної кризи, кризи людини [5, 140].

В умовах індустріального суспільства прагнення людини до самовираження та самореалізації вступає у суперечність з його засадничими принципами - стандартизацією, централізацією, спеціалізацією, синхронізацією, концентрацією та максимілізацією (О.Тоффлер), в результаті чого здійснення людини індивідуальним буттям стає все проблематичнішим. Водночас кінець XX ст. характеризується паростками нових соціальних орієнтирів, що отримали назву постіндустріального або інформаційного суспільства. Суть цього явища вбачають у переході від цінностей «протестантської етики», котра орієнтувала людину на етичні норми «формалізованої праці» і регламентації поведінки в системі виробництва, до цінностей самоздійснення.

Колізії, що виникли в процесі становлення постіндустріального суспільства, актуалізували проблему людської особистості як визначального чинника соціокультурного поступу. Проте, об'єктивна актуалізація людської особистості не може бути гарантом того, що вона отримає практичне соціокультурне розв'язання. Постановка питання про зміну людських якостей, від яких залежить майбутній розвиток людства, несе небезпеку формування особливостей і рис, імперативно заданих новим, але тепер уже інформаційним суспільством. Замість підпорядкування нових інформаційних технологій здійсненню людини індивідуальним буттям, людина може бути їм підпорядкована. Не інформаційні технології перетворюються у засоби для людини, а навпаки. Іншими словами, потреба

особистісного виміру соціокультурного поступу і надалі залишиться лише теоретичним прогнозом. Рівень можливості подібного не такий вже й незначний, якщо врахувати досить стійку тенденцію (особливо в соціально-політичній сфері) осмислення людини як індивідуального вияву соціальності та факт сучасних можливостей маніпулювати людською свідомістю, створюючи ілюзію особистих, творчих кроків, у той час, як вони досить майстерно продиктовані з позицій інтересів певних політичних сил, що персоніфікують собою соціальне ціле. Але останнє, незалежно від форми, не є універсальним, бо завжди залишається частиною. Лише особистість «замкнена» на універсальне.[8, 22]. Не суспільство співвідносне з універсумом як сукупністю наявного і потенційного, а людина як особистість.

Чи зможе людина в сучасній соціокультурній ситуації зберегтися в іпостасі особистості, спроможної здійснювати вчинки і бути відповідальною за них, чи вона постане в «одномірності» соціального індивіда, позбавленого самості? Чи дано їй підпорядкувати собі («замкнути на себе») бурхливу стихію соціокультурного буття, чи вона залишиться човником, що невідомо куди несуть хвилі? За своєю сутністю ці питання не нові для філософської думки, вони ставились і по-різному пояснювались протягом усієї європейської історії, однак лише наш час наповнив їх досить вагомим футурологічним змістом.

Проблема людської індивідуальності є досить актуальною і для сучасного українського суспільства, що обрало собі за історичні орієнтири європейські цінності, ринкові відносини та правову державу. Здійснення соціально-політичних та економічних перетворень в горизонті цих орієнтирів неможливе без усвідомлення значущості індивідуально-особистісного буття для їх реалізації. Проте сформована в умовах тотальної колективності суспільна свідомість звично розглядає індивідуальне буття через призму індивідуалізму, суттю ж останнього, як певної світоглядної настанови, «є в остаточному підсумку абсолютизація позиції окремого індивіда в його протиставленні суспільству, до того ж не якомусь певному суспільному устрою, а суспільству взагалі» [10, 206]. Абсолютне протиставлення колективізму індивідуалізму, таке чорно-біле мислення, сформувало стереотип, згідно з яким колективізм – це завжди добре, в той час як індивідуалізм – погано. Звідси, суспільство і людська індивідуальність сприймалися сторонами протиріччя, яке повинно було вирішуватись на користь першого, що означало повну підпорядкованість людини суспільству, а людська індивідуальність редукувалась до конкретних виявів соціальності.

Маючи на меті входження України в європейський соціокультурний простір, наше суспільство повинно як теоретично, так і практично усвідомити той факт, що окреслена модель відносин “суспільство-індивід” не відображає багатомірності соціальних реалій, а є виявом ідеологічної тенденції та дослідницької однобічності. Методологічно хибною підвалиною такої однобічності є те, що модель протиставлення суспільства та індивіда береться не лише в «граничній» формі її розвитку, але при цьому ще й очищено, полишаючи за кадром багато тих, реально існуючих в суспільстві чинників та механізмів, які не дають даному протиріччю досягти “граничної форми розвитку...”[6, 171]. Мається на увазі те, що в європейському культурному ареалі розвиток індивідуальності урівноважується розвитком правової держави, форм регулювання та правопорядку, котрим притаманна стабільність та здатність гасити крайні прояви індивідуалізму. Водночас відбувалось становлення демократії, котра відповідає прагненню людини до самореалізації та створює простір для її прояву, продукуючи необхідні для цього умови. Через механізми демократії емпіричні індивіди включені в процеси продукування законів функціонування правової держави, що у свою чергу сприяє розвитку правосвідомості, поваги до законів та інститутів правопорядку.

Для України освоєння цієї традиції є життєво необхідним, оскільки розрахуватися із своїм тоталітарним минулим – це не просто відкинути, заперечити його (в запереченні, а особливо у поширеному в нашому сьогодні

умогляду його варіанти, є той риф, об який можуть розбитися усі демократичні наміри – суть його в тому, що заперечення живе за рахунок змісту того, що воно заперечує), необхідно створити такі соціокультурні умови, котрі б стали суттєвою перешкодою для спроб його відновлення в будь-яких нових формах. Проте використання історичних надбань європейської цивілізації в їх зовнішніх соціально-політичних виявах, без прояснення тих глибинних культурних підвалів, на яких він ґрунтується, буде носити характер зовнішнього запозичення і не дасть бажаних результатів.

Джерела та література:

1. Белл Д. Культурні суперечності капіталізму // Сучасна зарубіжна філософія. Хрестоматія. - К., 1996.
2. Бытие человека в культуре (опыт онтологического подхода). - К., 1991.
3. Вебер А. Германия и кризис европейской культуры // Культурология. XX век: Антология. - М., 1995.
4. Вебер М. Наука как призвание и профессия // Избранные произведения. - М., 1990.
5. Горелов А. От расщепленного человека к целостной личности // Общественные науки и современность. – 1991. - №1.
6. Замошкин Ю.А. За новый подход к проблеме индивидуализма// О человеческом в человеке. – М., 1991.
7. Зеленев Л. А. Принципы самоорганизации социума // Мир человека. - Нижний Новгород, 1993.
8. Мамардашвили М. Называть вещи своими именами // Знание - сила. 1990, № 12.
9. Печчеи А. Человеческие качества. - М., 1985.
10. Философский энциклопедический словарь. – М., 1983.

Марія Сокол

●

ГЕГЕЛІВСЬКА ДІАЛЕКТИКА ОБ'ЄКТИВНОГО ДУХУ

Діалектика в розумінні й застосуванні Гегеля являє собою як абсолютний метод пізнання, так і іманентну душу самого змісту, предмета розгляду. Тому вся система філософії права є тотожною діалектичному методу в дії.

Трьома основними сходами духу є: суб'єктивний дух (до категорії почуття, мислення, свідомості); антропологія, феноменологія й психологія містять свою антитезу в об'єктивному дусі (право, мораль, моральність); їх синтезом стає абсолютний дух (мистецтво, релігія, філософія). Таким чином, філософія права у рамках гегелівської філософії являє собою філософію об'єктивного духу. Діалектичну тріаду об'єктивного духу становлять: абстрактне право, мораль, соціальна етика.

Об'єктивний дух - це той ступінь розвитку духу (і всесвітньої історії), коли воля вперше здобуває форму реальності, тобто наявного буття у вигляді державно-правових формоутворень (право, держава, суспільство). Дух виходить зі своєї суб'єктивності, пізнає й здобуває зовнішню реальність своєї волі, тобто «об'єктивність духу входить у свої права» [1]. Таким чином, у «Філософії права» розвиток об'єктивного духу дається через розкриття діалектичного руху поняття права: від абстрактного права до моралі, а потім до моральності (родини, цивільного суспільства і держави).

Увесь апарат гегелівської філософії права покликаний освітити і прояснити процес діалектичного розвитку і реалізації єдиного початку і єдиної тотальної цілісності - об'єктивного духу - у безлічі необхідно пов'язаних його проявів і заходів саморуху. Цим, зокрема, зумовлена така важлива специфічна риса гегелівського поняття апарата й системи філософії права, як діалектична пластичність (взаємозамінність, взаємоперехідність, плинність) гегелівських понять.

У гегелівському трактуванні питань про предмет і метод філософії права діалектичний метод визначає характер предмета дослідження і, по суті, конструює, створює його, а предмет дослідження зводиться до поняття апарату методу. Тотожність предмета й методу гегелівської філософії права означає їх однаково значущий характер і рівність їхнього змісту.

Гегелівська філософія права, будучи застосуванням діалектики до специфічної предметної сфери суспільних, державних і політико-правових явищ, містить явно або приховано власну логіку цієї предметної сфери і надає останній політично значимі риси всупереч свідомій гегелівській установці «логізувати» політику. Це чітко проявляється в політико-правових результатах застосування Гегелем понятійного апарату й теоретичних конструкцій діалектики при дослідженні об'єктивного духу.

Можна виділити в структурі політико-правового змісту гегелівської філософії права два компоненти:

а) конкретно-історичний компонент — історично конкретні політичні погляди, розвинені Гегелем у «Філософії права», і

б) теоретичний компонент — сукупність політично значимих положень, що випливають із гегелівського застосування діалектики в сфері політики [3].

У сфері філософії права діалектичний метод розвивається в систему філософсько-теоретичних конструкцій, за допомогою яких обґрунтовуються певні політико-правові погляди. Для самого Гегеля обидва елементи структури політичного змісту «Філософії права» (конкретно-історичний і теоретичний) наведені в нерозривній тотожності.

Історично конкретні і певні погляди на державу й право, розвинуті в «Філософії права», свідчать із усією очевидністю про буржуазний характер політичної позиції Гегеля. Однак характеристика політичної позиції Гегеля як історично прогресивної і буржуазної не вичерпує політичного змісту гегелівської філософії права. Самі по собі історично-конкретні політичні погляди подільні і їх можна обґрунтовувати.

Відповідаючи потребам прогресивного розвитку Німеччини, ці буржуазно-політичні погляди в тій або іншій формі і мірі поділялися багатьма представниками тодішньої німецької громадськості, у тому числі буржуазними лібералами, демократами та іншими представниками. Відповідне гегелівське філософсько-теоретичне обґрунтування цих поглядів дозволяє говорити про своєрідну політико-правову концепцію й специфічне вчення в історії політичної думки.

Специфіка політичного змісту вчення Гегеля зумовлена його діалектичною позицією. Сам Гегель, підкреслюючи своєрідність власного філософського погляду проблем права і держави, звертав увагу на теоретико-концептуальну сторону політико-правового вчення. «Мислячи ідею держави, - підкреслював він, - треба мати на увазі не особливі держави, не особливі інститути, а ідею для себе, цього дійсного Бога» [2]. Гегелівська політична діалектика як складова частина структури політико-правового змісту філософії права являє собою понятійний апарат діалектики, застосований у сфері політики й права і внаслідок цього отримує новий зміст.

У філософії Гегеля мається на увазі застосування діалектики до держави, права, політики. Тому прийняття отриманої поза рамками «Філософії права» дедукції поняття права, рівносильне прийняттю всієї гегелівської доктрини, тому що в понятті права - цьому своєрідному троянському коні - в абстрактній формі утримуються всі наступні, більш конкретні діалектичні визначення політичного життя людини, суспільства, держави.

У філософії права, як і у всій гегелівській філософії, пізнання світу об'єктивного духу збігається з його конструюванням, відтворенням. З погляду гегелівської політичної діалектики це означає, що прийоми дослідження й висвітлення проблем права, держави в «Філософії права» без подальшого спеціального обґрунтування перетворюються в правила соціально-політичного й державно-правового життя, у стандарти політичного буття. Сама передумова

діалектичної гносеології, тотожність мислення і буття перетворюється в основу політичного світосприйняття і світоглядної орієнтації, у концепцію тотожності розумного й дійсного в державно-правовому й політичному житті, у тезис про розумність всієї цієї сфери.

Гегелівська методологія конкретизації поняття, руху від абстрактного до конкретного безпосередньо позначається на політичному змісті філософії права й трансформується в істотну характеристику гегелівської політичної діалектики.

У «Філософії права» чітко видно, що, як здається спочатку, політично нейтральний понятійний апарат все більше наповнюється політико-етичним змістом, конструюючись саме в політико-етичну концепцію і позначаючи певну політичну та етичну позицію.

Вихідна характеристика права, як ідеї волі, носить у Гегеля характер логічної істини, апріорної щодо реальних політико-правових явищ. Поняття права самозаглиблюється і рухається від абстрактного до найвищого, тобто конкретно-істинного [5]. В ході цього руху абстрактні форми виявляють свою неспроможність і як несправжні і неістинні «знімаються».

У плані політичних та етичних результатів гегелівського застосування діалектики це перетворення процедури і схеми діалектичного руху поняття права в таблиць про політичні ранги суб'єктів суспільного й державно-правового життя. У русі й грі логічних понять у гегелівській філософії права вирішуються політичні долі. Особистість, родина, суспільство, держава - це не тільки черговість гегелівського дослідження, але й шкала їх цінностей, що визначає їх значимість у діалектично ієрархічному політичному житті.

Тріадичний порядок розгляду сфери об'єктивного духу зумовлений діалектикою реалізації поняття права, здобуває безпосередній політичний зміст, оскільки міра конкретизації поняття є прямим показником політико-правової значимості різних суб'єктів і їхніх відносин. Від абстрактного до конкретного (від особистості до держави) йде лінія росту розуму й дійсності права відповідних суб'єктів. Прогрес волі в гегелівській політичній діалектиці з'являється як система субпідрядності суб'єктів і сфер політичного життя, як ієрархія й субординація права, як торжество держави - хода Бога у світі.

Діалектика «переходів» у гегелівській політичній діалектиці служить легітимації ієрархічної системи прав [4].

Більш конкретне право, що знімає попереднє, разом з тим і підкоряє собі це більш абстрактне право. Цим, зокрема, зумовлена суперечливість суджень про одне й те ж у різних частинах «Філософії права», наприклад, у вченні про абстрактне право й моральність. Так, якщо у вченні про абстрактне право обгрунтовується вільна приватна власність, у розділі про моральність Гегель підкреслює розумність майорату, «невідчужуваної» земельної власності.

Абстрактне право не має самостійного існування й здобуває новий дійсний зміст лише у світлі права держави і морального цілого. Значення абстрактного права конкретизовано Гегелем у вченні про моральність, але таким чином, що ціле поглинає попередні «абстрактні» моменти.

Сам принцип гегелівського трактування процесу «конкретизації», співвідношення конкретного й абстрактного, цілого й частини виходить із ідеї конкретної тотальності. Істина абстрактного дана в конкретному. Тому, зберігаючись у відділах про абстрактне право й мораль, судження лише в тій мірі дійсні, у якій це остаточно проясняється й підтверджується у вченні про державу, у відділі про моральність, де поняття конкретизоване. При цьому різночитання й розбіжності між різними розділами «Філософії права» викликані не змінами позиції Гегеля протягом однієї роботи - позиція єдина, а самим принципом гегелівської філософії.

Теоретичні конструкції гегелівської філософії права - концепція розумної дійсності, розуміння і зображення процесу суспільно-політичного життя у вигляді торжества конкретного над його складовими частинами й абстрактними

моментами, методологія і прийоми конкретизації поняття права, реалізація волі в ієрархічній системі прав, трактування держави як істини і мети всього об'єктивно-духовного розвитку й т.п. - усі ці положення несуть досить істотне політично значиме навантаження у всій гегелівській філософії права.

Обґрунтування конкретних, історично прогресивних, політико-правових поглядів супроводжується в «Філософії права» формуванням антиліберальних теоретичних конструкцій і моделей гегелівської політичної діалектики і завершується апологією держави, зведеного на вершину ієрархічного суспільно-політичного життя. Тим самим Гегель філософськи виправдовував і зміцнював і без того широко розповсюджену марновірну віру в державу та її непогіршеність.

Джерела та література:

1. Гегель Г.В.Ф. Философия права. – М.: Мысль, 1990.
2. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук: В 3 т. — М.: Мысль, 1974. – Т. 3.
3. Дворцов А.Т. Гегель. – М. - Наука, - 1972.
4. Нерсисянц В.С. Гегелевская философия права. М. - 1983.
5. Шинкарук В.И. О месте права в формообразованиях человеческого духа в философии Гегеля // VI международный гегелевский философский конгрес. М. - 1968. - С. 19.

Тамара Кушерець

**ПОКОЛІННЯ ЯК СУБ'ЄКТ ІСТОРІЇ
В ФІЛОСОФІЇ ХОСЕ ОРТЕГИ-І-ГАССЕТА**

Аналіз людської суб'єктивності завжди має місце в історії філософії, але в певні моменти розвитку суспільства, які називаються „кризовими”, інтерес до всього комплексу пов'язаних з нею проблем загострюється. Відбувається це тому, що в такі періоди кожній людині доводиться самостійно визначати свою позицію перед обличчям різних суспільних процесів, тобто робити вибір. У такі періоди збільшується попит на філософські вчення, орієнтовані на проблеми існування в світі людини як індивіда. Саме таким для нашого часу є вчення іспанського філософа Х.Ортеги-і-Гассета, світобачення й світовідчуття якого є, за висловом В.Табачковського, надто особистісним, надто іспанським й водночас надто загальнолюдським, а його творча спадщина особливо близька світоглядній ментальності українства. (Див. 8, с. 4-14).

Ортега-і-Гассет найбільш послідовно розвивав тему суб'єкта історії в полеміці з філософією Нового часу. При цьому він не заперечував доцільність використання цього терміну, а навпаки, збагатив його новим змістом, пов'язаним з основними засадами „філософії життя”. У його праці „Тема нашого часу” дві тенденції, що вступають у конфлікт у європейській філософії історії – колективістська та індивідуалістична - визнаються однаково хибними. Для першої основою історичного процесу є дії „дифузних множин”, для другої - історичними діючими особами є виключно індивіди. „Активний, творчий характер особистості є дуже очевидним для того, щоб ми могли прийняти колективістський образ історії. Маса є сприйнятливими, вони обмежуються підтримкою або опором людям, наділим особистим життям та ініціативою. Але, з іншого боку, одинокий індивід є абстракцією. Історичне життя – це співіснування. Життя видатної індивідуальності полягає якраз у всеохоплюючому впливові на маси. „Героїв” неможливо відділити від мас” (7, с.4).

Рушійною силою, що призводить до історичної трансценденції, є зміни у світосприйнятті, яке пов'язане зі змінами у світогляді не окремих однаків, а цілого покоління. Вводячи поняття покоління, іспанський філософ вирішує конфлікт між колективістським та індивідуалістичним підходами. „Покоління, -

пише він, - це не жменька одинаків і не просто маса: це ніби нове цілісне соціальне тіло, що має і свою вибрану меншість, і свій натовп, закинута на орбіту існування з певною життєвою траєкторією. Покоління, динамічний компроміс між масою та індивідом, є найважливішим історичним поняттям і є, так би мовити, тією траєкторією, по якій рухається історія” (7, с.5).

Ортега-і-Гассет розуміє, що покоління не є соціально однорідним утворенням. В його межах можуть знаходитися індивіди, що дотримуються найрізноманітніших установок і навіть відчувають себе антагоністами, будучи представниками різних класів. Але за усіма цими розбіжностями, за усіма „за” і „проти” легко можна розгледіти спільні ознаки, оскільки і ті, й інші є людьми „свого часу”, тому у них більше подібного, ніж відмінного. Так, реакціонер і революціонер XIX століття набагато ближчі один до одного, ніж до будь-кого з представників XX століття.

На думку іспанського філософа, ніщо так яскраво не свідчить про народ і кожну епоху в його історії, як стан зв'язків між масою та провідною меншиною. „Громадська діяльність – політична, інтелектуальна чи виховна - має, як говорить сама назва, такий характер, що окремий індивід, хоч би який геніальний, не годен здійснювати її ефективно. Громадський вплив або, якщо віддати перевагу іншій назві, соціальний вплив має свої витoki в енергіях, дуже відмінних від тих, що діють у приватному впливові, який кожен може справляти на ближнього. Окрема людина є соціально дієвою не своїми індивідуальними якостями, а соціальною енергією, яку заклала в ній маса. Її особисті таланти є лиш мотивом, нагодою або приводом для того, щоб сконденсувати соціальний динамізм” (4, с. 169).

Для автора „Теми нашого часу” не конфлікти з приводу перерозподілу матеріальних ресурсів, не боротьба за владу, а діяльність по відтворенню/перетворенню культурної спадщини виступає інтегруючою силою в межах покоління. „Для кожного покоління життя є роботою у двох вимірах: в одному воно отримує пережите іншими поколіннями – ідеї, оцінки інститути тощо; в другому – віддається спонтанному потокові власного життя” (7, с. 6). Звичайно, що ставлення до власного і до отримуваного не може бути однаковим. Створене іншими у своєму завершеному вигляді постає як священне, здається нерукотворним і вважається самою реальністю. Навпаки, спонтанне світовідчуття, те, що мислиться і відчувається самими людьми, ніколи не видається їм завершеним, застиглим, ніби деякий предмет.

Дух кожного покоління Ортега-і-Гассет ставить у пряму залежність від співвідношення між відтворенням отриманого у спадок та створенням нового в культурі. Він виділяє два типи епох: кумулятивні та епохи заперечення або полеміки. У першому випадку молодь солідарна з літніми людьми та підкоряється їм у всіх сферах суспільного життя. У другому, оскільки мова йде не про збереження та накопичення, а про заперечення та заміну, старші люди замінюються молодими. „Це часи юних, епохи оновлення та креативної войовничості” (7, с. 6). Цю ж саму думку трохи пізніше висловлює К.Мангейм: „Особлива функція молоді полягає в тому, що вона – оживлюючий посередник, свого роду резерв, що виступає на передній план, коли таке оживлення стає необхідним для пристосування до швидкоплинних або якісно нових обставин” (3, с. 444).

Розмірковуючи про історію в рамках „філософії життя”, іспанський філософ не міг не виявити певних великих ритмів історії – зміни епох старіння та епох літніх людей. Проте свою модель метаісторії він не розглядає як абсолютну, бо вважає, що, окрім виділених ним по відношенню до поколінь ритмів, мають місце й інші, наприклад, виділені за статтю. Так деякі незрозумілі інститути, звичаї, ідеї, міфи несподівано отримують своє пояснення, коли припустити, що деякі епохи формувалися та були керовані жінками. Деякий натуралізм основної філософської категорії, а саме категорії життя, переноситься мислителем і на характеристики покоління, яке підпорядковується певним законам. „Життя – це серія фактів, керованих законом. Коли ми саджаємо в землю насіння якогось дерева, то передбачаємо і весь нормальний процес його існування. ... Ми знаємо,

що із насіння черешні не виросте крона тополі” (7, с. 9). Кожен шабель в історії будь-якого народу є підготовчим по відношенню до наступного, але жорсткої залежності від минулого або трансцедентного тут не спостерігається. Людське життя розглядається як процес внутрішнього розвитку, і тому найважливіші події не приходять до нього іззовні, не „валяться на суб'єкта” – індивіда або народ, а виростають з нього, „як квітка або плід із насіння”.

Над кожним поколінням, на думку Ортеги-і-Гассета, тяжіє суворий імператив: перетворити навколишній світ у відповідності з характером своєї спонтанності. Це своєрідна історична місія або покликання, за здійснення якого кожне покоління несе відповідальність. Єдиним прийнятним моральним імперативом філософ вважає висловлений двадцять шість століть тому Піндаром: „Стань тим, чим ти є”. Для глухих до власного покликання, для своєрідних дезертирів існує покарання – життя у вічному розладі з самим собою, відчуття життєвого краху.

Мислення в європейській філософській традиції визнавалось основною характеристикою суб'єкта. Представник філософії життя не заперечує повністю цього факту і вважає, що думка є найрухомішим здобутком людини, тому вона легко піддається впливу навіть незначних змін життєвих почуттів. Звідси він робить висновок, що перший найнепомітніший відбиток нового часу проявляється саме в мисленні. Тому нові історичні тенденції, які перебувають у стані свого зародження і є дуже слабкими, будуть поміченими людьми із споглядальним, а не активним темпераментом. Для того, щоб модифікація в історичному лоні дійшла до рівня мас, вона повинна спочатку вплинути на вибрану меншість. „Від сьогоднішньої думки залежить життя на площах завтра”, - заявляє філософ.

Політика, на його думку, є однією із другорядних функцій історичного життя – в тому смислі, що вона є простим наслідком усіх інших. Тут Ортега-і-Гассет навіть визнає правильність деяких мотивів марксистської теорії, в цілому не сприймаючи її. „Коли стан духу починає заявляти про себе в політичних рухах, він уже повинен був пройти по усіх інших функціях історичного організму. Політика є взаємним тяжінням одних мас до інших” (7, с. 11).

Проте автор „Теми нашого часу” лише частково пов'язує життя людини з розумовою активністю і вказує на недопустимість перебільшення ролі інтелекту в історії. Він вважав, що представники європейського раціоналізму за усіма відмінностями, що існують між людьми, припустили існування абстрактного суб'єкта, спільного для європейця і китайця, сучасника Перикла та наближеного до двору Людовика XIV. „Цю спільну основу, позбавлену варіацій та індивідуальних особливостей, Декарт назвав „розумом”, а Кант – „раціональною істотою” (7, с. 13).

З точки зору раціоналізму, історія з усіма її нескінченними перипетіями позбавлена смислу і є, власне кажучи, історією перешкод розуму на шляху його самовиявлення. Раціоналізм є антиісторичним, бо в системі Декарта, батька сучасного раціоналізму, у історії немає власного місця. Картезіанська людина, будучи інтелектуально довершеною, є глухою і сліпою до усього, не пов'язаного з розумом. Ні минуле, ні майбутнє не мають для неї жодного значення. Завдання чистого інтелекту полягає у конструюванні майбутнього як остаточного соціального порядку. Як доповнення (додаток) до політики раціоналізм є „революціонізм”. Філософ вважає, що перш ніж бути справедливим, суспільство має бути здоровим. „Отже, раніше за етику і право, з їхніми схемами про те, що має бути, повинен говорити здоровий глузд з його інтуїцією, того що є” (4, с. 178). Революціонером, на думку Ортеги-і-Гассета, людина є у тій мірі, в якій вона нездатна відчувати історію, сприймати і в минулому, і в теперішньому дії іншого розуму – розуму життєвого, а не чистого. Одним із завдань життєвого розуму є створення для людини системи особистих переконань, істинних для її інтерпретації світу. Від цих ідей або переконань будуть залежати в майбутньому і рішення індивіда, і його поведінка, і життя в цілому.

Міркування є лише частиною життя людини, так само як і бажання (воління). Акт

волі, за висловом філософа, „вистрілює із самого центра суб'єкта. Це енергійна еманация, імпульс, що піднімається із органічних глибин. Бажати, у строгому смислі слова, - означає бажати зробити щось. Любов до чогось, прости бажання чогось, звичайно входить до підготовки вольового акта, але не тотожне йому. Власне ми бажаємо тоді, коли окрім бажання, щоб речі залишалися такими як є, вирішуємо реалізувати наше бажання, виконати ефективні дії, котрі б перетворили дійсність” (7, с.18).

Іспанський мислитель „темою свого часу” називає надання розуму життєвої сили, в біологічній локалізації розуму, підпорядкованості його спонтанному. Не потрібно заперечувати розум, треба лише стимулювати його у претензії на верховну владу. Місію нового покоління він вбачає саме у тому, щоб перевернути співвідношення між розумом і спонтанністю, між культурою та життям (духовністю та життєвістю), бо „немає культури без життя, немає духовності без життєвості” (7, с. 21)

Ортега-філософ активно виступав проти „культуралізму”, тобто проти бачення культури як системи ідей, що існують поза людиною. Культура виростає із життєвих коренів суб'єкта і на момент творення є спонтанністю, „суб'єктивністю”. Та з часом наука, мораль, мистецтво, релігійні вірування, юридичні норми відриваються від суб'єкта і здобувають власне існування, значення, престиж, авторитет. Ортега-і-Гассет вважає, що настає момент, коли саме всепороджуюче життя вклянається своєму творінню, підкоряється та служить йому. Об'єктивована культура постає перед суб'єктивністю як об'єкт, як те, що протистоїть суб'єкту як його закон. Але таке протистояння життю, ця дистанція по відношенню до людини повинна утримуватися у деяких межах. „Культура є живою, поки вона отримує прилив життя від суб'єктів. Коли він припиняється, культура віддаляється і неодмінно засихає, стаючи священнодійством. У культури є і свій час народження, і час священства; час ліричний і час початку окостеніння, час завершення. В епохи реформ, на зразок нашої, потрібно відмовити в довірі до завершені культури та сприяти культурі, що народжується” (7, с. 25) Мова йде про європейську культуру, бо мислення східної людини ніколи не відривалось від суб'єкта. Існування за традицією відрізняється від існуючого від імені культури. Днем народження Європи іспанський мислитель називає той час, коли Сократ на афінській площі відкрив розум.

Як бачимо, Ортега-і-Гассет не пропонує втечу від дійсності. Він закликає сучасне покоління як суб'єкта до творення нової культури. Паростки нового світосприйняття він помічає на прикладах молодіжного мистецтва, що отримало назву спортивного або святкового відчуття життя. У ХІХ ст. обожнювалась праця, бо так званий „культурний прогресизм” оцінював діяльність людини з точки зору її результатів – обов'язок перед культурою зобов'язував людоство до виконання певних дій. Зусилля для їх здійснення мали характер обов'язку. У ХХ ст. „праці протистоїть інший тип зусиль, що не породжується примусом, а є вільним, щедрим імпульсом життєвих можливостей – це спорт” (7, с. 43). Життя має створювати свої блискучі творіння ніби граючись, не надаючи їм великого значення. Для творчості нових малярів, вказує філософ, „мистецтво є нагальною проблемою, а не готовою відповіддю, суттєвим змаганням, а не пасивною розкриткою. ... Тільки такі люди можуть зацікавитись тим, що є більш ніж мистецтвом, - рухом до нього, наполегливим вправлінням, жагою експериментування, примірянням” (6, с. 306).

Ортега ствержував залученість людини до її світу, більше того нерозривність людини та її світу. Свій задум він висловив у формулі „Я є Я і мої обставини”. Під останніми іспанський філософ розумів як природне, географічне оточення, так і культурне, соціальне. Людина поставала представником конкретно-історичного світу, від якого значною мірою залежав її світогляд. Але ця обставина не означала уніфікацію поглядів представників одного покоління. Ортега відстоює світоглядний плюралізм, тобто необхідність самостійного осмислення світу кожною людиною з позиції власної перспективи та визнає право кожного на власну істину про світ.

Іспанський філософ одним із перших вказав на факт виникнення „масової” свідомості в європейському житті, заявивши, що на авансцену сучасної історії вийшов носій цієї свідомості, що нав'язав суспільству свої смаки, силою утвердивши своє право „не бути правим”. Під масою він розумів не деякий клас, а „радіше рід людини, який нині можна знайти серед усіх соціальних класів” (5, с. 80), і пов'язаний з тенденцією направляти процес цивілізації, не знаючи або ігноруючи принципи її розвитку. Представник масової свідомості – це людина, що позбавлена інтересу до інтерпретації Універсума як цілого, а тому така, що живе без власного „життєвого проекту” та відчуває задоволення від ідентифікації з іншими. В праці „Повстання мас” проявилася різка реакція Ортеги на виникнення „масової культури” та „масової свідомості”, що передбачають відмову людини від осмислення світу і законів свого життя в ньому. В масі людина починає жити міфами, а значить, без істин.

Мислитель розглядав це як типовий симптом, що виникає в історії завжди, коли відбувається „повстання мас”, та наступний апофеоз колективності. „Так, коли в якійсь нації маса відмовляється бути масою, тобто йти за провідною меншиною, нація руйнується, суспільство роздрібнюється і настає соціальний хаос, історична безхребетність” (4, с. 172). Ситуація виявиться безвихідною, коли маса, знехтуючи свою „біологічну” місію – йти за кращими, не сприйме й не прислухатиметься до опії кращих, і в колективному середовищі запанують інші опії маси – завжди неадекватні, недоцільні та наївні. Більшовизм і фашизм – „це типові рухи маси, керовані, як і усі подібні рухи, людьми пересічними, несвоєчасними, без доброї пам'яті, „без історичного сумління” (5, с. 70). „Коли тріумфують маси, тріумфує насильство”, – робить висновок філософ (5, с. 86).

Ортега вважає, що не варто сперечатися, повинна чи не повинна аристократія (еліта) втручатися в утворення суспільства. Він вважає, що це питання вже вирішено з першого дня історії людства: суспільство без аристократії, без добірної меншини не є суспільством. „...Не примус і не користь об'єднали людей в тривкі угруповання, а сила привабливості, якою автоматично користується серед нашої відміни найдосконаліший індивід”. Таким є, на думку філософа, елементарний творчий механізм будь-якого суспільства – взірцевість небагатьох поєднується в податливості багатьох інших. У результаті взірець набуває поширення, і нижчі вдосконалюються в розумінні кращих. „Таким чином, ми можемо визначити суспільство в останній інстанції як динамічну духовну єдність, яку утворюють взірець та його послідовники. Це означає, що суспільство самою своєю природою є апаратом удосконалення” (4, с. 180-182).

Філософське вчення Ортеги пронизане установкою на те, що життя вимагає від людини постійних його інтерпретацій. Тим самим мислитель намагався орієнтувати людину на необхідність визначати свою позицію в світі власними внутрішніми установками, а не заданістю з боку оточення. Кожен повинен продертися крізь нашарування смислів, котрі соціум наклав на те чи інше явище світу, та, виконавши цю складну роботу, зустрітися з ним в його первинності та самостійно його осмислити. В такій формі він поставив питання про особистісну позицію, а значить, про відповідальність людини.

Отже, іспанський філософ здійснює реконструкцію класичного поняття суб'єкта історії, виходячи з методологічних засад „філософії життя”. Він рішуче заперечує зведення основних характеристик суб'єкта до „чистого розуму”, як це мало місце в класичній раціоналістичній філософії. Виходячи з базової для розуміння світобудови, природи та історії категорії „життя”, Ортега наділяє суб'єкта волею, а також „життєвим розумом”, з характерними для нього завданнями створення особистих переконань та інтерпретацій світу. Покоління, що є „основним історичним поняттям” у філософії іспанського мислителя, має і свою внутрішню структуру, і свою внутрішню динаміку. Найважливішим вкладом Ортеги-і-Гассета у розвиток категорії суб'єкта історії є, врешті-решт, встановлення зв'язку суспільного розвитку з соціокультурною ситуацією, в якій існує та діє

людина. Це, в свою чергу, стало важливим етапом у переосмисленні основ субстанціонального мислення, в рамках якого формувалося класичне уявлення про суб'єкта історії.

Джерела та література:

1. Гайденко П.П. Хосе Ортега-и-Гассет и его „Восстание масс” / Вопросы философии, 1989, № 4
2. Зыкова А.Б. Хосе Ортега-и-Гассет: поиски новой философии / Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия? – М.: Наука, 1991. - С. 353-383.
3. Манхейм К. Диагноз нашего времени. – М.: Изд-во Юрист, 1994.
4. Ортега-и-Гассет Х. Безхребетна Іспанія / Ортега-і-Гассет Х. Вибрані твори. – К.: Основи, 1994. – С. 140-196.
5. Ортега-и-Гассет Х. Бунт мас / Ортега-і-Гассет Х. Вибрані твори. – К.: Основи, 1994. – С.15-139.
6. Ортега-и-Гассет Х. Мистецтво в теперішньому і майбутньому / Ортега-і-Гассет Х. Вибрані твори. – К.: Основи, 1994. – С. 306-315.
7. Ортега-и-Гассет Х. Тема нашего времени / Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия? – М.: Наука, 1991. – С. 3-51.
8. Табачковський В. „Стань тим, чим ти є” / Ортега-і-Гассет Х. Вибрані твори. – К.: Основи, 1994. С. 4-14.

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Віктор Терлецький

МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ У ПОШАНУВАННІ ТА ДОСЛІДЖЕННЯХ НАЩАДКІВ

«Він був одним з тих небагатьох людей, які з першої ж зустрічі з ними викликають миле почуття задоволення: якраз цю людину ти давно чекав, саме для неї у тебе є якісь особливі думки!», - писав Максим Горький у спогадах «М.М.Коцюбинський» [1]. З ним його поєднувала велика і міцна, плідна дружба. А в іншому місці зазначив: «Рідкісної душевної краси і благородства був Михайло Коцюбинський. Чарівна людина і справжній поет. Читаймо його прекрасні твори. У нього є чого навчитися».

Кому, як в першу чергу, не членам родини письменника, було усвідомити його велич і впродовж усього життя пронести пошанування, досліджувати літературну спадщину, намагатися відтворити найменші деталі життєвого шляху, спілкування Михайла Михайловича, зокрема, з людьми Чернігівщини чи то уваги до них.

Назвемо, перш за все, Ірину Михайлівну Коцюбинську /1899, Чернігів-1977, там же/. З-під пера молодшої дочки письменника вийшла ціла низка літературознавчих праць, серед них - «Спогади і розповіді про М.Коцюбинського» /1965/, «Михаил Коцюбинский» /1969/, «Т.Г.Шевченко в родині М.Коцюбинського» / «Вітчизна»-1961-№5/. Майже до останніх років життя вона намагалася зібрати якомога більше матеріалів, даних про батька, його стосунки з людьми Сіверянщини чи то тих, які більшою чи меншою мірою були причетні до справ Михайла Коцюбинського. Це засвідчують, зокрема, її п'ять листів 1970-1972 років до автора цієї статті.

23 січня 1970-го вона писала: «Шановний Віктор Володимирович! Мені стало відомо, що Ви, аматор краєзнавчої справи, розшукуєте цікаві матеріали не тільки про наш Поліський край, а й про наших знаменитих людей - письменників, мислителів /Шевченка, Марка Вовчка, М.Коцюбинського/.

Я збираюся написати для видавництва «Молодь», редакція «Життя славетних», більш об'ємну книгу про батька, ніж вийшла в тому році під заголовком «Михаил Коцюбинский». Тому намагаюсь зібрати ще додаткові матеріали про нього та його оточення. Якщо у Вас є дещо новеньке для мене, дуже просила б поділитися».[2]

А далі Ірина Михайлівна підштовхувала мене до конкретних справ – пошуків. Певно, сподівалася, що мені вдалося дещо відшукати про осіб, які її цікавили: «Чи не маєте у себе згадок про знайомство М.Коцюбинського з Котькаловим Олександром Андрійовичем (машиніст на паротязі в Конотопі?)».

На жаль, я нічого не знаю про нього й досі. Двома місяцями згодом, а точніше

31 березня 1970 р., за дорученням Ірини Михайлівни мені написав Ю.Р.Коцюбинський. Я працював тоді завучем в школі №3 м.Шостки. І вирішив створити при ній літературний музей /бодай в одній маленькій кімнатці!/, висвітливши діяльність тих письменників, які життям або творчістю були пов'язані з нашим краєм. До цього спонукало й те, що за два останні роки на сторінках місцевої газети я надрукував статті майже про п'ятдесят літераторів під рубрикою «Літературная енциклопедия Шосткинщины» /тоді газета на батьківщині засновника першого українського фонетичного правопису – «кулішівки», автора «Чорної ради», «Записок о Южной Руси» виходила російською мовою/.

Юлій Романович повідомив про значний /«близько трьох тисяч одиниць»/, вельми цікавий і «ще ніким не опрацьований з літературознавців» архів дружини нашого земляка Пантелеймона Куліша Ганни Барвінок, який зберігається в літературно-меморіальному музеї М.М.Коцюбинського. Сповістив, що деякі матеріали про Ганну Барвінок є у фондах Чернігівського історичного музею. Радив приїхати до Чернігова і попрацювати там.

2 грудня того ж року на моє прохання для літературно-краєзнавчого музею школи Ірина Михайлівна надіслала світлини Миколи Чернявського та Михайла Коцюбинського. Розповіла про деякі інші групові фото, книжки з автографами цих письменників, листи Чернявського до Коцюбинського. Обіцяла сприяти у виготовленні для школи фотокопій.

Чи могли ми /учні-актив музею та я/ не поїхати до музею письменника?! І хоча І.М.Коцюбинська 27 жовтня 1971 року повідомила, що «в музеї М.Коцюбинського для огляду зараз відкритий лише меморіальний будинок, а літературна експозиція перебудовується, тому її оглянути не зможете» /яка шляхетна завбачливість, людяність!/, ми все ж вирушили до Чернігова.

В охайному, чаруючому зір і душу будинку, в кімнаті, де витав дух письменника /здається, то був колишній кабінет Михайла Михайловича/, запитав про Ірину Михайлівну.

- Вона не може вийти /Певно, нездужала/.

- А хто ви і звідки?

Коли доповіли їй, то хвилин через сім-десять, не більше, вона вийшла із сусідньої кімнати. І не тільки привітала нас, але й дещо розповіла, відібравши «хліб» у екскурсоводів. А на останок подарувала мені свою книжку про батька із серії «Жизнь замечательных людей»/Молодая гвардия.-М.,1969/на ній залишила автограф «І.Коцюбинська. 5/11-71 р. м.Чернігів».

Тепер ця книжка завжди на найпочеснішому місці в моїй бібліотеці серед книжок-подарунків багатьох письменників, науковців.

Лістування з нею тривало. Ірина Михайлівна заохочувала мене до співпраці з літературно-меморіальним музеєм М.М.Коцюбинського. Надіслала велике «Оголошення», що на базі музею передбачено створити великий розділ, присвячений життю і творчості письменників, яких зростила чи приймала до себе Чернігівська земля. У тому оголошенні були названі імена майже 60 осіб. А в листі від 25 липня 1972 року директор літературно-меморіального музею М.Коцюбинського, яким вона була протягом багатьох років, особисто пояснила мету того збору матеріалів, експонатів: «Від тов. Рябенка Івана Петровича з Конотопа ми дізнались, що Ви великий ентузіаст в справі пропаганди творчості українських письменників. Тому ми звертаємось до Вас з великим проханням передати нашому музею ті матеріали, які стосуються письменників, вказаних в оголошенні. Бажано було б в оригіналах».

Так, з І.П.Рябенком я активно спілкувався. Цікаво: чи мав він якісь дані про отого О.А.Котьякалова, «машиніста на паротязі в Конотопі»? Чи вдалося що розшукати про нього чернігівцям?

Про письменників, пов'язаних життям, працею з Чернігівщиною, до того 1972 року я друкував статті в нашій сумській пресі. Про П.О.Куліша, К.Д.Ушинського, Марка Вовчка, О.В.Марковича, М.В.Гербея, Лазаря Барановича,

М.О.Максимовича, М.К.Чалого, Д.В.Марковича, М.Ф.Чернявського, М.В.Шугурова, Д.М.Прилюка, Ф.Г.Петруненка, кореспондента Лесі Українки, поета, розстріляного у сфабрикованій справі 7 червня 1938 року в Чернігові за вироком трійки Чернігівського обласного управління НКВС /реабілітованого 19 червня 1957 року/, менш відомих В.Баска, а особливо - Ф.Ладухіна, А.Калиновського, котрий емігрував за кордон. Уже не пам'ятаю, про кого саме надіслав відомості до музею.

30 серпня того 1972 року вже Юлій Романович Коцюбинський повідомляв: «Пробачте, що так забарився з відповіддю на вашу листівку та за бандероль з подарунками музею... Перш за все дуже вдячні Вам за надіслані газети». Саме в них були мої розповіді про тих письменників, імена яких не називалися в «Оголошенні» музею. Тому Ю.Р.Коцюбинський пояснював: «Майте на увазі, що ми маємо створити на базі музею М.Коцюбинського літературний музей Чернігівщини. І для того, щоб пропагувати в такому музеї маловідомих земляків-чернігівців, нам необхідно, крім газетного матеріалу, мати хоча б фото того чи іншого письменника, його твори /краще рукописи/, речі тощо. Ми в оголошенні до друку подали багато ще прізвищ письменників і відомих, і маловідомих, але обласний комітет по пресі залишив лише цих».

Ото така була справа з «маловідомими», та й тими, які були «не до двору» в умовах советської дійсності, тоталітарного режиму.

Не бажали ідеологи соціалістичної системи навіть чути про репресованого Федора Петруненка, пропагувати творчість Анатолія Калиновського з Глухівського повіту, який активно працював на літературній ниві в еміграції здебільшого під псевдонімами «Анатоль Галан», «Іван Евентуальний», «Андрій Чешко». Не бажали навіть згадувати відправленого на Колиму як «ворога народу» поета В.Я.Баска. Це лише згодом, у 1991-ому, в пам'ять про нього Станіслав Реп'ях у співавторстві з П.Киселенком випустив у світ збірку його поезій «Смугляві дні».

З листів Ірини Михайлівни, Юлія Романовича як було не бачити, що вони намагаються зробити музей також центром вивчення історії літературного руху чернігівців, пропаганди їх творчості, розвою літературного життя. Саме про це мріяв свого часу М.М.Коцюбинський. Це читаємо в багатьох рядках згадуваних спогадів про письменника Максима Горького: «Треба б вести, - говорив Коцюбинський, - з року в рік «Літопис прояву людяного», - щороку видавати огляд всього, що створила за рік людина в галузі її піклування про щастя всіх людей...Для демократії такі книги мали б особливо велике значення».

«Людяність, краса, народ, Україна - це улюблені теми розмов Коцюбинського, вони завжди були з ними, як його серце, мозок і славні, ласкаві очі». «Бувало, бачиш: іде він тихо, трішки зігнувшись, оголивши сяючу голову. З тим вдумливим обличчям, як на портреті Жука, бачиш і догадуєшся: думає про свою Чернігівщину»[3].

Проте тут мушу наголосити, що в справі висвітлення життя і творчості письменників /навіть славетних/ часом мають місце факти, я б сказав, не тільки необізнаності, поверхового підходу, але й деякої бездуховності укладачів. Наведу, зокрема, такий приклад.

У енциклопедичному довіднику «Сумщина в іменах» /Суми-2003/, який обсягом понад 600 сторінок вийшов у світ накладом 10 000 примірників, немає статті про... М.М.Коцюбинського. І це при тому, що зв'язки письменника з нинішньою Сумщиною були вельми тісні, не поодинокі.

В лютому 1910 року він приїздив до Конотопа послухати судову справу-самосуд в с.Вихворостів над бідняками, які восени 1905 р. хотіли розподілити угіддя землевласників; цікавився життям села Попівки на Конотопщині, листувався із студентом Глухівського учительського інституту К.Зленком; отримував запрошення від І.Папіна до себе в Глухівський повіт...І це при тому, що ці факти висвітлювалися в сумській пресі [4].

...У першому ж листі до мене І.М.Коцюбинська поставила таке запитання:

«Цікаво, як ставився до творчості Марка Вовчка Михайло Коцюбинський?». Тоді по цій темі я не відгукнувся жодним словом. Та й кому було більше знати про це, як не Ірині Михайлівні?

Лише згодом, в своїй книжці «Кохані славетних» /Глухів-2006/ навів думки про Марка Вовчка ряду осіб.

«Куліш не розумів, скільки дав Маркевичці для розвитку й таланту її перший чоловік О.Маркович, а висловлює надію, що Тургенєв допоможе розвивати далі її талант, надію, яка не справдилася», - писала дочка відомого історика Лівобережжя О.М.Лазаревського та його дружини з містечка Воронежа Глухівського повіту Г.М.Шрамченко Катерина Лазаревська.

З цим судженням була співзвучна педагог, письменниця Софія Русова з Чернігівщини: «Звідтоді /виїзд за кордон. - **В.Т.**/ Марко Вовчок цілком відходить від українського руху, зовсім не цікавиться українською літературою, не визнає наших культурно-політичних змагань». А М.І.Петров у своїй праці «Очерки истории украинской литературы 19 ст.» / К.,1884/ наголосив: «Зі смертю його / О.В.Марковича. - **В.Т.**/ - вмерла для української літератури і Марко Вовчок, продовжуючи працювати на ниві загально-російської літератури» [5].

Хтозна, чи не такої, не висловленої друком думки, був також М.М.Коцюбинський, який упокоївся на Болдиних горах на Іллінському кладовищі Чернігова всього за 20 м від могили О.В.Марковича, що сталося майже 46 роками згодом.

Чому так цікавили Ірину Михайлівну зв'язки М.Коцюбинського з нинішньою Сумщиною? Чи тому, що це ж територія значною мірою колишньої Чернігівської губернії? Чи, можливо, добре відома їй літературно-творча база? Адже це саме за листом-наполяганням тонкого поета-лірика з м.Білопілля Олександра Олесь Максим Горький написав спогади «М.М.Коцюбинський». І письменник з Сумщини надрукував статтю Горького мовою оригіналу / «Вестник Европы»-1913-№7/, а також у перекладі українською / «Літературно-науковий вісник», 1913/. А син згаданого О.М.Лазаревського Гліб /за другою дружиною історика Г.М.Шрамченко/ надрукував спогади «Чернігів за часів Михайла Коцюбинського» /Українська література - 1943. - Кн. 3-4/. Нагадаю читачам, що Г.О.Лазаревський був уродженцем с.Підлипного поблизу родового гнізда Лазаревських – с.Гирявка /тепер – с.Шевченкове на Конотопщині/. Так ось, він також висловився з приводу питання, поставленого мені Іриною Михайлівною. У його спогадах читаємо: «Він /О.В.Маркович. - **В.Т.**/ уніс з собою до могили таємницю, чому...дружина, яка не мала раніше жодних літературних здібностей, яка, росіянка з походження, зовсім не знала української мови, так опанувала її, почавши писати, так органічно перейнялася нею, що слова її, першорядної української письменниці, як Марка Вовчка, залунали на весь світ, захоплюючи і Шевченка, і Тургенєва, і Куліша, і Добролюбова. І чому саме після розлуки з чоловіком талант її згаснув, а російські оповідання, писані пізніше, майже не являли собою жодної літературної цінності» [6].

Цікаво, чи знала Ірина Михайлівна вислів уродженця містечка Тростянець Охтирського повіту /тоді - Харківщина/ Миколи Хвильового /1893-1933/ в листі 1923 року до Миколи Зерова, який, прочитавши оповідання Миколи Григоровича в журналі «Червоний шлях» /1923-№2/ «Пудель», небезпідставно зауважив певну паралель його фабули з оповіданням М.Коцюбинського «В дорозі». Микола Хвильовий не лукавив: «Отже, про «Пуделя». Прочитавши Вашого листа, я дістав «В дорозі» і порівняв. Цей твір Коцюбинського, який я читав декілька років тому, безперечно вплинув на мене» [7].

Мала рацію І.М.Коцюбинська: шукати матеріали про батька, залучаючи до цієї роботи якнайширше коло дослідників – і науковців, і «аматорів краєзнавчої справи». Нерозвіданих питань залишається чимало і на сьогодні. Багато осіб з кола Коцюбинських ще належним чином не «засвітилися» в науковому обігу. А через дослідження їхнього життєвого шляху ми можемо відтворити деякі сторінки життя незабутнього Михайла Коцюбинського.

Зупинимо увагу хоча б на Василеві Трохимовичу Андрієвському, чернігівському громадському діячеві, який тривалий час був під наглядом поліції як «личность крайне сомнительной благонадежности». А вже в 1895-1896 рр. він заснував з іншими українські гуртки в Чернігові, був членом «Братства тарасівців», «Просвіти», заарештовувався за розповсюдження нелегальної літератури разом з В.У.Дейшою, яка невдовзі стала дружиною М.М.Коцюбинського. Знаємо про нього також, що спілкувався він з П.О.Кулішем. З його листа, що зберігається в музеї-заповіднику М.Коцюбинського в Чернігові, відомо про його пошуки спадщини небіжчика, уродженця смт Вороніж Глухівського повіту, приятеля Куліша П.О.Чуйкевича /1818 - бл. 1874/. [8] Чи не зумовлюється ця увага до останнього тим, що сучасник і близький знайомий Коцюбинського, можливо, мав причетність до нинішньої Сумщини?

Гадаю, що увага до нашого краю І.М.Коцюбинської пояснювалася ще й таким фактом – запрошенням Михайлом Михайловичем на початку 1901 року до праці як статистика Чернігівської губернської управи М.Ф.Чернявського, котрий, ставши сподвижником Коцюбинського, відряджався до містечка Воронежа, міста Глухова. Тут, на терені сучасної Сумщини, Микола Федорович написав чимало творів: у Воронежі – вірш «Ратай» /1902/, у Глухові, де жив «аж чотири довгих місяці», поезії «Став Скоропадського», «Філодендрон», «Мрія», «Скоро, скоро запакую...», які увійшли до циклу «По землях Сіверянських»; сатиричну поему «Принцеса Мрія». Згодом, уже в рідному краї - Херсоні /1920/ видав спогади про М.Коцюбинського «Червона лілея». У цьому творі Чернявський, певна річ, не міг не приділити увагу П.О.Кулішу, його батьківщині - Воронежу, де «робив /за його словами. - **В.Т.**/ статистичний опис цього містечка». До речі, згадав малу батьківщину Куліша й на самому початку іншої своєї праці - оповідання «Напередодні». А 1903 року в Києві за його участю вийшов альманах «Дубове листя» на згадку про автора «Чорної ради», «Записок о Южной Руси». Щоправда, Микола Чернявський в «Червоній лілеї» вказував на інше місце його видання: «... в Чернігові ми втрюх - Грінченко, Коцюбинський і я – склали й видали на кошти місцевої громади альманах на пошану пам'яті П.О.Куліша «Дубове листя» [9]. Пояснимо: Чернігів був тим містом, де планувалося видати альманах.

У міру своїх сил і знань я намагався відгукнутися на отой заклик Ірини Михайлівни - розшукати цікаві матеріали. На той час я знав, що приятелем Коцюбинського був художник, учень глухівчанина по Київській рисувальній школі М.І.Мурашка Михайло Іванович Жук /1883-1964/. Ще до листування з дочкою письменника якимсь відвідав у Шостці Олександру Феофанівну, народжену Доброленську - дружину Петра Івановича Бугославського /1873-1941/, сина відомого на Чернігівщині священника Іоанна Кириловича Бугославського /1841-1925/. П.І.Бугославський закінчив Чернігівську духовну семінарію, потім – Московську духовну академію, ставши кандидатом богослов'я. Наприкінці 1900 року після п'ятирічного відрядження до Франції, Англії та Палестини викладав історію та географію в стінах Чернігівського жіночого епархіального училища, а також дидактику, історію і французьку мову в Чернігівській духовній семінарії, своїй Альма-матер. До речі, тут навчав майбутнього поета П.Г.Тичину.

П.І.Бугославський став автором численних видань як на світські теми / «Отечественная война в освещении русской художественной литературы», «Южный берег Крыма», «Борьба славян и немцев»/, так і з питань історії церкви та релігії /»Французское общество накануне отделения церкви от государства», «Антоний Стаховский, Архиепископ Черниговский и первые годы Черниговской семинарии», «Святитель Пифирим, епископ Тамбовский», «Образовательная поездка в Киев, по Днепру и в Козельщанский монастырь», «Исторические святыни земли русской: Костромской Ипатьевский монастырь». Згадаймо також його статтю «Душевная драма Филарета, архиепископа Черниговского» [10].

У Чернігові П.І.Бугославський працював до кінця 1920 року - часу свого переїзду на батьківщину - містечко Вороніж Глухівського повіту.

Пишу про нього більш-менш детально, бо, як на мене, можна говорити про ймовірні, якщо не контакти, то обізнаність осіб - М.М.Коцюбинський - П.І.Бугославський. І це, незважаючи на те, що в «Спогадах про Михайла Коцюбинського» /Вид. 2-е, К., 1989/ багатьох осіб прізвища П.І.Бугославського, священника Доброленського не згадуються.

Говорити, маючи на увазі в першу чергу матір дружини Коцюбинського Віри Дейші Юлію Степанівну, вихованку Смольного інституту шляхетних дівчат в Петербурзі, начальницю вищезгаданого єпархіального училища в Чернігові.

Тоді я не міг нічого сповістити із щойно викладеного Ірині Михайлівні.

Проте зараз, ознайомившись з багатьма номерами «Черниговских епархиальных известий», зародилася і набирає сенсу така думка. Можливо, хтось зацікавиться і знайде в архівах Чернігова матеріали, документи, які проллють світло на це питання.

Повсякчас «Черниговские епархиальные известия» подають Юлію Степанівну, вдову надвірного радника, під прізвищем Дейш /1871-1889 рр., за які я переглянув видання/. Із часопису за 1879 р. дізнаємося, що в списку книг для читання вихованкам єпархіального жіночого училища значиться праця К.Д.Ушинського «Людина як предмет виховання». Цей крок-рішення є результатом не лише усвідомлення великого значення фундаментального твору педагога, але й пам'яті, пошани з боку Ю.С.Дейш до К.Д.Ушинського інспектора класів її навчального закладу - альма-матер в 1858-1862 роках. І чи не тут певною мірою слід шукати коріння глибокої поваги до Ушинського вже з боку Михайла Коцюбинського?

Письменник, зокрема, відгукувався так: «Учительские библиотеки не выдерживают критики. Достаточно сказать, что в них отсутствуют такие авторы, как Пирогов, Ушинский, Стоюнин. По необъяснимым причинам, этим писателям, которым наша педагогическая литература обязана лучшим своим достоянием, предпочтены большею частью бездарные компиляции мало кому известных авторов» [11].

За часу керівництва училищем Ю.С.Дейш в ньому працювали: викладачем фізики та космографії М.І.Демков, з листопада 1885-го він вже викладав у Глухівському учительському інституті; геометрію читав Костянтин Пухтинський, який до цього закінчив учительський інститут в Глухові, а після М.І.Демкова викладав фізику, космографію. У 1885-ому тут викладала французьку мову «девица Вера Дейш» / «1 кл., 2 штатн., 3 и 4 кл.»/. Останнє було достеменно відоме І.М.Коцюбинській, яка в книжці про батька додала ще про викладання нею «арифметики та каліграфії».

А от свідчення Олександри Феофанівни Бугославської, до спогадів якої мушу повернутися, було, певно, для Ірини Михайлівни сенсацією. Дружина П.І.Бугославського розповідала мені про приятеля Коцюбинського художника Жука. /До речі, вихованець Краківської академії мистецтв М.І.Жук теж був викладачем Чернігівського єпархіального жіночого училища. Вів креслення, малювання, чистопис [12].

Олександра Феофанівна згадувала, що «Жук навчався у Празі/?/, був близьким приятелем Юрія Коцюбинського». У спогадах про письменника «Погасле світло» художник лише називає його Юрком, старшим сином Михайла Михайловича. І, як на мене, треба більше наголошувати на взаєминах Михайла Жука з письменником, портрет якого намалював у 1907, 1909 роках.

Наприкінці споминів Бугославська й каже: «Із Одеси отримала від М.І.Жука листа».

-А де ж цей лист художника?, - питаю схвильовано, нетерпляче.

- Треба буде пошукати.

То було ще в 1964-ому.

Не міг я не навідатися до О.Ф.Бугославської дещо згодом. Проте лист не знаходився. І тільки в 1966-ому я втратив усяку надію взяти його до рук, заглибитися в рядки кореспонденції щирого приятеля М.М.Коцюбинського.

Жаль... Кореспонденція ж засвідчувала, що ймовірно-таки існували якісь стосунки в трикутнику: Коцюбинський-Жук-П.І.Бугославський.

Петро Іванович рік згодом після смерті письменника, коли почалася Перша світова війна, 5 жовтня 1914-го, у Чернігівському Миколаївському єпархіальному домі прочитав науково-історичну лекцію «Боротьба слов'ян і німців». [13] І яка іронія долі: за деякими свідченнями, П.І.Бугославський в районі Суми-Ворожба наприкінці серпня 1941-го загинув від німецької бомби часів Другої світової війни [14].

Ірина Коцюбинська в книжці «Михаил Коцюбинский» відвела Ю.С.Дейш небагато рядків. Писала, що вона «...была образованным, серьезным человеком, любила литературу, много читала, знала иностранные языки». Можливо, їй би для нової книжки про батька для серії «Життя славетних» знадобилися б такі рядки із «Черниговских епархиальных известий» за 1893 рік: «25 октября скончалась после тяжелой и продолжительной болезни начальница женского епархиального училища Юлия Степановна Дейш» [15]. Проте не судилося...

...Із згадуваного листа онука письменника Ю.Р.Коцюбинського від 31 березня 1970 р. почалося наше листування. А потім відбулася і особиста зустріч. Він виявився людиною чуйною, обов'язковою, щирою. Я б ще додав, що ніщо людське не було йому чуже. На той час моєю «однією, але полум'яною пристрастю» був К.Д.Ушинський. Це саме Юлій Романович вказав, що в «особистій бібліотеці М.М.Коцюбинського є праці Ушинського». Повідомив також, що ім'я Ушинського згадується в матеріалах Чернігівської архівної комісії, порадив звернутися до «гарного товариша», завідувача відділу фондів Чернігівського історичного музею Василя Івановича Мурашка. А вже в післямові одного з листів вельми порадував таким повідомленням: «Щойно перед відправкою цього листа до нас подзвонили з Чернігівського обласного архіву і повідомили, що в них є газета «Черниговская земская неделя» за 1914-1915 рр., де є багато статей про Ушинського».

І це справді виявилось так.

Коли науковою педагогічною бібліотекою ім. К.Д.Ушинського в Москві, Академією педагогічних наук СРСР готувався «Библиографический указатель трудов и литературы о жизни и деятельности 1848-1984» К.Д.Ушинського, то одна із укладачів видання, знаючи про мої ушинськознавчі розвідки, звернулася до мене. Я не тільки повідомив назви і місце друку своїх публікацій, але й вказав на цю чернігівську газету. Та дивна і незрозуміла річ. У бібліографічному покажчику, який побачив світ року 1985-го, ніяких вказівок на «Черниговскую земскую неделю» і авторів статей про Ушинського в ній не виявилось. Чи то проігнорували, чи то руки не дійшли...

Ото й понині повідомлене Ю.Р.Коцюбинським видання є джерелом цікавих свідчень по ушинськознавчій тематиці; джерелом, по суті, не вивченим.

Назву лише деякі факти.

У виданні 1915 року опубліковане повідомлення про вшанування в земському училищі с.Лави Сосницького повіту «гарячої прихильниці Ушинського» К.З.Сербінович з нагоди 40-річчя її педагогічної праці. Там же друкувалося звернення «К русскому учительству» від імені II Всеросійського учительського з'їзду ім. К.Д.Ушинського. А роком раніше, у березні, цьому зібранню вчителів, яке відбулося значно пізніше, з 30 грудня по 5 січня 1915 року в Петербурзі, чернігівська газета присвятила велику статтю за підписом «Учитель». З великим матеріалом «Памяти нашего знаменитого земляка К.Д.Ушинского» /таки вважали земляком! / виступила у двох номерах «Черниговской земской недели» /1914, №№ 21, 22/ невідома особа, яка сховалася за криптонімом «Е.Г.». А потім вона ж, уже після з'їзду, в січні 1915-го, розповіла про хід того зібрання, на якому, до речі, була присутня одна з дочок К.Д.Ушинського.

Юлій Коцюбинський /лист від 30 серпня 1972 р./ намагався допомогти мені в дешифруванні псевдоніму «Учитель»: «Переглянув свої архіви, порадився з місцевими краєзнавцями. Ніхто з нас не досліджував це питання. Можу лише сказати, що під псевдонімом «Учитель» свого часу виступали на Чернігівщині

Іван Коновал /Воронківський/, він дійсно довгий час вчителював, поки не заборонив йому царський уряд; та Олексій Глібов - син Леоніда Глібова, який співробітничав у цьому органі».

Для істориків педагогіки є широке поле для вивчення цього питання, поле нових пошуків і розвідок.

З тих років замислювався над зв'язкою Ушинський-Коцюбинський. Під час уже особистої зустрічі, пам'ятної розмови Юлій Романович наголосив, що Михайло Коцюбинський до імені, праць Ушинського відносився з особливою повагою, піететом. Я запитав, а скоріше, констатував: "Чомусь ніколи не зустрічав науково-педагогічних статей, розвідок про ставлення видатного письменника до славетного педагога".

Юлій Коцюбинський тільки розвів руками...

Отож і ця тема ще потребує дослідження. І її таки мусимо опрацювати! Довготривала мовчанка - це наша велика провина перед славними синами України.

Заповіт Ірини Михайлівни про необхідність постійного пошуку зв'язків Михайла Коцюбинського з людьми колишньої Чернігівської губернії, повернення їх імен із забуття? обговорювали з Юлієм Романовичем, який став директором літературно-меморіального музею М.Коцюбинського у 1989-ому, коли після багатьох десятиріч замовчування імені, приховування від читачів творів П.О.Куліша, на якого за тоталітарного режиму ідеологи пануючої системи накиннули ярлик українського буржуазного націоналістичного діяча, 170-річний ювілей автора «Чорної ради» відзначали у Чернігові /саме в літературно-меморіальному музеї М.Коцюбинського/, на Борзнянщині /Мотронівка, Оленівка/ біля могили Пантелеймона Куліша; в Києві, /Будинок вчителя/. І досі тримаються в пам'яті наші кроки на чолі з секретарем правління Спілки письменників України Олександром Глушком доріжками в саду М.М.Коцюбинського, численні, дбайливо вирощені, доглянуті квіти на клумбах, червонобокi яблука саду Коцюбинських.

...Листування з Ю.Р.Коцюбинським продовжувалося. Рядки з листів засвідчують його працю в пошануванні свого великого предка.

5 грудня 1989 року: «Звертаємось до Вас за допомогою, пам'ятаючи про Вашу згоду допомогти під час приїзду до Чернігова.

Недавно по телевізору йшов фільм «Друге «Я» за твором М.Коцюбинського «Коні не винні». Просимо студію виготовити копію. Дають згоду при умові, що ми дістанемо позитивну плівку ЦП-8 для фільму, який ітиме годину на екрані».

21 лютого 1990 року: «Дорогий друже! Оце тільки відгукнулася кіностудія ім.Довженка на наше запитання. Ми не знали, скільки метрів треба плівки для виготовлення двох кінофільмів.

Фото, які ви надіслали, ми одержали. Здається, що я раніше писав вам про це. Щиро вдячні за допомогу».

Згодом, оформивши в управлінні шосткинського заводу «Свема» надіслане із музею замовлення, отримав Ю.Р.Коцюбинський і потрібні метри кіноплівки.

...Наведені мною на початку статті слова І.М.Коцюбинської – «намагаюсь зібрати ще додаткові матеріали про нього /М.М.Коцюбинського. - **В.Т.**/ та його оточення»- стали покликанням, стимулом для праці Михайлини Коцюбинської. У 2002 році вона, як відповідальний редактор, випустила в світ чотиритомник «Листи до Михайла Коцюбинського» /Київ-Ніжин/, який присвятила світлій пам'яті Юлія Романовича Коцюбинського.

У виданні згадки про «машиніста на паротязі в Конотопі» Олександра Андрійовича Котькалова я не знайшов. Але скільки тут матеріалів про людей нашого краю, які перебували в стосунках з автором творів «Fata morgana», «Intermezzo», «Коні не винні», новел «Сміх», «Він іде!». Вони порадують серце не одного краєзнавця Сіверянщини!

Десь після 2 липня 1908 року писав із Кролевця до письменника Василь Андрієвський, дякував за турботу про нього, тобто влаштування на роботу в

Катеринодарському комітеті кураторства про народну тверезість /«посаді дуже радий»/. Таки щось підказувало мені /скоріш за все через листування з П.О.Кулішем/, що мусив таки мати Василь Трохимович зв'язок з нинішньою Сумщиною.

У другому томі вміщені листи до Михайла Коцюбинського уродженця м.Кролевця Олекси Грищенка /1883-1977/. У 1909 році, розпочавши шлях до світового визнання як талановитого пейзажиста, мистецтвознавця, письменника - есеїста, він писав до Коцюбинського із Москви, рідного Кролевця. Дякував за надіслану «привітну картку», сповіщав про місячне перебування в Батурині та його околицях, зокрема, в хуторі Мости / «Сумно вдарили мене руйновища. Рідко я стрічав таку прикру старовину. Гостро дикою пустокою тхне від цегляних рудих замків, обнесених злодійською ворожою рукою чоловіка. Парки Мазепи, а особливо Кочубеїв, мені вподобались своїм трагічним минулим» [16], бажав «знять Вашу лічність».

Деяко раніше, в 1903-1904 роках, листувався з Михайлом Коцюбинським український статистик Андрій Лихнякевич. Йшли його листи до письменника із Кролевця, Кулішевого Воронежа, Глухова, які у виданні Михайлини Коцюбинської публікуються вперше. Листи ж Михайла Коцюбинського до нього не відомі. А певно, ж були. Бо 16/29 січня 1903 року він докоряв із Кролевця: «Щось Ви ніби забули за мене – нічого не хочете відписувати». Бо 21 липня того ж року вже із містечка Воронеж дякував Михайлу Михайловичу за надіслані 200 карбованців. В основному в листах обговорювалися питання, які стосувалися їхньої спільної роботи у Чернігівському земському статистичному бюро. Коли ж А.Лихнякевич з 1 липня 1904 року перебрався, закінчивши роботу в Кролевці, до Глухова, то жалівся: «...не можна ніяк здобути помешкання в Глухові для сім'ї: страшенно дорого.., сім'я мусить zostаватися у Буді...і я зо два тижні /по неділям/ навідуюсь туди. Стою я поки що в гостиниці» [17].

Вважається, що Буда – це сучасне містечко Середина-Буда, районний центр Сумської області.

У листі А.Лихнякевича з Воронежа /1903, 3 серпня/ цікава згадка про Балику, рекомендація йому регістратора, який виявився зовсім непридатним до справи. Балика – це Андрій Балика, чернігівський земський діяч, автор «Бібліографічного покажчика писаннів П.Куліша», який зайняв місце на сторінках 245-276 альманаху на згадку про П.Куліша «Дубове листя», а упорядниками були разом з М.Коцюбинським М.Чернявський та Б.Грінченко.

Така ж доля спіткала листування Михайла Коцюбинського з українським економістом, земським статистиком і письменником Тихоном Осадчим /1866-1945/. Якщо листи останнього у виданні Михайлини Коцюбинської публікуються /вперше!/, то листи Михайла Михайловича невідомі. 21 грудня 1910 р. /3 січня 1911-го/ із с.Гирівка Конотопського повіту Тихон Іванович висловив слушну думку: «Читав про випуск у світ по-російськи Ваших творів - діло добре, тільки фірма «Знание» вже не популярна. Краще було б їх видати в Універсальній бібліотеці – ото була б добра популяризація української творчості» [18].

Невдовзі, 28 січня /10 лютого/ 1911 р., передає Коцюбинському привітання від дружини Ганни Олександрівни Лазаревської і її запитання: «Чи ще жива ваша «Просвіта?». У березні того ж року повертає письменнику надіслані йому книжки, які «бажав одібрати» ще в грудні 1910-го. Серед них, зрозуміло, були видання його фаху, заняті «Чи краще жилося нашому народові сто років першо» українського статистика, земського діяча О.Шликевича, брошура Дядиченка «Увіз і вивіз Чернігівської губернії» /Чернігів/.

З цього куточка Сіверянщини писали до вже добре знаного письменника і отримували відповідь початкуючі літератори. 31 березня /13 квітня/ 1903 року дякувала з Новгород-Сіверського за «щиру раду» В.Тхорина: «Вірші мої, коли пригодні хоч до чого-небудь, друкуйте і справляйте, як знаєте...Щодо псевдоніма, то «Українська пташка» мені самій не до вподоби [19]. Цікаво: псевдонім

«Українець» /загляньте до «Словника українських псевдонімів» О.І.Дея/ взяло майже 20 осіб /серед них Павло Грабовський, Михайло Драгоманов, Олександр Кониський, Олександр Русов, а Агатангел Кримський до цього слова ще додав - «житель»/. Лесею Українкою назвала себе Лариса Косач /Квітка/. «Українська пташка» за порадою Михайла Коцюбинського таки не вилетіла в літературний світ.

Деякі вірші В.Тхорини /гадають, що це уродженка Новгород-Сіверського/ за рекомендацією М.Коцюбинського були надруковані в «Альманасі молодих українських письменників». Серед них і такий – «Я вільная пташка, я квітка долини».

...На початку 1901 року, в січні, на Сіверянщину із Бахмутського повіту Катеринославської губернії майбутнього відомого письменника Миколу Чернявського /1868 - репресований 1938/ на посаду статистика покликав папірець губернської земської управи, на якому під титлом «діловод» стояв підпис «М.Коцюбинський». Довелося Миколі Федоровичу, як і шойно згаданому Андрію Лихнякевичу, попрацювати у Воронежі, Глухові. Про свою роботу на батьківщині П.Куліша до найменших подробиць розповів сам Чернявський у спогадах про Михайла Коцюбинського «Червона лілея»: «В кінці 1902 року, в великі холоди й завії, жив я в містечку Воронежі. В тому славетному Воронежі, куди з Чернігова «вояжировал» один з героїв комедії Квітки-Основ'яненка. Робив я статистичний опис цього містечка. Було у мене кілька реєстраторів, що ходили по дворах і обміряли землю й будинки. Покинувши Чернігів і в ньому теплу, суху й світлу квартиру, жила зо мною й моя сім'я. Ховались ми від лютих морозів в необмазаній, з одинарними вікнами хатині воронезького мешканця Миколаєнка. Бідували страшенно. Велику кімнату покинули, бо там уже не можна було жити. Тіснились у невеличкій кімнатці без вікон. Вікно в її заміняли скляні двері на двір, на ганок. Роботі не було ще видно й краю. Сніги позаносили двори й городи, і не можна було знайти певних меж для обміру. Реєстратори або лазили по снігу й мерзли дарма-даром, або сиділи з таким само поспіхом для статистичної справи по хатах.

Я нервувався. Писав до Чернігова в статистичне бюро про стан речей. На відповідь – ні звуку» [20].

Перебування у Воронежі та Глухові доповнює перегляд його творів. У містечку ним було написано вірш «Ратай» /1902/ з позначкою «Воронеж»

*Сумне, холодне і мутне,
Повисло небо над ланами,
І олив'яними очами
Глядить на землю й не зморгне...*

Глухів, в якому письменник жив «аж чотири довгих місяці», з початку серпня до грудня 1901 року, надихнув Чернявського на створення творів «Мрія», «Став Скоропадського», «Скоро, скоро запакую...», «Філодендрон», що увійшли до циклу «По землях Сіверянських» [21].

Усе це більш-менш відоме читачам. Вміщені ж до видання 2002 року «Листи до Михайла Коцюбинського» Чернявського значно розширюють і поглиблюють наші знання про цей глухівський період життя і творчості поета-патріота, сподвижника М.Коцюбинського.

9/22/ листопада 1901 року він сповіщає свою адресу – «Глухів, номера Крюкова», запитує, як тепер «обстоять» наші статистичні справи, як «почуває себе наш альманах». Із містечка Вороніж /8/21 жовтня 1902 р./ продовжує розмову про майбутню збірку на пошану пам'яті П.О.Куліша: «Борис Дмитрович /Грінченко. – **В.Т.**/ написав мені про дозвіл нашого альманаху. Я згоджуюсь до тієї думки, що краще його друкувати у Києві, у друкарні Барського. От і мою збірку там друковано скоро і гарно. У Чернігові так ніколи не можна надрукувати – нема путящих ні паперу, ні черенків, ні рук» [22]. Обговорює думку про назву альманаху, портрет Куліша і, звичайно ж, не може не описати стан своєї статистичної справи: «Тепер у мене 5, а скоро буде 4 або 3 /реєстраторів/. Сидимо у багні, у самому

натуральному. По вулицях ходити не можна – лазимо городами. Регістратори не можуть собі найти квартири. Я уже на третю перебрався з сім'єю. Лихо!

В Херсоні управа представила мене на утвердження губернаторові. Як затвердить, - кину і Вороніж, і Вас...Бо змучився я, самі знаєте» [23].

Невдовзі так і сталося. Закінчилося його нетривале перебування на Сіверянщині. Та скільки сивий літописний Чернігів, Глухів, Батурич та деякі містечка, люди наддеснянського краю /в першу чергу Михайло Коцюбинський/ дали йому наснаги, тем і образів для творчості! Скільки всотав у себе чудових народно-поетичних творів, якими з давніх-давен була багата Сіверянщина, і які дали йому можливість вигукнути:

*Єсть багато у серці моєму пісень,
Що осіли там роєм співучим... [24]*

Прикметно, що написана ця поезія саме в рік від'їзду з Сіверянщини. Виникає запитання: чи можна публікацію листів до Михайла Коцюбинського, зроблену під редакцією Михайлини Коцюбинської, вважати останнім словом про зв'язки письменника з людьми Сіверянщини, взагалі усієї України? Хочеться вірити, що велике творче життя М.М.Коцюбинського, яке висвітлювали Ірина Михайлівна, Юлій Романович, Михайлина Коцюбинські, буде відтворене, донесене до читачів також в інших працях. І цим продовжиться написання історії. А вона, як сказав ще французький історик Жюль Мішле /1798-1874/, є «воскрешенням», відновленням у пам'яті.

Джерела та література:

1. Спогади про Михайла Коцюбинського. - Вид. 2-е. - К.: Дніпро. - 1989. - С. 143.
2. Архів автора статті.
3. Спогади про Михайла Коцюбинського. - Вид. 2-е. - К.: Дніпро. - 1989. - С. 144-145.
4. Найда Г. Михайло Коцюбинський на Сумщині //Ленінська правда. - Суми. - 1964. - 16 вересня; Гончаревський Ю. М.М. Коцюбинський і Конотопщина //Радянський прапор. - Конотоп. 1964. - 13 листопада; Рябенко Іван. М.М.Коцюбинський /Літературна біографія Конотопщини // Радянський прапор. - Конотоп.-1967. - 5 та 12 квітня; Терлецький В. До питання про Глухівську «Просвіту» // Глухівщина - 1994. - 10 грудня.
5. Терлецький В. Кохані славетних. - Глухів. - 2006. - С. 83.
6. Українська література. - 1943. - Кн. 3-4. - С. 136.
7. Радянське літературознавство. - 1989. - № 7. - С. 4.
8. Пантелеймон Куліш. Матеріали і дослідження. - Львів-Нью-Йорк. - Видавництво М.П.Коць, - 2000. - С. 372.
9. Чернявський Микола. - Твори в двох томах. - К.: Дніпро. - 1966. - Т. 2 - С. 506.
10. Вера и жизнь. - 1916. - №№19-20, 21-22.
11. Коцюбинський Михайло. Твори в семи томах. Т. 4. - К.: 1975. - С. 90.
12. Черниговские епархиальные известия -1911. - С. 44; Вера и жизнь. - 1912. - С. 240.
13. Вера и жизнь. - 1914 - №21. - С. 115.
14. Андреев Николай. Богуславский Петр Иванович /1873-1941/ Советское Полесье-Шостка.-1995. - 28 жовтня.
15. Черниговские епархиальные известия-1893. - С. 526.
16. Листи до Михайла Коцюбинського. - Т. 2. - Ніжин. - 2002. - С. 50-51.
17. Там само. - Т. 3. - Ніжин. - 2002. - С. 250.
18. Там само. - Т. 4. - Ніжин. - 2003. - С. 28-29.
19. Там само. - Т. 4. - Ніжин. - 2003. - С. 185.
20. Чернявський Микола. Твори в двох томах. - Т. 2. - К.: Дніпро.- 1966. - С. 501.
21. Терлецький В. Співець України //Глухівщина. - 1993. - 7 квітня; Терлецький Віктор. «Вдивись у далечинь...»/ До 125-річчя від дня народження М.Чернявського / - Червоний промінь. - Суми. - 1993. - 11 вересня; Ковальчук Генріх, Терлецький Віктор. Використання літературно-краєзнавчого матеріалу на уроках української літератури та в позаурочний час //Українська література в загальноосвітній школі. - 1999. - № 5. - С. 34-38.
22. Листи до Михайла Коцюбинського. - Т. 4 - Ніжин. - 2003. - С. 269.
23. Там само. - С. 270.
24. Чернявський Микола. Твори в двох томах. - Т.1. - К.: Дніпро. - 1966. - С. 281.

ЮВІЛЕЇ

Ганна Арсенич-Баран

ДОБРЕ ПОЛІТТЯ СТАНІСЛАВА РЕП'ЯХА

Кожному з нас доля дарує дивовижні моменти спілкування з чудовими людьми. Для мене такою людиною став Станіслав Панасович Реп'ях – талановитий письменник, громадський діяч, літературний критик, перекладач, журналіст. Та не лише в професійній сфері Станіслав Панасович – дивовижний чоловік, але й людина він добра, щира, порядна, інтелігентна, мудра.

Письменницький талант у поєднанні з життєвою мудрістю завжди породжує людей великих. Таким є і Станіслав Панасович. І велич його, як це не парадоксально, проста й тепла, людяна і щира. Це велич теплого весняного сонечка й зоряного неба, велич тихої ріки в погожу днину. Людяність і простота, відвертість і вміння творити добро – ось складники цієї величі. Такі люди – справжні діаманти, що дарує нам добра доля на добрих шляхах.

14 травня Станіславові Панасовичу Реп'яхові виповнилося сімдесят. Роки минають швидко. Для одних вони пробігають, і людина не залишає в часі за собою жодного сліду, для інших тягнуться довгою вервечкою, і не знає людина, чи жила вона, чи так – існувала, а для третіх роки спливають у творчій натхненній праці, спливають і залишають не лише їй, а й усьому світу, добре поліття, щедрий плід. До отих третіх і належить Станіслав Панасович Реп'ях. Щедрий плід і добре поліття збирає сьогодні наш ювіляр: десятки книг поезій, нарисів, краєзнавчих творів, перекладів, статей, пісень створив письменник. А починалося все...

То як же все починалося? Дитинство і юність у чудовому селі Макіївці Лосинівського (тепер Носівського) району на Чернігівщині Станіслав Панасович згадує як наймиліші роки свого життя. Батьки – сільські вчителі, що вміли і будь-яку сільську роботу виконати вправно. В одному з віршів письменник згадує:

*Ледве світ – коса в траві
Шелестіла ніжно-ніжно.
Блискотіли перебіжно
Краплі росяні живі.
Мій найдужчий в світі тато
Слав покосів зелен-дим.
Я в засмаглих рученятах
Молоток носив за ним.
І брусок – косу мантачить,
Бабку, в узлику обід...
Так іще в літа дитячі
Я ступав у батьків слід.*

Малий Станіслав був дитиною обдарованою й талановитою: грав на баяні, чудово співав, пробував віршувати. Першими публікаціями майбутнього письменника були дописи в Лосинівську районну газету “Ударний труд”

(1956 року). А одне з оповідань С. Реп'яха перемогло в конкурсі, який названа газета оголосила для письменників-початківців.

1957 року в газеті “Деснянська правда” було опубліковано перші вірші С. Реп'яха. У цьому ж році юний літератор стає студентом філологічного факультету Вінницького державного педагогічного інституту імені Миколи Островського. Тут знайомиться зі своєю майбутньою дружиною Тамарою Майданюк. Ще студентами у Вінниці молоді люди одружилися. Весілля, як згадує Станіслав Панасович, було скромним, студентським, але вони з Тамарою Семенівною були молодими й щасливими, а це найважливіше.

*Хоч зорі на небі –
дивлюся на тебе,
в полоні кохання бреду...
Нащо мені небо?
Нащо мені зорі?
Я зірку
за руку веду! –*

напише молодий поет під впливом найпалкіших почуттів.

У 1960 році вірш С. Реп'яха “Картина” був опублікований у журналі “Жовтень”. Це вже було всеукраїнське визнання молодого поета.

Улітку 1961 року Станіслав Панасович переїжджає у Чернігів – і місто стає для нього рідним на все життя. Товаришами по перу та друзями в житті стали для нього чернігівські письменники Кузьма Журба, Дмитро Куровський, Вілій Москалець, Павло Сердюк, Микола Турківський, Микола Слав'ятинський...

Місто над Десною не одразу зачарувало молодого поета. Ця любов уливалася в нього, наче ковтки джерельної води, чисто, повільно, трепетно. Ця любов ішла до нього довго, але прийшла назавжди й уже ніколи не покине поетового серця. У Чернігові народилися найкращі твори С. Реп'яха, вийшли у світ десятки книг. Письменник закохався в це місто, у його людей. Напевно, тому він так багато пише про них, про чернігівців, творчих і роботящих, щирих і талановитих, адже саме Станіслав Панасович започаткував серію книг “Портрети земляків” і саме він написав півтора десятка книг про відомих людей Чернігівського краю: письменників, художників, науковців, музикантів, підприємців...

З грудня 1976 року С. Реп'ях незмінно очолює Чернігівську обласну організацію Національної спілки письменників України. Члени організації дуже люблять і поважають Станіслава Панасовича, свідченням цього є багаторазове 100-відсоткове голосування за його кандидатуру на звітно-виборних зборах організації. Він – надзвичайно чуйна людина, і це відчувають чернігівські письменники. Не одного колегу С. Реп'ях підтримав у творчих планах, не одному допоміг у скрутну хвилину, дав добру пораду. Завдяки мудрому керівництву Станіслава Панасовича в Чернігівській обласній письменницькій організації немає чвар, антагонізму, непорозумінь. С. Реп'ях знаходить спільну мову як зі старшим поколінням літераторів, так і з молоддю.

Бог обдарував Станіслава Панасовича багатьма талантами. Один із них – чудовий голос та прекрасний музикальний слух. Напевно, тому його поезія така мелодійна й ритмічна. Цю особливість віршів С. Реп'яха помітили українські композитори й створили понад сотню пісень на слова поета. Це такі відомі композитори, як Б. Буєвський, О. Білаш, О. Яковчук, М. Осадчий, О. Красотов, М. Збарацький, П. Зуб, І. Зажитко, С. Терлецький та багато інших. Пісні на вірші Станіслава Реп'яха виконували й виконують відомі українські співаки: М. Кондратюк, Р. Кириченко, А. Кудлай, В. Бокач, Т. Олійник та багато інших.

Твори С. Реп'яха перекладені дванадцятьма іноземними мовами. Серед перекладачів доробку письменника Н. Гілевич, О. Писін, Т. Мельченко, В. Ярець (білоруською мовою); Л. Васильєва, Ю. Поройков, В. Паригін, М. Іванін, С. Кузькін (російською мовою); З. Іванов (болгарською); Ю. Семендер, П. Афанасєв, О. Галкін, Г. Орлов (чуваською); Л. Міріджян (вірменською) та

багато інших. Та й сам Станіслав Панасович познайомив українського читача з багатьма творами російської, білоруської, болгарської, чуваської, грузинської, німецької та інших літератур.

Письменницька та журналістська діяльність С. Реп'яха відзначена багатьма нагородами: Міжнародною українською премією імені Григорія Сковороди, Всеукраїнською премією імені Володимира Сосюри, чуваською премією імені Михайла Сеспеля, міждержавною російською премією імені Бояна, обласними преміями імені Михайла Коцюбинського та імені Василя Блакитного, міжнародною премією "Тріумф". Але найбільша нагорода для письменника – це любов і шана читачів. Своїх читачів Станіслав Реп'ях завоював непересічним талантом, моральними й духовними цінностями, які він сповідує у своїх творах, любов'ю до людей і світу навколо. Добре поліття, щедрий урожай зародив на творчій ниві письменника, і не переведеться це зерно, не струхлявіє, а завжди буде свіжим і життєдайним, вічним і натхненним, як життєдайна земля і сонце, як вічна поезія, що народжується з глибин людської душі, вигартовується в серці й пливе до людей музикою.

З роси й води Вам, дорогий наш ювіляре! Здоров'я й наснаги на многая-многая літа!

ЕКОНОМІКА

В'ячеслав Боднарчук

●

МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ КІЮТСЬКОГО ПРОТОКОЛУ ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ УКРАЇНСЬКИХ ЕНЕРГОГЕНЕРУЮЧИХ ПІДПРИЄМСТВ

Інтенсивна економічна діяльність людини та безмірне споживання природних ресурсів призводять до негативного впливу на кліматичну систему нашої планети. Екологія сьогодні ставить перед людством складне завдання – стабілізувати клімат чи хоча б пом'якшити наслідки його зміни.

На сьогодні важко уявити економіку будь-якої країни без такої важливої галузі, як електроенергетика. На жаль, саме підприємства енергетики є одними з найбільших споживачів природних ресурсів – з одного боку, та джерелом викиду в атмосферу парникових газів – з іншого.

Проблема надмірної енерговитратності в нашій країні виходить далеко за межі приватногосподарської, оскільки її наслідки доводиться ліквідувати на макрорівні. Гіпертрофовані потреби в енергоносіях виступають потенційним джерелом інфляції витрат, пасивного сальдо торгового балансу, зростання державного боргу та витрат бюджету, суттєво знижують конкурентоспроможність українських товарів на світовому ринку. Саме тому підвищення ефективності енерговикористання стає об'єктом державного регулювання при розробці та проведенні державної економічної політики. При цьому найбільшу актуальність набуває вирішення проблеми енергозбереження, особливо для енергогенеруючих підприємств України.

Окрім того, проблема зміни клімату вже давно турбує світову громадськість. У 1992 році на конференції ООН по навколишньому середовищу в Ріо-де-Жанейро 155 країн, включаючи Україну, підписали рамкову конвенцію ООН про зміну клімату. В 1997 році на конференції Сторін рамкової конвенції ООН про зміну клімату в Кіото (Японія) був прийнятий протокол. Сутність Кіотського протоколу зводиться до скорочення в 2008-2012 роках світових викидів парникових газів на 5% від рівня 1990 року¹. Кіотський протокол – це міжнародний документ, який використовує ринковий механізм для вирішення глобальних екологічних проблем. Це так звана торгівля квотами – дозволами на викиди. Якщо країна не використовує свою квоту повністю, то вона може передати або продати “вільну частину” іншій країні.

Варто зазначити, що сучасне становище енергогенеруючих підприємств в Україні багато в чому погіршилось порівняно з минулим. Це стосується зменшення обсягів виробництва, погіршення фінансового стану енергетичних компаній, старіння основних виробничих фондів, дефіциту кваліфікованих працівників тощо. Однак, з іншого боку, саме цей фактор дає енергогенеруючим підприємствам України ефективно використовувати механізми Кіотського протоколу, оскільки рівень виробництва електричної енергії на сьогодні значно менший рівня

виробництва 1990 року. Окрім того, в рамках протоколу українська квота була встановлена на рівні обсягу викидів у 1990 році. Але внаслідок економічного спаду нині викиди українських підприємств загалом та підприємств електроенергетики зокрема суттєво менші за виділені квоти. Таким чином, Україна та енергогенеруючі підприємства нічого зменшувати не повинні (можна і збільшити), а різницю між квотою та фактичними викидами держава може з вигодою продавати іншим країнам.

На сьогодні найбільш проблемним газом є вуглекислий (CO_2), тому торгівля квотами вуглекислого газу здатна принести найбільший ефект. За підрахунками експертів, Україна, виходячи з нинішніх показників, може запропонувати ринку квоту на 146 млн. тонн вуглекислого газу щорічно і виступає другим потенційним продавцем після Росії (300 млн. тонн)². Ціна на ці викиди прогнозується на рівні 5-25 євро за тону, а можливі доходи від продажу квот, за оцінками німецької консультативної групи, становлять від 500 млн. євро до 2 млрд. євро.³

Згідно з Кіотським протоколом, заліковим періодом (період, за який відбувається зменшення викидів) є період з 2008 по 2012 рік. Існує велика можливість, що дія Кіотського протоколу буде продовжена і далі, але, якщо по закінченні зазначеного залікового періоду країна-учасниця Кіотського протоколу буде перевищувати встановлену квоту по викидах парникових газів, то вона буде змушена виплачувати значні штрафні санкції, що в свою чергу ляже на плечі підприємств даної країни, якими було порушено розподілені квоти.

На сьогодні основний механізм залучення інвестицій з метою зменшення викидів парникових газів та відповідної модернізації обладнання для енергогенеруючих підприємств України – це механізм спільного провадження проектів. Так, згідно з Кіотським протоколом, країна, яка перевищує рівень викидів, може зменшувати їх кількість у будь-якій іншій країні за допомогою проектів спільного провадження. Іноземний виробник за такого механізму фінансує проекти, наприклад, в Україні, а зменшення викидів зараховує на свою квоту. Економічна ефективність таких схем очевидна: рівень технологій екологічно брудних виробництв у ЄС такий, що вартість їх покращення значно вища, ніж в країнах, що розвиваються. За оцінками експертів Світового банку, на кожну тону зниження викидів вуглекислого газу в Україні необхідно витратити всього 7 доларів, у Росії – 20 доларів, США – 190 доларів, в ЄС – 270 доларів, в Японії – 600 доларів.⁴ Таким чином, Україна є особливо привабливою для західних інвесторів, які прагнуть отримати максимальні квоти за мінімальних вкладень.

У свою чергу, саме за рахунок проектів спільного провадження енергогенеруючі підприємства України можуть вирішити одразу кілька завдань:

- отримання значних фінансових інвестицій;
- здійснення за рахунок отриманих інвестицій модернізації та реконструкції зношеного та застарілого обладнання;
- зменшення за рахунок модернізації та реконструкції обладнання викидів парникових газів, що приведе до покращення екологічної ситуації в регіоні, а також зменшить плату за забруднення;
- вирішення проблеми енергозбереження внаслідок зменшення використання палива, що зараз гостро стоїть перед енергогенеруючими підприємствами України.

В Україні існує значний потенціал енергозбереження, який, за оцінкою Енергетичної стратегії України, становить від 25 до 51% загального енергоспоживання (74,2 млн. тонн умовного палива у 2010 році, 135,1 млн. тонн умовного палива у 2015 році, 191,9 млн. тонн у 2020 році, 318,4 млн. тонн у 2030 році)⁵. Але реалізація цього потенціалу передбачається за рахунок залучення масштабних інвестицій в енергозберігаючі технології (30,6 млрд. грн. у 2010 р., 53,7 млрд. грн. у 2015 р., 69,0 млрд. грн. у 2020 р., 102,3 млрд. грн. у 2030 р.)⁶. Одним із джерел фінансування розвитку енергозберігаючих технологій може виступати механізм впровадження проектів згідно з Кіотським протоколом.

Враховуючи мінімальні розміри внутрішніх інвестицій енергогенеруючих

підприємств в основні фонди та екологічні проекти, що викликано низьким рівнем рентабельності, вигода від Кіотського протоколу стає оптимальним варіантом оновлення основних засобів. Українські виробники електричної енергії у будь-якому випадку вимушені витратити кошти на екологічну безпеку. Правильно організована робота по Кіотському протоколу дозволяє перекласти ці затрати на підприємства інших країн.

Таким чином, Кіотський протокол є шансом для українських енергогенеруючих підприємств подолати не тільки екологічні проблеми, але й проблеми старіння (фізичного і морального) основних фондів, що в свою чергу допоможе частково вирішити гостру для України загалом проблему енергозбереження.

Джерела та література:

1. Кіотський протокол до Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату, ратифікований Законом України № 430-IV (1430-15) від 04.02.2004;
2. Енергетична стратегія України на період до 2030 року: схвалена розпорядженням КМУ від 15.03.2006 р. № 145-р.;
3. Гелетуха Г.Г., Матвеев Ю.Б., Филоненко А.В. НТЦ "Биомасса", Институт технической теплофизики НАН Украины. Киотский протокол и дополнительные инвестиции в энергосбережение // журнал "Отопление. Водоснабжение. Вентиляция, кондиционеры". – 2006. – № 2;
4. Заякинов Д. Киотский протокол стартует // "Киевские ведомости". – 2004. – № 214;
5. Киотский протокол как инструмент финансирования украинской экономики // Киевский центр политических исследований и конфликтологии. – 13.04.2004. - www.analitik.org.ua/current-comment/есonomу/407d5cd005f55/pagedoc1108_18;
6. Крюков В., Семененко Д. Атмосфера как источник доходов // журнал "Украинский бизнес". – 2007. - №27 (77);
7. Кузовенко В. Киотский протокол обязывает // журнал "Бумага и жизнь". – 2007. – №2 (78);
8. Миронов А. Украина может заработать на парниковых газах // "Деловая столица". – 2004. – № 6.

Володимир Іванець

БІЗНЕС-РОЗВІДКА: ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Сутність будь-якої розвідки (військової, економічної чи державного, приватного характеру) – це добування та накопичення відповідної інформації або обсягу відомостей певного напрямку для подальшої передачі замовнику для їх реалізації чи подальшого потенційного накопичення з певною метою.

У світі існують десятки чи сотні тисяч зареєстрованих та нелегальних агентств, бюро, фірм, організацій або служб безпеки розвідувального характеру, які займаються "економічною, конкурентною (competitive intelligence), маркетинговою, комерційною, корпоративною, діловою (business intelligence) розвідкою" чи "промисловим шпигунством", але всі вони виконують одні і ті ж функціональні операції, використовуючи подібні сили і засоби, однотипні методи добування розвідувальної інформації. Різниця лише в тому, що відомості, які добуваються спеціалістами "промислового шпигунства" (а третина зарубіжних служб маркетингу, аналітичних центрів великих корпорацій так чи інакше причетна до промислового шпигунства), одноразового використання, можуть стосуватися певного періоду чи об'єкта зацікавленості або повторюватись через деякий час, а конкурентна або ділова бізнес-розвідка, як правило, вирішує легальним способом проблемні питання, конкретні завдання, що стосуються економічної діяльності, прийняття управлінських рішень та накопичення відповідної інформації для подальшого використання у практичній діяльності фірми. Бізнес-розвідка збирає будь-яку значущу для накопичення в базі даних інформацію про конкурента з метою подальшого її використання з точки зору ретроперспективи. Так, одна із

кращих техаських Інтернет-агенцій “Стратфор”, що надає корисну розвідувальну для політичних і бізнесових структур інформацію із відкритих джерел, взяла свою назву від словосполучення “strategic forecasts” – “стратегічні прогнози”.

Крім того, “промислове шпигунство” використовує протиправні методи, засоби і заходи у добуванні потрібної розвідувальної інформації. А бізнес-розвідка є зареєстрованою законною структурою, яка займається направленою, організованою і комплексною діяльністю зі збору розвідувальних даних щодо конкретних конкурентів, зловмисників фірми та їх діяльності, направлені на підрив стабільності роботи чи іміджу фірми.

Якщо взяти конкретно назву розвідки, що займається вирішенням економічних проблем, то для неї, на нашу думку, найбільше підходить “бізнес-розвідка”, оскільки першим значенням слова *business* в англійській мові є “діло, постійне заняття, спеціальність”. Тому підрозділам, що постійно займаються розвідувальною діяльністю фірми, підходить більше назва бізнес-розвідка як основна їх спеціальність.

Бізнес-розвідка – це постійний процес збору, накопичення, структурування, аналізу даних про внутрішнє і зовнішнє середовище та видачі вищому менеджменту фірми інформації, що дозволяє їй передбачити зміни в цьому середовищі і приймати своєчасні оптимальні рішення з управління ризиками, впровадження змін у фірмі та відповідні заходи, направлені на задоволення майбутніх запитів споживачів і підтримку прибутковості. Підготовка стратегічних рішень фірмою з урахуванням даних бізнес-розвідки дозволяє різко збільшити ефективність рішень, що приймаються. З іншого боку, використання технологій розвідки дозволяє успішно здійснювати прогноз кризових явищ у бізнесі, тобто реалізувати функцію раннього попередження про кризи. А це, в свою чергу, робить можливим запровадити попереджувальні заходи і знизити напругу можливої кризи, здійснити її локалізацію чи зниження можливого збитку. Також це можливість використання цих знань про кризу у своїх інтересах, повернувши їх для укріплення свого стану чи послаблення конкурента.

Завдання збору та обробки інформації на регулярній основі потребує наявності регулярно оновлених інформаційних ресурсів. При цьому сучасні аналітичні технології, так названі *Deep mining* і *Business Intelligence*, потребують збереження даних в електронній формі. Звідси необхідність у сучасній технічній базі наявності програмного забезпечення, яке не тільки дозволить збирати дані із різних джерел, зберігати їх у структурованих і неструктурованих базах даних, але вести пошук в інформаційному полі. Джерелами інформації є Інтернет, онлайніві ресурси, ЗМІ в електронній формі, оновлені бази даних і електронні архіви, корпоративні інформаційні масиви та архіви електронної пошти. Крім того, потрібні люди – джерела інформації як поза фірмою, так і всередині її, аналітики і пошукачі, які знають правила роботи з інформацією і вміють їх застосовувати на практиці, співробітники-професіонали бізнес-розвідки, яких нелегко підібрати за високими вимогами до спеціальності розвідника.

Найважливішим моментом у діяльності бізнес-розвідки стає прогнозування. І основну роль у цьому починає відігравати поряд з розвідкою аналітична робота – моніторинг обстановки. Розвідка ідентифікує ризики, розробляє моделі загроз і сценарії криз, визначаються фактори, що діють на їх розвиток та ознаки їх наближення, щоб вчасно сконцентрувати в необхідному місці необхідні сили і засоби, провести необхідні організаційні зміни та прийняти превентивні заходи, щоб не допустити негативного розвитку кризи.

Аналогічно вирішуються завдання протидії недобросовісній конкуренції з метою захисту центру управління фірми, її цілісності, зв'язків, репутації на ринку. Окремим випадком цього завдання є недружні злиття і поглинання (рейдерство). Використовуючи методи бізнес-розвідки можна наперед побачити і упередити перші кроки, ознаки рейдерства, застосувати необхідні заходи, які будуть менше коштувати, ніж тоді, коли рейдерство набере повну силу.

Сучасні засоби і технології обробки розвідінформації дозволяють також вирішувати завдання внутрішньої безпеки (контррозвідки) фірми – оцінювати динаміку лояльності персоналу, виявляти центри напруги, факти витоку конфіденційної інформації, іншу діяльність персоналу проти фірми.

На жаль, інколи недовіра керівництва фірми зводить нанівець ефективну роботу бізнес-розвідки.

Крім того, проведення оперативно-розшукової діяльності приватними організаціями та особами в Україні не допускається. Однак її здійснення в економічних і соціальних інтересах підприємств, не порушуючи законів України та прав громадян, а також державної безпеки, не забороняється. Проте варто пам'ятати, що відповідно до ч. 4 ст. 23 Закону “Про інформацію”, забороняється збір відомостей про особу без її попередньої згоди, за винятком випадків, передбачених законодавством. Ця детективна діяльність може проявитись у формі бізнес-розвідки, комерційних і маркетингових досліджень, промислової та інформаційної розвідки. Тому правова основа діяльності бізнес-розвідки може бути закріплена в статуті, правилах внутрішнього розпорядку, колективному договорі, посадових інструкціях, положеннях про захист комерційної таємниці та діяльність служби безпеки.

Отже, бізнес-розвідка, як і діючі заходи захисту від неї є важливими умовами забезпечення конкурентних переваг – одних із головних факторів, що забезпечують рівновагу економічного розвитку у світі, і будь-яка фірма або організація, котра серйозно ставиться до забезпечення безпеки своєї діяльності і розвитку, повинна мати у своїй структурі підрозділ бізнес-розвідки.

Джерела та література:

1. Доронин А.И. Бизнес-разведка, - 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство “Ось - 89”, 2003. – 384 с.
2. Митрофанов А.А. Экономическая безопасность коммерческих предприятий и деловая разведка, Интернет-сайт, 2007.
3. Ткачук Тарас. Конкурентна розвідка: легальний інструмент дослідження ринку чи вид недобросовісної конкуренції, “Бизнес и безопасность”, № 4/2006 (54).
4. Ткачук Тарас. Історія розвитку та становлення конкурентної розвідки, “Бизнес и безопасность”, № 4/2006 (54).
5. Кравчук П.Я. Правове забезпечення корпоративної безпеки суб'єктів підприємницької діяльності в Україні, “Право і безпека”, 2004/3”3.

Михайло Селінний, Василь Бондар

ЕКОНОМІЧНА ОЦІНКА ТЕХНОЛОГІЙ ВИРОЩУВАННЯ ЦУКРОВИХ БУРЯКІВ

Постановка проблеми. Важливу роль у вирішенні продовольчої проблеми країни відіграє цукровий підкомплекс. Неприятливе економічне становище АПК, зниження обсягів інвестицій, недосконалість податкової і кредитної систем, прорахунки у ціноутворенні, недостатня державна підтримка і захист внутрішнього ринку від конкуренції з боку імпортерів цукру-сирцю, погіршення фінансового становища більшості підприємств буряковоцукрового підкомплексу привели галузь до кризи. В Україні прослідковується стійка тенденція до скорочення посівних площ, зниження урожайності та валових зборів цукрових буряків, зниження ефективності їх вирощування. Тому важливим є аналіз технологій вирощування цукрових буряків.

Стан вивчення проблеми. Пошуку реальних шляхів виходу з кризи, дослідженню проблеми становлення та ефективного функціонування бурякового підкомплексу присвячені праці багатьох вчених, зокрема П.П. Борщевського,

В.С. Бондаря, С.Л. Дусанівського, О.О. Єранкіна, О.С. Зайця, Є.В. Імаса, М.Ю. Коденської, В.І. Пиркіна, В.Г. Поплавського, М.В. Роїка, О.М. Шпичака, І.Г. Яремчука та інших.

Метою статті є оцінка економічної ефективності окремих технологічних процесів на виробництві цукрових буряків.

Виклад основного матеріалу. Основним завданням агропромислового комплексу України є формування такого ринкового механізму, який би був рушієм економічного прогресу, змушував суб'єктів господарської діяльності відновити, а в подальшому нарощувати обсяги сільськогосподарського виробництва, відмовлятися від застарілих технологій і освоювати нові, боротися за зниження собівартості продукції та підвищення рівня рентабельності господарств. Гнучкість технології передбачає вибір операцій залежно не тільки від особливостей агрокліматичної зони, а й від конкретних умов ринку.

Головною умовою інтенсифікації останнього є докорінне поліпшення використання землі на основі широкого впровадження досягнень науки і передової практики, прогресивних технологій виробництва сировини та її переробки, освоєння всебічно обґрунтованих і перевірених систем землеробства, які можуть забезпечити максимальну віддачу кожного гектара з одночасним скороченням витрат на виробництво продукції. В останні роки валове виробництво сільськогосподарської продукції зменшується, оскільки порушено комплексність галузей агровиробничого процесу, а також не дотримуються розроблені та перевірені на практиці технології [1].

Найбільша віддача від інтенсивних технологій досягається при комплексному матеріально-технічному забезпеченні. При їх впровадженні необхідно виходити з ефективності, для чого слід мати обґрунтовану систему показників, які дають можливість не тільки об'єктивно оцінювати, а й вибирати найдоцільніші ресурсозберігаючі варіанти технологічних процесів (табл.1).

У результаті досліджень встановлено, що витрати засобів виробництва і праці при комплексному використанні агротехнічних операцій з внесенням гербіцидів нижчі, ніж при агротехнічних методах боротьби з бур'янами. При чіткому дотриманні розроблених технологій обидві дають ефект. Ефективність цих технологій, особливо в останні роки, полягає в тому, що за рахунок своєчасного застосування інтенсивних агротехнічних прийомів при мінімальних витратах гербіцидів можна досягти зниження забур'яненості до межі, яка не завдає шкоди посівам цукрових буряків, уникнення зайвого забруднення отрутохімікатами, а також зниження собівартості продукції.

Підходи до проблеми оптимізації технології можуть бути різними, виходячи із стану забезпеченості господарства матеріально-технічними засобами, необхідної урожайності та собівартості. Тому для забезпечення достатнього рівня урожайності у межах існуючих технологій застосовують операції та технічні засоби, які не потребують значних витрат коштів. Основним критерієм оптимізації є мінімум додаткових капітальних вкладень.

Таблиця 1

Економічна ефективність окремих технологічних процесів на виробництві цукрових буряків, грн. га

Технологічні операції	Технологія		
	звичайна	інтенсивна	ресурсо-енергозберігаюча
Загальні витрати	6203,7	7028,1	3852,54
в т.ч.: заробітна плата	488,52	383,4	423,54
пальне	887,4	899,64	464,58
добрива	1528,2	152,82	898,2
засоби захисту рослин	1397,7	2191,5	713,7

витрати на виконання технологічних			
процесів: основний обробіток ґрунту	3081,6	3084,5	873,72
передпосівний обробіток ґрунту і сівба	801	801,36	373,5
догляд за посівами	1083,96	1896,8	1363,32
збирання	1236,6	1246	1241,82
Урожайність, т/га	35	45	35
Затрати праці, люд.-год./га	124,1	78,4	108,4
Собівартість, грн./т	177,24	156,18	110,07
Рентабельність, %	5,79	20,05	70,35

Так, на передпосівному обробітку ґрунту та сівбі, наприклад, замість 5-6 операцій (ранньовесняний обробіток ґрунту, вирівнювання поверхні поля, приготування, транспортування та внесення гербіцидів), де енергоємність становить 705,2 МДж/га, можна використати на передовому обробітку “Європак”. У цьому випадку енергоємність становить 156,2 МДж/га.

Комплекс таких заходів дає можливість зменшити собівартість цукрових буряків до 35%. [6]

Збір цукрових буряків є завершальним етапом праці бурякосіючих господарств протягом року. Від того, як він буде організований, залежить не тільки кінцевий результат – збір коренів з кожного гектара, але й вихід цукру на заводі та якість цукросировини при зберіганні. Питання про початок та строки продовження збиральних робіт залишається предметом обговорення, оскільки в ньому збігаються інтереси як буряківників, так і цукрових заводів. Для бурякосійних господарств важливо зібрати найбільшу кількість коренеплодів з високим вмістом цукру. Цукроварам при жаркій погоді, коли буряки ще не можна довго зберігати, потрібні невисокі темпи збирання – не більше тридобового запасу сировини. Але пізніше, при прохолодній погоді, залишений на полях врожай потрібно зібрати найскоріше та закласти його на зберігання до настання морозів. І ті, й інші інтереси законні та повинні бути узгоджені. [4]

При виборі початку та строків продовження збирання необхідно враховувати біологічні особливості цукрових буряків, які полягають у тому, що коренеплоди продовжують нарощувати масу та накопичувати цукор аж до заморозків і відмирання гички. Це явище відоме практикам, але висновки з нього вони роблять різні. Найправильніше було б починати збирання буряків якомога пізніше і вести його швидкими темпами. Однак на практиці виходить, що для цього потрібні велика кількість техніки і високі затрати, а до того ж частина посівів збирається за несприятливих умов.

Ті господарства, які розпочинають збирання буряків раніше і проводять його за сприятливих погодних умов, частіше бувають у вигаді, оскільки на це йде менше сил, і втрати коренеплодів бувають мінімальними. Правда, при цьому дещо зменшується загальна продуктивність та вихід цукру з гектара.

Раціональніше розпочинати збирання врожаїв у ранні строки (в кінці серпня – на початку вересня), вести його невисокими темпами до 20-25 вересня, а потім організувати масове збирання всіма силами та засобами і закінчити його не пізніше 10-15 жовтня, до осінньої непогоди.

Аналіз багаторічних даних по приростах маси коренеплодів і їх цукристості в різних зонах бурякосіяння за різні календарні періоди показав, що відносні показники, починаючи з 1 вересня, достатньо стабільні та не відрізняються більше ніж на 3%, що досить задовільно для практичних розрахунків. Тому, знаючи на цей момент фактичну густоту насадження рослин, середню вагу коренеплоду і його цукристість, можна розрахувати динаміку накопичення цукру за період з 1 вересня по 10 жовтня та тривалість збиральних робіт на кожному полі. Звичайно, що втрати цукру будуть найменшими, якщо врожай буряків зібрати в останній погожий день осені. Як правило, зробити це неможливо, тому господарству

доведеться змиритися з деякими втратами. Але чим більше справної збиральної техніки є у господарстві, тим меншими будуть ці втрати [2].

Коли вирішується питання про строки збирання, звичайно, розглядають збір цукру на ранню та пізню дати. Різниця здається дуже великою. Так, збір цукру на 1 вересня та на 10 жовтня відрізняється на 29,8%, тобто майже втричі. Однак за один день збирання врожаю не проводять. На незбираних площах цукор продовжує накопичуватися, тому фактичні втрати будуть значно менші, а за вказані дати становитимуть тільки 18,1%, тобто в 1,6 разу менше.

Відомо, що врожайність сільськогосподарських культур залежить від багатьох чинників, основним з яких є добрива як органічні, так і мінеральні. Загальновідомо, що основним органічним добривом є гній, в ефективному застосуванні якого немає потреби переконувати працівників сільського господарства. Лише враховуючи те, що виробництво його суттєво знизилось через зменшення поголів'я худоби, питання щодо ефективнішого його використання за таких умов є актуальним.

Наукою і практикою доведено, що у сівозмінах лісостепової зони гній доцільно вносити у ґрунт під оранку один раз у три-чотири роки під просапні культури, які мають довготривалий період вегетації і здатні використовувати поживні речовини у міру мінералізації органічної речовини. При цьому вищої врожайності культур досягають, коли заорюють його восени. Для цукрових буряків найкраща окупність гною всіма культурами досягається у разі внесення помірних норм (20-30т/га) [4]. Але для забезпечення рослин всіма поживними речовинами одного гною не достатньо, тому необхідно використовувати мінеральні добрива.

Дослідження показують, що для забезпечення бездефіцитного вмісту гумусу в ґрунті необхідно вносити на 1 га площі 9 т/га гною і $N_{50} P_{66} K_{66}$ кг/га діючої речовини мінеральних добрив, у тому числі під цукрові буряки 30 т/га гною і $N_{80} P_{100} K_{100}$. Проте зараз внесення такої кількості органічних і мінеральних добрив проблематичне та економічно невигідне. Тому гній і мінеральні добрива можна застосовувати на різних ділянках. Щоб не допустити зниження родючості ґрунту на полях, де гній не вносили, необхідно разом з мінеральними добривами вносити солому, яка активізує процеси гумусоутворення і може певною мірою замінити гній [5].

Суттєвим резервом поповнення органічної речовини в ґрунті є розширення посівних площ багаторічних бобових трав, які накопичують азот. Завдяки цьому значно зменшуються втрати гумусу і підвищується урожайність культур. Вплив на урожайність цукрових буряків попередників показано в таблиці 2.

Таблиця 2

Вплив попередників і фонів добрив на врожайність цукрових буряків

Попередники	Врожайність, ц/га	
	Без добрив	З добривами
Чорний пар	302	426
Еспарцет	263	386
Кукурудза	196	318
Оз. пшениця	219	355

Велику увагу необхідно приділяти цукристості коренеплодів. Заводи приймають буряки з базовою цукристістю 16,0%. Збільшення рівня цукру в солодких коренях дозволяє підвищити ефективність виробництва цукру. Виходячи з вищесказаного, дуже важливо дотримуватися строків збирання і не допускати підмороження коренів, хоча вони в цей час високими темпами набирають цукор. Тому потрібний економічно обґрунтований розрахунок строків збирання цукрових буряків. На цукристість впливає і кількість добрив, що вносять під цю культуру (таблиця 3).[2]

Вплив добрив на цукристість та на вихід цукру з гектара

Варіанти -	Цукристість, %	Вихід цукру, ц/га
Контроль	21,6	63,9
30 т N ₆₀ P ₃₀ K ₃₀	21,4	85,4
30 т N ₆₀ P ₆₀ K ₆₀	20,4	83,6
15 т N ₃₀ P ₃₀ K ₃₀	21,0	82,1
30 т N ₃₀ P ₃₀ K ₃₀	20,4	85,9
30 т N ₆₀ P ₃₀ K ₃₀ + гіпс	21,6	92,4
15 т N ₆₀ P ₆₀ K ₆₀	21,2	89,5

Показники таблиці свідчать, що на цукристість негативно впливає зростання доз азоту як у мінеральних добривах, так і в органічних, оскільки гній містить переважно азот. Тому при розрахунку доз внесення добрив необхідно враховувати негативний вплив азотних добрив. В умовах господарства доцільніше вносити мінімальні дози добрив, що дозволить отримати кращий результат. Це пов'язане з тим, що при підвищенні доз внесення окупність добрив значно знижується, а при їх високій вартості годі сподіватися на високий економічний ефект.

Підвищення врожайності тісно пов'язане з додатковими витратами на впровадження нових технологічних прийомів та придбання більш досконалих технічних засобів і високоякісних технологічних матеріалів.

Виходячи з вищесказаного, можна запропонувати такі підходи до вирішення проблеми оптимізації технологій:

- забезпечення достатнього рівня урожайності, застосовуючи в межах існуючих технологій технологічні прийоми та технічні засоби, які не потребують значних витрат коштів, коли основним критерієм оптимізації виступає мінімум додаткових капіталовкладень;

- зменшення собівартості продукції, підвищуючи рівень виконання технологічних операцій, впроваджуючи ефективніші технологічні прийоми і технічні засоби. Такий шлях не можна реалізувати за допомогою застарілої техніки, він потребує додаткових разових витрат на придбання нової техніки;

- забезпечення максимально можливої урожайності, використовуючи всі чинники і зводячи до мінімуму можливі втрати біологічного потенціалу культури. З упровадженням таких технологій передбачено застосовувати на всіх ключових операціях нові сільськогосподарські машини, що відповідають світовому рівню виробництва.

Розглянувши за такими критеріями оптимізації весь спектр технологічних операцій з урахуванням раніше отриманих результатів досліджень впливу окремих факторів на величину прямих експлуатаційних витрат на впровадження, варто виділити три найтипівіші варіанти технологій вирощування та збирання цукрових буряків – на базі серійних, нових вітчизняних та зарубіжних машин.

I. Технологія на базі серійних машин потребує мінімуму капіталовкладень і базується на застосуванні традиційних технологічних прийомів та технічних засобів, зниження норм висіву насіння до 10-12 шт. на 1 м рядка дає змогу зменшити витрати на формування густоти насаджень, стає можливим виключити з технологічної карти операцію досходових боронуваль. Бур'яни знищують, застосовуючи міжрядний обробіток та ручне прополювання. Збирають цукрові буряки за цією технологією вітчизняними машинами роздільним способом (зрізування гички, викопування коренеплодів з їх навантаженням).

II. Технологія на базі нових вітчизняних машин забезпечує найменшу собівартість. Така технологія прийнятна для підприємств середнього достатку (з рівнем рентабельності 10-15%). Вона базується на застосуванні для

ранньовесняного та передпосівного обробітків ґрунту агрегатів АРВ-8,1-01 і АРВ-8,1-02, використанні для сівби пневматичних сівалок точного висіву, дражованого насіння, комбінованого способу боротьби з бур'янами (внесення гербіцидів, міжрядні обробітки, ручне прополовання). Збирають цукрові буряки вітчизняними машинами для валкової технології (зрізування гички, викопування коренеплодів з їх валкуванням, підбирання валків), які дешевші порівняно з іншими бурякозбиральними машинами.

III. Технологія на базі зарубіжних машин забезпечує максимальну урожайність і стійкість проти негативних факторів. Така технологія базується на використанні гербіцидів, насіння високопродуктивних сортів, зарубіжної високоефективної техніки (оборотних плугів, комбінованих агрегатів для передпосівного обробітку ґрунту, пневматичних сівалок точного висіву, обприскувачів, бурякозбиральних машин), що гарантує високу якість виконання технологічних операцій, технологічну й технічну надійність. Впровадження такої технології потребує значних витрат на придбання нових машин, забезпечуючи значне підвищення урожайності коренеплодів (до 50–70 т/га) [6].

Оцінювали ефективність варіантів технологій за рівнем прямих експлуатаційних витрат на одиницю площі та на одиницю продукції за різних рівнів урожайності й застосування різних типів технічних засобів.

Встановили, що всі без винятку технічні засоби придатні для застосування в будь-якому з вищевказаних технологічних варіантів. Практичне здійснення такого маневрування технічними засобами в різних варіантах технологій обмежується лише економічною доцільністю.

Наприклад, за застосування на збиранні цукрових буряків порівняно дешевого комплексу машин для валкової технології на базі машин АЗК-6-01 та АЗК-6-03 вітчизняного виробництва зменшуються експлуатаційні витрати на виконання цієї операції на 28–41% з розрахунку на одиницю площі порівняно з іншими бурякозбиральними комплексами, використовувати ж дорогий енергонасичений бункерний комбайн 8Р-10 доцільніше при збиранні цукрових буряків на високоврожайних площах.

Висновки. Проведені дослідження показують, що з економічної точки зору в господарствах доцільно використовувати енергозберігаючу технологію, при якій отримують найвищу окупність понесених затрат. У сучасних умовах доцільніше вносити мінімальні дози внесення добрив, що пов'язано з тим, що при підвищенні доз внесення окупність добрив значно знижується, а при їх високій вартості годі сподіватись на високий економічний ефект. Результати порівняння досліджуваних моделей технологій засвідчили, що за впровадження технологій на базі нових вітчизняних і зарубіжних машин через додаткові витрати на придбання техніки й технологічних матеріалів прямі експлуатаційні витрати на одиницю площі зростали порівняно з традиційною технологією на базі серійних машин (2345,76 грн.) і становили 2481,66 і 4147,2 грн. відповідно. Проте завдяки підвищенню урожайності прямі експлуатаційні витрати з розрахунку на одиницю продукції знижувалися, передусім за рахунок значного зменшення затрат праці на вирощування та збирання цукрових буряків.

Джерела та література:

1. Багрій Т. В. "Формування матеріально-ресурсного потенціалу інтегрованого бурякоцукрового виробництва" // Економіка АПК. – 2002. – №1 С. – 108-109.
2. Варченко О. Сучасний стан та перспективи вирощування цукрових буряків в Україні // Економіка АПК. – 2001. – 4. – С. 62-65.
3. Заец А.С. Рынок сахара: проблемы теории и практики. - К.: Наукова думка, 1998.-С. 16, 314.
4. Іващенко О.О. Вирощування цукрових буряків за специфічних умов 2003 року // Матеріали науково-технічної конференції цукровиків України „Шляхи підвищення ефективності бурякоцукрового виробництва” - К.; 2003 - С. 318 (144-151).
5. Корнієнко С. та ін. Харківська технологія виробництва цукрових буряків // Пропозиція. – 2001. – 5. – С. 96-97.
6. Роїк М. та ін. Ефективність механізованих технологій вирощування та збирання цукрових буряків // Вісник аграрної науки. – 2000. – 4. – С. 43-46.

ОДИН З АСПЕКТІВ ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТРУКТУРНОГО АНАЛІЗУ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА РЕГІОНУ В СИСТЕМІ ПЕРЕДПЛАНОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Постановка проблеми. Регулювання територіальної організації виробництва в регіонах України є складною проблемою, яка пов'язана з впливом багатьох факторів економічного, політичного та природного характеру.

На сучасному етапі розвитку економіки України на вирішення питань удосконалення територіальної організації виробництва ускладнюючий вплив чинить ще й такий фактор, як поки ще системно не врегульовані чинним законодавством питання щодо державного регулювання соціально-економічного розвитку регіонів.

При структурних перетвореннях регіональних виробничих комплексів необхідний розумний компроміс між інтересами регіону, інтересами держави й інтересами підприємств, що працюють у ринкових умовах. Важливо знайти, з урахуванням особливостей перехідного періоду, співвідношення загальнодержавного регулювання за участю у вирішенні цих питань органів місцевої влади і дій ринкових механізмів.

У цьому зв'язку актуальною проблемою є методичне забезпечення на регіональному рівні розробок удосконалення територіальної організації промислового виробництва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням питань територіальної організації виробництва в регіонах та розробці методик їх аналізу присвячені праці багатьох вітчизняних вчених, а саме: В. Беседіна, І. Горленко, С. Дорогунцова, Д. Заставного, С. Іщука, М. Паламарчука, В. Поповкіна, Н. Процько, Д. Стеценка, Л. Чернюк та інших. У межах поглиблення напрацювань пропонується аспект функціонально-структурного аналізу територіальної організації з позиції системного підходу.

Виклад основного матеріалу. У даний час на обласному рівні розробляються програми економічного і соціального розвитку адміністративних областей. Показники розділів цих програм, що стосуються розвитку промислового виробництва, заповнюються на основі даних, що відображають наміри підприємств. Власне кажучи - це зведена програма намірів підприємств, що має, як вже неодноразово відмічалось в економічній літературі, більш інформаційний характер, ніж виконуюча роль інструмента впливу на розвиток економіки області.

Крім цього, в ній відсутні розділи, показники яких відображали б співвідношення регіональних інтересів із загальнодержавними.

Неузгодженість цих інтересів в умовах перехідної економіки призводить до великих народногосподарських втрат. Значна частина таких показників прямо пов'язана з територіальною організацією виробництва, що є одним з аспектів просторового розвитку продуктивних сил.

При розробці окремих напрямків розвитку промислового виробництва регіонів широке поширення здобув останнім часом структурно-функціональний підхід, що в інтегрованому вигляді, звичайно, включає:

- оцінку поєднання природних та економічних умов і ресурсів;
- розрахунок галузевої, функціональної і територіальної структур промисловості регіону;

- розрахунок показників територіальної спеціалізації, територіального обміну, комплексності і територіальної зосередженості.

На наш погляд, при розгляді питань територіальної організації промислового виробництва регіону ефективним методологічним підходом є структурно-функціональний аналіз із застосуванням пропонованої регіональної класифікації галузей промисловості і виконанням розрахунку функціональної структури промисловості за техніко-економічними показниками виробництва, пов'язаними з використанням природних та економічних умов та ресурсів.

Таблиця 1

Функціональна структура промислового виробництва регіону А
(у % до підсумку)

№ п/п	Функціональні групи та підгрупи галузей промисловості	Використання умов та ресурсів регіону					
		Т Середньо- спіскова чисель- ність ПВП	ТПП Вантаж ообіг	В Обсяг води, яка викорис- товується	Е Витрати електро- енергії	ТП Витрати палива (місцевого)	П Частка продукції, яка спожива- ється у регіоні
Iгр.	Галузі добувної промисловості, у тому числі:	1,4	0,9	0,6	12,6	-	
	• нафтодобувна	1,4	0,9	0,6	12,6	-	-
	• торфодобувна	0,0	...	-	-	-	100,0
	• лісозаготівельна	0,0	0,0	-	70,0
	• добування будівельного піску	0,0	...	-	0,0	-	80,0
	• добування скляного піску	0,0	...	-	0,0	-	-
IIгр.	Галузі обробної промисловості, які використовують місцеві природно-сировинні ресурси.	18,9	47,4	12,0	16,7	-	
	1. Підгрупа галузей по переробці мінеральної сировини	5,7	21,4	0,7	4,0	-	100,0
	у тому числі:						
	• виробництво будівельної цегли	4,5	19,1	0,4	2,5	-	100,0
	• виробництво торфо брикетів	1,2	2,3	0,3	1,5	-	100,0
	2. Підгрупа галузей по переробці лісової сировини	2,4	0,4	0,0	0,7	-	27,0
	у тому числі:						
	• деревообробна	2,3	0,4	0,0	0,7	-	25,0
	• лісохімічна	0,1	0,0	0,0	0,0	-	-
	3. Підгрупа галузей по переробці рослинницької сировини	6,7	22,5	8,4	6,0	-	45,2
	у тому числі:						
	• цукрова промисловість	1,9	7,9	3,8	2,3	-	68,0
	• плодоовочева промисловість	2,4	3,2	3,6	0,3	-	63,0
	• крохмальна промисловість	0,8	0,8	0,8	0,4	-	3,0
	• первинна обробка льону	1,3	1,0	0,2	1,6	-	-
	• борошномельно-круп'яна	0,3	9,6	0,0	0,3	-	67,0
	4. Підгрупа галузей по переробці тваринницької сировини	4,1	3,1	2,9	6,0	-	38,6
	у тому числі:						
	• м'ясна промисловість	1,8	1,6	0,8	2,5	-	50,0
	• молочна та маслосиробна	2,3	1,5	2,1	3,5	-	25,0
IIIгр.	Галузі обробної промисловості, які працюють на довівній сировині та матеріалах,	79,7	51,7	87,4	70,7	-	30,0
	у тому числі:						
	▪ електроенергетика	1,9	2,5	67,8	-	-	100,0
	▪ хімічна промисловість	9,0	1,4	3,9	30,7	-	2,2
	▪ машинобудування і металообробка	26,7	7,0	3,2	18,5	-	19,3
	▪ галузі деревообробної промисловості	3,3	0,7	0,2	1,1	-	49,0
	▪ паперова промисловість	1,5	1,0	0,8	1,7	-	1,2
	▪ промисловість збірного залізобетону	2,3	12,9	0,3	1,7	-	100,0
	▪ галузі легкої промисловості	25,0	2,3	4,4	12,3	-	19,0
	▪ галузі харчової промисловості	6,0	5,3	1,8	2,9	-	56,8
	▪ поліграфічна промисловість	0,5	0,2	0,0	0,1	-	100,0
	▪ комбикормова промисловість	0,5	17,6	0,0	0,6	-	98,0
	▪ інші промислові підприємства	3,0	0,8	0,0	1,1	-	15,8
	Вся промисловість	100,0	100,0	100,0	100,0	-	28,1
	Частка місцевих ресурсів, які використовуються	24,7	...	8,0	30,0	-	X

Згідно з пропонованою регіональною класифікацією галузей промисловості усі дрібні галузі та підгалузі промислового виробництва будь-якого регіону об'єднуються у три групи, які поділяються на відповідні підгрупи.

Після того, як всі дрібні галузі промислового виробництва регіону розподілені по відповідних функціональних групах і підгрупах, робиться розрахунок його функціональної структури за техніко-економічними показниками, пов'язаними з використанням економічних та природних умов і ресурсів регіону. Даний аспект структурно-функціонального підходу відображений у таблиці 1 на прикладі умовного регіону А.

При цьому варто чітко визначити, що розуміють під поняттям "територіальна організація виробництва". Як ми вважаємо - це впорядкованість, узгодженість між собою виробничої структури регіону, його регіональних функцій та поєднання природних і економічних умов і ресурсів цього регіону.

Аналіз таблиці 1 дає можливість виявити:

- склад функціональних груп (підгруп), що сформувалися на базі поєднання умов і ресурсів регіону; співвідношення між функціональними групами за інтенсивністю використання наявних природних та економічних умов та ресурсів;
- ступінь орієнтації галузей промисловості у своєму розвитку на ті чи інші умови та ресурси; частку задіяних у промислове виробництво місцевих ресурсів;
- зовнішню функцію промислового виробництва регіону (постачання на зовнішній ринок окремих видів продукції) і внутрірегіональну функцію (постачання продукції на місцевий ринок для задоволення своїх виробничих потреб та потреб населення).

Визначення відповідності темпів і рівнів розвитку галузей спеціалізації, а також галузей, що обслуговують внутрірегіональні потреби, можливостям природно-економічного ресурсного потенціалу регіону з урахуванням кон'юнктури ринку робляться за допомогою балансових розрахунків.

Таким чином, пропонований аспект структурно-функціонального аналізу дає можливість досить ефективно здійснити узгодження й впорядкування між собою структури промисловості регіону, її регіональних функцій і наявного поєднання природних та економічних умов і ресурсів.

З огляду на важливу роль державного регулювання в перехідний період, основні параметри зовнішньої функції промислового виробництва регіону (основні показники територіальної спеціалізації), що відображають загальнодержавні інтереси, повинні визначатися Міністерством економіки.

Після пророблення цих показників на обласному рівні з погляду можливостей території й узгодження їх з підприємствами вони повинні бути обов'язкові до виконання.

Поряд з цим обласному рівню повинна бути надана законодавчо оформлена можливість впливу на розвиток окремих виробництв, продукція яких служить для забезпечення найважливіших сторін життєдіяльності області.

Висновки. Включення відзначених вище показників у програму економічного і соціального розвитку області та обґрунтування територіальної організації виробництва за викладеною методичною схемою зіграє, на нашу думку, позитивну роль у визначенні оптимальних варіантів розвитку виробничого комплексу області.

АУДИТ ПІДПРИЄМСТВ, ЩО ПЕРЕБУВАЮТЬ У ФІНАНСОВІЙ КРИЗИ

Вступ.

Кризова ситуація — це особлива ситуація, що характеризується ризиком банкрутства, слабкою конкурентною позицією, фінансовою нестійкістю. Традиційні методи управління не погоджують організаційні цілі з мінливою ситуацією, цілі залишаються колишніми, але якщо в нормальній ситуації цілями будь-якої організації є прибутковість, захоплення нових ринків тощо, то в кризовій ситуації головна мета — це виживання. Виникає дисбаланс між потребами підприємства і його можливостями. Щоб уникнути банкрутства і ліквідації, підприємство повинне мобілізувати свої ресурси на вирішення завдання виходу із кризи, а це вже ціль не просто управління, а ризик-менеджмент підприємства, що адаптований до стратегічних ризиків, антикризового керування.

Мета статті визначити місце аудиту в антикризовому управлінні підприємством.

Важливою тенденцією діяльності підприємства в сучасних умовах є зростання ролі інформаційних ресурсів. Ця тенденція зумовлена ускладненням технічної бази і технології виробництва, збільшенням числа факторів, які впливають на вирішення складних виробничих та управлінських проблем. Зростання управлінської інформації відбувається не лише за обсягом, але й за змістом.

Складнішими стають комунікаційні зв'язки, процедури і методи прийняття рішень, що вимагає додаткової інформації, яка відсутня у традиційній системі фінансового обліку.

Управління інформаційним процесом ставить дедалі більші вимоги перед управлінцями щодо розуміння ролі інформації та знань керівника в галузі створення інформаційних систем.

Незалежно від суспільно-економічних відносин дані бухгалтерського обліку завжди є основним джерелом вихідної інформації для антикризового управління. Це пояснюється тим, що система бухгалтерської інформації найповніше охоплює явища і процеси, що відбуваються на підприємстві і котрі аналізують як на мікро-, так і на макрорівні.

Головною перевагою бухгалтерської звітності для аналітичних служб різних рівнів управління повинна стати повнота, надійність, неупередженість та своєчасність інформації, можливість її трансформації, особливо в умовах фінансової кризи.

Зменшення інформаційного ризику можливе лише за умови проведення незалежного аудиту.

Питанням організації і методики аудиту присвячено багато праць українських і зарубіжних вчених: Ф.Ф. Бутинець, А.Г. Загородній, М.В. Корягін, А.В. Єлисеєв, А. М. Кузьмінський, Л.П. Кулаковська, Ю.В. Піча, Б.Ф. Усач, Р. Адамс, Р. Монтгомері. Але, на жаль, у цих працях недостатньо уваги приділено визначенню місця аудиту в антикризовому управлінні діяльності підприємства.

Аудит підприємств, які перебувають у кризовому стані, а саме в стані фінансової кризи, розглядається в роботах О.О. Терещенко, О.І. Копилюк, А.В. Череп, А.М. Штангрет.

Дане питання висвітлюється у працях О.О. Терещенко, О.І. Копилюк, А.В. Череп, А.М. Штангрет.

Методи та результати

Термін аудит виник у латинській мові понад дві тисячі років тому і в перекладі означає „той, хто слухає”, але і на сьогодні в економічній літературі немає однозначного визначення поняття (сутності) аудиту, а тому його мета і завдання неоднакові.

Ф.Ф. Бутинець зазначає, що у вітчизняній і зарубіжній літературі немає єдиного підходу до визначення сутності, мети та призначення аудиту, і визначає аудит як „підприємницьку діяльність аудиторів по здійсненню перевірок стану бухгалтерської звітності, документального оформлення фактів господарського життя та інших фінансових зобов'язань і вимог з метою встановлення достовірності їх фінансової звітності та відповідності здійснених ними господарських операцій нормативним і законодавчим актам; аналізу фінансового стану та виявлення можливості покращення діяльності, а також надання консультаційних послуг з різних обліково-економічних та правових питань”[1, с. 9].

А.М. Кузьмінський визначає аудит як незалежну перевірку бухгалтерської звітності та іншої обліково-звітної інформації про діяльність підприємств з метою підтвердження їх достовірності й законності [2, с. 11].

А.Г. Загородній визначає аудит як перевірку фінансових звітів, що має на меті встановити відповідність складених фінансових звітів (у всіх суттєвих аспектах) чинному законодавству та встановленим нормам [3, с. 366].

Згідно з Законом України від 22.04.1993 р № 3125-XII „Про аудиторську діяльність”: аудит - це перевірка публічної бухгалтерської звітності, обліку, первинних документів та іншої інформації щодо фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання з метою визначення достовірності їх звітності, обліку, його повноти і відповідності чинному законодавству та встановленим нормативам.

На сьогодні у зв'язку зі змінами, внесеними до Закону України «Про аудиторську діяльність» (Закон України N 140-V (140-16) від 14.09.2006), аудит – це перевірка даних бухгалтерського обліку і показників фінансової звітності суб'єкта господарювання з метою висловлення незалежної думки аудитора про її достовірність у всіх суттєвих аспектах та відповідність вимогам законів України, положень (стандартів) бухгалтерського обліку або інших правил (внутрішніх положень суб'єктів господарювання) згідно із вимогами користувачів.

Таким чином, вищенаведені визначення аудиту та згідно з національним чинним законодавством – аудит зводиться до перевірки фінансової звітності, уся інша робота аудитора – супутні послуги (рис. 1).

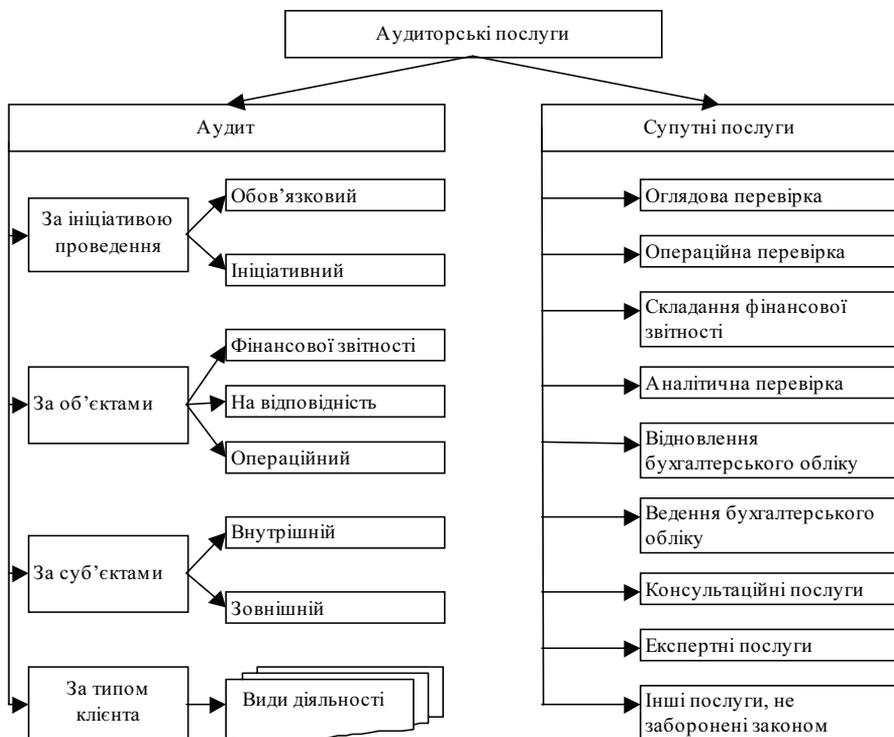

Рис. 1. Аудиторські послуги, які надаються користувачам фінансової звітності

Визначення аудиту, яке міститься у «Положенні про основні концепції аудиту», опублікованому в 1973 р. Комітетом з основних концепцій аудиту Американської асоціації бухгалтерів, включає як процес, так і мету аудиту: аудитом називається систематичний процес об'єктивного збору й оцінки свідчень про економічні дії і події з метою визначення ступеня відповідності цих тверджень чинним критеріям і надання результатів перевірки зацікавленим користувачам [5, с. 20].

На наш погляд, найповніше визначення аудиту дав Р.Монтгомері: „Аудитом називають системний процес об'єктивного збору і оцінки свідчень про економічні дії і події з метою визначення ступеня відповідності цих тверджень встановленим критеріям і представлення результатів перевірки зацікавленим користувачам” [6, с. 19].

У навчальному посібнику Г. М. Давидова зазначено, що метою аудиту фінансової звітності є висновок аудитора про те, чи відповідає фінансова звітність у всіх суттєвих аспектах інструкціям, які регламентують порядок підготовки і подання фінансових звітів. За результатами аудиту складають аудиторський висновок про реальний фінансовий стан суб'єкта господарювання [7, с. 18].

Заслужує на увагу теза Н. І. Дорош про те, що основною метою проведення аудиту є підтвердження достовірності фінансової інформації. При цьому достовірність фінансової звітності передбачає відсутність суттєвих помилок та викривлень інформації [8, с. 37].

Більш зрозуміло визначена мета (ціль) звичайного аудиту фінансової звітності, здійснюваного незалежним аудитором, у книзі «Аудит Монтгомері». В ній метою аудиту є висловлення думки про те, наскільки правильно фінансова звітність відбиває фінансовий стан, результати операцій і грошові потоки відповідно до загальноприйнятих принципів обліку.

Б.Ф. Усач ототожнює аудит з „незалежною експертизою фінансової звітності комерційних підприємств уповноваженими на те особами (аудиторами) з метою підтвердження її достовірності для державних податкових органів і власників. Іншими словами, аудит - це надання практичної допомоги керівництву й економічним службам підприємства щодо ведення справ і управління його фінансами, а також щодо налагодження бухгалтерського фінансового та управлінського обліку, надання різних консультацій” [9, с. 6].

О.О. Терещенко розглядає аудит як „незалежну експертизу публічної бухгалтерської та фінансової звітності, іншої інформації щодо фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання, мета якої – перевірити достовірність їх звітності, визначити повноту та відповідність чинному законодавству здійснюваного обліку та сформулювати висновки про реальний фінансовий стан підприємства ” [10, с. 73].

Отже, можна зробити висновок, що аудит - це перевірка фінансової звітності підприємства з метою висловлення думки аудитора про відповідність її певним критеріям та реальність відображення фінансового стану підприємства.

Рішенням Аудиторської палати України від 18.04.2003 р. №122/2 прийнято стандарти аудиту та етики Міжнародної федерації бухгалтерів як національні стандарти аудиту з 1 січня 2004 року.

Структура стандартів, виданих Радою з міжнародних стандартів аудиту та надання впевненості, наведено на рисунку 2.

У відповідності до міжнародної концептуальної основи завдань з надання впевненості: „завдання з надання впевненості” - це завдання, виконуючи які, практик

робить висновок, призначений підвищити ступінь довіри майбутніх користувачів, які не є відповідальною стороною, щодо результатів оцінки порівняння предмета завдання з відповідними критеріями.

Результатом оцінки є інформація щодо:

визнання, оцінки, твердження та розкриття інформації, поданої у фінансовій звітності;

оцінка ефективності внутрішнього контролю.

Рис. 2. Структура стандартів, виданих Радою з міжнародних стандартів аудиту та надання впевненості

Дана концептуальна основа передбачає два типи завдань із надання впевненості: завдання з надання обґрунтованої впевненості; завдання з надання обмеженої впевненості.

Різниця між цими типами завдань полягає у ступені інформаційного ризику і, як наслідок, результат завдання є основою для, у першому випадку, позитивної форми висновку, що відповідає прийнятно низькому рівню ризику, у другому випадку – негативної форми висновку і відповідно прийнятному рівню ризику у межах завдання.

Предмет та інформація завдання з надання впевненості можуть мати різну форму:

фінансові показники, що виражають історичний та/або прогнозований фінансовий стан, платоспроможність та ліквідність підприємства;

ключові показники продуктивності та ефективності діяльності підприємства;

системи внутрішнього контролю, інформаційних технологій з боку ефективності їх функціонування;

корпоративне управління, управління ресурсами, відповідність законодавству;

фізичні характеристики процесу виробництва тощо.

Основними вимогами до предмета завдання з надання впевненості є, перше, можливість визначення та послідовної оцінки або вимірювання за обраними критеріями; друге, можливість отримання інформації про стан об'єкта певними процедурами з достатньою кількістю доказів на підтримку висновку про обґрунтовану або обмежену впевненість у залежності від завдання.

Міжнародний стандарт аудиту 120 розрізняє аудиторські перевірки і супутні послуги, рисунок 3.

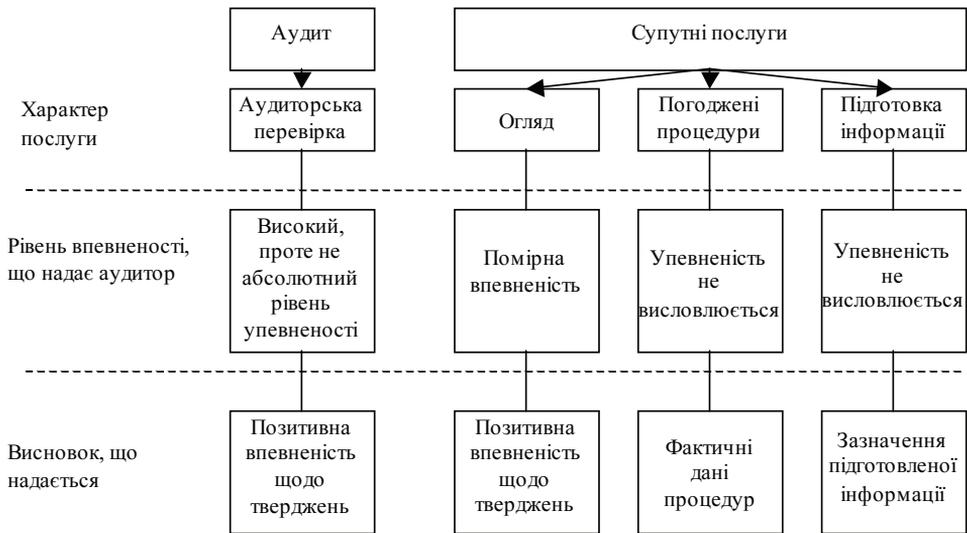

Рис. 3. Концептуальна основа аудиту та супутніх послуг

Таким чином, аудиторська перевірка фінансових звітів, відповідно до концептуальної основи міжнародних стандартів аудиту, має на меті надати аудиторі можливість висловити думку про те, чи складені ці фінансові звіти (у всіх суттєвих аспектах) відповідно до визначеної концептуальної основи фінансової звітності, тобто до міжнародних чи національних стандартів бухгалтерського обліку. При цьому аудитор, проводячи аудиторську перевірку, надає високий рівень упевненості, враховуючи ризик невиявлення, рівень упевненості не може бути абсолютним.

Супутні послуги включають, як видно зі схеми, огляди, погоджені процедури та підготовку інформації.

Метою огляду фінансових звітів є можливість аудитора констатувати, чи побачив аудитор те, що змушує його вважати, що фінансові звіти не складені в усіх суттєвих аспектах з визначеною концептуальною основою фінансової звітності. В ході огляду аудитор використовує процедури, які не надають усіх свідчень, як при аудиторській перевірці, тому рівень впевненості, що надає аудитор, є помірним.

Завдання з проведення погоджених процедур включає процедури, характерні для аудиторської перевірки, погоджені аудитором, суб'єктом господарювання та третьою стороною. Результатом завдання є висновок про фактичні дані, на основі яких одержувачі формують власні висновки.

Завдання з підготовки інформації полягає у збиранні, класифікації та узагальненні фінансової інформації аудитором, використовуючи свій бухгалтерський досвід. Процедури, що використовуються, не дають аудиторі можливості висловити будь-яку впевненість щодо фінансової інформації. Проте користувачі підготовленої інформації отримують послугу, що виконана з належним професіоналізмом та ретельністю.

О.О. Терещенко наводить такі характерні ознаки санаційного аудиту: „характерним для санаційного аудиту є те, що він проводиться на підприємствах, які перебувають у фінансовій кризі. Головна його мета – оцінити санаційну спроможність підприємства на підставі аналізу фінансово-господарської діяльності та наявної санаційної концепції” [10, с. 74].

С.М. Онисько розглядає санаційний аудит як „поглиблений аналіз фінансово-господарського стану підприємств, котрий здійснюється на підприємствах, що перебувають у фінансовій кризі. Основна його мета – оцінити санаційну спроможність господарської структури, визначивши глибину фінансової кризи

та причини її виникнення, виявивши можливості подолання кризи та провести експертизу наявної санаційної концепції” [11, с. 240].

Отже, у відповідності з наведеними означеннями можна говорити про завдання з підготовки інформації, виходячи з концептуальної основи міжнародних стандартів аудиту, а не про огляд фінансових звітів, а значить, про надання аудиторських послуг.

Ініціативний аудит може проводитись на вимогу будь-кого з користувачів фінансової звітності.

Останнім часом з'явився спеціальний термін “Stakeholders”, що саме й означає цю групу осіб. Цікаво те, що, оскільки цей термін не має досить лаконічного перекладу на інші мови, його вимовляють і пишуть буквально, як вимовляють в англійській мові, українською мовою він записується в такий спосіб: “стейкхолдер”. Основними стейкхолдерами підприємства є:

- інвестори;
- кредитори;
- власники підприємства;
- менеджери підприємства;
- працівники підприємства;
- постачальники;
- споживачі (клієнти підприємства);
- суспільні й державні організації.

Зрозуміло, що кожний стейкхолдер на основі однієї і тієї ж фінансової звітності хоче отримати зовсім різну інформацію, табл. 1.

Таблиця 1.

Стейкхолдери і мета використання фінансової звітності

Стейкхолдери	Мета використання фінансової звітності
	Внутрішні
Власники підприємства	Баланс підприємства на останню дату. Можливість реструктуризації виробництва, активів, капіталу, корпоративної реструктуризації. Можливість залучення капіталу. Відповідність системи управління і контролю. Додаткова вартість, створена в результаті санації. Сума коштів на проведення санації підприємства.
Управлінський персонал	Аналіз причин фінансової кризи та слабких місць. Визначення ключових параметрів, що характеризують фінансовий стан підприємства. Виробничий потенціал. Відповідність організаційної структури.
Працівники підприємства	Збереження робочих місць; Забезпечення оплати праці, компенсаційних виплат.
	Зовнішні
Інвестори	Сума інвестицій; Доцільність вкладання капіталу.
Кредитори	Баланс боржника на останню дату. Відомості про наявність у боржника активів, які можуть бути направлені на задоволення вимог кредиторів; Відомості про дебіторську заборгованість на дату подання звіту та про нереалізовані права вимоги; Інші відомості про можливості погашення кредиторської заборгованості. Оцінка ліквідності активів підприємства. Можливості надання кредиту та погашення зобов'язань як майбутніх, так і існуючих.

Постачальники	Можливість подальшої співпраці; Обсяг замовлень; Можливість оплати рахунків-фактур.
Клієнти	Можливості отримання продукції, робіт та послуг; Обсяг реалізації продукції, робіт та послуг; Своєчасність виконання поставок продукції, робіт та послуг.
Органи державного управління і контролю	Правильність розрахунку індексації заробітної плати. Правильність нарахування податків і зборів. Імовірність повернення і сума податкового боргу.

Висновки.

Таким чином, у ході дослідження визначено місце аудиту та аудиторських послуг, які надаються господарюючому суб'єкту під час провадження процедури санації. У ході санації підприємства осіб, зацікавлених у цій процедурі, окрім достовірності фінансової звітності, цікавить інформація щодо фінансового стану та господарської діяльності підприємства-боржника в цілому, а також його санаційної спроможності, що не завжди визначається на основі фінансової звітності.

Чинним законодавством передбачено проведення обов'язкового аудиту при порушенні питання про визнання господарюючого суб'єкта неплатоспроможним або банкрутом. Причому основна мета аудиту в даній ситуації підтвердити інформацію, що міститься у фінансовій звітності про наявні активи, власний капітал та зобов'язання підприємства-боржника, з метою визначення можливості суб'єкта господарювання розрахуватися по своїх зобов'язаннях. Проте в ході процедури санації підприємств у Законі України "Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом" не визначена обов'язковість проведення аудиту.

Тому доцільним під час проведення санації є залучення аудитора для надання аудиторських послуг з проведення аналізу фінансового стану підприємства-боржника та можливостей відновлення його платоспроможності.

В економічній літературі трапляються погляди дослідників щодо існування санаційного аудиту. Нами доведено, що застосування цього аудиту можливе лише до моменту складання та підписання плану санації. Проте він не буде відрізнятися від звичайного аудиту під час господарської діяльності юридичної особи. Тому такий аудит не можна називати санаційним.

Джерела та література:

1. Бутинець Ф.Ф. Аудит: Підручник для студентів спеціальності „Облік і аудит” вищих навчальних закладів. – 2-е вид., перероб. та доп. – Житомир; ПП „Рута”, 2002. – 672 с.
2. Аудит: Практ. пособ. / А. Кузьминский, Н. Кужельный, Е. Петрик, В. Савченко и др.; Под ред. А.Кузьминского. – К.: Учетиформ, 1996. – 283 с.
3. Загородній А.Г. та ін. Аудит: теорія і практика: Навчальний посібник / Загородній А.Г., Корягін М.В., Єлісєєв А.В., Полякова Л.М., Блотнер В.Г., Бобрович О.Б., Будзан Н.В., Литвиненко Н.О., Озеран А.В., Озеран В.О., Савка Н.М., Соловій М.М., Тимофєєва Л.Я., Чернова Н.Й., - 2-е вид., перероб. і доп. – 2004. – 456 с.
4. Аудит и ревизия: Справочн. пособ. / А. Бавдей, И. Белый, Н. Дробышевский и др.; Под общ. ред. И.Н. Белого. – Минск: Мисанта, 1994. – 221 с.
5. Міжнародні стандарти аудиту, надання впевненості та етики. Видання 2006 року. – К.: ТОВ "ІАМЦАУ Статус", 2006. -1152 с.
6. Аудит Монгтомери: Пер. с англ. / Ф. Дефлиз, Г. Дженик, В. Рейлли, М. Хирш; Под. ред. Я.В. Соколова. – М.: Аудит, ЮНИТИ, 1997. – 542 с.
7. Давидов Г.М. Аудит. Підручник. – К.: Знання, 2004. – 514 с.
8. Дорош Н.І. Аудит: етодологія і організація. – К.: Т-во Знання, КОО, 2001. – 402 с.
9. Усач Б.Ф. Аудит: Навч. посіб. - К.: Знання-Прес, 2002.
10. Терещенко О.О. Фінансова санація та банкрутство підприємств: Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 2004. – 412 с.
11. Онисько С.М. Фінансова санація і банкрутство підприємств. Підручник. – Львів; „Магнолія плюс”; видавець СПД ФО Піча В.М., 2006. – 265 с.

СУТНІСТЬ ФЕНОМЕНУ ЗНАННЯ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЕФЕКТИВНОСТІ ТА ФОРМУВАННІ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВ

У сучасній економічній науці найбільш повна та послідовна теорія підприємництва вперше була запропонована Й.Шумпетером [9] і подана як один із найвагоміших чинників економічного розвитку взагалі і спроможності генерації та відпрацьовування нових, оригінальних ідей (інновацій) з метою їх початкової комерційної реалізації зокрема. Відповідно до базових основ теорії підприємництва економічна безпека в умовах ринкової економіки базується на продуктивності та ефективності діяльності економічних агентів, що формуються завдяки інноваційній діяльності, яка, з одного боку, не дає встановитися ринковій рівновазі, а з іншого боку - інновації, що впроваджуються підприємцями, створюють якісно новий ринковий попит, підвищують загальну економічну активність та призводять до зростання доходів [1, 2, 3, 6], порушуючи при цьому стан ринкової рівноваги.

У такому контексті важливою передумовою ефективності підприємства та його економічної безпеки є наявність і постійне, систематичне відновлення та поповнення бази знань про підприємництво, його об'єкти і суб'єкти (причому ця передумова актуальна як для розвитку підприємництва в широкому сенсі – як суспільного явища, так і для розвитку одиничного (індивідуального) підприємництва, підприємства і підприємця). Роль знань у відтворенні процесів існування та життєдіяльності будь-яких економічних агентів підкреслюється багатьма дослідниками. Зокрема визначається, що "... сама человеческая деятельность всегда есть процесс взаимопревращения возможности и действительности на основе использования определенных знаний" [4, с. 89], а економічні процеси найбільш чітко і наочно дозволяють відстежити прямий взаємозв'язок між рівнем наявних знань і рівнем досягнутих результатів та ефективності діяльності. Зокрема І.Коган відмічає, що економічні ресурси складаються не тільки з суто матеріальних активів, а й також з певного інформаційного потенціалу, що надає найкращі можливості їх використання в операційних процесах [5]. Важливість категорії "знання" як джерела ефективності економічних агентів та елементу потенціалу економічної безпеки потребує детальнішого її наукового розгляду.

Варто зазначити, що знання економічного агента в структуру його ресурсного забезпечення не включаються тому, що є джерелом його реляційних можливостей в той час, коли усі інші ресурси є елементами субстанціональних можливостей, що якісно відрізняються між собою і не можуть бути зіставлені один з одним. Це відбувається тому, що феномен знання існує тільки у єдності з конкретним матеріальним носієм або з групою носіїв – усе інше знання перетворюється суто в інформацію [7, 8], що опосередковано не може бути джерелом інноваційних ідей й не є джерелом ефективності та елементом потенціалу економічної безпеки.

Саме сутність якісної ідеальності і невід'ємного зв'язку із матеріальним носієм є першою специфічною рисою категорії знання у контексті її здатності до забезпечення ефективності діяльності економічного агента та формування його економічної безпеки.

Другою важливою особливістю категорії знання як елемента інноваційного процесу, забезпечення ефективності й формування потенціалу економічної безпеки суб'єктів підприємницької діяльності є безперечна верифікованість – перевірений на практиці результат пізнання об'єктивної дійсності.

Третьою характерною рисою є спрямованість знання до чітко визначеної предметної сфери, де вони відтворюють закономірності, принципи, зв'язки і закони, отримані в

результаті практичної діяльності і набуття практичного професійного досвіду.

Четвертою характерною рисою є мультиформність знання – можливість їх існування у якісно різних формах.

П'ятою характерною рисою є спосіб використання феномену знання, що в цілому являє собою процес формування висновків діяльності.

Відповідно до вищевикладеного маємо можливість навести структуру феномену знання, що може бути джерелом інноваційного розвитку, фактором ефективності та елементом потенціалу економічної безпеки суб'єктів підприємницької діяльності, а саме:

1. Множина детермінантів і визначень, що мають знакову (семіотичну) природу, створені людиною в процесі пізнання і визначають множину реальних об'єктів і властивостей певної предметної сфери;

2. Множина детермінованих взаємозв'язків між об'єктами предметної сфери, що відтворюються у таких формах:

- у формі відносин предикативності;
- у формі правил функціонального зв'язку декількох об'єктів предметної сфери;
- у формі правил формування логічних висновків;

3. Методологія, методичні принципи і механізми діяльності у певній предметній сфері;

4. Сукупність критеріїв ефективності та безпеки діяльності у певній предметній сфері.

Але варто зазначити, що більша частина загальної множини знань суб'єктів підприємницької діяльності не може бути піддана структуризації та набути властивостей нематеріального ресурсу інноваційного розвитку, фактора ефективності та елемента потенціалу економічної безпеки. Це відбувається тому, що більшість знань, які можуть забезпечити певні потенційні та навіть реальні можливості розвитку суб'єктів підприємницької діяльності, фактично існують у імпліцитному (прихованому) неформалізованому стані. У той же час знання у експліцитному (формалізованому) стані набувають, як правило, вже звичної якості їх використання, що не приводить до зростання обсягу знань і підвищення можливостей економічних агентів, і являють собою застосування об'єктивно втілених у технологіях знань задля виконання стандартизованих, рутинних функцій, якісні параметри яких є первісно заданими. І тільки реінжиніринг процесу їх використання і застосування здатен забезпечити формування конкурентних переваг суб'єкта підприємницької діяльності, його ефективності та економічної безпеки на засадах нових, інноваційних способів, методів, принципів і механізмів застосування вже відомих знань і фактів.

Підсумовуючи вищевикладене, вважаємо за доцільне зазначити, що задля забезпечення інноваційного розвитку, конкурентних переваг, ефективності діяльності та економічної безпеки суб'єктів підприємництва необхідно використання феномену знання організувати як процес актуалізації реляційних можливостей відповідно до комплексу експліцитних (формалізованих) та імпліцитних (неформалізованих) компонентів знань, які є взаємозумовленими і компліментарними та спрямовані на забезпечення власної ефективності та формування економічної безпеки.

Джерела та література:

1. Arundel, K. Smith, P. Patel, G. Sirilli, The future of innovation measurement in Europe - concepts, problems and practical directions, IDEA paper series. 3, 1998, с. 36
2. Cantwell L.A. Technological innovation and Multinational Corporations. Oxford, Basil Blackwell. 1989.
3. Бажал Ю. Инновационная теория экономической политики // Экон-ка советской Украины. – 1991. – № 3. – С. 11-22.
4. Возможность и действительность / Под ред. М.А.Парнюка. – Киев: Наукова думка, 1989. – 287 с.
5. Коган И.М. Прикладная теория информации. – М.: Радио и связь, 1981. – 216 с.
6. Сахал Д. Технический прогресс: концепции, модели, оценки. - М.: Финансы и статистика, 1985. – 366 с.
7. Ходжсон Д. Социально-экономические последствия прогресса знаний и нарастания сложности // Вопросы экономики. – 2001. – № 8. – С. 32-45.
8. Штанько В.И. Информация. Мышление. Целостность. – Харьков, 1992. – 145 с.
8. Шумпетер Й.А. Теория экономического развития. - М.: Прогресс, 1982. – 456 с.

ПРО АВТОРІВ

Ногін Євген - завідувач наукової бібліотеки Чернігівського історичного музею ім. В.Тарновського.

Однороженко Олег - докторант Інституту української археолографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України.

Хромова Ірина - пошукачка відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України.

Гайдар Віра - співробітниця Центру дитячого та юнацького туризму і екскурсій (м. Чернігів).

Гайдар Наталія - студентка Чернігівського технологічного університету.

Гапоненко Дмитро - аспірант кафедри українознавства, політології і соціології ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка.

Тарасенко Олександр - кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'ян ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка.

о. Мищик Юрій - професор, доктор історичних наук (м. Київ).

Доманова Ганна - кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії ЧДПУ ім. Т.Г. Шевченка.

Кондратьєв Ігор - кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії ЧДПУ ім. Т.Г. Шевченка.

Шевчук Валерій - письменник, лауреат Національної премії ім. Т.Г. Шевченка (м. Київ).

Кривобок Олександр - аспірант Національного педагогічного університету ім. М.Драгоманова.

Світенко Марія - старший викладач кафедри гуманітарних наук Чернігівського технологічного університету.

Папченко Валентин - викладач кафедри українознавства і політології ЧДПУ ім. Т.Г. Шевченка.

Колєватов Олексій - кандидат історичних наук, старший викладач кафедри гуманітарних наук Чернігівського державного технологічного університету.

Дзюба Тетяна - кандидат філологічних наук (м. Чернігів).

Машенко Станіслав - кандидат філософських наук, доцент ЧДПУ ім. Т.Г. Шевченка.

Машенко Ірина - студентка ЧДПУ ім. Т.Г. Шевченка.

Зайцев Микола - кандидат філософських наук, доцент Національного університету «Острозька академія».

Сокол Марія - викладач кафедри лінгвістики і права Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права МНТУ.

Кушерець Тамара - кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії та соціології Ніжинського держуніверситету ім. М. Гоголя.

Терлецький Віктор - літературознавець (м. Шостка Сумської обл.)

Арсенич-Баран Ганна - член Національної спілки письменників України.

Бондарчук В'ячеслав - здобувач наукового ступеня кандидата економічних наук (Чернігівський державний інститут економіки та управління).

Іванець Володимир - доцент Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права.

Селінний Михайло - старший викладач Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права.

Бондар Василь - кандидат економічних наук (м. Чернігів).

Бобришева-Шкарлет Тетяна - кандидат економічних наук, доцент (Чернігівський інститут інформації, бізнесу і права МНТУ).

Нехай Валентин - старший викладач Чернігівського державного технологічного університету.

Шкарлет Сергій - доктор економічних наук, професор (м. Чернігів).